

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

Покренут 1970. године
До књ. 25. (1983) под називом *Зборник за славистику*

Главни уредници
Од 1. до 43. књиге др Милорад Живанчевић,
од 44. до 53. књиге др Миодраг Сибиновић,
од 54—55. књиге др Предраг Пипер

Уредништво
др Мирјана БОШКОВ, др Петар БУЊАК,
др Дојчил ВОЈВОДИЋ (секретар Уредништва), др Маја ЂУКАНОВИЋ,
др Корнелија ИЧИН, др Љиљана ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ,
др Људмила ПОПОВИЋ, академик Зузана ТОПОЛИЊСКА,
др Михал ХАРПАЊ, др Вјачеслав ОКЕАНСКИ

Главни и одговорни уредник
др ПРЕДРАГ ПИПЕР

ISSN 0352-5007 | UDC 821.16+811.16(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ

81

НОВИ САД • 2012

МАТИЦА СЕРБСКАЯ
ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

МАТИЦА СРПСКА
DIVISION OF LITERATURE AND LANGUAGE

СЛАВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК
REVIEW OF SLAVIC STUDIES

81

НОВИ САД

САДРЖАЈ — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИЈЕ И РАСПРАВЕ

Људмила Поповић, Опозиција „сјајно” – „без сјаја” као основа категоризације назива за боје у словенском фолклору	7
Франческа Лацарин, Петербургский текст в акмеистических стихах Владимира Нарбута	41
Павел Ф. Успенский, <i>Освобождение слова</i> Бенедикта Лившица: анализ манифеста в контексте идей поэта и мыслей современников	53
Лиляна М. Чук, Под знаком раздвоенной единицы: фигуры времени в романе В. Набокова <i>Отчаяние</i>	69
Ивана С. Башић, Загонетка младића крај прозора (Питање фокализације у оквирној причи <i>Проклете авлије</i>)	83
Драган Ашковић, Ксенија Кончаревић, Молитвена песма у систему сакралних жанрова	95
Тамара Грујић, Змајева песма „Зора руди” између традиционалног и модерног	115
Анатолій П. Загнітко, Лексикографічна граматика службовості слов'янських мов: категорійний і функційно-парадигмальний рівні	125
Елена В. Недич, Итеративная множественность в русском, сербском и македонском языках	139
Драгана Дракулич-Прийма, К вопросу о переводе фразеологизмов в близкородственных языков	175
Татьяна И. Мочалова, Использование общерусских имен существительных в процессе диалектного фразеотворчества	205
Лука Меденица, Просторна локализација незаменичким прилозима у руском и српском језику	217
Милена С. Зорић, Реченична структура у делима Павла Јулинца	229

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Светлана М. Белякова, Лингвистические загадки славянской трапезы	243
--	-----

Светлана А. Шишкина, Концепт „интерес” в русском языке: лингвокультурологический аспект	249
НЕКРОЛОЗИ	
Сећање на академика Милку Ивић (1923–2011) (<i>Motoki Nomachi</i>) . . .	255
Оливера Мишковски (1929–2011) (<i>Дара Дамљановић</i>)	259
ХРОНИКА	
Међународни симпозијум <i>Граматикализација и лексикализација у словенским језицима</i> и седница Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика МКС у Сапору (<i>Предраг Пипер</i>)	263
III конференција (<i>Глаголски вид: граматичко значење и контекст</i>) и сједница Комисије за аспектологију МКС у Падови (<i>Дојчил Вој- водић</i>)	265
Враћајући се Платонову: некадашњи и садашњи поглед на земљу филозофа (међународна конференција у Генту, Белгија) (<i>Корнелија Ичин</i>)	270
Конференција посвећена 125-годишњици Алексеја Кручониха (<i>Кор- нелија Ичин</i>)	274
ПРИКАЗИ	
Милош Јевтић, <i>Чудо језика: разговори са лингвистима</i> . Београд: Службени гласник, 2010 (<i>Данка Работа</i>)	277
Регистар кључних речи	287
Списак сарадника	289
Упутство за припрему рукописа за штампу	291

Људмила Поповић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
ljudmilapopovic@yahoo.com

ОПОЗИЦИЈА „СЈАЈНО” – „БЕЗ СЈАЈА” КАО ОСНОВА КАТЕГОРИЗАЦИЈЕ НАЗИВА ЗА БОЈЕ У СЛОВЕНСКОМ ФОЛКЛОРУ

У овом раду на примерима из корпуса српских, руских и украјинских фолклорних текстова сакупљених у 19. веку образлаже се теза о томе да је функционисање назива за боје у словенском фолклору примарно условљено антитезом 'сјајно' – 'без сјаја', што се коси са хипотезом Берлина и Кеја о универзалној категоризацији боја која је заснована на постепеном издвајању појединих назива из општег континуума организованог према принципу 'светло' – 'тамно'.

Категорије 'сјајно' и 'без сјаја' могле су да садрже исте називе за боје, у зависности од заступљености у њима базног квалитета сјаја. Елементе такве архаичне типологије налазимо у вертикалном или хоризонталном моделу света, где се „свој” простор обележава називима за боје који садрже сему сјаја и обрнуто – „туђ” простор је означен бојама са потиснутим квалитетом сјаја.

Називи за боје који продиру у словенски фолклор из других језика надограђују архаичан систем заснован на концепту сјаја. На примеру позајмљених назива за боје (рус. *лазоревиј*, срп. *мави* и рус. *алый*, срп. *алем*) биће показан пут адаптације страних назива за боје у словенском фолклору.

Истраживање завршава осврт на називе за боје у описима ношње и длаке животиња (коња) у словенском фолклору. Под утицајем оријенталне културе у српском фолклору заступљени су бројни позајмљени називи за боје који истичу колористичку изнијансираност одеће и длаке, док је функција аутентичних словенских назива за боје – истицање сјаја као обележја раскошне одеће и здраве длаке животиња.

Кључне речи: називи за боје, сјај, фолклор, категоризација, слика света, српски, руски, украјински

0.1 Универзална категоризација боја – за и против.

Идеја о називима за боје као језичким универзалијама од времена антолошког рада Брента Берлина и Пола Кеја *Basic Color Terms* (BERLYN, KAY 1969) нашла је бројне следбенике међу лингвистима. Седам фаза у категоризацији боја, која је заснована на опозицији светло – тамно, с

једне стране, и на различитом редоследу издвајања основних боја из континуума, с друге, шематски приказују еволутивни развој у овом лексичко-семантичком пољу у већини савремених језика. Подсетићемо се да се на првом стадијуму, према наведеној теорији, доследно издвајају две боје – бела и црна. Уколико у језику постоји три назива за боје, осим црне и беле обавезно ће бити номинована и црвена, систем од четири назива за боје обухвата номинације за белу, црну, црвену и зелену боју (потоња обухвата и плаву). На петом стадијуму изоловано се јављају називи за белу, црну, црвену, жуту, зелену и плаву боју. Браон боја се издваја у шестој фази еволуције, а седми, финални, степен обухвата розе и/или љубичасту и/или наранџасту и/или сиву боју (BERLYN, KAY 1969: 22–23). Дакле, језици с формираним лексичко-семантичким пољем назива за боје поседују од осам до једанаест основних лексема око којих се групишу остале јединице одговарајућих микропоља.

С друге стране, како су од 1969. истраживања назива за боје обogaћена новим подацима из мање познатих језика, испоставило се да у старим европским језицима, као и у савременим језицима појединих племена, категоризација коју су понудили Берлин и Кеј одудара од чињеничног стања (MACLAURY 1999; MACLAURY, PARAMERY 2007). У неким савременим језицима постоји неколико основних назива за боје, којима у већини језика, према закључку Берлина и Кеја, одовара један, нпр. *синий* и *голубой* за означавање плавог у руском језику, *marron* и *brun* као основни називи за браон боју у француском и сл. Критика на коју је наишла универзална категоризација боја, између осталог, заснива се на истраживањима која показују да у древним културама, као и код појединих племена данас, називи за боје нису мотивисани нијансама већ присуством обележја сјаја (MACLAURY 1999: 29–30).

Многи лингвисти указују на чињеницу да је принцип категоризације назива за боје који је заснован на атрибуту 'сјајан' историјски претходио хроматском принципу. Конкретно, разматрајући систем назива за боје у старогрчком језику и класичном латинском Џон Лајонз објашњава да наше неразумевање принципа издвајања боја у старим језицима јесте последица мешања различитих критеријума. Интерпретатори класичних текстова полазе од савремене категоризације, коју је Лајонз назвао њутновска. Исак Њутн у својој *Оптици* (1704) први пут издваја седам боја, које су нама познате као дугине боје, према принципу устројства музичке скале. Код старих народа, према мишљењу Лајонза, категоризација боја је била заснована на принципу издвајања обележја сјаја (LYONS 1999).

Антрополози потврђују ову хипотезу истичући да се код појединих племена и данас систем назива за боје састоји од двеју или неколико лексема које обавезно номинују 'сјајно' и 'без сјаја'. (JONES, MEEHAN 1978; MACLAURY 1996; 1999: 19–22, 29–30). Неуролози објашњавају наведену чињеницу тиме што се информација о сјају преноси неуроканалима брже од података о боји (BOYNTON 1979: 308), а когнитивисти додају да за раздвајање ова два тока информације човек мора поседовати развијене ана-

литичке способности (MacLAURY 1999: 22). Као резултат оптичка категоризација назива за боје јавља се на каснијој етапи развоја човека и друштва и увек следи у времену после типологије која је заснована на обележју сјаја (MacLAURY 1999: 23).

У ранијим радовима (Поповић 1991, 2001, 2008; Роровић 2007) у више наврата смо скренули пажњу на чињеницу да је употреба назива за боје у словенском фолклору мотивисана примарном дихотомијом 'сјајно' – 'без сјаја', што се првенствено читава у њиховој амбивалентности како на нивоу симболике, где се за једну боју везују и позитивне и негативне карактеристике – у зависности од митског, демонолошког, књижевног кода или контекста, тако и у погледу корелације са реалним бојама, где се оно што је у природи једне боје, номинује другом, нпр. срп. *зелени коњ*, *зелени вук*, рус. *малинушка*, *калинушка* – *лазоревиј цвет*; *лазоревиј аленькиј цвет* и сл. Учесталост назива за сиву боју као и њихов значај на свим нивоима текста у словенском фолклору, као и одсуство лексема за обележавање браон боје, осим у текстовима који су настали релативно касно, такође оспоравају идеју универзалне категоризације боја, према којој се називи за браон боју јављају у времену пре назива за сиву (BERLYN, KAY 1969: 23). Шта више, истраживања боја у савременим словенским језицима, нпр. у српском (Илић 2011), показују да ни на данашњој етапи развоја језика називи за браон боју нису заступљени у књижевном језику у оној мери у којој су присутне лексеме које означавају сиво, што ставља знак питања на идеју универзалне категоризације боја и у савременим језицима.

0.2 Опозиција 'сјајно' – 'без сјаја'

Опозиција 'сјајно' – 'без сјаја' у којој сваки члан категорије обухвата све постојеће називе за боје, могла би да представља своје врсте културну универзалију. Подаци из језика који припадају другим језичким породицама, нпр. семитско-хамитској, потврђују да је овај дуализам подједнако заступљен када је у питању сакрална симболика. Симболика боја у Светом писму је од великог значаја не само за схватање принципа категоризације боја у семитским језицима већ за цео хришћански цивилизацијски модел. Истраживања основних боја у Светом писму показују да се у свим текстовима ове збирке опозиција гради у симболичкој равни, првенствено између беле и црвене боје, док супротстављање белог црном ни на који начин није типично за сферу библијског сакралног: ...the primary binary opposition of 'dark'/'black' versus 'bright'/'white' does not obtain within the biblical sacred sphere. Instead, the primary binary opposition is that of 'bright'/'white' versus 'red' (BRENNER 1999: 202).

Приликом супротстављања белог црвеном први члан опозиције везује се за чистоту и невиност а други за грех. Међутим, истраживачи библијских текстова истичу да је црвена боја амбивалентна, она може

да означава божанско, када је везана за боју ватре и пламена кроз које се божанско обично јавља људима, али и за боју крви која се у асоцијативном низу доводи у везу са телесним и грешним (BRENNER 1999: 203–205). Разлог амбивалентности симболике црвеног у Светом писму налазе у томе што се крв с једне стране везује за жртву, дакле за божанско, а с друге, може бити контаминирана, прљава. По нашем мишљењу и у овом случају симболичка амбивалентност црвеног, као и у словенском фолклору, заснована је на опозицији 'сјајно' – 'без сјаја'. Црвена боја у контексту ватре даје импулс позитивној интерпретацији њене симболике, док се тамноцрвена, скоро црна, боја проливане крви осмишљава супротно и рефлектује кроз негативне конотације. Црвена боја на ритуалним обредним ношњама није везана за крв жртвовања, већ за сјај божанског, као, уосталом, и бела, златна, сребрна, које доминирају у описима ритуала и раскошних интерјера храмова: „The brightness of cultic utensils is quite prominent in the description of Solomon's temple” (BRENNER 1999: 203). Боје којима се исказује присуство Бога чине плави сјај драгуља, златна и црвена (боја ватре). Антропоморфни Бог се описује као старац који седи у блиставој столици. Његова одећа је бела попут снега а коса попут чисте нове вуне. Његова столица се састоји од ватре и пламене реке извиру из ње (BRENNER 1999: 204).

Бела боја, пламено црвена, златна и пламено плава регуларно се јављају и у словенском фолклору у контексту оностраног и чудесног. Истицање опозиције 'сјајно' – 'без сјаја', која је исказана речима које данас користимо за номинацију боја, представља универзалију у словенском фолклору. Придеви попут *бео*, *златан*, *жут*, *црвен* у српском фолклору, *белый*, *золотой*, *желтый*, *красный* и др. у руском, *білий*, *золотий*, *жовтий*, *червоний* у украјинском итд. јављају се у значењу 'сјајан' у истом контексту – почев од космогоничних мотива у обредним и лирским текстовима до епских песама и бајки.

Веома архаични симболи у словенском фолклору обележени су управо према присуству у њима елемента сјаја. Мотиве у којима су заступљени *бели/златни камен*, *бела риба*, *златни јелен* имају исте митолошке конотације јер су везивани за сјај небеских тела која су обожавана у архаичним културама. Називи за боје попут *мави*, *алем*, *алый*, *лазоровый* и сл. продиру у словенски фолклор из других језика и надограђују архаични симболички низ захваљујући присуству у њиховој семантичкој структури примарне семе 'сјајан'. Образлагању наведене тезе посветићемо следеће одељке рада.

0.3 Сјајан камен – пратвар

Бео сјајан камен (*бел-горюч камень*) може да се посматра у топосу словенског фолклора као место укрштања архаичног хоризонталног и вертикалног модела света. Било да се ради о хоризонталном топосу, где

се онострано смешта у *сиње* море или реку, или иза реке, на пример Дунава, наспред којег се налази *бели* камен, или вертикалном, у којем је *бели* камен смештен испод дрвета које симболише стабло света, сјајан камен доследно се јавља на граници оностраног и ононостраног, као међаш између свог и туђег света, или се смешта у центру ононостраног које се концентрично шири око њега.

Чест је мотив белог камена на раскршћу, које симболише границу двају светова. Испод камена-међаша смештен је чувар границе који симболише хтонско. Мотив оплодње хтонским, чији је симбол змија-чувар границе, чест је у словенском фолклору. У познатој руској билини о Сауру Ванидовичу, дете које је зачето од змије надарено је натприродном снагом – са девет година (овде девет највероватније указује на појам пуноће, слично броју седам у другим текстовима) млади кнежевић савладава бројне непријатеље и ослобађа свог оца, претходно одмеравајући и с њим снагу. Симболично је да се дете зачиње управо на белом сјајном камену, који је уздигнут изнад целог предела, као да лебди над њиме подједнако припадајући оностраном и ононостраном. Понављање епитета *белый* чији се симболички распон креће од митолошког до еротског, у целини ствара ефекат сјајног вела којим је обавијена сцена зачећа:

Провожала его молодая жена,
Провожала она его за два рубежа,
Од третьего назад воротилася.
Входила она на вышку на высокую,
Становилась на *бел-горюч*¹ камень,
Глядела смотрела в чисто поле:
„Далеко ли идет мой князь Саур сын Ванидович?”
Из того ли, из под *белого* камешку
Выползала змея лютая,
Кидалась она княгине на *белую* грудь,
Бьет хоботом по *белу* лицу,
Молодая жена испужалася –
Во чреве дитя встрепенулося

(Кириевский 1977: 62)

У хоризонталном моделу граница света живих је представљена као обала *сињег* мора или реке – често Дунава који у митолошкој равни означава текућу воду у целини, али и било коју другу реку. Усред те реке, као и наспред мора (или на њиховом дну) налази се бео/златан/жут/сињ *сјајан* камен који се у симболичкој равни читава као пратвар. Од те пратвари саздан је свет. Посебно је развијен мотив сјајног камена-пратвари у украјинским коледарским песмама са изразитим космогоничним мотивима:

Два голубоньки з неба зіслані,
З неба зіслані на відпитані.

¹ Овде и даље у тексту издавања у фолклорним текстовима припадају аутору – Ј. П.

Стали радити, як світ сотворити:
 Спустімся в море до самого дна,
 Виберім собі синій каменець
Синій каменець, синєє небо;
 Виберім собі жовтий каменець,
Жовтий каменець – жовтая земля

(ГНАТЮК 1914, I: 66).

Или у другој варијанти:

Коли не било з нащада світа
 Тогди не било неба ні землі,
 Ано лем било *синєє море*.
 А серед моря *зелений явір*.
 На явороньку три голубоньки,
 Три голубоньки радоньку радять,
 Радоньку радять, як світ сновати:
 То спустимося на дно до моря,
 Та дістанемо дрібного піску –

Дрібний пісочок посіємо ми,
 Та нам ся стане *чорна землиця*.
 Та дістанемо *золотий камінь* –
Золотий камінь посіємо ми,
 Та нам ся стане *ясне небонько*.
Ясне небонько, світле соненько.
Світле соненько, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні звіздочки
 (ГНАТЮК 1914, I: 11).

Из наведених примера следи да су поменути називи за боје изофункціонални и упућују на квалитет сјаја као константно обележје симбола оваплоћених у синтагмама *синій каменець*, *жовтий каменець*, *золотий камінь*. Тиме и *бел-горюч камень/ синь-горюч камень* у руском фолклору, који се такође лоцира усред сињег мора, у контексту наведених украјинских коледарских песама добија интерпретацију пратвари од које је свет постао, или камена-темељца свемира.

0.4 Мутан Дунав

У море/реку, тј. у топос који се везује за онострано, поред *белог* камена смешта се *бела* риба. Код многих народа *бела* риба је симбол душе, оваплоћење предака (ЧАЛКАНОВИЋ 1994, I: 126, 242). О веровањима Срба у вези са рибом, посебно шараном и култом мртвих предака, постоји богата литература (ГРБИЋ 1909: 326–327; ЗЕЧЕВИЋ 1969: 361; ЗЕЧЕВИЋ 1993: 259, 264–265). Истраживачи такође указују на чињеницу да штука, која се често јавља у словенском фолклору уз епитет *бела*, као и у веровањима Литванаца, има исти корен као *щур* у руској речи *пращур* 'предак' (ЗАЙКОВСКИЙ, ЗАЙКОВСКАЯ 1997: 83). Риба се у руском фолклору појављује као пратилац у онострано, сусрет с њом метафорички описује смрт:

Милой не жив, не здоров,
 Совсем без вести пропал,
 В легку лодочку запал,
 Тонкой парус раскатал,
 На деревцо подымал,

Во сине море бежал,
Часты неводы метал
Белу рыбицу поймал,
Сине море сколыхал,
Середь моря потонул.
Тяжелехонько вздохнул

(Кириевский 1977: 131)

У українському фолклору помиње се и и дунавска *Виз* риба коју дозива сива птица соко. Сиви соко се смешта на врх стабла и симболички оваплоћује космогоничку потенцију, снагу творца света²:

Далеко видить, в Дунай ся дивить,
Виз-рибу видить, і з нев говорить:
Ой визе, визе, припливи ближе,
Най я тя зловлю своему пану.

(Гнатюк 1914, I: 135).

Иако је Дунав *мутан* у народним песмама сва три словенска народа – само у руским песмама налазимо кључ који разоткрива тајну тог епитета. Дунав мути *бела рыбица* која на тај начин ствара извор живе воде. У овом случају *мутан* је исто што и жив. Живо настаје комешањем, вртлогом, мућењем. Нехотице се намеће асоцијација ускомешане воде са пролећним *Шумом*-пролећним духом и мутиводом (уп. укр. *шум* – пена) који се јавља у украинским пролећним обредним песмама: Ой ходить *Шум* по діброві,/ А *Шумиха* рибу ловить... Настајање живота, као и буђење пролећа, доводи се у везу са магијском радњом мућења-покретања живе воде из камена-пратвари. Утростручавање епитета *белый* појачава сему сјаја која је садржана и у придеву *горюч*:

Еще как же мне Дунаюшке,
Не *мутнехоньку* течи:
С вершинучки по Дунаюшке
земляные ключи быют;
Посеред меня Дунаюшки,
Бел-горюч камень лежит,
Из камешка из *белого*,
Бела рыбица воду *мутит*...

(Кириевский 1977: 146)

² Представа о птици-соколу као творцу свемира привлачила је пажњу бројних истраживача словенског фолклора. Михајло Хрушевски у својој *Историји українське књижевности* наводи следеће: „Сей образ давно звернув на себе увагу дослідників, українських і неукраїнських (Safarik, Narodopis, 1842; Костомаров, Обь историческомъ значеніи русской поэзіи, 1843; Erben, Bajе slovanska о stvorenі sveta. – Casopis musea kral, Ceskeho, 1866; Афанасьевъ, Поэтическыя воззрѣнія славянѣ, II, с. 456 і д.; Веселовскій, Разысканія въ области рус. духовнаго стиха, IV. Сонѣ о древѣ, XI. – Дуалістическія сказанія о мирозданіи; Мочульскій, О Голубинной книгѣ, с. 223 і д.; Сумцовъ, Культурныя переживанія, розд. 188; Драгоманов, Дуалістичне сотворення світа (Розвідки, III), толковано його міфологічно і виходячи з дуалістичних апокрифічних мотивів; досі він, властиво, ще чекає ґрунтовнішого досліду, але в кожному разі можна і тепер повторити замітку Потебні, що „основа сього образу без порівняння старша від богумильства” і корениться в дуже старій традиції” (Грушевський 1923).

У српским песмама у контексту Дунава помиње се јелен који га *рогом мут* али и загонетне девојке-ђаволице које беру перунику *белећи* њоме своје лице. У овом случају бело као одредница ђаволица јавља се као боја митског бића која се по правилу не везује за боју коже већ за својеврсно исијавање као ефекат саме њихове појаве. Такво исијавање може бити означено белом, црвеном, златном па чак и блиставом плавом бојом које су изофункционалне у симболичкој интерпретацији.

„Ој Дунаве, тија водо,
што ти тако мутна течеш?
Ил' те *јелен рогом мут*,
ил' Мирчета војевода?”
„Нит' ме *јелен рогом мут*,
нит' Мирчета војевода:
већ *ђевојке ђаволице*,
свако јутро долазећи,
перунику тргајући,
и *белећи* своје лице.”

(КАРАЦИЋ 1969б, 1: 344)

У српској песми о мутном Дунаву белу рибу замењује јелен који муту воду. Он се у митолошкој равни изједначаје са рибом. Златороги и пароги јелен је чест мотив коледарских српских песама (КАРАЦИЋ 1969б, 1: 88), тј. може да се доведе у везу са периодом интензивне комуникације мртвих са живима. Јеленовим рогом вила седла коња (КАРАЦИЋ 1969б, 1: 118). Очигледно је да се ради о представи о тотему, али, могуће, и отеловљењу култа небеског тела чији рогови симболишу сунчеве зраке (види о томе више у: ТРУБАРАЦ 2011).

У украјинским обредним песмама помињање јелена са девет или тридесет рогова и златном одајом на њима такође може да се доведе у везу са „мућењем” Дунава. У том смислу магијски јелен који не допушта да се Дунав осуши и зарасте у коров отеловљује идеју покретача извора који дарује живот. Тако се детаљ из српске песме надовезује на украјински контекст, откривајући праву функцију златорогог јелена – покретача извора живе воде – извора живота:

А з гори, з долу вітрець повіва,
Вітрець повіва, Дунай висиха,
Дунай висиха, зільом зароста,
Зільом презільом, великим пахільом.
Спасає його сивий оленець,
На тім оленці тридесять рожків,
шім ріжку золотий терем

(ГНАТЮК 1914, II: 77, 210, 215)

У одају на јеленовим роговима смештају се девојка или младић који се славе у песми. Очигледно је да девојка представља архаичнији симбол небеског тела који можемо сматрати за одјек матријархалног уређења код Словена. Касније га смењује новији мушки лик.

Јеленови рогови асоцирају и на тророг камен који се у српским бајкама попут руског белог сјајног камена (*бел-горюч камень*) смешта испод зеленог бора. Из камена *пишти* жива вода, а испод камена се налази закопано благо (поновљен мотив сјаја везаног за камен: „Хајде у оно највише брдо што знаш, ту ћеш наћи велики бор, и под бором *тророги кам* из којег *пишти вода као суза*; ископај испод камена толико дубине колико је он висок, па ће ти се отворити обла једна цара са *златнијем* заклопом пуна аспри, дигни заклоп и онђе остави а аспре носи и никому се вјешт не чини да те љута *гуја* не уједе” (КАРАЦИЋ 1969а: 84).

У свим наведеним примерима значајно је то да се магијске животиње – риба, јелен, доводе у везу са живом водом коју оне „муте” из белог-сјајног камена у топосу оностраног. Тиме је у симболичкој равни заокружена метафора живота који се рађа из мртве материје.

0.5 Сјај као атрибут „свог” простора и губитак сјаја као обележје „туђега”

У наведеном одломку (КАРАЦИЋ 1969а: 84) можемо пронаћи елементе поменутог вертикалног модела света, у којем је свет мртвих смештен испод зеленог бора (у српским песмама), зеленог храста (у руским) или златне јабуке/ рајског дрвета/ зеленог јавора (у украјинским песмама):

А в нашого пана – пана N. Стояла яблонь посеред двора, На тій яблоні <i>золота</i> кора...	(ГНАТЮК 1914: 67, 99)
Ой долів, долів, долів луженьки, Ой течуть ними бистрі річеньки. Ой плине ж, плине <i>райськеє</i> древце, Райськеє древце з трьома вершеньки: В однім вершеньку <i>сив</i> соколонько, В другім вершеньку <i>сива</i> кунонька, В третім вершеньку <i>сив</i> ластовлята.	(ГНАТЮК 1914: 115)
Ано лем било <i>синєє</i> море. А серед моря <i>зелений</i> явір. На явороньку три голубоньки, Три голубоньки радоньку радять...	(ГНАТЮК 1914: 112)

Сјај стабла света означен епитетима *златан*, *бели*, *зелен* наступа као константа која повезује различите врсте дрвећа. Разноврсност светог дрвећа обожаваног код древних народа такође представља универзалију. На пример, алфавет у којем се свако слово везивало за одређено свето дрво и одређено доба године био је заступљен у грчкој и латинској митологији, сакралним традицијама Европе, као и, *mutatis mutandis*, Сирије и Мале Азије (ГРЕЙВС 1992: 143).

Различите врсте птица које се смештају на врх стабла света – од сокола, преко голуба до гаврана такође спаја константа сјаја. Сива као сјајна боја потврђује се у српској синтагми *сив-зелен соко*, где други део сложенице указује на сјај. Зелено као синоним за сјајно налазимо у бројним примерима у српском фолклору, где су уобичајене синтагме *зелена сабља* и *зелени коњ*. То што се *зелени коњ* тумачи као *белац* недвосмислено указује на сјај јер је примарно значење придева *бео* управо сјајан – од ие. **bhā* 'сияти' (Шанский 1963, I: 88; ЕСУМ 1982, I: 196; Скок 1971, I: 152).

Сиви јелен (*сивий оленець*) из раније цитиране украјинске коледарске песме такође је сјајан јелен који има златне рогове на којима носи златну одају – очигледно је утрајање епитета златан/сјајан које је својствено фолклорним формулама: *сивий оленець – золоті рожки – золотий терем*.

Гавран који се смешта на врх стабла живота такође је првенствено сјајан иако је уобичајен епитет уз ту врсту птице *црн*. Црно у овом случају припада категорији 'сјајно'. Потврду за то налазимо у белоруским бајањима: *Идзе мора, стаіць лукамор'я; над тым лукамор'ем стаіць дуб; на тым дубе гняздо, а ў тым гняздзе чоран воран – медзяная дзюбка, сярэбраныя кохці, залатое крылля* (Замовы, бр. 224³). Утрајање метала чије је примарно обележје сјај истиче чудесно у симболу гаврана који се може довести у везу са архаичним мотивом птице-творца света.

У украјинским коледарским песмама са космогоничним мотивима јавља се ситан/златан песак који се у симболичкој равни доводи у везу са стварањем земље – песак се сеје да би никла Земља, али исто тако се сеје и златан камен из којег ниче Сунце:

То спустимося на дно до моря,
Та дістанемо дрібного піску –
Дрібний пісочок посіємо ми,
Та нам ся стане чорна землиця.
Та дістанемо золотий камінь –
Золотий камінь посіємо ми,
Та нам ся стане ясне небонько.
Ясне небонько, світле соненько...

(Гнатюк 1914, I: 11).

Мотив златног песка који се сеје и ниче сачуван је и у руском фолклору, али претежно у облику формуле:

Пьет, гуляет, он во скрипочку играет,
Из правого рукавчика *золот* песок рассеивает...
Я тогда, мальчик, женюся, когда *взойдет* *золот* песок...

(Кириевский 1986, 2: 164)

³ Пример је узет из зборника белоруских бајања који смо добили љубазношћу Татјане Валодзине. Користимо прилику да јој се срдечно захвалимо на помоћи.

У руским песмама атрибут *желтый* често се среће у синтагми *желты пески*. Када жута боја није обележена према присуству семе 'сјајан, магијски' она се позиционира у асоцијативни низ који се доводи у везу са „туђим” простором:

От меня Дуня на тот свет пошла,
Во сыру землю, во *желты* пески,
Во *желты* пески, во дубовы доски! (Кириевский 1983, 1: 48)

Губитак атрибута сјаја доводи до преосмишљавања симбола који се измешта из контекста магијског, чаробног у сферу емотивног.

Исти механизам моделирања симболике у правцу негативног осмишљавања боје због губитка квалитета сјаја запажамо и када су у питању црвена и црна боја, на пример код руских епитета *красный* и *черный*:

Как со поломя очи наши стали *красные*,
А на личиках *лучивые* стали *черные*
Со прикусочки уста наши прихватилися
С больших маршев резвы ноженьки спотыкались...
(Кириевский 1977: 122)

У наведеном одломку црвенило и црнило очију везује се за умор, обраћа на себе пажњу антонимија епитета везаних за очи *лучивые* – *красные/ черные* тј. 'сјајне' – 'без сјаја', где се црвено и црно изједначаје према губитку квалитета сјаја. Црвено и црно ступају у синонимијски однос и када наступају као епитети болести. Белој и црвеној болести супростава се бела тј. сјајна зора:

К белой зоре лихорадка трясет
Немочь-то черная,
Лихорадка красная (Кириевский 1977: 164)
В полуночь черна немочь берет,
К белой зоре лихорадка трясет (Кириевский 1977: 165)

Истраживачи су запазили да се називи болести у бајањима често одређују према боји, образујући на такав начин таутолошку конструкцију: *красная красавица, белая белавица, черная чернявица; красна красушина, золота золотушина* и сл. (Гультеяева 2001). Функција боје у називима болести у бајањима је првенствено класификациона (Раденковић 1989: 123). Међутим, скреће на себе пажњу изофункционализам свих боја које као номинације болести служе еуфемистичком маркирању ненормалног стања организма. Оно што може ујединити боје свих нијанси у категорију маркера болести свакако није засновано на колористичком принципу. Свака од ових боја – златна, црвена, бела, црна, је маркирана према губитку нечега. Као што болест представља ситуацију *губитка* здравља и *ненормално стање* које треба да буде исправљено, тако и функционисање златне, беле или црвене, па чак и црне, боје без квалитета сјаја предста-

вља аномалију која треба да буде уклоњена. Болесник треба да буде враћен из туђег простора у свој, а туђи простор одређују називи за боју без квалитета сјаја.

Сиње море, као што је било напоменуто, представља синоним за тамно, лишено сјаја, као и *синий бор* у руским песмама:

Ты подай голос, голос через *темной* лес
(Е)ще подай голос, молодой жавороночек, через *синий бор*
(КИРИЕВСКИЙ 1983, 1: 131)

С друге стране, сињем се супроставља бела и златна сјајна боја. Оне у једном митском коду означавају свет у целини, наступају као метафора универзума:

Среди двара да Авдотьи́нава
Выросло *златое* ты́че,
Вазвился *белай* я́рый хмель (КИРИЕВСКИЙ 1983, 1: 189)

У наведеном примеру златна и бела у симболичкој равни одговарају зеленој боји којом се обично одређује стабло света, што је још једна потврда синонимије златне, беле и зелене према функционалном обележју сјаја.

Приметићемо да се у западноукрајинским песмама као епитет за земљу јавља придев црна (*чорна землиця*), што није типично за руски фолклор где се земља, као и храст као оличење стабла света, означавају епитетом сиров (*сырой*). *Чорна землиця* као врста топоса у опозицији према *синє море* јавља се у украјинском фолклору, али и у српском, што је дало разлога истраживачима да закључе како је у питању митолошка позајмљеница из грчког дискурса, где црна означава крвава (Лома 2001: 155–156). Ипак тумачење црне земље као крваве у словенском фолклору може бити исправно једино у контексту битке. У руском фолклору епитетом *черный* обележено је блато (*черные грязи*), што маркира назив за боју *черный* као боју „туђег” топоса. Могуће је такође да се руско *сырой* у синтагми *сырой дуб* може сврстати у један асоцијативни низ са *жив* (*живая вода*), а тиме и са *зелен* (*зеленый сад*) јер пут у онострано често пролази поред зеленог врта. Зелено у овом контексту представља симболичку универзалију живог. Мотив пута у онострано који пролази поред зеленог врта или ливаде веома је распрострањен у словенском фолклору:

Вы пастели три недели лежала,
На четвертой выздравливать стала,
А на пятой ва зеленый сад пашла.
Мима саду, мимо зелена саду
Пролежала тут дороженька торна,
Что торна-торна, прабита *до песка*,
До горючева камушка. (КИРИЕВСКИЙ 1983 2: 132)

Пут пролази поред зеленог врта или зеленог поља/ зелене ливаде, дакле у овом случају управо боја представља симболичку универзалију док врсте просторних облика варирају. Назив за боју *зелен*, који потиче од истог корена као и *златан* или *жут*, тј. првобитно је везан за сјај – од ие. **ghel-*, **ghol-* (прасл. **gъltъ*), 'сјај' (ЕСУМ 1985, II: 275; Скок 1973, III: 648). Попут златне, зелена боја у већини случајева не губи обележје сјаја и функционише као атрибут овоземаљског топоса. Златна/жута, бела и зелена боја, које су маркиране према обележју сјаја, наступају као атрибуту граничног топоса који раздваја свој простор од туђег или медијатора који повезује онострано и онострано (стабло света).

Онострано је претежно маркирано епитетом *сињ* (*сиње море*) или *таман* (*темный лес*, *тамна гора*), тј. симболом који указује на одсуство светлости а самим тим боје и сјаја. Придев *сињ* са актуализованом семом сјаја наступа као епитет за чудесно (*сињ-горюч каменъ*). Када жута и црна боја губе обележје сјаја оне такође указују на оностриани топос – рус. *желтый пески*, *черны гряды*. С обзиром на чињеницу да придеви *золотой* и *желтый* припадају једној категорији, а маркирани су према присуству/одсуству сјаја, логично је да се у складу са тим диференцирају и конотације које их прате. На интерпретацију симболике боје утиче и код који се актуализује у тексту. Синтагма *золотой песок* може да указује на пратвар у песмама са космогоничним мотивима док *желты пески* у симболичкој слици света упућују на топос оностраног.

0.6 Боје ритуалних жртава

Белој риби се приноси жртва. У реалном коду многих руских песама сачуван је обред приношења жртве белој риби. Као жртве се често јављају птице, на пример гавран. У овом случају избор жртве могао је да буде мотивисан и ахроматском опозицијом 'светло' – 'тамно': бела риба – црни гавран:

Тут стаял-стаял *сыр зеленой дуб*,
 На дубу сидит сам *сизой арел*,
 Ва кахтях держит *чернава* ворана,
 Чернава ворона, сваво неприятеля.
 Он битъ не бьет его, только пух дерет,
 Он разбил ему буйну голову,
 Он кровь-руду пустил по сыру дубу,
 Он перушки – па дубровушки.
 Падпила эту кровь-руду *бела* рыбушка;
 Подобрала этот пух-перья *красна* девушка;

(Кириевский 1986, 2: 112)

Обратимо пажњу на чињеницу да је овде представљен вертикални модел света где је свет мртвих смештен испод света живих, испод зеленог

стабла. Крв је означена називом за црвену боју *руд*, док је *красна* девојка она која скупља перје од жртве. Питању шта симболизује *красна девошка* вратићемо се касније. За сада је довољно приметити да се њој у контексту приношења жртве додељује перје.

У сценама гозби или свадбеним песмама као ритуална птица-жртва помиње се бели лабуд. Очигледно је да се ради о двојнику невесте, а израз *белого лебеда рушати* означава ритуално убиство белог лабуда. Виталиј и Татјана Зајковски наводе пример таквог ритуалног убиства патке или гуске. Тај обред се звао код Руса европског Севера „рушити гуся”, када је младожења правио од комадића дрвета пиштољ и симболично убијао патку на свадбеном столу са које се после скидала црвена марама (Заиковский, Заиковская 1997: 78). Израз „ест, пить, кушати, белого лебеда рушати” представља стабилну формулу у описима гозбе у руским народним песмама. Што су текстови архаичнији, то се она чешће среће. „Рушање” белог лабуда је ритуално, што потврђују и следећи стихови:

Да где не взялся млад ясен сокол,
Он убил-то, убил *белую* лебедушку.
Он и кровь пустил во сыру землю,
Он и пух пустил по чисту полю. (Кириевский 1986, 2: 239)

Начин приношења жртве – пуштање крви у земљу и пуштање перја низ ветар, подударају се у сценама жртвовања гаврана белој риби и ритуалног убиства лабуда. Везивање црне боје птице за жртву која се приноси хтонском божанству типично је и за друге културе. На пример, латински назив за црну боју *pullus* везивао се за свет подземних богова (Tib.i,2,62 *ad magicos hostia pulla deos*) којима су се жртвовале црне животиње (Казанский 2011: 50). У нашем примеру црни гавран се жртвује белој риби, што значи да веза није формирана на основу боје перја већ полазећи од сјаја као магијског обележја обе животиње – беле рибе и црног гаврана.

0.7 Изофункционалност боја с обзиром на атрибут сјаја.

Митолошку изофункционалност беле, златне, жуте па чак и црвене и плаве боје које се односе на пламен, муњу, сјај налазимо у многим примерима у сва три корпуса из српског, руског и украјинског фолклора.

Пример једног заједничког мотива налазимо у стиховима из српске песме *Сунчева сестра и наша тиранин*, коју је Вук сврстао у „Песме особито митологичке” (Караџић 1969б, 1: 116):

Извирала студена водица, –
на водицу *сребрна* столица,
на столици лијепа ђевојка:
*жу*те су јој ноге до кољенах,
а *злаћене* руке до раменах...

У Сунчевој сестри која се пресијава у сребрно-жуто-златној скали можемо наћи одјек матријархалног култа богиње-двојнице Сунца, налик Грејвсовој Белој богињи Месеца коју је касније победио патријархални култ (Грејвс 1992: 7). Сунчева сестра је обележена истим моћима као Зевс или какво друго врховно божанство патријархалног кова – она меће муње када се наљути. Карактеристично је да су муње приказане у облику златних јабука које она вади из својих џепова:

Па се млада од земље подигла
и бачила у џепове руке,
те извади *три јабуке златне*
и бачи их небу у висине...
но *три муње* од неба пукоше:
једна гађа два ђевера млада,
друга гађа пашу на дорина,
трећа гађа сватах шест стотинах.
Не утече ока за сједока,
ни да каже како погибоше

(КАРАЦИЋ 1969б, 1: 116)

У руском фолклору исти симбол обожавања небеског тела отеловљеног у женском лику налазимо у лирским песмама, где се појављују изофункционалне *желта баба* и *красна девица*. Упоредимо:

Эх выходила *желтая баба*
За новые ворота,
Становилась *желтая баба*
Дли *тачного* столба,
Опускала *желтая баба*
Белы руки во карман,
Из кармана вынимала
Бел-лазоревый платок...
(КИРИЕВСКИЙ 1983, 1: 153)

Выходила *красная девка*
За навье варата,
Становилась *красная девка*
Между *чернава* сталба.
Апускала *красная девка*
Белы руки *вы* карман,
Из кармана вынимала
Бел-лазорявый твяток
Гарнитуровый платок...

(КИРИЕВСКИЙ 1983, 1: 248)

Митолошки контекст оба мотива је неспоран, иако се јављају као остаци архаичног суперкода у сасвим новом контексту. И *желтая баба* и *красная девка*, као и српска *Сунчева сестра* очигледно припадају истом култу обожавања сјајног небеског тела којем су додељене женске особине.

У ранијим истраживањима (Поповић 2008) већ смо скренули пажњу да су се значења руског придева *красный* 'леп' и 'црвен, боје ватре' развила паралелно. У основи оба значења леже различити аспекти исте појаве – ватре. У првом се случају профилише боја ватре, а у другом – употребна корист од ватре. Естетска оцена у семантици придева *красный* развила се на каснијем нивоу према устаљеном у таквим случајевима механизму: 'користан – квалитетан – подесан према саставу – подесан према облику – леп'. Дакле, на примеру придева *красный* може да

се прати концептуална метафоризација атрибута у правцу ПРЕДМЕТ – ЧОВЕК.

Красный у руском фолклору треба тумачити и као ватрени, огњени⁴, што би било у складу са етимологијом те речи (*красни* ие. **ker-* „горети” + *sa* : **kras-*. схв. *крас* – „ватра” (Скок 1972, II: 181), лит. *kárštas* „врео”, *karštis* „врућина”, лат. *karset* „распиривати, грејати” (ЕСУМ 1989, III: 76). Значење леп у семантичком потенцијалу овог придева развија се касније, слично као и код српског *румен*, који је истог порекла као *рујан*, тј. пламен (уп. *рујна зора*).

У том смислу придеви *белый/білий* и *румяный/рум'яний* у руском и украјинском фолклору, или *бео*, *румен* у српском, који се јављају као неизоставни епитети лепоте и здравља, могу да се посматрају као симболи који припадају књижевном коду, док се атрибут сјаја читава на надређеном митолошко-симболичком нивоу везаном за сјај Сунца. На пример, у руским загонеткама расцветано стабло јабуке наступа као симболички репрезент Сунца. У датој асоцијацији преплиће се симболика стабла света и сјаја дочараног кроз белу боју:

Стоит на мосту яблонька:
У ней твет – во весь *белый* свет! (Солнце)
(Кириевский 1986, 2: 208)

Упоредићемо у украјинским примерима:

Стояла *яблонь* посеред двора,
На тій яблоні *золота* кора... (Гнатюк 1914: 67, 99)

Атрибут сјаја се истиче и код црвене или сиве боје:

Краснинькай питушок
Бежит по грядки (Агонь) (Кириевский 1986, 2: 221)

Сивый жирибец
На все царства ржетъ (Гром) (Кириевский 1986, 2: 220)

Као сјајна одређена је и боја длаке животиње (в. наведене раније примере са епитетом *сив* уз називе животиња) или људске косе:

Кудри *русыя*!
По плечам лежат,
По бровям висят –
Словно *жар* *горят*! (Кириевский 1983, 1: 174)

⁴ Упоредићемо запажање Ане Вјежбицке о прототипу црвене боје: „Хотя мы не обязательно представляем себе цвет огня как красный, тем не менее красный цвет у нас ассоциируется с огнем.” „Х – красный: когда люди видят что-то подобное Х-у, они могут подумать об огне”. (ВѢЖБИЦКАЯ 1996: 263–267).

Мотив зоре која се рађа у црвеним сјајним тоновима (мајка је од поноћи покрива црвеним покривачем) заступљен је и у украјинским коледарским песмама. У лику младе девојке која седи на златној столици усред шатора препознајемо Сунчеву сестру из српске песме:

А в полі, в полі, близько дороги
Стоїть наметець з самого шовку.
На тім наметці золотий стільчик,
На тім стільчику легіночка,
Легіночка Василичка.
Ой сидить, сидить а в карти грає,
А в карти грає, красно співає.
Хто тебе навчив та в карти грати?
Мене навчила ненечка мила,
Ненька, ненечка, мамка рідненька,
З ночі, в півночі повиваючи,
Червоним юпком покриваючи.

(ГНАТЮК 1986, II: 86)

За чињеницу да се у случају *жу́те* Сунчеве сестре, као и када су *желтая баба* и *красная девка* у питању, ради о епитетима који се односе на сјај, а не на боју, налазимо потврду и у симболици формуле *бел-лазоревој твѣток/ платок* из исте песме (КИРИЕВСКИЙ 1983, I: 153, 248). Ова синтагма је веома честа у руским народним песмама. Ако анализирамо епитет *бел-лазоревој* у контексту српске песме о Сунчевој сестри метићемо да се *твѣток* или *платок* у руској песми у симболичкој равни подудара са златним јабукама које се претварају у муње у српској. И једно и друго девојка-двојник небеског тела вади из џепова:

...бачила у џепове руке,/те извади три јабуке златне;
...опуцала желтая баба/белы руки во карман,/из кармана вынимала/
бел-лазоревој платок.

Златна јабука се јавља и у једној од варијанти наведене украјинске коледарске песме. На питање ко је научио девојку да тако лепо игра и пева, она одговара да је њу научила њена мајка која је њихала над њом златну јабуку:

Хто ж тебе навчив так красно грати,
Так красно грати, красно співати?
Навчила мене моя ненечка,
І ніч від ночі не досипляла,
На білих ручках похитувала,
Злотим яблужком покачувала.

(ГНАТЮК 1986, II: 227, ч. 286).

Уколико се у српској песми очувао наставак који нам говори која је права природа златних јабука, у руским примерима, на чињеницу да се ради о муњама указује само назив за боју *бел-лазоревој*, док је у укра-

јинској песми картање (у другој варијанти коцкање) девојке очигледно затрло сваки траг првобитне функције која се за њу везивала.

0.8 Бел-лазоревој – порекло и симболика.

У нашим претходним радовима (Поповић 2001, 2008; Роговић 2007) указали смо на чињеницу да сложене називе за боју попут *бел-лазоревој цветок/платок, ал-лазоревој цветок, сив-бел сокол* у руском фолклору или *сив-зелен соко, модра-зелена свила* и сл. у српском треба тумачити тако да се други део одреднице изједначи са сјајан. Тада сложенице добијају смисао, синтагме попут *бели сјајан цвет, црвени сјајан цвет, сив сјајан соко, модра сјајна свила* звуче сасвим логично. Овом приликом бисмо хтели детаљније да анализирамо синтагму *бел-лазоревој* која нас упућује на муње у раније наведеним песмама (в. претходни став).

Етимолози тврде да је придев *лазоревој* доспео у руски језик из персијског или арапског преко касног латинског из којег је преузет у романским и германским језицима, уп.: „*лазорь* ж., прид. *лазурный, лазоревый*, ст.-рус. *лазорь*, укр. *лязурок, лазурок*, преко полск. *lazur* – од XV в., чеш. *lazur*, из ср.-г.-н. *lazur, lasur* „плави камен”, који потиче преко ср.-лат. *lazurium, lasurium* (ит. *l'azzurro, azurro* из *lazurro*) од арап. *lazavard...* (ФА-СМЕР: 2450).

Имамо разлога да тврдимо да је придев *лазурный* доспео у руски језик директно из персијског и то из више разлога. Како тврде истраживачи, у раном арапском реч *'azraq*, која је послужила као извор за латинско *azurum*, од арапског *lāzuwardīya* 'светло плав' (POWELS 1999: 154), није се првобитно односила на боју већ је означавала сјај и спадала у категорију белог или светлог (FISCHER 1965: 236, 252). Значење плаве боје овај придев развија касније. С обзиром на изразито негативну конотацију коју називи за плаву боју имају у арапском језику (у симболичкој равни она се поистовећује са црном, уп. *ya nhār azra* 'плави (црни) дан' или *il bala l-azra* 'плава несрећа' (STEWART 1999: 118), за означавање плаве боје раније, а у појединим арапским дијалектима и данас, говорници користе назив за боју *'axdar*, који покрива поље зеленог и плавог. Већ у класичном арапском *'azraq/zarqā* се употребљава за номинацију плаве боје одвојено од *'axdar* 'зелени'. Истраживачи такође указују да се придев *'axdar* користи за номинацију оба поља и у средњовековном периоду, а у појединим дијалектима (арапски у Судану и Египту) и у наше време. Дакле, оно што је познато у Европи као азурно или лазурно већ у средњовековном арапском има изразито негативну конотацију (STEWART 1999: 107). Присуство у арапском језику израза *il-'afarīt iz-zur* – 'плави ђаво' и *il-'afarīt iz-ḥumr* – 'црвени ђаво', али не и синтагме са значењем 'црни ђаво' (STEWART 1999: 118) указује на чињеницу да се плава и црвена боје поистовећују по једном обележју за које можемо претпоставити да је сјај.

С обзиром на наведено можемо закључити да је придев *лазорево́й* доспео у руски фолклор директно из персијског јер је он у латинском, а касније и у свим германским и романским језицима, изгубио своје примарно значење 'сјајан', које је, с друге стране, очувано у руским фолклорним текстовима. Синтагма *лазорево́й цветок* у руском фолклору, попут склопа *алый цветок*, указује на цвет који сија.

Негативна конотација која се јавља у руском фолклору уз назив за боју *лазорево́й* такође је условљена аутентичном симболиком. *Лазорево́е цветочки* у руским фолклорним текстовима се јављају поред симбола *травы-муравы* и *ракушо́вый куст* на граници која дели два света: у хоризонталном моделу света – на обали реке, у вертикалном – на гробу.

Сквозь ребер и суставчико моих
Шелкова трава растет,
 Сквозь ретивого сердечушка
Лазорев цвет цветет.
 Прилетали ко мне
 Трое *черны ворона*,
 Хотят клевать
 Тело белое мое. (Кириевский 1977: 138)

Зарости моя дорожка,
Травую-муравую
 И *лазоревым цветочком*. (Кириевский 1977: 208)

На том месте (гроб – Љ. П.) на прикрайке,
 На крутинькам бирежку
 Растветали там *цветочки*
Алы-лазорево́е,
 Я сорву, сорву тветок,
 Савью миламу венюк,
Алой лентой завяжу,
 Этим ниткам украшу,
 Я милому подарю. (Кириевский 1986, 2: 112)

У руском фолклору придеви *лазорево́й* и *алый* (такође позајмљеница, али из турских језика) везују се за сјај. Митолошки гледано обе боје служе као атрибуту магијског:

По горам, по горам,/ Я по горам ходила.
 Все цветы, все цветы,/ Я все цветы видела.
 Одного, одного, одного цвета нет как нет.
 Нет цвета, нет цвета, ах нет цвета *алого*,
 Алого, алого самого любимого.
 Аль его, альего, *красным солнцем* выпекло?
 Аль его частым дождичком вымыло?
 Аль его *желтым песком* вымело?
 Аль его *красны девушки* сорвали?
 Сорвали, в бытру реку бросили? (Кириевский 1986, 2: 171)

Сјај који се апострофира придевом *алый* долази до изражаја и у синтагми *аленький светок*:

Йаленькой светок,/Когда светишь, когда нет!

(Кириевский 1986, 2: 20).

Приметићемо да у истој песми бележимо употребу пискавог *Ц* што говори у прилог оригиналне песничке слике а не омашке – *цветок/светок*. Постојање синтагме *алый свет* сврстава назив за боју *алый* у синонимијски низ са придевом *белый*, јер се оба придева могу спајати са речима *свет, светишь*. У даном случају ради се о активирању архаичног кода у процесу адаптације страног назива за боју.

Као метафора гробља у руском фолклору може да се појави и башта у којој цвета лазурно и ало цвеће које има магијску моћ, служи за лечење. У таквом контексту и *алый цветок*, који представља распрострањен симбол у руском фолклору, добија конотацију 'магијски', који цвета на гробовима или на другим местима на граници са оностраним:

Мой батюшка у ворот
Зовет меня в огород
Чиснаку, луку палоть.
Во правую – луку,
Во левую – чесноку!
Я па цветикам гуляла
По *лазоревым* ходила,
Цвета алава искала.
Не нашла цвета алова

Супротив сваво милова... (Кириевский 1986, 2: 109)

Лазоревый цвет се приписује плодовима калине и малине, који су изразито црвени, што опет потврђује да се у руском фолклору од примарног значења сјајан кренуло до асоцијативног низа *лазоровой-алый-красный-белый*.

Калинушка с малинушкой – лазоревый цвет,
Твела, твела черемушка во темном лесу,
Поеть, поеть соловушко в зеленом саду.
Торна, торна дороженька, где милый прошел

(Кириевский 1986, 2: 218)

У наведеном примеру опет се јавља већ поменути топос зеленог врта мимо којег лежи утрт пут који води у онострано (*темный лес*). Зеленом врту се супроставља тамна шума, а на граници оба света цвета сјајан чудесан цвет калине и малине (врста цвећа варира, док сјај представља константу).

Сврставање лазурног у категорију црвеног није карактерно за арапски и персијски, где се придев '*asmar*' 'црвен' користио као назив за браон боју, али не и за плаву (STEWART 1999: 107).

Употпуњавање архаичног словенског система назива за боје који је заснован на опозицији 'сјајно' – 'без сјаја' позајмљеним лексемама *лазоревый* и *алый*, које у својој структури поседују сему 'сјајан', омогућава сврставање у једну категорију црвене, беле, златне, жуте, али и плаве боје. Таква категоризација пориче универзализам типологије Берлина и Кеја и сведочи о специфичној еволуцији назива за боје у словенским језицима.

0.9 Мави пламен

Позајмљени назив за боју *мави*, који је доспео у српски фолклор из турског језика, може да послужи као још један пример надограђивања словенског архаичног система назива за боје који је заснован на опозицији 'сјајно' – 'без сјаја'. Уколико придеви *мави*, *мавен*, *мавенеш* нису везани за неки комад одеће, тј. када се не користе у колористичком смислу, они указују на сјај јављајући се у синтагми *мави/мавен пламен*.

У *Женидби Ивана Црнојевића* мави пламен-ватра куља из једне од Арапових глава. Мави у овом случају јесте синоним са сјајно плаво, плаву боју ватре:

Ал' је Арап силан и бијесан:
Из једне му главе *ватра* сипа,
Ватра сипа, *мави пламен* лиже,
Те сватов'ма брке *спаљује*...

(КАРАЦИЋ 1899, 6)

У ранијим радовима већ смо указивали на чињеницу да означавање ватре разним бојама које симболизују сјај представља својеврсну универзалију (Поповић 2008). У једној реченици из *Упанишада* можемо наићи на одговарајући пример: „Црвена боја пламена – је боја ватре, бела боја ватре – је боја воде, црна боја ватре – је боја земље” (BIRREN 1978: 19). Истраживачи сматрају да је ова фраза загонетна и тумаче је у оквиру својих концепција (ВЕЖБИЦКАЯ 1996: 253). Међутим, неспорна је чињеница да у овом примеру налазимо потврду поменутог симболичног изофункционализма боја који проистиче, по нашем мишљењу, из прототипа позитивног концепта боје као сјајне, блиставе. У таквом контексту наведена фраза може да се декодира на следећи начин – црвена сјајна боја је боја ватре, бела сјајна боја је боја воде, црна сјајна боја је боја земље, тј. све три боје доводе се у везу према принципу позитивног вредновања квалитета сјаја и додељују као атрибуту основним елементима. Из наведеног такође следи да су све три примарне боје у истом етичко-симболичком систему морале бити конципиране и према негативном принципу у другом семиотичком контексту, тј. бела, црвена и црна као основне боје морале су да обухватају и негативну симболику, али је у том случају њихов концепт био заснован на губитку базног квалитета – одсуству сјаја.

Мави пламен контекстуално се доводи у везу са синтагмом *жива ватра* представљајући њен аналог:

Па се оба гвожђем ударише.
Прије Мујо схвати капетана;
Из Гвоздена *жива ватра* сину
С обје стране до земљице црне
Гвозден ћорду на Хрњицу баци,
Из Хрњице црна крв полила,
По седам се пута сударише.
Куд год Мујо схвати капетана,
Вазда из њег *мави пламен* с'јева...

(*Мујо и Халил Хрњица падају у сужањство* // HÖRMANN 1933)

Кад је Делибеже погледао
тога момка и те силе тешке
– са зуба му *жива ватра* сива,
коњске нождре *мави пламен* лиже
па палаше гриву на хајвану
и ту зверку коњу поврх чела...

(*Мујо и Халил Хрњица падају у сужањство* // HÖRMANN 1933)

Мави пламен се најчешће јавља у контексту бића које је обележено чудесним моћима – Арапа, коња, али и хиперболично величаног јунака и указује на његове чудесне моћи. Када функционише у значењу 'одсјај на металном предмету' *мави* представља синоним за друге боје које се јављају у истом низу – зелену и црвену, на пример *зелена му сабља до рукава* или:

Алат скочи некуд на облаке
па развали жвале обадвије,
из нождре му *мавен пламен* лину.
А Лукина та клетa десна рука,
а са лијеве стране *сину мача сјајна*
ка̑ *царвени* облак преко неба,
па с облака кад је грмљавина,

Честа је и слика драгуља *мави камен* који исијава модар пламен:

Између њих *мави каменови*,
Из њих *модри* лазе *пламенови*

(*Ченгић Алибег и Бисерка шћерка задарског бана* // HÖRMANN 1933).

Назив за боју *мави* уз камен упућује на сјај, као и синтагма *алем камен* која у српском фолклору означава драгуљ у целини. Познато је да вредност драгуља зависи од интензитета исијавања, дакле значење сјајан доминира у семантичком потенцијалу турцизма *мави*, *мавен*, *алем* када

ови придеви наступају у функцији епитета за именице *камен, цвет, ватра*. За ватру хладне, плаве боје у руском фолклору налазимо аналог у синтагми *синь-горюч* каменъ.

Називи за боје који су преузети из других језика функционишу у симболичкој равни фолклорног текста на основу атрибута сјаја. Архаичним основним бојама словенског порекла додају се позајмљене јединице, али се њихова симболика преосмишљава у правцу надређеног митолошког кода који одређује оквире њихове симболизације. Иако продиру различитим каналима из различитих језика ови називи за боју добијају једнострану конотацију која је заснована на примарном обележју сјаја што условљава њихово једнострано функционисање у словенском фолклору. На номинативном нивоу они обележавају нијансе одређених боја што се може пратити кроз дескрипцију елемената ношње.

1.0 Боје одеће

Када се јавља уз називе одевних предмета или тканина придев *мави* означава плаву боју и често се спаја са турцизмима. У питању су стабилне синтагме које су преузете из турског језика у целини: *мави/мавели ћурак* (кожух), *мавени фистани* (димеје), *мавена кадифа*, *мавен чадор*. Понекад се поред *мави*, приликом набрајања боја (шатора, застава и сл.) јавља и словенски придев *мало плав* (светло плав), што значи да се *мави* везује за тамнију нијансу основне плаве боје која би се у српском језику могла одредити и називом за боју *сињ*. С обзиром да се придев *сињ* никад не јавља у српском фолклору као епитет за боју одеће или других артефаката, његово место заузимају турцизми *мави* и *мор*:

На та̑ дворац дванејес' бојева,
сви бојеви шиком шикосани
– неки разним, неки бијелијем,
неки бојом и по боји златом,
мави неки, а неки *црвеном*,
неки *мало плавом* и *зеленом* –
ма тахтом су гори понајгорњи...

(Османбег Делибеговић и Павићевић Лука // guslarskepesme.com)

За љубичасту нијансу у српском фолклору се користи турцизам *меневиш*, нпр. *меневиш љубица* што одговара словенском називу *љубичаст*:

Ашикује момак и дивојка
У пролиће, у најлипше доба,
Кадно цвате јаблан и ружица,
По пристранцих *меневиш љубица*...

(Јанковић Стојан удаје *посестриму* Туркињу
// guslarskepesme.com)

Шаренило у облачењу је неизоставно када се описује турска свечана ношња, што је одраз особености оријенталне естетике. Истицање шареног као раскошног веома је распрострањено у српском фолклору. Сцене у којима се до детаља описује сваки одевни предмет и украс обилују богатством боја међу којима има много турцизама. Неке од боја су обележене као типичне искључиво за турску ношњу:

Ја ћу ђеци, мојим шуревима,
 Хоћу њима рухо пром'јенити,
 А у Турско рухо облачити:
 Око главе *бијеле кауке*,
 А на плећи *зелене доламе*,
 А на ноге *меневиш чакшире*,
 О појасу сабље пламените...

(Бановић *Страхиња* // Караџић 1969б, 2: 170)

У развијеној сцени облачења момка у кући турске племкиње Џафербеговице из песме *Новак и Радивоје продају Грујицу* преовладава ефекат сјаја чија је функција истицање раскоши у ропству наспрам слободи у сиромаштву. Бела и златна боја одеће, пламено црвена боја драгуља, одсјај оружја дочаравају метафору златног кавеза. Зелена долама и овде је знак турске ношње:

Кад ујутру јутро освануло,
 Кад ујутру јутро освануло
 уранила Џафербеговица,
 те износи *дивно одијело*,
 и облачи дијете Грујицу:
 на плећи му удара кошуљу
до појаса од чистог злата,
од појаса од бијеле свиле;
 по кошуљи *зелену доламу*,
 на којој је *тридесет путаца*:
 свако пуце *од по литру злата*,
 под гроцем *од три литре злата*,
 и оно се на бурму отвора,
 те се носи за јутра ракија;
 по долами токе и ђечерме,
златне токе од четири оке;
 а на ноге ковче и чакшире, –

жуће му се ноге до кољена,
 побратиме, *као у сокола*;
 а на главу калпак и челенке,
 један калпак, девет челенака,
 и десето крило оковано,
 а из њега *до три пера златна*,
 што куцају Груја по плећима, –
 ваља крило хиљаду дуката;
 донесе му свилена појаса,
 и за појас *двје даницкиње*,
 обадвје у *чистоме злату*;
 а покрај њих *ножа пламенита*, –
 међ' камзама *алем, драги камен*;
 даде њему сабљу оковану,
 на којој су три балчака *златна*:
 на свакоме *алем, драги камен*, –
 ваља сабља три цара града.

(Новак и Радивоје продају Грујицу // Караџић 1969б, 3: 10)

Упоредо са *алем* у значењу 'црвен' уз накит функционише и турцизам *крмзли* који се јавља у синтагми *крмзли-мерџан* 'црвени корал' (од турског *kırmızı* 'црвен'):

Један вратак, а седам ђердана.
 Што јој први ђердан испод врата,

Који врата чува и подвољка,
 Тај јој ђердан од бисера дробног.
 Други ђердан од *крмзи мерџана*
 Крмзи мерџан испод б'јела врата...
 (Ченгић Алибег и Бисерка шћерка задарског бана // НОRMANN 1933)

Осим назива за боју *мави*, *зелен*, *маневеш* у описима свечаних одевних предмета у српском фолклору често се јавља и епитет *мор* који означава плаву боју:

Он се свлачи па се преоблачи,
 Удри на се од свиле кошуљу,
 Врх кошуље три танке ђечерме.
Мор-ђечерме, токе по ђечерми,
Мор-доламу, пуца по долами,
Мор-чакшире, копче на чакшире,
 Утеже се *злаћеном* тканицом,
 А затаче двије пушке мале,
 Те се пушке у Ивана *жуते*
 Као ноге у сокола *сива*...
 (Женидба сина Ива Сењанина // КАРАЦИЋ 1969б, 7)

Иако су у наведеном примеру елементи ношње српског јунака означени сасвим у духу оријенталне естетике, тамо где се пева о јуначкој снази користе се словенски епитети *златан*, *жут* и *сиви* који повлаче цели низ асоцијација. *Пушке* које се *жуते као ноге у сокола сива* подсећају на жуте ноге Сунчеве сетре и сивог сокола који се смешта на врх стабла света, а *злаћена* тканиница асоцира на сјај и славу у целини.

Боји одеће јунака додељује се значајна пажња и у руском фолклору. Текстови који су релативно касно настали обилују детаљима описа одевних предмета. На пример у песми о сину Степана Разина, предводника сељачке буне у Русији (1670–1671), примећујемо у различитим варијантама низање назива за боје чија је основна функција – истицање несвакидашње појаве лика:

Во славным во городе Астрахани,
 Проявился тут детинушка, незнамой человек.
 Чисто, щепетко по Астрахани похаживает,
 На нем *черный бархатный кафтанчик*,
Зелен сафьян сапожки,
Черна шляпа со репьем и руковички *с серебром*.
 (КИРИЕВСКИЙ 1977: 93)

Примећујемо да се за уз исте одевне предмете у различитим варијантама срећу друге боје: *смур кафтанчик*, *черной запанчик* нараспаску... (КИРИЕВСКИЙ 1977: 94). Понекад се уместо боје наводи место производње или порекла одевног предмета: плат *персидский* (КИРИЕВСКИЙ 1977: 93);

касандревска рубашечка – косой вороток; тросточка камышевая... (Кириевский 1977: 95); персидский кушачок (Кириевский 1977: 96). Врста материјала од које је израђена одећа или обућа такође је у функцији истицања квалитета:

На нем бархатный кафтанчик,
Персидский кушачок во правой руке несет,
белые чулочки, сафьяные башмачки... (Кириевский 1977: 96)

У таквим описима могу се наћи и називи за боје који се иначе не јављају у народним песмама, на пример *коришневый*:

Красная лодочка краснеится,	Уж вы братцы-ребятушки,
На ней парусы белеются,	Мы поедемте вниз по Волге.
На гребцах черны шляпы чернеются.	Уж мы станем
Сам хазяин вы наряди,	Для Анушынава падворья.
В коришневам кафтане,	Анюшинька выхадила,
В тонком белом балахоне,	Са им речи гаварила:
На им картузок –	– Не прагневайся, милай дружок!
Питенбургской казырек	В чем ходила, в том и вышла,
Он купеческой сынок!...	На головушки платочик –
Возговорил же наш хазяин:	Словно алинькай цветочик!
	(Кириевский 1986 2: 127–128)

У наведеном одломку употреба у истом контексту назива за боје *коришневый*, *аленький*, *красный*, *белый* сведочи о томе да формуле које имају у фолклору своје дубоко симболичко значење (*красная лодочка*, *белый балахон*, *аленький цветок*) у новом асоцијативном низу функционису као маркери реалне ситуације. С друге стране, црвена марама Авдотије одашила ка симболици црвеног као знака невиности неудате девојке, а у митском коду *падворье* на које излази девојка у црвеном јесте слика идентична оној коју смо разматрали у српској песми о Сунчевој сестри или руским песмама са истим митолошким мотивима. Што је песма архаичнија лакше се активира дубински митолошки код и симболика боја постаје изражајнија. Сјај као актуализована сема у описима боја одеће упућује на сјај небеских тела:

А шапочка на Багае в пятьсот рублей,
А конь-то под Багаем, как лютый зверь,
А сабля у Багая, как бела заря,
А тугой лук как светел месяц,
Каленые стрелы, как часты звезды (Кириевский 1977: 102)

Симболика црног као боје туге и жалости за покојником представља антитезу свим осталим бојама одеће које су синтетисане у формули *цветное платье*:

Зауновно зазвонили
 У Ивана у Великаго в большой колокол,
 Язык-ат увивали *черным бархатом*,
 Оне все с себя *платьи цветные* скидывали,
 Наряжались во *платьице черное, печальное...*
 Знать, не стало у нас в каменной Москве
 Самодержавца батюшки-царя белого. (Кириевский 1977: 197)

У руским билинама и историјским песмама као ритуална одећа појављује се танка бела кошуља и беле чарапе. Назив за боју може и да изостане:

На зоре было, на зореньке,
 На восходе красна солнышка,
 Государь-царь по дворцу гулял,
 Он гулял, гулял, сам разгуливал
 В одной *тоненькой сорочке* и без пояса
 В *одних чулках* и без чоботов (Кириевский 1977: 100)

У песми о цару Ивану Грозном (Кириевский 1977: 77–80) ритуални подтекст је изузетно снажан. Од описа ритуалних радњи – јахања, ви-кања, звиждања, одсецања главе, набијања главе на копље пред прозором, преко ритуалног облачења (В одной тоненькой сорочушке без поясу,/ В одних шелковых чулочках без чоботов) до тужбалице у којој цар обзнањује да је појео свог наследника (А я съел-сгубил своего детища,/ Молода-зелена царевича) и формула где се помиње једење мяса царског сина (Не за свой ты кус примаешься,/ Этим кусом сам подавишься,/ Этим пойлицом поперхнешься!) у песми се оцртава архаични опис приношења људске жртве. На ритуални подтекст упућује и чињеница да се целокупна радња дешава ноћу којој се супроставља бела зора (зоринька белая), тј. временска граница која заједно са топосном границом (бело-каменны палаты – озеро зыбучее) одваја бело сјајно као маркер „свог” времена и простора од сцене приношења људске жртве у хронотопу онострaног.

Боја одеће у словенским архаичним фолклорним текстовима нема колористичке вредности и упућује на сјај који истиче њихов митолошки или ритуални карактер. У описима одеће који припадају каснијем периоду регуларно се јавља богата палета назива за боје. Под утицајем оријенталне естетике у српском фолклору за обележавање нијанси се користе позајмљенице из турског, чиме се ствара опозиција између аутентичних архаичних назива за боје који се тумаче у митолошком коду и новијих, чија је симболика заснована на универзалном схватању ведрога као свечаног и лепог и тамног као јадног и тужног.

1.1 Боје длаке коња

Када су боје животиња у питању, по броју и разноврсности епите-та који се везују за длаку коња убедљиво предњачи српски фолклор. Познато је колико је значајан лик коња у српској епизи. Јабучило и Марков Шарац, Дорат Иве Сенковића и Хајдук–Вељков Кушља, Ђогат Страхинића бана и сл. – од митског крилатог коња до коња полумит-ских-полуреалних личности коњи у српском фолклору представљају онај део слике који је незаобилазан када је у питању одређивање лика јунака.

Несумњиво је да осим крилатог коња, као својеврсне митске уни-верзалије, у српском фолклору јавља се и успомена на заједничког претка човека и коња, тотема. Галерију епских јунака прати галерија коњских ликова од којих се сваки истиче друкчијим карактером и изгледом у скла-ду са портретом и природом свог јахача. У описима јахачких поворки акценат је увек на доживљају целине коју чине коњ и његов јахач. До-минанту у њиховом опису представља боја длаке животиње која пре-овлађује и у слици јахача. Боја длаке коња одређује боју косе или бркова јунака, његове одеће и јахачких реквизита. Јахач и коњ у таквим сликама наступају као једно биће, својеврстан кентаур, у чему видимо још једну митску (највероватније балканску) универзалију:

...туда иду девет коњаника,
а под њима коњи *алатасти*,
а напријед јунак на *алату*,
риђих, Мујо, до рамена брка,
панули му до малих пушака,
необична ока и погледа.
и у њега пали до пушака.
Па да видиш, мој брате Мујага!
За њима је седам коњаника
све у *црној* чохи веденичкој,
све у *црну*, на *вранијем* коњма,
а напријед јунак на *вранчићу*,
црних, Мујо, до рамена брка,
панули му по малим пушкама,
сјају му се токе кроз бркове
кано мјесец од петнаест дана
кад обасја кроз јелове гране;
необична ока и погледа,

необичне слике и прилике.
Па да видиш, мој брате Мујага!
За њима су до три коњаника
у *зеленој* чохи веденичкој,
у *зелену*, на *зеленим* коњма,
а напријед јунак на *зеленку*,
смеђих, Мујо, до рамена брка,
Па да видиш, мој брате Мујага!
За њима је до пет коњаника,
у *бијелој* чохи веденичкој,
а под њима коњи *ђогатасти*,
а напријед јунак на *ђогату*,
плави су му до рамена брци...
Па да видиш, мој брате Мујага!
Што ј' *острагу* јунак за сватов'ма
на *путању* коњу од мејдана,
смеђих, Мујо, до рамена брка,

(*Женидба од Задра Тодора* // Караџић 1969б, 3: 106)

Један дједо јаше *кр'ату*,
Б'јела га је загрлила брада,
Око њега блиста се гадара,
А за њиме друга пет стотина

(*Мустај бег лички под Удбином* // scc.digital.nb.rs)

Поред уобичајених словенских назива за боју длаке коња који су семантички провидни: *белац* – беле длаке; *сивац* – сиве длаке; *вранац* – црне длаке и сл. у српском фолклору чести су турцизми. Захваљујући редуплицирању колористичке доминанте које је заступљено у описима коња и јахача можемо да без грешке одредимо боју длаке коња, јер се она разоткрива у боји одевних предмета или косе јунака:

алат/алатаст коњ – риђи брци > алат је коњ риђе длаке
 ђогат – бела чоха, плави брци > ђогат је коњ беле длаке
 кр'ат – бела брада > кр'ат је коњ беле длаке

Епитет *зелен* у синтагми *зелен коњ* упућује на сјајну смеђу длаку (зелен коњ/зеленко – зелена чоха, смеђи брци). О томе да је квалитет сјаја често одређен у српском језику помоћу придева *зелен* сведоче и примери *зелена сабља*, *зелен вук*, где *зелен* асоцира на одсјај сивог.

Назив боје длаке *путањаст*, *путањ* „који има бели белег над копитима” (РСЈ 2007: 1097) ближе одређују смеђи брци јахача из чега следи да је *путањ* – смеђ коњ.

Чилаш значи „сивкаст, који има шарене пеге по телу (о коњу)” (РСЈ 2007: 1516). Овај назив за коња настао је додавањем суфикса *-аш*, могуће по узору на сложенице које се састоје од назива за боју и речи *ат* (коњ) преузетих из турског језика, попут: *алат* од турског *al* (црвен) *ат* (коњ) (Скок 1971, I: 22); *дорат* од турског *doru* (мрк) *ат* (коњ) (Скок 1971, I: 22); *ђогат* од турског *gök* (модар) *ат* (коњ) (Скок 1971, I: 481); *кр'ат* од турског *kirat* што значи коњ сивкастозеленкасте длаке, *сивац*, *зеленко* (РСХКНЈ 1978, X: 435).

Чилаш представља скраћеницу од назива крилатог коња *Јабучило* који је настао калкирањем *Apfelschimmel – cavallo pomellato* (Скок 1971, I: 324). Стапањем словенске речи *јабука* и турске *çil* (јаребица, сив) настало је име коња Јабучило, које упућује на боју његове длаке – сиве са пегима.

Турцизми у називима боје длаке коња јављају се претежно у јуначким песмама, када су историјски контакти са Турцима били најинтензивнији. У песмама које су ранијег порекла називи длаке коња не врше номинативну функцију већ функционишу као симболи. И овде се појављује обележје сјаја као неизоставни атрибут боје длаке коња:

Јунак иде уз брдо,
 под њим коњиц *жут-бео*

(КАРАЦИЋ 1969, I: 319)

Жут-бео коњ је коњ сјајне светле длаке. Боја длаке коња може да симболизује жалост и тугу јахача. На пример кроз стихове *Вас у црно и на коња црна* (КАРАЦИЋ 1969, I: 328) исказана је туга Омера који жали због братових рана.

У украјинским песмама не запажамо такву разноликоост боја длаке коња. Када се коњ јавља у митским мотивима, кроз назив за боју се истиче сјај као атрибут чудесног:

Коло кринички зелена трава
Ой дай, Боже...
Ой там Васюньо коника пасе
Коника пасе на дудку грає
А в того коня *золота грива*
Золота грива срібні копита
Срібні копита шовкові хвости
Золота грива все поле сіє
Срібні копита камінь лупають
Шовкові хвости слід замітають

(коледарска песма, Лавовска област)

У руском фолклору квалитет сјаја може да дочара и епитет *лютый* који кроз триаду епитета *лютый, белый, светел* учествује у формирању општег приказа јунака:

А шапочка на (атамане) Багає в пятьсот рублей,
А конь-то под Багаєм, как *лютый зверь*,
А сабля у Багая, как *бела заря*,
А тугой лук как *светел месяц*,
Каленыя стрелы, как часты *звезды*

(Кириевский 1977: 102)

У наведеном примеру *лютый* према особини сјаја стоји у једном низу *са белый, светлый, заря, месяц, звезды*.

Називи за боју длаке коња у украјинским песмама *вороний* (црн) и *сивий* (сед) првенствено упућују на сјај, што потврђују други епитети са сличном функцијом у истом контексту – *червоний, срібний, золотий*:

Молодий Василько тай на конику.
А що в Василька коник *вороний*,
Коник *вороний* – *жупан червоний*
Срібне сидельце золоте стремя
Шапка чорная, сабля гострая...

(коледарска песма, Лавовска област)

Назив за боју длаке *сивий* може бити маркиран и према одсуству квалитета сјаја:

Сивий кінь на весь світ заліг

(Туман).

Називи за длаку коња *гнідий* (риђ), *чалий* – сивкасто-смеђи, „изсыра-коричневый” (Гринченко 1909: 113), *сірий* (сив) и *карий* (смеђ) срећу се у појединачним примерима у украјинским фолклорним текстовима, упућујући на номинацију одговарајуће боје.

У руском фолклору коњ је најчешће обележен према боји длаке као *вороной* (вран) или *сив* (серый). Оба назива за боју, као што је било раније напоменуто, истичу квалитет сјаја када је у питању боја перја чудесних птица (*черный ворон*, *сив сокол*), што наводи на закључак да ови епитети врше исту функцију и као називи за длаку коња:

Уж вы ройте-ко могилу
Глубокую,
головах то поставьте часовенку,
В ногах-то поставьте
Ворона коня.
Кто ни пройдет,
На конечка *подивуется*... (КИРИЕВСКИЙ 1977: 93)

Под лесью, лесью конь бежит,
Под лесью, лесью *сив-космат*.
За конем бежит добрый молодец (КИРИЕВСКИЙ 1977: 236)

Навођење сиве боје као основне асоцијације за гром недвосмислено упућује на визуелну појаву која прати акустичку, тј. на муњу и њен сјај:

Сивый жирибец
На все царства ржать (Гром) (КИРИЕВСКИЙ 1986, 2: 220)

2.0 Закључак

Након анализе назива за боје у српском, руском и украјинском фолклору можемо закључити следеће:

1. Примери из словенског фолклора оспоравају универзалну еволуцију у категоризацији боја коју су понудили Брент Берлин и Пол Кеј (1969).

2. Називи за боје у словенском фолклору чине јединствени систем који је заснован на универзалној опозицији 'сјајно'-'без сјаја'.

3. Опозиција 'сјајно'-'без сјаја', која је реализована кроз називе за боје, лежи у основи заједничког хоризонталног и вертикалног модела света чије рефлексе налазимо у обредним и лирским митским песмама Словена.

4. 'Сјај' као обележје боје узрокован је архаичним култом небеских тела.

5. Присуство квалитета сјаја може да послужи као објашњење односа функционалне синонимије у који ступају називи за белу, жуту, црвену, зелену, плаву и црну боју у словенском фолклору.

6. Губитак квалитета сјаја допушта функционисање у једном асоцијативном низу назива за белу, жуту, црвену, црну, плаву боју.

7. Називи за боје страног порекла уклапају се у архаичну опозицију 'сјајно' – 'без сјаја' (*лазоревиј, ал, алем, мави*).

8. Називи за боје страног порекла лишени су симболике када наступају као епитети за одевне предмете или боју длаке коња, док су словенски називи за боје у истој функцији обележени према присуству или одсуству сјаја.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АФАНАСЬЕВ, А. Н. *Поэтические воззрения славян на природу*. Тт. 1–3. Москва, 1869.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари, 1996.
- ГНАТЮК, В. Колядки і шедрівки, зібрав Володимир Гнатюк, т. I (Колядки господарю і господині). *Етнографічний збірник* т. XXXV. Львів, 1914; т. II (Колядки парубкові, дівчині, жартівливі, пародії та ін.). *Етнографічний збірник* т. XXXVI. Львів, 1914.
- ГРБИЋ, С. „Српски народни обичаји из среза Бољевачког.” *Српски етнографски зборник* 14. Београд, 1909.
- ГРЕЙВС, Р. *Мифы древней Греции*. Москва: Прогресс, 1992.
- ГРУШЕВСЬКИЙ, М. Історія української літератури. Т. 1. Львів, 1923 // Грушевський М. С. Історія української літератури в 6 т. 9 кн. т. I. Київ: Либідь, 1993 <www.librius.net>
- ГУЛЬТЯЕВА, Н. В. „Цветовые прилагательные в русских заговорных клише.” *Кодови словенских култура* 6. Ајдачић Д. (ур.). Београд: Clío, 2001: 87–105.
- ДАЛЬ, В. И. *Толковый словарь, живого великорусского языка*. Т. 1–4. С.-Петербургъ, 1903–1909.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Т. 1–5, Київ: Наукова думка, 1982–2006.
- ЕССС – Этимологический словарь славянских языков под редакцией О. Н. Трубачева. Вып. 4. Москва, 1977.
- ЗАЙКОВСКИЙ, В. и Т. ЗАЙКОВСКАЯ. „Nourriture de passage. Погранично-переходные функции пищи в народных культурах балкано-восточнославянского региона.” *Кодови словенских култура* 2. Ајдачић Д. (ур.). Београд: Clío, 1997: 68–89.
- ЗЕЧЕВИЋ, С. „Змај у народном веровању североисточне Србије – са словенским и балканским паралелама.” *Македонски фолклор* 2, 3–4. Скопје, 1969: 361–368.
- ЗЕЧЕВИЋ, С. „Нека веровања из традиције становништва приобалних насеља Доњег Дунава.” *Гласник Етнографског музеја* 57. Београд, 1993: 257–273.
- ИВАНОВ, В. В. и В. Н. ТОПОРОВ. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период)*. Москва: Институт славяноведения, 1965.
- ИЛИЋ, М. *Систем боја у савременом српском језику (лексичко-семантички и творбени аспект)*. Рукопис докторске дисертације одбрањене 7.09.2011. на Филолошком факултету у Београду, 2011.
- КАЗАНСКИЙ, Н. Н. „Светозарность цвета в Древней Греции и Риме.” *Балканский спектр: от света к цвету. Балканские чтения II*. Москва: Институт славяноведения РАН, Центр лингвокультурных исследований „Balkanica”, 2011: 45–54.
- КАРАЦИЋ, В. Ст. *Српске народне приповијетке*. Београд: Нолит, 1969а.
- КАРАЦИЋ, В. Ст. *Српске народне пјесме 1-4*, Београд: Нолит, 1969б.
- КАРАЦИЋ, В. Ст. *Сабрана дела Вука Караџића: Српске народне пјесме 1-9*. – Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964 и двестогодишњици његова рођења 1787–1987. Београд: Просвета, 1988.
- КИРИЕВСКИЙ, П. В. *Собрание русских народных песен П. В. Кириевского. Записи Языковых в Симбирской и Оренбургской губерниях. Серия „Памятники русского фольклора”* (ред. В. Г. Базанов, А. А. Горелов, А. Д. Соймонов). Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1977.
- КИРИЕВСКИЙ, П. В. *Собрание русских народных песен П. В. Кириевского. Записи П. И. Якушкина* тт. 1–2. *Серия „Памятники русского фольклора”* (ред. А. А. Горелов,

- Л. И. Емельянов, Ф. Я. Прийма). Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1983.
- ЛОМА, А. „Црна крвца. Један древни песнички спој и симболика боја у митолошким осмишљењима људске жртве.” *Кодови словенских култура* 6. Ајдачић Д. (ур.). Београд: Сlio, 2001: 152–160.
- Народні пісні в записях І. Я. Франка. Львів, 1966.
- ПОПОВИЋ, Љ. „Семантика назива за боје у руском, украјинском и српском фолклору.” *Зборник Матице српске за славистику* књ. 41 (1991): 149–155.
- ПОПОВИЋ, Љ. *Семантички потенцијал назива за боје (на материјалу руског, украјинског и српског фолклора 19. века)*. Магистарски рад, Београд, Филолошки факултет, 1991а.
- ПОПОВИЋ, Љ. „О семантици назива за црвену боју у руском, украјинском и српском фолклору.” *Расковник* књ. 69–70 (1992): 91–103.
- ПОПОВИЋ, Љ. „О прототипском и стереотипском начину концептуализације боја у језику (На примеру словенског фолклора).” *Кодови словенских култура* 6. Ајдачић Д. (ур.). Београд: Сlio, 2001: 14–31.
- ПОПОВИЋ, Љ. *Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе*. Београд: Филолошки факултет, 2008.
- ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. Г. *Этимологический словарь русского языка*. Тт. 1–2, Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959.
- РАДЕНКОВИЋ, Љ. „Символика цвета в славянских заговорах.” Н. И. Толстой (ред.). *Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и материалы*. Москва: Наука, 1989: 122–148.
- РАДЕНКОВИЋ, Љ. *Символика света у народној магији јужних Словена*. Ниш: Просвета, 1996.
- РАДЕНКОВИЧ, Л. „Символика цвета в славянских заговорах.” *Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*. Москва: Наука, 1989: 122–148.
- ФАСМЕР, М. *Этимологический словарь русского языка*. Тт. 1–4. Пер. с нем. и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1964–1973.
- ЧАЈКАНОВИЋ, В. *Сабрана дела из српске религије и митологије у пет књига*. Књ. 1. Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон М.А.М, 1994.
- ЧЕРЕПАНОВА, О. *Мифологическая лексика народов русского севера*. Ленинград: ЛГУ, 1983.
- ШАНСКИЙ, Н. М. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: МГУ, 1963.
- BERLIN, B. & P. Kay. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1969.
- BIRREN, F. *Color and human response*. New York: Van Nostrand Reinhold, 1978.
- BOYNTON, R. M. *Human Color Vision*. New York: Holt, Rinehat & Winston, 1979.
- BRENNER, A. „On Color and the Sacred in the Hebrew Bible.” *The Language of Color in the Mediterranean*. Alexander Borg (ed.). Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: Alquist & Wiksell International, 1999: 200–207.
- CONKLIN, H. G. „Color Categorization. Review of Berlin & Kay 1969.” *American Anthropologist* vol. 75 (1973): 931–942.
- FISCHER, W. *Farb- und Formbezeichnungen in der Sprache der altarabischen Dichtung. Untersuchungen zur Wortbedeutung und zur Wortbildung*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1965.
- HERNE, A. A. G. *Die slavischen Farbenbenennungen: Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung*. Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1954.
- HÖRMANN, K. *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sabrao Kosta Hörmann 1888–1889. Knj. I. – Drugo izdanje. Sarajevo, 1933 // guslarskepesme.com
- JONES, R. & B. Meehan. „Anbarra concept of colour.” *Australian aboriginal Concepts*. L. R. Hiatt (ed.). Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies, 1978.
- LYONS, J. „The vocabulary of color with particular reference to Ancient Greek and Classical Latin.” *The Language of Color in the Mediterranean*. Alexander Borg (ed.). Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: Alquist & Wiksell International, 1999: 38–75.

- MACLAURY, R. E. *Color and Cognition in Mesoamerica: Constructing Categories as Vantages*. Austin: University of Texas Press, 1996.
- MACLAURY R. E. „Basic Color Terms: Twenty-Five Years After.” *The Language of Color in the Mediterranean*. Alexander Borg (ed.). Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: Alquist & Wiksell International, 1999: 1–37.
- MACLAURY, R. E. & G. V. Paramey (eds.). *Anthropology of Color: Interdisciplinary Multilevel Modeling*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 2007.
- POPOVICH, L. „Prototypical and Stereotypical Color in Slavic Languages: Models Based on Folklore.” *Anthropology of Color: Interdisciplinary Multilevel Modeling*. R. E. MacLaury, G. V. Paramey (eds.). Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 2007: 408–422.
- POWELS, S. „The historical and cultural background of two non/basic terms for 'blue' in the Arabic dialect of the Negev Bedouin.” *The Language of Color in the Mediterranean*. Alexander Borg (ed.). Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: Alquist & Wiksell International, 1999: 152–166.
- SKOK, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. 1–4. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- STEWART, D. J. „Color terms in Egyptian Arabic.” *The Language of Color in the Mediterranean*. Alexander Borg (ed.). Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: Alquist & Wiksell International, 1999: 105–120.

Людмила Попович

ОППОЗИЦИЯ „БЛЕСК” – „БЕЗ БЛЕСКА” КАК ОСНОВА КАТЕГОРИЗАЦИИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В СЛАВЯНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

В данной работе на примерах из сербского, русского и украинского фольклора прослеживается процесс формирования семантического потенциала общеславянских цветообозначений, а также наименований цветов, заимствованных из неславянских языков. Анализ примеров подтверждает исходную гипотезу о том, что метафорические экстензии и символика цветообозначений в славянских народных песнях заснованы на архаическом противопоставлении блестящего лишенному блеска, что сказалось на дуализме интерпретации одного и того же цвета, который может отличаться как положительной, так и отрицательной символикой – в зависимости от актуализации мифологического, обрядного или поэтического кода. Цветообозначения, заимствованные из других языков, надстраивают архаическую славянскую систему, заснованную на концепте блеска. На примере цветообозначений *лазоревый* и *алый*, в русском фольклоре, и *мави*, *алем*, в сербском, раскрыт механизм усваивания заимствованных цветообозначений в славянском фольклоре.

Особое внимание отводится анализу мифологем, в которых цветообозначение играет важную роль (мировое дерево, бел-горюч камень, бела рыбаца, сине море, золотой песок, золотое яблоко, лазоревый/алый цветок и т.п.).

Франческа Лаццарин
Università degli studi di Padova
Dipartimento di Studi Linguistici e Letterari
francesca.lazzarin.1@studenti.unipd.it

ПЕТЕРБУРГСКИЙ ТЕКСТ В АКМЕИСТИЧЕСКИХ СТИХАХ ВЛАДИМИРА НАРБУТА

В центре внимания данной работы находится небольшой корпус стихотворений Владимира Нарбута, посвящённых Петербургу. Стихи были написаны в ключевой для творческой эволюции поэта период между 1912 и 1913 гг., когда Нарбут только что вошел в „Цех поэтов”: в них выделяются черты как его ранней поэзии, так и акмеизма в преломлении своеобразной „нарбутовской” призм.

Ключевые слова: Нарбут, модернизм, акмеизм, Петербург, архитектурное начало, Медный Всадник

Поэтическое наследие Владимира Нарбута (1888–1938) не пользуется популярностью не только у любителей русской поэзии, но и среди русских и иностранных славистов. В представлении тех, у кого имя поэта на слуху, Нарбут, скорее всего, ассоциируется с одним из шести первых акмеистов. В последние годы специалисты по акмеизму, начавшие обращать внимание и на творчество традиционно второстепенных фигур модернистской поэзии, посвятили Нарбуту, прежде всего периода „Цеха поэтов”, много ценных трудов.¹ Конечно, появились также работы, касающиеся других страниц жизни и творчества поэта,² но, несомненно, „акмеистическое” творчество Нарбута затрагивалось гораздо чаще. На мой взгляд, именно общий интерес к первым акмеистам привел к тому, что поэт был открыт заново. Поэтому неудивительно, что самое изученное

¹ Если принять во внимание самые известные публикации об „адамистах” или „акмеистах левого фланга” – Нарбуте и Зенкевиче, – достаточно вспомнить фундаментальные монографии Лекманов 2000; Лекманов 2006. Жизни и творчеству Нарбута посвятил также ряд новаторских статей Вадим Беспрозванный.

² См. в первую очередь объёмные кандидатские диссертации Миронов 2007а; Кожухаров 2009. Авторам принадлежит также ряд статей об отдельных нарбутовских произведениях в контексте литературного процесса 10-х и 20-х гг. Особенно плодотворным является изучение пребывания Нарбута в Одессе „на рубеже двух десятилетий”, когда он оказал значительное влияние на тамошних писателей молодого поколения, в том числе на Катаева, Багрицкого и Олешу – но это, разумеется, тема отдельного исследования.

из нарбутовских произведений – это его программный сборник „Аллилуйя”, вышедший в свет в 1912 г. в издательстве „Цех поэтов”, который справедливо считается „визитной карточкой” Нарбута-акмеиста.³ Однако практически никто не обращал внимания на многочисленные стихи Нарбута „акмеистических лет”, размещенные в петербургских журналах и газетах и не вошедшие в поэтические сборники.

Начиная с 1908 г., молодой поэт много и охотно писал и публиковался, хотя, надо сказать, обычно он это делал из-за необходимости зарабатывать деньги, так что качество стихов было весьма неодинаковым. Нарбут, предпочитая лекциям филологического факультета, где он числился студентом, пленительную богему Северной столицы, сотрудничал с самыми разными периодическими изданиями.⁴ В большинстве случаев в воскресных приложениях петербургских газет поэт печатал пейзажные, „календарные” или даже духовные стихи, приуроченные к какому-нибудь празднику, наступлению весны и т. п. Разумеется, и некоторые из этих случайных, на первый взгляд, незначительных стихов позволяют понять развитие нарбутовской поэтики до „Аллилуйи”. Интересными мне представляются несколько стихотворений, которые можно отнести к петербургскому тексту начала XX века.⁵ Неслучайно в их заглавиях фигурируют „вечные” реалии, зафиксированные в поэзии Серебряного века (т. е. Фонтанка, Аничков Мост и набережная Невы). Мне бы хотелось сосредоточиться именно на этих четырех стихотворениях, написанных в ключевой для творческой эволюции Нарбута период между 1912 и 1913 гг.⁶

³ Тщательный стилистический анализ „Аллилуйи” представляет собой главную цель кандидатской диссертации уже упомянутого Вадима Беспрозванного (ВЕСПРОЗВАННЫЙ 2006). Кроме неё, об „Аллилуйи” см. Лекманов 2006; Миронов 2007б и др.

⁴ Эта цитата из ответа Нарбута на хорошо известную анкету составителя „Критико-биографического словаря” Семена Венгерова не нуждается в комментариях: „Стал помещать стихи в „Студенч. сборнике” (декабрь 1908 г.), в журн. „Родина”, „Нива”, „Всеобщий Журнал”, „Всемирная Панорама”. А с 1911 года печатался почти во всех столичных газетах и журналах. Попадал в „толстые” довольно удачно и – без протекций. [...] Несколько сотен стихотв. разбросано по страницам журналов и газет: „Аполлон”, „Аргус”, „Галчонок”, „Гиперборей”, „Gaudeamus”, „Новый Журнал для Всех”, „Нива”, „Новая Жизнь”, „Вестник Европы”, „Современное Слово”, „Всеобщий Журнал”, „Родина”, „Современный Мир”, „Север”, „Жизнь для Всех”, „Биржевые Ведомости”, „Новое Слово”, „Всемирная Панорама”, „Родная Страна”, „Солнце России”, „Родник”, „Голос Земли” и мн. др.”. Письмо Нарбута В. И. Венгерову С. А. с ответом на анкету К.Б.С. 1913 г., мая 12. (Архив С. А. Венгерова) // ИРЛИ, ф. 377, оп. 7, № 2532, л. 2.

⁵ До сих пор была написана лишь статья на эту тему: см. Миронов 2006. Сердечно благодарю его автора Алексея Владимировича за ценные замечания о раннем нарбутовском творчестве, в изучение которого он внёс весьма значительный вклад.

⁶ „На Фонтанке” (НАРБУТ 1912а: 15–17; НАРБУТ 1990: 303–304); „Весной на набережной” (НАРБУТ 1912б: 3; Миронов 2007а: ХХІХ) „Аничков мост” (НАРБУТ 1913: 68; НАРБУТ 1990: 89). Последний текст „Шарманка” не был опубликован своевременно: его издали в НАРБУТ 1983: 62. По словам редактора посмертного сборника поэта Л. Чертова, рукопись „Шарманки” сохранилась в архиве В. Брюсова в РГБ. Мы знаем, что Нарбут дал московскому мэтру почитать свои стихи в 1911–12 гг., соответственно, текст датируется этим временем.

В это время Нарбут только что опубликовал свой дебютный сборник – „Стихи” (1910), имеющий подзаголовок „Год творчества первый”. Действительно, благодаря этому разнообразному собранию „проб пера”, Нарбут вошел в литературные круги Петербурга уже в качестве многообещающего поэта.⁷ Следует напомнить, что, подобно многим другим писателям своего поколения, Нарбут отнюдь не был родом из Петербурга: он переехал туда в 1906 г. из Глухова, украинского городка в Черниговской губернии. Неслучайно его первые публикации и сам сборник „Стихи” были пропитаны малороссийским духом: перед нами – традиционная лирика, в которой описываются почва, густые леса и быт провинции, часто обозначенной как „глушь” или „захолустье”.⁸ Тем не менее, в годы плодотворного сотрудничества с „Кружком молодых” Городецкого и, немного позже, с „Цехом поэтов”, Нарбут черпает вдохновение и в реалиях своего второго родного города, где его поэтический талант смог расцвести.

В „петербургских стихах” Нарбута сразу же бросается в глаза совпадение их сюжетов с образами, закреплёнными в поэзии и в искусстве того времени:

Скажи: что может быть пленительней прогулки
Вдвоем здесь, под руку, по берегу реки,
Когда разбег Невы неторопливо-гулкий
В граниты набережной мечет огоньки!..
Скажи, что может быть милей мотива вальса,
Несущегося из окошек кабачка?!
(„Весной на набережной”, Нарбут 1912б: 3)

Швейцарихи в доме на площадь
И службу, и долю несут,
А воды граниты полощут
И вдовьи беседы блюдут.

И как не поверить цыганке –
„В карете кататься тебе”, –
Когда в угловом на Фонтанке
Привольней живу голубей!
(„На Фонтанке”, НАРБУТ 1912а: 15)

Стонет развалина-шарманка,
Сохнет и шелушится крик.

⁷ „Стихи” рецензировали, между прочими, В. Брюсов, Н. Гумилёв, В. Пяст и др.

⁸ По этому поводу интересно напомнить вторую строфу из посвящённого Нарбуту стихотворения „Про стихи”, включённого в ахматовские „Тайны ремесла”: „Это – тёплый подоконник / Под черниговской луной, / Это – пчелы, это – донник, / Это – пыль, и мрак, и зной” (АХМАТОВА 1998: 473).

Серый акробат – обезьянка –
 Топчется – сморщенный старик.
 („Шарманка”, Нарбут 1983: 62)

Упоминание таких деталей, как прогулки по набережным, светская суэта, кабаки, шарманщики, едва слышная мелодия вальса не может не вызывать ассоциации с „иконографией” современного крупного города мирискусников и других модернистов.

На фоне городского пространства у Нарбута также заметны отголоски той романтически-декадентской поэтики, лежащей в основе чуть ли не всех текстов „Стихов”, написанных под влиянием авторов ещё XIX века: Константина Случевского (1837–1904), Константина Фофанова (1862–1911) или Семёна Надсона (1862–1887).⁹ Как у этих авторов, так и в стихах Нарбута проявляются темы одиночества и душевных переживаний и страданий лирического героя, которые не только отражаются в украинской природе, но также могут возникать во время прогулок по петербургским каналам (несмотря на светлую атмосферу наступающей весны),¹⁰ или прежде всего из-за печальной музыки уличной шарманки. Шарманка – это, как известно, вечный образ петербургского текста, тесно связанный с модернистским интересом к фольклорным темам, самым удачным воплощением которых в городском контексте становятся „Балаганчик” Блока и „Петрушка” Стравинского. Стилизованная музыка шарманки звучит в известных текстах других акмеистов: кроме ретроспективных портретов Петербурга в лирике Ахматовой,¹¹ необходимо ещё вспомнить стихотворение Мандельштама 1912 г. „Шарманка”, начинающееся следующими строками: „Шарманка, жалобное пенье / тягучих арий дребедень...” (МАНДЕЛЬШТАМ 1990: 287).

Нарбут как бы наследует понимание искусства шарманщика как „жалкого ремесла”, что было типичным для литературы России и Европы в течение всего XIX в. Русские поэты Серебряного века были хорошо знакомы с немецким романтизмом, а цикл стихов Вильгельма Мюллера „Зимний путь” („Winterreise”, 1823–24) пользовался некоторой популярностью, в первую очередь благодаря музыкальному циклу, написанному Францем Шубертом на те же *Wanderlieder* („Страннические песни”) в 1827 г. У Мюллера скитание лирического героя кончается

⁹ На присутствие тем, свойственных Надсону, Фофанову и Случевскому в первом нарбутовском сборнике, указал Миронов 2005.

¹⁰ См. „Весной на набережной”: „Как ласков воздух свежий, влажный и весенний, / И как гибка холодной Невы волна! / Ах, снова эта жизнь – воскресший, мудрый гений – / Созвучьями кристально-звонкими полна! [...] Ах, только б никогда с тобой не расставаться, / Моя весенняя, блаженная тоска” (НАРБУТ 1912б: 3).

¹¹ См. обращение к Петербургу в двух стихотворениях, не вошедших в окончательную редакцию „Поэмы без героя”, но соответствующих атмосфере позднего шедевра Ахматовой: „Весь ты сыгранный на шарманке” (известно и под заглавием „Городу”) и крайне выразительная строфа „Петербург в 1913 году” (включённая в сборник „Бег времени”): „За заставой воет шарманка / водят мишку, пляшет цыганка...”.

как раз описанием бедного шарманщика, замерзающего на улице без внимания со стороны прохожих, но всё равно продолжающего играть металлическую и монотонную мелодию. В нём лирическое „я” видит своего душевного близнеца, символ человеческого страдания и одиночества. Последнее стихотворение „Зимнего пути” „Der Leiermann” („Шарманщик”) вдохновляло многих русских поэтов на рубеже столетий и, между прочим, в 1909 г. было переведено Иннокентием Анненским,¹² чью роль в формировании миропонимания акмеистов трудно переоценить.

В своей „Шарманке” Нарбут перерабатывает тему Мюллера и Анненского, выделяя внутреннее, глубокое сходство между старым шарманщиком в лохмотьях и печальным лирическим героем:

Капай, одиночество, капай,
Чашу наполняй до поры –
Буду и я со шляпой,
Кланаясь, обходить дворы.

Но никто тебя не узнает,
Не узнает, мой давний друг,
Отчего шарманка шальная
Нас приковала вдруг.
(НАРБУТ 1983: 62)¹³

В итоге, как уже было сказано, Нарбут продолжает развивать темы своего раннего творчества. В то же время в текстах проявляются некоторые элементы акмеистической поэтики, преломленные в „нарбутовской” призма.¹⁴ В общем, в нарбутовских текстах Петербург никогда не выступает как „город-мираж”, описание которого переполнено иносказаниями и загадочными аллюзиями, как это было во втором томе трилогии Блока. Поэт скорее тяготеет к тому, чтобы уловить все чувства и эмоции, исходящие из постоянного, динамического контакта между внутренним миром субъекта и вещественным объектом. Словом, лирический герой – это „явление среди явлений”, как утверждает Гумилёв в своём

¹² По этому поводу см. также стихотворение Анненского 1910 г. „Старая шарманка”, где этот музыкальный инструмент, как обычно, тесно связан с неизбежной человеческой мукой: „[...] Лишь шарманку старую знобит, / И она в закатном мленьи мая / Всё никак не смелет злых обид / Цепкий вал кружа и нажимая. / И никак, цепляясь, не поймёт / Этот вал, что ни к чему работа, / Что обида старости растёт / На шипах от муки поворота. / Но когда б и понял старый вал, / Что такая им с шарманкой участь, / Разве б петь, кружась, он перестал / Оттого, что петь нельзя, не мучась?” (Анненский 1990: 90).

¹³ Ср. с Мюллером: „[...] Wunderlicher Alter, / Soll ich mit dir geh'n? / Willst zu meinen Liedern / Deine Leier dreh'n?” (MÜLLER 1994: 186); и с переводом Анненского: „[...] Эй, старик! Не легче ль / Вместе нам терпеть... / Ты верти шарманку, / А я буду петь...” (Анненский 1990: 226).

¹⁴ Неслучайно „На фонтанке” было опубликовано в органе акмеистов „Гиперборей”, рядом с другим нарбутовским стихотворением „Ведьма”, посвящённым Гумилёву и включённым во второе издание „Аллилуйи” в 1922 г.

манифесте „Наследие символизма и акмеизм”.¹⁵ В таком контексте петербургские мосты и дворцы не являются простым фоном, а имеют текстовую значимость, выполняют важнейшую выразительную функцию. Даже если в стихах на них лишь намекается, дух города, которым они пропитаны, всё равно присутствует. В связи с этим следует вспомнить „На Фонтанке”, стихотворение, написанное от лица актрисы, живущей „в угловом” доме на набережной канала. Детали светской жизни и вольных романов с обожающими её поклонниками, несомненно, напоминают шаблонное изображение мирской суеты, столь типичное для прозы и поэзии XIX в. Однако текст, написанный в форме страстного монолога главной героини стремительным и убаюкивающим трёхстопным амфибрахией, позволяет читателям воспринимать как бы „изнутри” сильные эмоции петербургской красавицы, способной к „когтящей любви” и живущей „привольней голубей” „в доме, что видится боком / на площадь”. Следует отметить, что Нарбут использует подобный приём и в „Аллилуйи”, где голос автора превращается в вой волка, живущего „как вор, в трущобе одичавший” (Нарбут 1983: 119), ощущения которого передаются во всех нюансах. Как известно, подобная поэтика – одна из главных задач акмеистов: неслучайно „На Фонтанке” поместили в „орган” акмеистов „Гиперборей”. Отметим, что любовные приключения нарбутовской актрисы, которые не могли бы существовать, если бы не „воды, полощущие граниты” и „речка Фонтанка”, не так далеки от второго стихотворения из небольшого ахматовского цикла „Стихи о Петербурге” (1913), где размышления лирической героини об уже утонувшей и законченной любви ширятся „над Невою темноводной” (Ахматова 2005: 316).

На мой взгляд, самым интересным из „петербургских” стихотворений является „Аничков мост”. Это единственный нарбутовский текст, полностью посвящённый знаменитому памятнику Клодта, к тому времени уже вошедшему в петербургский миф.¹⁶

Стихотворение „Аничков мост” было напечатано в иллюстрированном художественно-литературном ежемесячнике „Аргус”, и, что оказывается особенно важной деталью, его „обрамляет” рисунок Дмитрия Митрохина (1883–1973), мирискусника и сотрудника „Аполлона” и детского издательства „Кнебель”. Не стоит забывать, что Нарбут уделял большое внимание графическому оформлению журналов и книг стихов. Брат поэта Георгий (Егор), будущий основатель украинской современной графики, делал свои первые шаги как раз в Петербурге

¹⁵ „Но, ощущая себя явлениями среди явлений, мы становимся причастны мировому ритму, принимаем все воздействия на нас и в свою очередь воздействуем сами” (Гумилёв 1990: 57).

¹⁶ Неудивительно, что этот текст не раз цитировали в статьях о петербургских реалиях в русском модернизме или в книгах о петербургских достопримечательностях, в то время как большинство нарбутовских стихотворений затонуло в потоке забытых страниц русской поэзии.

под влиянием своего учителя Ивана Билибина и, подобно ему и самому Митрохину, занимался прежде всего книжной графикой. Первую публикацию Нарбута-поэта – историко-бытовой очерк „Соловецкий монастырь” (в журнале „Бог – помочь!”, № 8, 1908) – сопровождал рисунок Нарбута-художника. По мнению братьев, не раз работающих вместе, поэзия и изобразительное искусство должны были сливаться в художественном оформлении книги, в том числе в иллюстрации.¹⁷ Подобно Нарбутам, Митрохин был весьма активен в области живописи, начиная с 1908 г. и, между прочим, черпал в петербургских архитектурных реалиях вдохновение для циклов акварелей и гравюр. Неудивительно поэтому, что он сотрудничал с Нарбутом на страницах „Аргуса”,¹⁸ нарисовав вокруг текста орнаментальную рамку во вкусе „Мир Искусства” и добавив над ним стилизованный силуэт одного из четырёх скульптурных групп „Покорения коня человеком”, которыми Аничков мост так знаменит.

Присутствие рисунка подчёркивает известный факт, что всех акмеистов, в том числе Нарбута, привлекало архитектурное начало: понятие поэтического слова как камня, который поэт-зодчий должен долго обрабатывать для того, чтобы создать свой шедевр, утверждается в манифестах как поклонника Готье Гумилёва, так и любителя средневековых соборов Мандельштама. Как мы помним, настоящей аллегорией акмеизма становятся французские и итальянские гигантские церкви, строившиеся в течение нескольких веков. Однако та же самая идея применима и к городу Петра, который, по общему представлению, был упрямым „творением” человеческой техники.

Нарбут, которому, кстати сказать, тоже был свойственен „тяжёлый”, как бы „каменный” стих (достаточно вспомнить длинные бесцезурные строки „Аллилуйи”), в „Аничковом мосту”, с одной стороны, обращает внимание на совершенство скульптур, с другой – выделяет в чертах обработанной бронзы какое-то жизненное, органичное начало. Кони Клодта так блестяще сделаны, что действительно кажутся живыми:¹⁹

Четыре чёрных и громоздких,
Неукрощённых жеребца
Взлетели – каждый на подмостках –
Под стянутой уздой ловца.

¹⁷ Самый блестящий пример удачного сотрудничества братьев – это, несомненно, сборник „Аллилуйя”, роскошное оформление которого напояет книги украинского барокко. В нём принимал участие и сам „мэтр” Билибин.

¹⁸ К тому же, лет десять спустя, Митрохин писал и пару статей о своём коллеге Нарбуте-художнике.

¹⁹ Как известно всем любителям Петербурга, Клодт творил свои скульптуры согласно принципам классицизма, что позволило ему вписать оформление моста в гармоничное архитектурное окружение Невского Проспекта. При всем реализме пропорций и пластики изображённых тел, симметрии композиции как бы противоречат динамизм и последовательность четырёх сцен во всех углах моста.

Как грузен взмах копыт и пылок!
 Как мускулы напряжены!
 Какой ветвистой сеткой жилок
 Подернут гладкий скат спины!
 (Нарбут 1913: 68)²⁰

Конечно же, в Серебряном веке не только Нарбут обратил внимание на клодтовских коней. О памятнике писал, например, используя подобные образы, Александр Блок („Статуя”, 1903):

Лошадь влекли под уздцы на чугунный
 Мост. Под копытом чернела вода.
 Лошадь храпела, и воздух безлунный
 Храп сохранял на мосту навсегда... [...]
 Все пребывало. Движенья, страданья –
 Не было. Лошадь храпела навек.
 И на узде в напряженьи молчанья
 Вечно застывший висел человек.
 (Блок 1955: 99-100)

Стихотворение Нарбута кажется продолжением блоковских строк. Следует отметить, что Нарбут сознательно изменил смысл статуи: по словам поэта, речь идёт о четырёх отдельных конях, а не об общем действии (т. е. постепенном покорении коня человеком) во времени, как будто каждая пара фигур – кадр одного и того же фильма. Важно, что в застывших бронзовых фигурах Нарбут воспринимает напряжённую энергию, готовую к взрыву, в силу чего после первых двух строф поэт представляет себе картину, на которой конь „гранит царапнет / и прынет вверх от смельчака” и „ринется” прямо на Невский (см. НАРБУТ 1913: 68).

Разумеется, если думать о внезапном движении бронзового коня, неизбежно возникает ассоциация с главным героем петербургского мифа, т. е. Медным Всадником, увековеченным в одноименной „повести в стихах” Пушкина. За пушкинским шедевром последовала масса стихов на тему статуи Петра Великого, смотрящего на невские воды с простертой рукой. Тот факт, что памятник так глубоко закрепился в представлении всех петербуржцев, также объясняется его местом нахождения и удачной композицией, придуманной Фальконе: она подчёркивает величие всадника, его торжественный „полёт” на коне, пугающие копыта, под-

²⁰ Эта напряжённая динамика также относится к incipit стихотворения-манифеста Мандельштама *Notre Dame*, где парижский собор выступает как живой организм: „Где римский судия судил чужой народ – / Стоит базилика, и – радостный и первый – / Как некогда Адам, распластывая нервы, / Играет мышцами крестовый легкий свод. / Но выдает себя снаружи тайный план, / Здесь позаботилась подпружных арок сила, [...]” (Мандельштам 1990: 83).

нятые в воздухе. По словам Валерия Брюсова,²¹ в Петербурге все – призраки, кроме Петра Великого, застывшего в скульптуре, одновременно защищающей „свой город” и угрожающей ему.

Нарбут лишь намекает на Медного Всадника, однако ему этого достаточно, поскольку это константа петербургского текста: некоторые реалии так известны читателю, что даже не нуждаются в назывании. При чтении нарбутовских строк приходит в голову удачная характеристика Владимира Топорова, согласно которой Медный Всадник – это настоящий *genius loci*, „фигура, не исчерпавшая свою жизненную энергию” (Топоров 2003: 23). Петр Великий традиционно олицетворяет энергичную волю человека, противостоящую прихотям стихией:

Не тот ли снова властно сдержит
Несокрушимый этот вал,
Кто сам стремится, длань простерши,
Кто даже бурю умирал?
(НАРБУТ 1913: 68)

Неслучайно, здесь выделяется ещё одна важная константа петербургского текста: „вода” и „кони” сближаются в силу общей семы неукротимости.²² В этом смысле, кони на мосту могли бы оказаться яростными и бешеными, как вода, текущая под ними, которая в петербургском узусе ассоциируется с хорошо известной темой катастрофического наводнения и, вообще, со стихией, которую человек никак не может обуздать.

Пожалуй, один всемогущий Медный Всадник может остановить это разрушительное движение. Возвышенный стиль нарбутовского стихотворения, проявляющийся в торжественном ритме, риторических вопросах и восклицаниях, подтверждает эту идею:

И не пред ним ли, цепenea,
Опять взлетевши на дыбы,
Застынут, как пред оком змея,
Крутые конские горбы?
(НАРБУТ 1913: 68)

Как видно из только что процитированной строфы, в конце „Аничкова моста” косвенно упоминается деталь статуи Фальконе, т. е. аллегория зла, воплощённая в медном змее под копытом Петрова коня. У Пушкина она не присутствует, зато „в субстратах XX века она становится важнейшим поэтическим символом” (ЮНКЕР 2005: 29), представ-

²¹ „Но северный город, как призрак туманный, / Мы, люди, проходим, как тени во сне. / Лишь ты сквозь века, неизменный, венчанный, / С рукою простертой летишь на коне” (Брюсов 1955: 256).

²² По этому поводу интересно процитировать раннее петербургское стихотворение Бенедикта Лившица („Фонтанка”, 1914), где описываются как раз клодтовские кони в сопоставлении с водой канала: „И днесь не могут коноводы / сдержатъ ужаленных коней: / Твои мучительные воды / Звериных мускулов сильней” (Лившиц 1999: 295).

ляющим собой либо антагониста Петра, либо подлинного владыку „проклятого” города, с соответствующими библейскими подтекстами. При чем в этом случае образ змея выступает как предостережение против всего, что могло бы бросать вызов всемогущему „творителю” Петербурга.

Напомню ещё раз слова Топорова: „Петербург как великий город оказывается не результатом победы, полного торжества культуры над природой, а местом, где воплощается, разыгрывается, реализуется двоевластие природы и культуры” (Топоров 2003: 35). Именно это „двоевластие” привлекает Нарбута. Тем не менее, в его стихах нет ни следа апокалиптического настроения других поэтов, у которых такие „пушкинские” темы, как Медный Всадник, ожившие статуи и разрушительные наводнения становятся поводом для дурных предзнаменований мрачного будущего. Скорее всего Нарбут интересуется бесконечная энергия жизненного мира. В „Стихах” он уже пристально присматривался к процессам рождения, движения и умирания природы, в чём, пожалуй, заключается и поэтика акмеизма-адамизма, преломленная сквозь „нарбутовскую” призму, — здесь достаточно лишь вспомнить „Аллилуйю” и „Плоть”. Неслучайно он чаще всего выбирал фоном для своих произведений как раз дикую природу, деревни или уездные городки, более близкие к атавистическому образу жизни. До тридцатых годов, к которым относится последний этап его поэтической эволюции — „научная поэзия”, Нарбут больше не обратился к городскому пейзажу и никогда не думал о том, чтобы включить эти петербургские стихотворения в один из своих прижизненных сборников. Однако в них, как я попыталась показать, ему удалось и сосредоточить несколько важных тем петербургского текста Серебряного века, и выразить поэтическое миропонимание, которое развивалось в тот решительный период.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Анненский, И. *Стихотворения и трагедии*. Ленинград: Советский писатель, 1990.
- Ахматова, А. *Собрание сочинений в шести томах*. Т. I. Москва: Эллис Лак, 1998.
- Ахматова, А. *Победа над судьбой*. Т. II. Москва: Русский путь, 2005.
- Блок, А. *Сочинения в двух томах*. Т. I. Москва: Художественная литература, 1955.
- Брюсов, В. *Избранные сочинения в двух томах*. Т. I. Москва: Художественная литература, 1955.
- Гумилёв, Н. С. *Письма о русской поэзии*. Москва: Современник, 1990.
- Ичин, К. „К мотиву шарманки в творчестве Гуро.” *Studia Slavica Finlandensia* XVI/1, Helsinki, 1999: 212–224.
- Лекманов, О. А. *Книга об акмеизме и другие работы*. Томск: Водолей, 2000.
- Лекманов, О. А. *О трёх акмеистических книгах*. Москва: Интрада, 2006.
- Кожухаров, Р. Р. *Путь Владимира Нарбута. Идеиные искания и творческая эволюция*. — Кандидатская диссертация: 10.01.01. Москва: Лит. ин-т. им. Горького, 2009.
- Лившиц, Б. „Фонтанка”. *Санкт Петербург, Петроград, Ленинград в русской поэзии: антология*. Санкт-Петербург: Лимбус-Пресс, 1999: 295.
- Мандельштам, О. *Сочинения в двух томах*. Т. I. Москва: Художественная Литература, 1990.

- Миронов, А. В. „Место эстетических принципов предсимволистской поэзии в становлении художественной системы В. Нарбута”. *Система и среда: Язык. Человек. Общество: Материалы Всероссийской научной конференции*. Нижний Тагил: Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия, 2005: 118–121.
- Миронов, А. В. „Петербург в ранних стихах Владимира Нарбута”. *Сборник научных трудов аспирантов и соискателей НТГСПА* вып. 9. Нижний Тагил, 2006: 79–85.
- Миронов, А. В. *Владимир Нарбут. Творческая биография*. Кандидатская диссертация : 10.01.01. Екатеринбург: Ур. гос. ун-т, 2007а.
- Миронов, А. В. „Формообразующие элементы поэтической системы книги В. Нарбута 'Аллилуйя'”. *Система и среда: Язык. Человек. Общество: Материалы Всероссийской научной конференции*. Нижний Тагил: Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия, 2007б: 189–195.
- НАРБУТ, В. „На Фонтанке”. *Гиперборей* № 3. Санкт-Петербург, 1912а: 15–17.
- НАРБУТ, В. „Весной на набережной”. *Воскресная вечерняя газета* (Санкт-Петербург) 27 мая 1912б: 3.
- НАРБУТ, В. „Аничков Мост”. *Аргус* № 7. Санкт-Петербург, 1913: 68.
- НАРБУТ, В. *Избранные стихи*. Под. ред. Л. Черткова. Paris: La Presse libre, 1983.
- НАРБУТ, В. *Стихотворения*. Под ред. Н. Бялосинской и Н. Панченко. Москва: Современник, 1990.
- ПРОКОФЬЕВА, В. Ю. „Концепт „Петербург” в поэзии Серебряного века в его лексическом представлении”. *Известия Российского Государственного Педагогического Университета им. А. М. Герцена* № 7. Санкт-Петербург, 2004: 106–114.
- ТОПОРОВ, В. Н. *Петербургский текст русской литературы: Избранные труды*. Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2003.
- ЮНКЕР, И. *От мифа к мелодраме: по страницам петербургского текста*. Мюнхен: Библион, 2005.
- BESPROZVANNYI, V. *Vladimir Narbut's „Alleluia”. The poetics of linguistic and cultural bilingualism*. University of Michigan „Ann Arbor”, 2006.
- MÜLLER, W. *Gedichte I*. Berlin: Gatzka, 1994.

Франческа Лацарин

„ПЕТРОГРАДСКИ” ТЕКСТ У АКМЕИСТИЧКИМ СТИХОВИМА ВЛАДИМИРА НАРБУТА

Резиме

У раду се анализира омањи корпус песама слабо познатог песника Владимира Нарбута посвећених Петрограду, које нису никада биле укључене у зборнике издате за време његова живота. Оне су биле написане између 1912. и 1913. г. – у периоду кључном за стваралачку еволуцију песника, када је Нарбут тек ушао у „Песнички цех”: у њима се могу запазити карактеристике како његове ране поезије тако и акмеизма кроз преламање „нарбутовске” призме. Истовремено се код Нарбута испољава много општих места разноврсног „петроградског” текста с почетка XX века.

Павел Ф. Успенский
Тартуский университет
Tartu Ülikool (University of Tartu)

„ОСВОБОЖДЕНИЕ СЛОВА” БЕНЕДИКТА ЛИВШИЦА: АНАЛИЗ МАНИФЕСТА В КОНТЕКСТЕ ИДЕЙ ПОЭТА И МЫСЛЕЙ СОВРЕМЕННОКОВ

В данной статье рассматривается статья „Освобождение слова” как свод мыслей Лившица о литературном процессе, направленный как против гилейцев, так и против теоретических положений Брюсова. Свобода творчества для Лившица ассоциируется с автономностью слова, т.е. словесное искусство выделяется как самодовлеющая область, чем он, по сути, формулирует основной тезис формальной школы, предвосхищая его: важно не то, что сказано в произведении, а как сделано произведение. Программа, которая выдвигалась поэтом, больше всего подходила для его творчества; он был сторонником традиционного развития слова и единственной возможностью оценить новизну стихов было сравнить их с предыдущей традицией.

Ключевые слова: футуризм, манифесты, Лившиц, „Дохлая луна”

Данная работа посвящена статье Б. Лившица „Освобождение слова”, которая открывала первое и второе издание „Дохлой Луны”. Текст поэта никогда не становился объектом специального анализа. Общие соображения о нем см.: [Тсантсаноглу 1993: 121–124]. Различие между двумя публикациями в футуристическом сборнике заключается только в том, что во 2 изд. слово „ГИЛЕЯ” заменено В. Шершеневичем на слово „футуристы” (Ср. [ДЛ–I: 5–12] и [ДЛ–II: 5–11]). Статья была позже перепечатана В. Ф. Марковым. См.: [Манифесты 1967: 73–77]).

„Освобождение слова” суммирует идеи Лившица о литературном процессе. Статья делится на три части. Первая часть посвящена критическим выпадам в адрес „Гилейцев”. Поэт не только чрезвычайно резко высказывается о российской критике, но и опровергает тезис о вторичности авангардной поэзии. Упор делается на отношение к слову у символистов и гилейцев, причем только последние относятся к слову как к самодостаточному феномену, который в таком качестве родственен другим искусствам:

Неужели примат словесной концепции, впервые выдвинутый нами, имеет что-либо общее с чисто идеологическими ценностями символизма? Не разделяли ли блаженной памяти символисты роко-

вого рабского утверждения, что слово, как средство общения, предназначенное выражать известное понятие и связь между таковыми, тем самым и в поэзии должно служить той же цели? Из чьих уст до нас изшло утверждение, что будь средством общения не слово, а какой-либо иной способ, поэзия была бы свободна от печальной необходимости выражать логическую связь идей, как с незапамятных времен свободна музыка, как со вчерашнего дня – живопись и ваяние? [ДЛ-I: 5–12]¹

В первой части также затрагивается вопрос, решению которого Лившиц посвятит второй раздел статьи: „Откуда черпаете вы уверенность, что ваше понимание – единственно-возможное из представляющихся современному творческому сознанию?”. Характерна и дальнейшая ремарка поэта, вызванная, вероятно, характером текста-манифеста: „Только в нашем отечестве, где с легкостью, не возбуждающей недоумения появляются на свете всякие эго-футуризмы и акмеизмы – эфемерные и пустотелые – и только в ушах наших присяжных ценителей, тщетно пытающихся уловить зыбкий смысл этих одуванчиковых лозунгов, – может возникнуть такой вопрос”. При этом вопрос остается без ответа: „И его приходится слышать, уже ступив за порог великого освобождения слова!”

Вторая часть статьи раскрывает теоретические принципы литературного объединения, и ее, в каком-то смысле, можно рассматривать как ответ на заданный выше вопрос. Прежде всего, Лившиц справедливо отмечает, что „едва ли не всякое новое направление в искусстве начинало с провозглашения принципа свободы творчества”. Однако для автора, прежде всего, нужно осознать характер отношения между миром и творческим сознанием поэта. Лившиц признает зависимость между этими категориями, и в этом сказывается оригинальность манифеста:

Нам представляется невозможным творчество в „безвоздушном пространстве”, творчество „из себя”, и, в этом смысле, каждое слово поэтического произведения вдвойне причинно-обусловленно и следовательно, вдвойне несвободно: во-первых, в том отношении, что поэт сознательно ищет и находит в мире повод к творчеству; во-вторых, в том, что сколько бы ни представлялся поэту свободным и случайным выбор того или иного выражения его поэтической энергии, этот выбор всегда будет определяться некоторым подсознательным комплексом, в свою очередь, обусловленным совокупностью внешних причин.

В этом абзаце Лившиц спорит с теоретическими положениями Брюсова, декларировавшего, что „все свои произведения художник находит в самом себе. Век дает только образы, только прикрасы; художественная школа учит внешним приемам, а содержание надо черпать из души своей” (В. Брюсов „О искусстве” (1899). Цит. по: [Гофман 1937: 56]). В этой же работе исследователь приводит фразу, удачно суммирующую

¹ Далее статья цитируется по этому изданию без указания страниц.

идеи Брюсова: „Борьба за свободу личности и ее творчества – вот содержание и двигатель истории искусства. Это – свобода от объективной действительности, уход от нее и творчество собственного мира” [Гофман 1937: 56]. Для Лившица подобная точка зрения неприемлема, поскольку само „содержание души” обусловлено окружающим миром.

Думается, что в этом рассуждении отразилось увлечение Лившица Фрейдом – словосочетание „подсознательный комплекс”, скорее всего, пришло из лексического набора работ австрийского психолога (об увлечении Фрейдом см. [Лившиц 1989: 426–427, 524–525]; возможно, оно в игровом ключе отразилось также в стихотворении „Матери”). Отметим, что слово комплекс здесь может быть употреблено в двух значениях – как сумма объектов, и как психологический термин.

Итак, в манифесте прописан полный детерминизм. Свобода творчества в каком-то смысле отрицается, поскольку поэтическое слово зависимо от ряда психологических причин, понимаемых предельно широко. Сознание творца обусловлено и внешним миром, и его бессознательным.

Между тем, статья доказывает, что творчество свободно. Лившиц находит выход в смещении точки зрения на само слово, или, другими словами, в смещении отношения:

Но если разуместь под творчеством свободным – *полагающее критерий своей ценности не в плоскости взаимоотношений бытия и сознания, а в области автономного слова*, – наша поэзия, конечно, свободна единственно и впервые для нас безразлично, реалистична ли, натуралистична или фантастична наша поэзия: *за исключением своей отправной точки она не ставляет себя ни в какие отношения к миру, не координируется с ним*, и все остальные точки ее возможного с ним пересечения заранее должны быть признаны незаконными.

Как мы видим, свобода творчества заключается в автономности слова. Принцип детерминизма, сформулированный выше, это утверждение не снимает. Поэзия может быть какой угодно (в силу сознания творца), но оцениваться она должна как словесное произведение, порождающее свои смыслы; главное, что соотношение с действительностью, референтная функция слова, не имеют больше значения. Словесное искусство выделяется как отдельная, самодовлеющая область.

Эти идеи не только объясняют творческий метод, но и задают точку зрения на литературу: как можно рассматривать и оценивать произведение искусства. Лившиц, по сути, формулирует основной тезис формальной школы – искусство это „совокупность стилистических приемов”².

Для теоретического манифеста нового литературного направления в этом, однако, содержался один недостаток – таким образом можно было рассматривать любое произведение искусства, написанное и до гилейцев.

² См. об этом, а также о критике субъективных соответствий звуков, слов, родов искусства другими деятелями авангардного движения [MARCADÉ 1993: 232–233].

Если все объясняется только взглядом, то смену поэтических школ и направлений можно рассматривать как борьбу за обновление слова. Футуристы, в таком случае, не открыли новое, а оттолкнулись от старого. Если бы Лившиц был литературоведом, свое положение он, вероятно, развил бы, формулируя принципы нового подхода к изучению словесности, как это сделали формалисты.

Но в центре его внимания было именно порождение текстов. Здесь, однако, крылась другая опасность – признание, что слово полностью автономно и никак не соотносится с действительностью, позволяло любому поэту писать, как ему вздумается. Даже если творец в широком смысле обусловлен бытием, он теперь относится к слову как к самодовлеющему феномену. И поэтому его сочинения могут быть какими угодно. В таком виде тезис Лившица оправдывал творчество нелюбимого им А. Крученых (и поэтов, пишущих похожим образом). Поэтому далее положение сопровождается оговоркой, что *„подобное отрицание известного отношения между миром и сознанием поэта в качестве критерия творчества последнего, отнюдь не есть отрицание всякого объективного критерия”*. Лившицу приходится вводить другие, уже формальные ограничения. Поэт связан „пластическим родством словесных выражений”, „пластическою их валентностью”, „словесною фактурой”, „задачами ритма и музыкальной инструментовки”, „общими требованиями живописной и музыкальной композиции”. Перечисленные ограничения, которым только теперь „придан характер исключительности”, формируют объективный критерий поэтического произведения.

Очевидно, что здесь поэт формулирует те задачи, которые считал важными для себя и которые, при этом, не во всем согласовывались с различными устремлениями авангарда. С точки зрения автора статьи важно не то, что сказано в произведении, а как оно сделано, как в нем разрешаются исключительно словесно-композиционные задачи. Однако если вдуматься, то предложенные новые формальные ограничения заставляют придерживаться эстетического подхода к литературе. Действительно, в них не содержится никакого отказа от предыдущей культуры или призыва к разрушению эстетики, более того, совершенно отсутствует какой-либо социальный аспект. Отличие нового творчества от литературы прежних эпох заключается лишь в том, что во главу угла поставлены формальные задачи.

В этом пункте, конечно, проявляется отталкивание футуризма от других литературных направлений. При этом, на наш взгляд, Лившиц не только разъединяет поэтические течения, но и сближает их, и делается это с помощью роли воспринимающего субъекта. Перечисленные в статье формальные ограничения названы Лившицем „объективными”. Значит, здесь мы невольно обращаемся к позиции не только сочинителя (создателя текстов), но и читателя (реципиента). Последний может применить „объективные” критерии к произведению искусства в том случае, если в его сознании они существовали до этого. Значит, для автора статьи

формальный аспект так или иначе учитывался другими литературными течениями, например, символизмом (для которого, как известно, важна была звуковая организация стиха)³. Степень объективной новизны гилейской поэзии читатель может почувствовать, только сравнив ее с другими стихами. Получается, что в статье Лившиц задает не только новую точку зрения на слово, но и ставит открытия авангарда в зависимость от предыдущих направлений, поскольку именно с оглядкой на них можно оценить новые объективные достижения. Для Лившица разрушение эстетики и „сбрасывание Пушкина с парохода современности” были достижениями поверхностными и субъективными; вероятно, автор статьи видел в них только позу, скрывающую более сложную взаимосвязь литературных направлений.

Важно еще раз подчеркнуть, что в этом месте статьи поэт концентрирует внимание на конструктивной стороне футуризма, когда как разрушительные тенденции в тексте игнорируются (хотя сами формальные ограничения, в каком-то смысле, необходимы, чтобы не допустить их в литературу). Отметим также, что в мыслях поэта можно усмотреть зерно дальнейших рассуждений литературоведов, так или иначе писавших не только о преемственности футуризма по отношению к символизму, но и об их сложном диалектическом взаимодействии.

Дальше Лившиц логически продолжает свое рассуждение:

Отрица всякую координацию нашей поэзии с миром, мы не боимся идти в своих выводах до конца и говорим: она неделима. В ней нет места ни лирике, ни эпосу, ни драме. Оставляя до времени в неприкосновенности определения этих традиционных категорий, спросим: может ли поэт, безразличный, как таковой, ко всему, кроме творимого слова быть лириком? Допустимо ли превращение эпической кинетики в эпическую статику, иными словами, возможно ли, коренным образом не извращая понятия эпоса, представить себе эпический замысел расчлененным искусственно – не в соответствии с внутреннею необходимостью последовательно развивающейся смены явлений<,> а сообразно с требованиями автономного слова? Может ли драматическое действие, развертывающееся по своим исключительным законам, подчиняться индукционному влиянию слова, или хотя бы только согласовываться с ним? Не является ли отрицанием самого понятия драмы – разрешение коллизии психических сил, составляющей основу последней, не по законам психической

³ Вообще, возникновение символизма, следуя формальной школе, можно воспринимать как отталкивание от поэзии 70–80-ых гг. XIX в., в которой чувствовалась исчерпанность тем и стертость литературной формы. Поэтому в какой-то степени для символистов были важны формальные аспекты поэзии [Тынянов 2001: 476–477; Гинзбург 1997: 229–240], но ими, конечно, стихи не ограничивались [Гофман 1937: 61–71 и др.]. В „Освобождении слова” Лившиц отмечал, что некоторые формальные аспекты иногда становились важны при суждении о поэтическом произведении, „но лишь нами впервые, в строгом соответствии со всею системою нашего отношения к поэзии, придан характер исключительности этим основным моментам объективного критерия” [ДЛ–I: 9].

жизни, а иным? На все эти вопросы есть только один ответ: конечно, отрицательный.

Новый принцип отношения к слову естественным образом приводит к размыванию классических границ литературных родов. Отметим, что разрушение „традиционных категорий” здесь не полное – с одной стороны, очевидно, что при таком подходе они деформируются до неузнаваемости. С другой – поэт не дает им определения и таким образом не обозначает их границы. Думается, что это самое категоричное заявление в статье, поскольку здесь речь идет об опровержении базовой и устоявшейся классификации литературы. При этом Лившиц, как и раньше, говорит и о порождении текстов, и о взгляде на них. В этом свете рассуждение поэта содержит как бы программу-минимум и программу-максимум: согласно первой мы можем увидеть в литературе предыдущих эпох стихию развития слова, согласно второй – возможно создание таких текстов, которые бы имели своими признаками различные литературные роды и при этом не вписывались бы ни в один из них.

Вопрос – „может ли поэт, безразличный, как таковой, ко всему, кроме творимого слова быть лириком?” – и известный отрицательный ответ на него требует дальнейшего комментария, однако смысл сказанного нам до конца не ясен. Здесь можно увидеть противоречие, поскольку в свете нового подхода поэт как раз и должен быть безразличен ко всему, „кроме творимого слова”. С другой стороны, согласно другому тезису, „поэт сознательно ищет и находит в мире повод к творчеству”. Вероятно, Лившиц, говоря о невозможности быть поэтом, замкнутым только на слове, пишет о нелюбимом им заумном языке. Лирика, в понимании поэта, оказывается не только формальной задачей, но и задачей содержательной, и тут ей помогают соседние области – драма и эпос, описывающие психологический мир и область действий и поступков. Впрочем, попадать в поэзию они должны только по „объективным” законам нового слова, а оказавшись в поэтическом произведении – подчиниться им.

Подтверждать нашу гипотезу о том, что здесь говорится о заумном языке может следующий факт. В части рассматриваемой фразы – „...поэт, безразличный, как таковой, ко всему...” – оборот „как таковой” выглядит, на наш взгляд, необязательным. Однако он может отсылать к манифесту Крученых, любившего это словосочетание, – „Декларация слова, как такового”⁴, в которой как раз и говорится о новом заумном языке.

⁴ Опубликована, возможно, зимой-весной 1913 г. [Крусанов 1996: 94], возможно, в конце апреля [Мец 1990: 124], так что, вероятно, Лившиц мог ее знать. Даже если текст Крученых вышел после написания статьи Лившица, поэт мог вставить обсуждаемое словосочетание в одной из корректур. Ср. также написанную Крученых и Хлебниковым декларацию „Слово как таковое”, вышедшую в свет, скорее всего, уже после статьи „Освобождение слова”, в сентябре 1913 г. [Манифесты 1967: 58]. В то же время те же авторы написали еще два текста „[Слово как таковое]” и „[Буква как таковая]”, но они были опубликованы позже [Манифесты 1967: 59-61].

Третья часть статьи подводит итог всему сказанному и вновь обращается к опровержению критики. Лившиц признает, что описанные принципы еще полностью не осуществились, но предупреждает, что было бы ошибкой думать, что „новое течение сводится, в конечном счете, к словотворчеству в тесном смысле этого слова”. Такая точка зрения упускает из виду самое главное, что есть в литературном направлении – „его основу: изменение угла зрения на поэтическое произведение”:

Если Пушкин, Достоевский, Толстой и пр. сбрасываются с парохода современности не потому что „мы во власти новых тем”, а потому что под новым углом зрения, в новом ракурсе их произведения утратили значительнейшую долю своего, отныне незаконного, обаяния, то, равным образом, не в согласованности или несогласованности в духом русского языка наших неологизмов, или с академическим синтаксисом – нашего предложения, не в способах нахождения новой рифмы, не в сочетании слов, казавшихся несоединимыми следует искать как это делает напр. В. Брюсов, сущность и мерило ценности нового течения. Всё это на периферии последнего, все это лишь средства нашего переходящего сегодня, от которых мы, может быть, завтра без ущерба для нашей поэзии откажемся. Но что непроходимой пропастью отделяет нас от наших предшественников и современников – это исключительный акцент, какой мы ставим на впервые свободном – нами освобожденном – творческом слове.

На этом заканчивается статья поэта. Здесь Лившиц не только итожит свои мысли, но и развивает их. Прежде всего, ему приходится согласовать основной текст статьи с манифестами и заявлениями его соратников. Именно стремясь сохранить свою принадлежность к группе, поэт так сбрасывает Пушкина с парохода современности. Мотивирует он это новым отношением к слову, но на наш взгляд, в заявлении в большей степени проявляется тенденции сохранить лицо группы. Ведь сама статья – и Лившиц не мог это не понимать – дает возможность не отменять Пушкина, а посмотреть на него с другой точки зрения.

Правда, держась за „Гилею”, Лившиц в этом абзаце все же выступил против Крученых – ведь именно он, с точки зрения автора „Полутораглазого стрелца”, был автором тезиса „Мы во власти новых тем” в манифесте ко второму „Садку Судей” [Лившиц 1989: 411; *Манифесты* 1967: 77].

Характерно и окончание статьи. Предельный уровень обобщения позволяет включить в теоретический манифест любые словесные эксперименты, часто не близкие автору, и таким образом сохранить направление группы. Однако сам факт отмежевания от экспериментальной составляющей поэзии, на наш взгляд, чрезвычайно показателен. О чем это говорит?

Прежде всего, о том, что Лившиц в целом был сторонником традиционного развития слова. Создание неологизмов или разрушение синтаксиса для него менее важны, чем те объективные факторы, определя-

ющие стих, о которых он писал выше (валентность слов, композиция, звуковая организация и т.д.). В каком-то смысле, в тексте даже создается семантическая оппозиция важных и неважных формальных показателей в поэзии.

Не менее важно и другое. Допуская, что экспериментальное начало может быть преодолено, поэт как бы игнорирует достижения гилейцев. Ведь обсуждаемые новшества являются показателем того, что отношение к слову изменилось! Без неологизмов, без разрушения синтаксиса, без заумного языка футуризма, в каком-то смысле, и не было бы. Лившиц же делает акцент именно на восприятии слова, но ему не требуется столь радикальное подтверждение изменения рецепции. Иными словами, поэт пишет о сдвиге в мировоззрении, но при этом готов отказаться от ряда его проявлений. Требуемые им проявления не революционны в том смысле, что не предлагают нового языка или ломки синтаксиса. Для Лившица самое важное заключается в том, чтобы поменять местами форму и содержание, сделать первую доминирующей, подчинив ей последнее. Повторимся и скажем, что такой подход позволяет смотреть на предыдущую литературу с технической точки зрения, но совершенно не обязывает ее отрицать.

Более того, подобная установка в конечном счете разрешает писать как бы продолжая традицию. Поэт декларирует, что его отношение к слову изменилось, однако в своем творчестве может использовать те же приемы или формальные элементы, которые раньше были подчинены теме. Теперь в стихах поэта они главенствуют, однако этому нет никаких доказательств, поскольку элементы эти только освобождены, поскольку в текст не внесено тех новых и революционных приемов, которые бы свидетельствовали о мировоззренческом сдвиге.

Единственная возможность оценить новизну стихов – сравнить их с предыдущей традицией. Вообще, этот ход очевидный, и, вероятно, любой читатель использует подобный механизм. Все заключается в том, что если большая часть футуристов связь с традицией отрицала, то Лившиц, наоборот, в своей статье помещает в нее новое литературное направление. Конечно, нигде прямо он об этом не пишет, но думается, что при внимательном чтении из композиции текста, из его смысловой организации выводится сказанное нами.

Итак, в статье „Освобождение слова” Лившиц сформулировал свое отношение к поэзии и литературному процессу. Та программа, которая им выдвигается, больше всего подходит для его творчества. В каком-то смысле, поэт обеспечил себе на некоторое время теоретическое доказательство своей принадлежности к футуристическому движению. Лившиц также оправдал крайние проявления футуризма и, сохранив в своем восприятии целостность группы, позволил себе занять место в ряду умеренных футуристов.

Умеренность поэта проявляется не только в содержании статьи, но и в ее форме. Достаточно сравнить ее с любой статьей, сочиненной гилей-

цем, чтобы увидеть, что текст Лившица написан совершенно по-другому. В нем нет резких выпадов в адрес абстрактного собеседника (ср. с достаточно умеренным Н. Бурлюком — „но вы, стареющие эротоманы...” [Манифесты 1967: 79]), нет алогизмов, броских утверждений и провокации читателя (как у Крученых). Возможно, самое важное, что в статье отсутствует обращенность к читателю (которая есть в большинстве футуристических текстов), текст написан достаточно остраненно. Единственное, в чем стилистически Лившиц совпадает с другими авторами манифестов, это в неприятии критики и в резких высказываниях в ее адрес. Этот пункт, впрочем, является общим местом для русской литературы. В целом же, статья „Освобождение слова” формулирует концепцию *нового творчества старым* языком.

Кажется, что если бы статья была литературоведческой, а не являлась теоретическим манифестом, она бы произвела большее впечатление на современников. Действительно, много из сказанного поэтом больше похоже на программу анализа литературы, чем на ее порождение. Возникает такой эффект из-за введения роли восприятия, которая поддается широкой трактовке.

В „Освобождении слова” Лившиц во многом предвосхитил открытия формальной школы. Сам он об этом писал в мемуарах, вспоминая лекцию Шкловского:

Разве теперь, когда отшумели опоязовские бури в стакане воды, уже не стоило бы, положа руку на сердце, признаться, что пресловутая формула „искусство — совокупность стилистических приемов” заключена in nice <в зародыше> в определении поэзии, данном вступительной статьёй к „Дохлой Луне”? Еще весною тринадцатого года я писал: „Для нас безразлично, реалистична ли, натуралистична или фантастична наша поэзия: за исключением своей отправной точки она не ставляет себя ни в какие отношения к миру, не координируется с ним никак, и все остальные точки ее возможного с ним пересечения заранее должны быть признаны незакономерными”. Повторяю: я нисколько не горжусь этим, ибо смешно гордиться воздухом, которым дышал... Но здесь уместно вспомнить об этом, чтобы объяснить, почему выступление Шкловского никем из нас не рассматривалось как событие [Лившиц 1989: 463–464]⁵.

Здесь Лившиц как бы навязывает читателю противоречивую точку зрения — он и открыл этот принцип, и как бы нет, поскольку идея взята из атмосферы творческих поисков лившицевского круга. Думается, сам факт, что поэт пишет об этой ситуации, говорит о том, что Лившиц скорее гордился своим открытием, в приведенных же словах присутствует горечь. Цитата как бы иллюстрирует тезис мемуариста, сформулированный в начале пятой главы „Полутораглазого стрелыца”: „Литературный неудачник, я не знаю, как рождается слава” [Лившиц 1989: 419].

⁵ Эта же идея повторена в: [Тсантсаноглу 1993: 123]

На наш взгляд, статью Лившица сейчас трудно воспринимать как революционную. Объясняется это, скорее всего, тем, что с момента ее написания в литературоведении произошел переворот, и работы формалистов, в которых схожие вопросы разбирались подробнее, стали классическими. „Освобождение слова” – текст в чем-то еще пионерский, недаром в мемуарах Лившиц писал, что в статье ключевая формула содержалась „в зародыше”. С поправкой на сказанное, следует все же признать, что текст поэта по своей сути является ярким и новаторским.

Заслуги Лившица, при этом, не должны быть преувеличены. Слова в мемуарах о том, что „смешно гордиться воздухом, которым дышал”, не являются только фразой, скрывающей из вежливости достижения поэта. Многое из сказанного в статье, действительно, связано с идеями гилейцев. Достаточно посмотреть на заглавие работы Крученых – „Декларация слова, как такового” (скорее всего, известную поэту при написании статьи), – чтобы понять, что Лившиц не в одиночку придумывал теоретические принципы⁶.

Другое дело, что „Освобождение слова” именно теоретическая работа в традиционном смысле, когда как другие тексты либо предлагают читателю набор лозунгов и тезисов, не интегрированных в систему, либо поднимаются на невысокий уровень обобщения, достаточный только для того, чтобы объяснить тот или иной пример.

Думается, что идея о новаторстве Лившица более обоснованна, чем, например, претензии Д. Бурлюка к литературоведению: „...мое учение и термин „звуковая инструментовка” „приписывается упорно О. М. Брику. Между тем как об этом мной читались лекции и доклады еще в 1913, Зал петровского училища (СПб.)” [Бурлюк 1994: 22]. Впрочем, приведенная цитата подтверждает слова Лившица об „общем воздухе” и говорит о том, что сейчас не всегда возможно выяснение первенства в той или иной идее.

К сожалению, статья Лившица терялась в других текстах, так или иначе касающихся сходных проблем. Характерно, например, что на лекции Пяста „Поэзия вне групп”, состоявшейся 7 декабря 1913 г. докладчик

⁶ Ср. также статью Лившица с тезисами доклада Маяковского „Пришедший сам”, впервые прочитанного 24 марта 1913 г. в Троицком театре в СПб.: „I. Слово – самоцель поэзии (рождение и развитие поэтического произведения обуславливается внутренней жизнью самого слова). / 1) Слово против содержания. / 2) Слово против языка (литературного, академического). / 3) Слово против ритма (музыкального, условного). / 4) Слово против размера. / 5) Слово против синтаксиса. / 6) Слово против этимологии” [Маяковский 1955: 365–366, 452]. Как мы видим, в докладе Маяковского есть нечто общее со статьей Лившица. Думается, однако, что поэт согласился бы только с первым общим тезисом доклада и идеей, что „слово против содержания”. Остальные тезисы Маяковского к „Освобождению слова” не подходят. Более того, в статье Лившиц, как мы помним, обуславливал поэтическое слово набором задач. Нельзя исключать, что доклад Маяковского, как и вообще категорические выступления футуристов-соратников привели Лившица к написанию статьи, в которой он полемизировал с подобными утверждениями, доведенными до крайности.

разбирал футуризм и признал, что новое футуристы дали только в том, что „пришли к разграничению формы от содержания, слова от смысла”. Однако в доказательство этой идеи он ссылаясь на текст Крученых „Декларация слова, как такового” [Евдокимов 1982]. Пожалуй, только литературовед Т. С. Гриц в статье „Проза Велемира Хлебникова” (1933 г.) цитирует „Освобождение слова” как принципиально важную для футуризма статью [МВХ: 232]. Однако круг читателей того времени об этом не узнал – статья была введена в научный оборот лишь в 1996 г. [МВХ: 254].

Рассмотрим несколько косвенных откликов на статью. Интересны они тем, что принадлежат поэтам, не входящим в „Гилею”. Л. Флейшман предположил, что слова Лившица о неделимости искусства на привычные роды вызвали своеобразный отклик в письме Пастернака к родителям в июле 1914 г.:

Искусство я представляю себе в виде какого-то векового вдохновения, которое мчится на одном коньке, скользя по душевным затонам отдельных избранных и оставляя свой след на них, след одномомерной, делимой только в одном направлении – в направлении историческом – и не делимой никак иначе математической линии. Абсолютная оригинальность художника, его индивидуальность – это ведь сама неделимость следа, который оставляет искусство, если он отчерчен искусством, художник неделим, – как линия прохождения искусства – не иначе [Флейшман 2006: 610].

Возможность такого сближения подтверждается тем, что в письме к А. Л. Штиху от 1 июля 1914 г. Пастернак сожалеет, что не примкнул в свое время к знаменитой группе футуристов: „<порубежничество> заключает в себе трагедию моего выступления и трагизм того моего невежества, которое заставило меня в 1911 г. быть в Анисимовской клике, когда футуризм Гилейцев уже существовал, киты заплывали в лес и могли бы заплывать в издательство Гилею” [ПАСТЕРНАК V: 81]. В связи с этим нельзя исключать того, что в это время Пастернак знакомится с какими-либо футуристическими изданиями.

Конечно, если Л. Флейшман прав, то Пастернак очень творчески переосмысливает статью, оставляя только принцип неделимости поэзии, но сочетая его с понятием историзма, не столь важного в тексте „Освобождение слова”⁷.

В. С. Баевский в статье „Хлебников и Пастернак” высказал предположение, что Пастернак в стихотворении „Вокзал” намеренно противопоставил затрудненности восприятия, представленной в „Ночном вокзале” Лившица, естественный взгляд на мир. Исследователь писал: „В „Людах и положениях” поэт утверждал, что не ставил перед собой

⁷ Семантическое сопряжение поэзии и катания на коньках отразилось и в стихах Пастернака „Цельною льдиной из дымности вынут...”. Связь этих явлений восходит к немецкой поэзии и, в частности, к Ф.Г. Клопштоку, придавшему этой теме большую популярность. См. подробнее работу [Сальваторе 2010].

никаких сугубо формальных задач, а все внимание обращал на содержание. Полемический тон этого места позволяет предположить, что имеется в виду какой-то определенный предмет, от которого Пастернак отталкивался, например, стихотворение Б. Лившица „Ночной вокзал” [МВХ: 404]. Напомним, что Пастернак писал вообще о содержании, а в качестве примера приводит „Венецию” и „Вокзал”: „Мне ничего не надо было от себя, от читателей, от теории искусства. Мне нужно было, чтобы одно стихотворение содержало город Венецию, а в другом заключался Брестский, ныне Белорусско-Балтийский вокзал” [ПАСТЕРНАК IV: 326–327].

Думается, что если Пастернак и отталкивался от каких-то произведений Лившица, то скорее от статьи „Освобождение слова”, в которой как раз формальные задачи формулируются чуть ли не каждым шагом. Хотя, конечно, имеется в виду мог почти любой футуристический манифест, содержавший формальные требования к слову.

Не отменяя предположение Баевского, выскажем, на наш взгляд, более убедительную гипотезу: в этом месте мемуарного очерка „Люди и положения” Пастернак отталкивался от мемуарной книги „Полутораглазый стрелец”. Вспомним, как Лившиц описывает процесс сочинения стихотворения „Тепло”:

Между „Ночным вокзалом”, сложившимся по дороге в Чернянку, и „Людьми в пейзаже” или „Теплом”, написанными две недели спустя, лежит неизмеримая временем пропасть — бессонные ночи, проведенные в поисках проклятых „соответствий”. Приступая к этим вещам, я уже знал, что мне дано перенести в них из опыта смежного искусства: отношения и взаимную функциональную зависимость элементов. Это было довольно общо, но все-таки позволяло ориентироваться.

Вооруженный каноном сдвинутой конструкции и своими композиционными навыками, я принялся за *interieur*. <...> Все это надо было „сдвинуть” метафорой, гиперболой, эпитетом, не нарушив, однако, основных отношений между элементами. <...> Иными словами: создавая вторую семантическую систему, я стремился во что бы то ни стало сделать ее коррелятом первой, взятой в качестве основы [Лившиц 1989: 338].

Как мы видим, задачи, стоящие перед поэтом, исключительно формальные, в этом отрывке нет никакого намека на то, чтобы стихотворение просто что-то „содержало”. Здесь можно возразить, что в мемуарах Лившица описывается создание „Тепла”, когда как другое стихотворение, автокомментарий к которому дан несколькими страницами раньше, родилось по-другому: „...я ничего не брал. Это было мной, и надо было просто записать все”. Так, сам собой, возник „Ночной вокзал” [Лившиц 1989: 319]. Думается, однако, что здесь нужно оторваться от „вокзальной тематики” и рассматривать только описание процесса сочинения стихов. С этой точки зрения — интерпретация „Тепла”, данная самим поэтом,

одно из самых ярких мест в воспоминаниях. Нельзя исключать и того, что в сознании Пастернака произошла контаминация двух текстов.

Таким образом, мы предполагаем, что в рассматриваемом фрагменте „Людей и положений” Пастернак отталкивается от автокомментариев к стихам, описанных в „Полутораглазом стрелце”.

Статья Лившица „Освобождение слова”, на наш взгляд, отразилась на тексте Мандельштама „Утро акмеизма”. Автор поставил под ней дату 1912 г., однако датировка статьи не столь однозначна [МАНДЕЛЬШТАМ 2001: 506]. М. Гаспаров датировал ее весной 1913 г. [МАНДЕЛЬШТАМ 2001: 697], в собрании сочинений датировка колеблется от 1912 до 1914 г. [МАНДЕЛЬШТАМ I: 181]⁸. А. Г. Мец предложил датировать известный нам вариант статьи февралем-мартом 1914 г., поскольку в I-ой главке Мандельштам откликается на „Декларацию слова, как такового” Крученых [Мец 1990: 124, 130 и др.]. В середине 1913 г. Мандельштам всерьез думал о литературном блоке с футуристами [ЛЕКМАНОВ 2004: 50–51], и вероятно, „Утро акмеизма” в дошедшем до нас виде могло быть написано уже после отказа от этой идеи.

Так или иначе, вроде бы не вызывает сомнений тот факт, что в статье Мандельштама могли иметься в виду футуристические статьи, прежде всего – А. Крученых. На наш взгляд, в „Утре акмеизма” отразилось в полемическом свете и „Освобождение слова”. Напомним, что в начале статьи Лившиц писал о коммуникативной функции языка и в том числе подверг критике примат смысловой функции слова у символистов:

Не разделяли ли блаженной памяти символисты рокового рабочего утверждения, что слово, как средство общения, предназначенное выражать известное понятие и связь между таковыми, тем самым и в поэзии должно служить той же цели? Из чьих уст до нас изшло утверждение, что будь средством общения не слово, а какой-либо иной способ, поэзия была бы свободна от печальной необходимости выражать логическую связь идей, как с незапамятных времен свободна музыка, как со вчерашнего дня – живопись и ваяние?

Думается, что в статье Мандельштама этот абзац находит непосредственный отзыв в следующем месте:

Эта реальность в поэзии – слово как таковое. Сейчас, например, излагая свою мысль по возможности в точной, но отнюдь не поэтической форме, я говорю, в сущности, знаками, а не словом. Глухонемые отлично понимают друг друга, и железнодорожные семафоры выполняют весьма сложное назначение, не прибегая к помощи слова⁹. Таким образом, если смысл считать содержанием, все остальное, что есть в слове, приходится считать простым механическим при-

⁸ См. также несколько мнений о датировке статьи в: [МАНДЕЛЬШТАМ 1987: 298].

⁹ А. Парнис полагал, что этот тезис Мандельштама, скорее всего, восходит к „Поэме конца” Гнедова, „поэме молчания”, которую он неоднократно „читал ритмодвижением” в различных петербургских аудиториях, а также и в „Бродячей Собаке” [ПАРНИС 1991: 185]. На наш взгляд, суждение поэта не меньшим образом связано со статьей Лившица.

веском, только затрудняющим быструю передачу мысли. Медленно рождалось „слово как таковое”. Постепенно, один за другим, все элементы слова втягивались в понятие формы, только сознательный смысл, Логос, до сих пор ошибочно и произвольно почитается содержанием. От этого ненужного почта Логос только проигрывает. Логос требует только равноправия с другими элементами слова. Футурист, не справившись с сознательным смыслом как с материалом творчества, легкомысленно выбросил его за борт и, по существу, повторил грубую ошибку своих предшественников [Мандельштам 2001: 502–503].

Мандельштам в этом рассуждении сначала воспроизводит логику статьи Лившица, однако дойдя до „слова как такового” указывает, что смысл слова тоже является формальным элементом. Во фразе о том, что логос требует только равноправия с другими элементами слова, можно увидеть непосредственное влияние футуризма: при обостренном чувстве формы в авангардной эстетике смысл уже не может занять главенствующее место. Последнее предложение в рассуждении Мандельштама может прочитываться двояко: с одной стороны, слово *футурист* обобщает разнообразных футуристов, выступающих в печати и подписавших манифест „Пощечина общественному вкусу”. С другой, — здесь может иметься в виду и конкретный *футурист*. Помимо того, что здесь речь может идти о Крученых, не менее вероятно, что за этим словом скрывается и Бенедикт Лившиц. В пользу последнего варианта говорит не только факт совместного общения, но и то, что „Освобождение слова” написана в стилистике, более близкой для акмеиста, и в каком-то смысле статью Лившица можно рассматривать как единственный серьезный теоретический манифест. „Утро акмеизма” отвечает аргументированной теорией на аргументированную теорию.

Правда, на первый взгляд такому предположению вроде бы противоречат слова о „выбрасывании смысла за борт”, отсылающие к „Пощечине...”, которую Лившиц не подписывал. Однако стоит напомнить, что в „Освобождении слова”, стараясь объединить разнородное творчество „Гилеи”, поэт все же повторил слова о сбрасывании писателей с парохода современности.

В пользу же гипотезы говорит еще и то, что Мандельштам в последнем предложении говорит о „грубой ошибке своих предшественников”. Насколько мы можем судить, Крученых об ошибках и предшественниках специально не думал, а вот Лившиц в начале второй части статьи, где говорится о свободе творчества, писал:

Едва ли не всякое новое направление в искусстве начинало с провозглашения принципа свободы творчества. Мы повторили бы основную методологическую ошибку большинства этих деклараций, если бы пытались говорить о свободе творчества, не установив нашего понимания взаимоотношения <между> миром и творческим сознанием поэта.

На наш взгляд, эти слова являются дополнительной аргументацией в пользу того, что под футуристом, совершившим ошибку, имелся в виду именно Лившиц.

Итак, в „Освобождении слова” Лившиц формулирует свое понимание футуристической поэтики, прикладывая его и ко всей группе. Статья предвосхищает ряд положений формальной школы и, возможно, оказывает на нее некоторое влияние. Она находит отклик не только у соратников поэта (здесь влияние проследить трудно, поскольку не всегда возможно выявить авторство идей), а также, вероятно, у ряда современников, не столь близких к „Гилее”. В целом же, хотелось бы назвать „Освобождение слова” первой серьезной теоретической статьей, осмысляющей футуристическую поэзию¹⁰.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Бурлюк, Давид. *Фрагменты из воспоминаний футуриста*. Публ., пред. и прим. Н. А. Зубкова. СПб., 1994.
- Гинзбург, Лидия. *О Лирике*. М., 1997.
- Гофман, В. „Язык символистов.” *Литературное наследство* № 27–28. М., 1937: 54–105.
- ДЛ–I – „Дохлая Луна”. М., (осень) 1913.
- ДЛ–II – „Дохлая Луна”. М., (весна) 1914.
- Евдокимов, И. В. „Из дневника И. В. Евдокимова.” *ЛН*. Т. 92: Александр Блок. *Новые материалы и исследования* кн. 3. М., 1982: 426–427.
- Крусанов, А. В. *Русский авангард: 1907–1932 (Исторический обзор)*. В трех томах. Том I: *Боевое десятилетие*. СПб., 1996.
- Лекманов, Олег. *Осип Мандельштам (ЖЗЛ)*. М., 2004.
- Лившиц, Бенедикт. *Полтораглазый стрелец. Стихотворения. Переводы. Воспоминания*. Сост. Е. К. Лившиц и П. М. Нерлера. Подг. текста П. М. Нерлера и А. Е. Парниса. Л., 1989.
- Мандельштам, Осип. *Собрание сочинений в 4 тт.* Т. I–IV. Сост. П. Нерлер, А. Никитаев, Ю. Фрейдин, С. Василенко. М., 1993–1999.
- Мандельштам, О. *Слово и культура*. Сост. и прим. П. Нерлера. М., 1987.
- Мандельштам, Осип. *Стихотворения. Проза*. Сост., вст. статья и комм. М. Л. Гаспарова. М., 2001.
- Манифесты и программы русских футуристов*. Mit einem Vorwort herausgegeben von Vladimir Markov. *Slavische propyläen* Band 27. München, 1967.
- Маяковский, Владимир. *Полное собрание сочинений в 13 тт.* Т. 1. Подг. текста и прим. В. А. Катаняна. М., 1955.
- МВХ – *Мир Велимира Хлебникова. Статьи. Исследования. 1911–1998*. Сост. Вяч. Вс. Иванов, З. С. Паперный, А. Е. Парнис. М., 2000.
- Мец, А. Г. „Эпизод истории акмеизма.” *Пятые тыняновские чтения. Тезисы докладов и материалы для обсуждения*. Рига, 1990: 111–130.
- Парнис, А. Е. „Штрихи к футуристическому портрету О. Э. Мандельштама.” *Слово и судьба Осипа Мандельштама. Исследования и материалы*. М., 1991: 183–204.

¹⁰ Ср.: „Эссе Лившица датировано весной 1913, и представляет собой первую серьезную попытку обоснования авангардной эстетики” [Тсантсаноглу 1993: 123]. Необходимо отметить, что статья поэта увидела свет позже „Декларация слова, как такового” Крученых. Отметим также, что мы согласны с выводом М. Тсантсаноглу, с той только оговоркой, что статья Лившица „не обосновывала авангардную эстетику”, а предлагала свой проект этой эстетики.

- ПАСТЕРНАК, Борис. *Собрание сочинений в пяти томах*. Сост., подг. текста и прим. Е. Б. Пастернака, К. М. Поливанова, В.М. Борисова. Т. I–V. М., 1989–1992.
- САЛЬВАТОРЕ, Р. „Об истоках образности в стихотворении Б. Пастернака „Цельною льдиной из дымности вынут...”” „*forma formans*”. *Studi in onore di Boris Uspenskij a cura di Sergio Bertolissi e Roberta Salvatore*. V. II. Napoli, 2010: 15–176.
- ТСАНТСАНОГЛУ, Мария. *Русский футуризм в историческом освещении: истоки и рецепция творчества*. Диссертация на соискание степени к. ф. н. М., 1993.
- ТЫНЯНОВ, Юрий. *История литературы. Критика*. СПб., 2001.
- ФЛЕЙШМАН, Лазарь. *От Пушкина к Пастернаку. Избранные работы по поэтике и истории русской литературы*. М., 2006.
- MARCADE, Jean-Claude. „Взаимоотношение поэзии и живописи в „Полутораглазом стрельце” Б. К. Лившица.” *Культура русского модернизма. В приношение В. Ф. Маркову*. Под. ред. Р. Вроона, Дж. Мальмстада (*Ucla Slavic Studies. New Series* Vol. 1). М., 1993: 228–236.

Павел Ф. Успенски

„ОСЛОБАЂАЊЕ РЕЧИ” БЕНЕДИКТА ЛИВШИЦА: АНАЛИЗА МАНИФЕСТА У КОНТЕКСТУ ИДЕЈА ПЕСНИКА И МИСЛИ САВРЕМЕНИКА

Резиме

У раду се разматра чланак „Ослобађање речи” као основни скуп идеја Лившица о књижевноуметничком процесу, усмерен како против хилејаца тако и против теоријских ставова Брјусова. Слобода стваралаштва према Лившицу подразумева аутономност речи, тј. књижевна уметност издваја се као сама себи довољна област, чиме он, у ствари, формулише основну тезу формалне школе, коју на тај начин антиципира: није битно оно што је речено у делу, већ како је дело створено. Програм који је песник предлагао највише је одговарао његовом стваралаштву; он је био присталица традиционалног развоја речи, и једини начин да се оцени степен новине у поезији био је да се она упоређи са претходном традицијом.

Лиляна М. Чук
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 Одсек за српски језик и лингвистику
 ljiljana_cuk@ff.uns.ac.rs

ПОД ЗНАКОМ РАЗДВОЕННОЙ ЕДИНИЦЫ: ФИГУРЫ ВРЕМЕНИ В РОМАНЕ В. НАБОКОВА *ОТЧАЯНИЕ*

В труде проанализированы повествовательные фигуры времени в романе. Их выбор и наличие не проистекает из классического литературного повествования, но их численность, распространенность и безошибочно взвешенное использование говорят в пользу того, что Набоков уже в завершении своей т.н. русской фазы отточил стиль до уровня редкого художественного мастерства. В этом романе номер 11 повторяется как образ числа, составленный из двух одинаковых цифр. На метатекстуальном уровне Набоков играет самой повествовательной техникой распределения времени. Главный герой, убийца, оправдывает себя роковой предопределенностью. Сигналы из будущего проявляются внутренними пролепсисами.

Ключевые слова: Владимир Набоков, *Отчаяние*, время повествования, порядок следования, ритм, фреквентность, фигуры времени, внутренний пролепсис

На написание этого романа Набокова вдохновил заголовок (DOLININ 1995). Подобно Гамберту, действительному лицу (педофил Френк Лесел), Герман Карлович появился из черной газетной хроники, которую просматривал маэстро Набоков. Литературный герой Герман и сам приводит подобные случаи из Черной хроники, но отрицает всякую связь с банальными убийцами.

Первую версию романа Набоков написал в 1932 году и опубликовал его по частям в Париже в течение 1934 года. В конце 1936 года он перевел книгу на английский язык и издал в Лондоне в 1937 году, но вследствие бомбардировки города склад с полным тиражом романа сгорел. Спустя 30 лет *Отчаяние* было переработано и в 1965 году опубликовано вновь. Предисловие Набоков подписывает 1 марта 1965 года в Монтре.

Роман поделен на одиннадцать глав и написан в гомодиегезисе (повествователь – главный герой). По структуре, согласно месту действия и действующим лицам из Германии (Герман Карлович наполовину русского происхождения), роман *Отчаяние* принадлежит к берлинской триаде, наряду с романами „Король, дама, валет” и „Камера обскура”; при

этом внимание сюжетной линии фокусируется на отношениях двух главных героев, Германа и Феликса, а не на любовном треугольнике (в котором жена изменяет мужу) (MEDARIĆ 1989).

В одной из своих деловых поездок рассказчик, коммерсант средней руки Герман Карлович, в бродяге Феликсе находит своего двойника. В раздвоенной личности героя зреет злая мысль: накануне банкротства он решает убить Феликса и подкинуть его труп. Когда Герман получит страховку, он продолжит жить где-нибудь в другом месте. Своей глуповатой жене, которая наставляет ему рога с художником Ардалионом, Герман выдумывает невероятную ложь о брате близнеце. Феликс был заманен в лес. Он надеется получить работу дублера в фильме. Герман готовит его к роли, одевает в свою одежду и в результате бессовестно убивает. В Южной Франции, ожидая жену, Герман узнает из газет об ином исходе своего предприятия. Здесь, на юге Франции, немного погодя после своего злодеяния, главный герой возвращается к недалекому прошлому и с большой педантичностью начинает воскрешать в памяти дни, которые привели его к преступлению, к завязке и развязке его злодеяния. Герман начинает рукопись—исповедь.

Гротескный мотив *doppelgängera* используется Набоковым для выражения его отношения к русской прозе, контаминированной достоевщиной. Существовал целый ряд литературных эпигонов Достоевского. Герой, психически неуравновешенный убийца, исповедуется в злодеянии, выворачивая свою болезненную психику наизнанку перед привыкшим, но в то же время посторонним читателем. В *Отчаянии* Набоков указывает на ряд избитых мотивов, создавая сеть референций, которые насыщены густой интертекстуальностью.¹

Необходимо напомнить и то, что две версии романа, русская (1934) и английская (1965), и сами противопоставлены друг другу, подобно двойникам. Вторая версия, по словам исследователя (TRUBETZKOY 1995), более разработана, образ психопата всячески мотивирован, что отсутствует в версии изначальной.

¹ Герман своему презренному читателю представляется актером, в действительности же это эго—маньяк, злонамеренный клоун, скверный незванный гость и имитатор (DOLININ 1995). Без опоры на русский модернизм 20-х и 30-х (или опосредованного знания о нем) *Отчаяние* читается вне осознания разветвленного корневища соотношения Набокова с литературой других писателей, без подземных лабиринтов смысла, которые крест-накрест опутывают текст. И эти реминисценции ведут к Пушкину (тезка Германа — обезумевший Герман, образ из повести Пушкина *Пиковая дама*, Евгений — сумасшедший из *Медного всадника*, мотив которого доминирует в городе Тарнице, где останавливаются Герман и Феликс), к Гоголю (Поприщин из *Записок сумасшедшего*), Достоевскому (Голядкин из *Двойника*, раздвоенный Раскольников из *Преступления и наказания*), Андрею Белому, Брюсову, Сологубу, вплоть до поколения советских писателей: Пильняка, Эренбурга, Серапионовых братьев, Лидина. Имеет место отнесенность к Оскару Уальду (нарциссоидный Дориан Грей), Стивенсону (доктор Джекилл и мистер Хайд), Конан Дойлу (Шерлок Холмс и доктор Ватсон).

1. Исповедь талантливого преступника

Посредством внутреннего аналепсиса герой вводит нас в свое прошлое. Все, что предстает перед читателем, – плод его избирательных воспоминаний, которым нельзя верить, поскольку Герман лжет спонтанно, *как соловей поет*.

Классическим повествовательным приемом вначале в путанной краткой биографии дана родословная Германа. Отец – немец, мать – русская, юношей во время войны он был выслан из России из-за немецкого происхождения, по пути в Германию задержался в Москве и там женился, с 1920 г. живет в Берлине и занимается производством шоколада.

2. Изохрония и паузы фатальной встречи

Ненадежный рассказчик поворачивает колесо времени своей истории с 9 марта 1930 г., с момента, когда находился по делам в Праге. Готовя читателя к шоку, он подробно описывает хронотоп пражских окрестностей: *Впереди великолепный крутой холм поднимался стеной в небо...* (14/ 335),² где, блуждая, наткнулся на спящего бродягу. В Германе что-то упало с девятого этажа, так как он увидел перед собой человека, абсолютно похожего на него самого. Возбужденное психическое состояние показано долгой субъективной паузой, после которой повествователь сознательно возвращает читателя назад, заставляя его засомневаться в здравом уме рассказчика: *Один умный латыш, которого я знал в девятнадцатом году в Москве, сказал мне однажды, что беспричинная задумчивость, иногда обволакивающая меня, признак того, что я кончу в сумасшедшем доме* (16 / 336). Разговор двух героев, отражения и отражаемого, что соответствует медленному ритму введения, представлен не только в изохронии (перенос разговора), но и рядом пауз, которые замедляют время рассказа исчерпывающими детальными описаниями образа Феликса, экзальтированности Германа, ретушированной пражской атмосферы. И все это имеет целью подчеркнуть решающую важность момента.

3. Тема сумасшествия, субъективное время

Возвращая Германа в гостиницу, Набоков работает над развитием темы сумасшествия. Вместо себя, берлинский Раскольников в отражениях ловит образ своего двойника. Поскольку читатель – негодяй, сом-

² Первая цифра в скобках обозначает страницы сербского перевода „английского” (модифицированного) варианта романа *Отчаяние* (Набоков 2009), а вторая цифра – страницы его первого („русского”) варианта, опубликованного в собр. соч. (Набоков 1990). – Прим. перев.

невающийся в исповеди, главный герой с целью убеждения погружается в свои размышления, сравнения, удивления в субъективном рефлексивном времени. На другой день, 10 мая Герман Карлович прогуливается до того же самого места, не сумев покинуть Прагу, где находит неоспоримые доказательства вчерашнего пребывания Феликса. Вселившись в тело бедняги Феликса Вольфарта из Цвикау, злой дух расщепленной личности Германа находит свое пристанище.

Появление Феликса Набоков представил логичным следствием больного ума Германа, расщепление которого описал убедительно и остроумно. Во время исполнения супружеских обязанностей сознание Германа начало раздваиваться:

...Бывало, лежу в кровати с Лидией... и тогда совсем неожиданно понимаю, что дьяволенок Расцеп взял власть в свои руки... Ощущение, что я в одно и то же время нахожусь в двух различных местах, приводило меня в необыкновенное возбуждение (32). Сгорая от нетерпения раздвоиться, я бросал Лидию на кровать, едва успевая закончить с ней ужин. Раздвоение тогда достигало своей высшей фазы... Следующая фаза наступила, когда я понял, что мой экстаз нарастает по мере увеличения расстояния между двумя моими существами... В конечном итоге я сидел в гостиничном номере – пока занимался любовью в спальне... На самом же деле я не попал и дальше подпорки в гостиничном номере... (33).

Увы, однажды апрельской ночью, пока арфы сексуально журчали, а я сидел в максимальном удалении из пятнадцати рядов и ожидал начало исключительно хорошего шоу... необычный и ужасный рывок уничтожил чары. Я упорно пытался вернуть расцеп... (33)

Позднее, собирая воедино впечатления о Феликсе, Герман объясняет свою тоску по отражениям.

Во внутреннем рефлексивном времени создан и легендарный пассаж о Боге, опять похожий на монолог какого-нибудь разъеденного истерика Федора Достоевского. Идея о Боге как-то *слишком пахнет человеком*, думает герой, *который не хочет терпеть мучения вечной жизни*.

4. Сжатия и итеративная фреквентность, отношения и привычки

Поскольку тема шока и сумасшествия введена пуантилистически неупорядоченно, пестро и легкими штрихами, повествователь свои предшествующие отношения поясняет посредством фигур временного сжатия. Кусочки его прошлого *лежат повсюду вокруг*, и он вспоминает *вполне счастливое прошлое* (25). На четырех страницах Герман описывает свое отношение к жене Лидии. Полноватая Лидия верит в сны, ее взгляды подобны *статуям в своих нишах*, она любопытна и глупа, *как курица*. На двадцать девятой странице в уста Германа Карловича автор вкладывает *пролепис* будущей смерти Лидии, которую впоследствии не оправды-

вает (*Бедная покойница!*). Кажется, писатель изначально планировал избавиться от Лидии. Если же нет, то муж употребляет немотивированно грубые слова о своей супруге, и несущественно, что речь идет о метафоре. Потенциалы выражают итеративность привычек, соответствующих зачину повествования в вводной части, что относится к одной из классических техник повествования современной литературы.

5. Желтый столб, сигнал из будущего

Эпизод прогулки на природу совершается в середине июня 1930 г. в окрестностях Кенигсдорфа. Там меньше чем через год произойдет странное убийство. Герман Карлович из будущего с чувством большого самоконтроля, достойного профессионального писателя, описывает действие шаг за шагом. Образы, с которыми он нас знакомит, хотя и главные, подаются через призму основной темы двойничества. Компания отправляется на автомобиле до участка Ардалиона в лесу у озера. Желтый столб на перекрестке недалеко от леса имеет особое значение: *Мне теперь кажется, что, увидев его впервые, я как бы его узнал, он мне был знаком по будущему* (39 / 353). Вызванные воспоминания бросают тень на последующие события, подобно снегу, который шел зимой, когда Герман убил своего двойника. Временные вехи пересекаются, слой свежей памяти изменяет информативный уровень повествования. Читателю становится ясно, что в романе произойдет убийство: *И на желтом столбе была мурмолка снега. Так просвечивает будущее... Там однажды будет стоять предмет весьма неожиданный: кисточка для бритья* (41 / 354–355). Проявления (термин Женета) смещены в ретроспективное видение Германа, вследствие чего они представляют собой (как и у главного персонажа *Ады* Ван Вина, который рассказывает из перспективы старика) нестерпимо свежие воспоминания. В таком временном расположении они в одинаковой мере могут считаться аналепсисом. Детерминизм, проявляемый Германом Карловичем из будущего, пока он пишет свою исповедь на юге Франции, — это предлог, уготованный Набоковым нравственно падшим. Все было уже предопределено. Желтый столб был преисполнен значения.

6. Слой метатекста

Повествователь, настоящий или подставной, как бы сказал сам Набоков, метатекстуализирует свой процесс написания. *Как начать эту главу?* (47) Повествование путанно, три версии не удовлетворяют Германа. Пускаясь в описания, он оповещает нас о своих действиях: *Но, удаляюсь, удаляюсь... может, я и желаю удалиться... Не важно. Идем дальше...* (67). Он обращается и к своему первому читателю, и к писателю

вообще, который опубликует его рукопись (*Может, он использует мои бесконечные отступления и издаст мою вещь как свою...* (80). Вышестоящий орган по авторским вопросам, издатель, эмигрантский писатель из СССР, который (чего боится Герман) изменит его текст и внесет пародийную ноту в гимн социалистическому коммунизму (*Представляю новый мир, в котором каждый человек похож один на другого, как Герман и Феликс, мир Феликса и Германа, мир, в котором рабочего, падающего замертво рядом со своей машиной, сразу заменит его полный двойник со светлой улыбкой социализма...* 147), однако, не являются комментариями из экстрадиегезиса.

В одном месте, когда повествуется, как после убийства все развивалось, главным образом, по плану, Герман завершает пассаж метатекстом: *Чувствуете ли тон этого эпилога? Я составил его по классическому рецепту* (165). Альтернативное прошлое могло бы произойти, но нет. Писатель-промышленник возвращает нас к действительности. Брутальность метатекстуальных выпадов Германа против будущих читателей (читатель, свинья) красноречиво говорит о его неуравновешенном психическом состоянии.

7. Медленный ритм повествования, предваряющий решение Германа

После встречи с Феликсом отдых на озере – это другая сцена в романе. Лидия загорает, Ардалион рисует Германа, одержимого мыслями о своем внешнем виде. Происходит знаковый разговор между мужем и любовником.

Патология случая Германа проявляется в навязчивом сне. Персонажу снится абсолютно пустая, заново выбеленная комната, вызывающая у героя ужас. Заплаты на прошлом создают образ еще одного сумасшедшего в ряду набоковских умалишенных. В шестнадцать лет Герман начал посещать бордель. *Во время войны он прозябал в Астрахани* (50). Сгустки личной биографии из разных ценностных моментов прошлого размещаются на страницах и заполняют время повествования. В середине июня компания посетила участок Ардалиона, в июле к Герману приходит Орловиус, на следующей неделе Орловиус – на ужине у Лидии и Германа. Позиции повествователя и читателя не совпадают. Только Герману непонятно, что жена ему изменяет. Он вспоминает частые посещения родственника Лидии, который работает над его портретом. Когда портрет окончательно открыт, никто не находит, что он похож на оригинал, за исключением самого „талантливого” художника. Таким образом Набоков проводит мотив искривленного видения и устанавливает свой знаменитый *образец вещи*. Время рассказа протекает скачкообразно – от месяца к месяцу.

8. Судьбоносные даты – 9 сентября

Ровно за шесть месяцев до преступления, девятого сентября, Герман – один в конторе; он рассматривает записку с адресом Феликса: *Настенный календарь показывал большую черную девятку, похожую на бычий язык: девятое сентября (58)*. В следующей (переломной) главе поставлена точка психологического выстрела. *Здесь передо мной письмо, которое я написал девятого сентября 1930 года (61). Письма чередуются – это вроде мяча, летающего через сетку туда и обратно. Читатель вскоре перестает обращать внимание на дату, – и действительно – какое ему дело, написано ли письмо девятого сентября или шестнадцатого, – но эти даты нужны для поддержания иллюзии (62 / 367). Через неделю пришел ответ... (63)*. Тем временем герой считает дни до первого октября. Тема двойничества сменяется темой обмана. Накануне отъезда Германа в Тарниц Лидия и Ардалион раскладывают кабалу (370), а потом играют *в дурака*, разговаривая о нем в его же присутствии, как будто бы Германа не было.

9. Вторая встреча двух единиц 01.10.

Эпическое повествование драматически ускоряется приходом 1 октября, когда Герман должен встретиться с Феликсом в Тарнице. Это вторая встреча убийцы и убитого, образа и его искривленного отражения заботливо и детально описана. Время словно нарастает, замедляет свой относительный ход. Описана гостиница, вид из окна гостиничного номера, выход из здания, улицы до площади с бронзовым памятником. В три минуты шестого по полудню скамейка, на которой должен был сидеть Феликс, все еще пуста. Герман отправляется купить сигареты, *предоставляя судьбе такой шанс изменить свою программу (70)*. После он не удосуживается вернуться на договоренное место. Демоническая, словно магнит, сила, однако, возвращает его, как куклу. Феликс, конечно, сидел там и кормил воробьев крошками хлеба. Повествователь – будущий убийца – долго и медленно мерил этого горемыку взглядом с ног до головы, боясь собственного отражения и задаваясь вопросом, *оставить его без головы или продолжить его строить (74)*. Время, представленное в нарративных паузах, более растянуто, чем фабульное. В изохронии разговора (на три страницы) мы узнаем: *рабоченно покорный* Феликс опасался, что таинственный господин (Герман Карлович) – актер, и был разочарован, когда тот ему это подтвердил. Повествование расширяет ниши времени посредством описания цвета голоса, мимики, мелких движений. Вплоть до того как герои переместятся в корчму, рассказчик занят подробным автопортретом своей ловкости: *Я осуществляю исключительный контроль, у меня ровно 25 видов почерка... (79)*.

10. Эпический центр повествования

В первый раз на 80-й странице упоминается временная перспектива написания повести Германа. Он говорит: *За какой-нибудь десяток дней, т. е. где-то около десятого марта 1931 года, полгода неожиданно прошло – падение в сон, побег в чулке времени...* (80). А после, воодушевившись, он приказывает времени повернуться вспять: *Возвращайся, время!* И колесо повествования из недалекого прошлого вновь погружается в глубокие осадки жизненного опыта. Разговор, который пахнет мучительской атмосферой Достоевского, завершается долгой тирадой Германа в духе его знаменитого вранья. Жертва и палач спят в одной и той же гостинице. Палач внимательно осмотрел спину своей жертвы в поисках предательских особых примет. На заре Герману снится тройной ночной кошмар, заставивший его покинуть незатейливую конуру, в которой он ночевал, в тот же миг.

Хотя в пятой главе и было упомянуто настоящее время написания рассказа, только спустя восемь глав первое лицо перемещается в эпический цент: *... Пишу от полудня до зари, по главе в день – или больше* (145).

11. Мотив обмана заполняет ниши времени

Выделяются особые моменты в воспоминании. *Ноябрьский вечер...* Герман возвращается с работы, не застает Лидию дома и в поисках хоть какой-нибудь компании отправляется к Ардалиону, где видит свою жену, раскрасневшуюся и в неглиже. Муж-рогоносец, поглощенный своей темой, опять ничего не замечает, он рассказывает историю о богатом и бедном двойниках, которая реализуется как обрамленный мини-нарратив, как рассказ в рассказе.

Повествование наполнено мыслями, одержимостью, замечаниями, догадками. Только полстраницы отведено на новогодний вечер, когда с известной троицей сидит и Орловиус. Они вчетвером сидят неподвижно, как зверье на гербах. Функцию ускорения действия и фабульной линии, которая приближается к своей развязке и завершению, выполняет эпизод, когда Германа, пока он моется, а в доме есть только прислуга, спрашивает какой-то проходимец. Герман одержим идеей, что его нашел Феликс. Но это был приятель Ардалиона, художник Перелободов, который приходил попросить у Германа денег. Главный герой осознает это только тогда, когда Лидия в сопровождении своего любовника в тот вечер возвращается домой. Этот случай явился судьбоносным, так как выведенный из равновесия, весь на нервах предприниматель решается на дело.

12. Ускорение ритма романа

На почте ему пришло целых три письма от Феликса, и во всех них проявлялась нарастающая градация шантажа. Свой ответ Герман отдает девочке, игравшей на панели, чтобы она бросила его в почтовый ящик. Ритм романа становится все быстрее, как и происшествия, уместающиеся теперь на одной странице. Сюжет сгущается. Решение убить двойника не может быть отменено, хотя об этом герой нигде не говорит прямо. Он вызывает Ардалиона на разговор с намерением удалить его на время своей кошмарной операции. Эпическое сменяет драматический момент разговора, который представлен в расширенной изохронии. Также герой обрабатывает и Орловиуса, подкидывая ему идею об угрожающих письмах и своем сомнении в верности Лидии. Не понимая, насколько трагично его положение, он говорит: *Больно мне, когда о том говорю, но видите, мой брак несчастливый* (125). Перипетии, связанные с отъездом Ардалиона в Италию, говорят о том, что ситуация застала любовников врасплох. Ардалион пропил деньги Германа во время пути, Лидия теряет билет на поезд, потом находит, пьяный Ардалион опаздывает на вокзал в триумфальные 10 и 10 (опять со стрелками на часах, стоящими напротив друг друга, как близнецы).

Чтобы освободиться от ненужного Ардалиона, рассказчику надо полторы страницы; чтобы подать Лидии бессмысленный рассказ о брате близнеце, который планирует самоубийство на свой день рождения – 9 марта, – требуется четыре страницы. Лидия по-человечески реагирует на ситуацию: просит мужа спасти его сумасшедшего брата. Все больше нервничая (*Что ты за идиот!*), Герман приходит в ярость, плачет, рыдает и, как кажется, уверяет жену в своей незатейливой лжи. Лидия должна играть неутешную вдову. Взаимопроверку мужа и жены Набоков, в целях драматичности, представляет в полной изохронии: *Что ты сделаешь, когда увидишь труп? Упаду на колени. Не буду кричать...* (136).

13. Утро, 9 марта – мутная белая масса времени

Холодным утром 9 марта убийца приготовил двойной гардероб: один останется на нем, другой он снимет и отдаст несчастному Феликсу (Счастливчику). Под крики и плач жены он покидает дом с револьвером, который спустя одиннадцать лет нашел свое смертоносное назначение (*Дал мне его в 20-м году у Ревалу какой-то неизвестный офицер...*).

Герман отправился утром. Судьбоносное девятое марта длится одну десятую текста (две главы). Свидание с Феликсом было назначено на пять часов вечера. Требуется три страницы, чтобы рассказчик освободился от мутно белой массы времени, стоявшей перед ним. Он приезжает в Кенигсберг, добирается до дороги в Айхенберг, затем – до леса с

Ардалионовым озером. Еще четыре страницы, чтобы описать нам, как он подготовил жертвенного агнеца на заклание. Педикюр, маникюр, бритье, стрижка, переодевание – *Передо мной в холодном лесу стоял нагой человек* (155). Герман убивает своего двойника одним единственным предложением, холодным, как то зимнее утро: *Он повернулся, и я выстрелил ему в спину* (157 / 437). Предложение кратко, подобно выстрелу. Ни малейшей задержки, ни какого-либо человеческого сочувствия убогому и наивному бедняге – Герман только замечает, что в тот момент стало чувствительно вращение земли.

14. Оpoznанный преступник начинает свою исповедь

В рефлексивных сжатиях проходит дальнейшее время вечера и ночи (девятого и десятого марта) в поездах, которые везут Германа до французской границы. Он проверяет себя в новом качестве, наслаждается всеми удобствами новой души и посмертными настроениями, развивает свой имидж гениального художника, чье преступление, несомненно, шедевр.

Ритм ускоряется и замедляется поочередно, но все быстрее. *Исключим детали пути*, спешит повествователь, чтобы рассчитаться со случившимся. Ускорение достигается констатацией голых фактов (отсутствует рефлексивный, лирический и драматический элементы). Замедление было достигнуто погружением в хронотоп новой обстановки. Последняя обстановка, которая была детально описана, – это гостиница в лесу на юге Франции. Гул ветра сливается с гулом в голове Германа. Гости считают нового гостя отеля нелюдимым. Спустя шесть дней они затевают с ним разговор на тему убийства в Германии, о котором узнали из газет: *Каким чудовищем должен быть человек... который боится свою жизнь, а потом забирает чужую* (169). Новый Раскольников теряет над собой контроль, приходит в ярость. Он узнает, что сходство его и убитого нигде не упоминается, зарывается в подушку и горько плачет.

Набоков не забывает завязать и развязать краткую нить рассказа о том, куда делся автомобиль, оставленный Германом на опушке леса так, чтобы он был сразу замечен с дороги. История потерянного и потом найденного транспорта представлена как краткий анекдот и является настоящим местом отдыха в ускоренном финале романа. Наконец рассказчик желает оправдать написанное, устроить свою последовательную научную экзекуюцию: *Ибо, измаяв и отбросив последнюю газету, все высосав, все узнав... в этом состоянии я сел за стол и начал писать* (178 / 452). Это предложение логически относится к вводной части романа. *С тех пор как я начал, прошла целая неделя, и вот труд мой подходит к концу. Я спокоен...* (178 / 452).

15. Сжатая событийность протекает параллельно с исповедью Германа

В последней главе своего дневника герой сообщает, что он переселился на более высокое место над уровнем моря. В городе он сразу купил газеты, узнал о том, что разгадана загадка об исчезнувшем автомобиле и о появлении таинственного предмета, доказывающего личность убитого. Герман начинает читать свою рукопись, чтобы проверить, не сделал ли где случайно ошибки. Пока рассказчик читает, наступает временное пересечение двух линий повествования: одной, которая завершена, и другой, которая рождается на наших глазах: *Снова я взбирался на холм под Прагой... и снова он потягивался и зевал... И снова я обволакивал его, овладевал им, и он от меня ускользал, и я делал вид, что отказываюсь от замысла, и с неожиданной силой фабула разгоралась опять* (182 / 456)³. Наконец в своем чтении он доходит до инкриминируемого предмета – палки, на которой, как он вспомнил, было написано имя убитого:⁴ Феликс Вольфарт из Цвикау. Герман впадает в отчаяние: все, что он строил, было разрушено палкой бродяги.

Последняя остановка Германа (в романе, где он только и существует реально) – это Пиньян, место, где его должна была ждать Лидия. Вместо нее в условленной гостинице его ожидало письмо от Ардалиона. Повествователь приводит нам это письмо целиком, с полным мотивированным оправданием. *...я с большим сомнением отношусь к мрачной Достоевщине, которую Вы изволили ей [Лидии] рассказать, – пишет Ардалион, который так и не доехал до Италии, и который не удивлен преступлением Германа: Вы похожи на большого страшного кабана с гнилыми клыками – напрасно не нарядили такого в свой костюм* (188 / 459).

16. Шифр 11

Большой любитель черной хроники оживил еще одного сумасшедшего с талантом писать. Герман – это предтеча и подготовка Германа Гамберта, отчима Долорес Хейц. Внутренний аналеписс возвращает фильм Германа из прошлого к началу, в тот самый день. Герман исповедуется в своем преступлении, когда уже все заканчивается; он искусно дозирует информацию, именно так, как спустя лет двадцать это сделает Гамберт.⁵ Иллюзия простоты возвратно-линейного повествования (являющегося существенным характерным признаком детективного

³ Единственное место в набокониане с такой временной петлей.

⁴ Англ. *stick*, что навело некоторых исследователей на мысль о гомосексуальности Германа.

⁵ Герман и Гамберт похожи только в том смысле, в котором два змея, нарисованных одним и тем же художником в разные периоды своей жизни, подходят один на другого. Они оба невростеники-подлецы, однако в Раю все же есть одна зеленая грядка,

романа (MEDARIĆ 1998)) поддерживается внутренней симметрией композиции – роман состоит из одиннадцати глав, и время основной фабулы ограничено также одиннадцатью месяцами, начало мая 1930 – конец марта 1931 года. Время эпической ситуации повествователя (т.н. референтный презент) распространяется приблизительно на одиннадцать дней в марте (*Пишу по главе в день, а иногда и больше*, 149), при этом Набоков внес во временной указатель 1 апреля, вследствие чего получается, что время написания растянуто на двадцать дней. Темпоральность в конце сгущается: линия давнего прошлого (временной ряд, объединяющий события главной линии фабулы, т.е. события в Берлине и Праге 1930–1931) соединяются в фокусе настоящего, в момент написания – март 1931.

Причинно-следственная логика написания поставила бы последние предложения в самое начало. Герман в предпоследней главе говорит, что начал писать за шесть дней до своего размещения во французской гостинице и вплоть до того момента, когда понимает, что судьба его обманула.

Детерминизм, который находит Герман Карлович в будущем, пока пишет свою исповедь на юге Франции, – это предлог сделанному, зыбкое алиби, приготовленное Набоковым за моральный проступок. Детерминизм тесно связан с проблемой времени и, думается, зарезервирован для тех, кому необходимо оправдание.

17. Кто одурачен, Герман или читатель?

Еще в начале романа введен мотив вранья Германа: *Я лгал, как соловей пел, с вдохновением, до самозабвения...* (49).⁶ И последнее известие в дневнике писателя-убийцы датировано первым апреля. Любезный жандарм требует у Германа документы, в то время как последний размышляет о том, как бы толпе, собравшейся перед окнами, представить свой арест или бегство съемкой фильма, в котором главный герой, он, Герман, должен сбежать от лица правосудия.

Герман – ненадежный рассказчик, который особо хвастается своим умением лгать. Это рождает проблему парадокса, так как все, что рассказано, может быть плодом воображения праздного ума. Ведь дата, когда Герман Карлович завершает свою исповедь, – 1 апреля.

Ну а ты, читатель, оставайся в дураках...

(Перевод с сербского А. Ю. Масловой)

по которой Гамберт может пройти раз в год, тогда как Ад никогда не отпустит Германа... (Предисловие к роману *Отчаяние*, с. 7).

⁶ По Долинину, эти части – прямая пародия на рукописные коды набоковских современников.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

- НАБОКОВ, В. „Отчаяние.” *Собр. соч.*: В 4-х т. Москва: Правда, 1990. Т. 3: 333–462.
 НАВОКОВ, V. *Očajanje*. (Prevod: David Albahari). Beograd: LOM, 2009.
- ГРИГОРЬЕВА, Н. „Авангард в Отчаянии.” *Старое литературное обозрение* № 1 (277) (2001).
 ЛАХМАН, Р. (1998) „Семиотика мистификации: Отчаяние Набокова.” www.diss.sense.uni-konstanz.de/netzlesen/lachmann.htm. [1. 2. 2009].
- ТАММИ, П. „Поэтика дати у Набокова.” *Старое литературное обозрение* № 1 (277). www.magazines.russ.ru/slo/2001/1/tamm.html. [12. 9. 2009].
- DOLININ, A. „Caning of Modernist Profaners: Parody in Despair.” *Cycnos* 12 (2) (1995). www.revel.unice.fr/cycnos/index.html?id=1449. [11. 02. 2009].
- DOWLING, C. W. „Who is the Narrator of Nabokov’s Pale Fire?” www.rci.rutgers.edu/~wcd/palenarr.htm [12. 3. 2007].
- EDMISTON, V. F. „Fokalizacija i pripovedač u prvom licu: jedna revizija teorije.” *Reč* 8. Beograd, 1995.
- FLAKER, A. i Ugrešić, D. *Pojmovnik ruske avangarde*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1984.
- GRIŠAKOVA, M. *The Models of Space, Time and Vision in Vladimir Nabokov’s Fiction: Narrative Strategies and Cultural Frames*. Tartu: Tartu UP (*Tartu Semiotics Library* 5), 2006.
- KARLINSKI, S. *Pisma Nabokov – Vilson 1940–1971*. Podgorica: CID, 2005.
- MEDARIĆ, M. *Od Mašenjke do Lolite*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1989.
- MELLO, J. „Time Before ad Time After in Nabokov’s Novels.” *The Nabokovian* 55. Lawrence: University of Kansas Press, 2005.
- RIKER, P. *Vreme i priča I*. Sr. Karlovci: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, 1993.
- TARKOVSKI, A. *Vajanje u vremenu*. Beograd: Umetnička družina Anonim, 1999.
- TOKER, L. *Nabokov: The Mistery of Literary Structures*. New York: Cornell University Press, 1989.
- TRUBETZKOY, W. „Vladimir Nabokov’s Despair: The Reader as April’s Fool.” *Cycnos* 12 (2) (1995). www.revel.unice.fr/cycnos/index.html?id=1451. [11. 02. 2009].
- ŽENET, Ž. *Trajanje (anisokronije)*. Novi Sad: Polja, 1984.

Ljiljana M. Ćuk

IN THE SPIRIT OF A DUPLICATED UNIT: TIME FIGURES IN NABOKOV’S *DESPAIR*

Summary

This paper analyzes the narrative time figures of the novel. Their selection and appearance do not depart from the classical literary narrative, but their number, complexity and unerringly used pace, testifies to the fact that Nabokov, at the end of his so called Russian phase, has already calibrated his style to a level of rare artistic beauty. This novel reiterates the number 11 as a numeric character made by the same two digits. On a metatextual level, Nabokov plays with the narrative technique of time deployment. The main character, a murderer, justifies himself by the determinism of fate. Signals from the future speak through internal prolepsis.

Keywords: Vladimir Nabokov, *Despair*, narrative time figures, technique of time deployment, rhythm, frequency, internal prolepsis.

Ивана С. Башић
Институт за српски језик САНУ
Београд
xeliot@gmail.com

ЗАГОНЕТКА МЛАДИЋА КРАЈ ПРОЗОРА (ПИТАЊЕ ФОКАЛИЗАЦИЈЕ У ОКВИРНОЈ ПРИЧИ *ПРОКЛЕТЕ АВЛИЈЕ*)*

Рад испитује позицију *младића крај прозора* као кључну за одређивање приповедачког поступка у Андрићевој *Проклетој авлији*. Анализа „оквирне приче” показује да је *младић крај прозора* привидни фокализатор, те да се приповедачки поступак у *Проклетој авлији* може одредити као безлично приповедање у трећем лицу које увођењем квазинатора и укрштањем наративних нивоа, те променом нивоа фокализације, ствара привид полифонијског приповедања, указујући тиме на парадокс (приповедачке) субјективности.

Кључне речи: Иво Андрић, *Проклета авлија*, *младић крај прозора*, приповедачки поступак, фокализација, полифонија, хармонија

Проклета авлија је текст чији је приповедачки поступак задавао прилично тешкоћа тумачима у покушају да дају одговор на питање – *Ко приповеда?* Као кључ за одгонетање овог питања наметала се загонетна фигура *младића крај прозора*, која се јавља у „оквирној причи”, на почетку и на крају романа. Уобичајене типологије, попут оних које дају Штанцл или Вејн Бут, нису кадре да у потпуности објасне Андрићев приповедачки поступак. Наиме, користећи неку од ових типологија, рецимо Штанцлову, приповедачка ситуација у *Проклетој авлији* могла би се, на први поглед, одредити као персонална приповедачка ситуација¹ – приказани свет посредован је посредством ликова романа, који не приповедају, већ се збивања огледају у њиховој свести. У *Проклетој авлији* јавља се приповедање у трећем лицу, *он* облик, који се наизглед повлачи

* Рад је у настају у оквиру пројекта III47016 „Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала *Појмовник српске културе*” који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Персонална ситуација пружа илузију непосредности повлачењем приповедача иза ликова. Читалац приказани свет посматра очима једног од ликова, који не приповеда, већ се збивања огледају у његовој свести – *лик романа постаје персону, маска коју сам читалац ставља на своје лице* (Штанцл 1987: 31).

пред сада и овде ликова, омогућавајући им да ступе на сцену, а догађаји као да су испричани из њихове визуре. Сам почетак романа дат је са спољне позиције, која се у први мах чини као тачка гледишта аутора:

Зима је, снег замео све до кућних врата и свему одузео стварни облик, а дао једну боју и један вид. Под том белином ишчезло је и мало гробље на ком само највиши крстови врхом вире из дубоког снега. Једино ту се виде трагови уске стазе кроз целац снег; стаза је пропрћена јуче за време фра Петровог погребa. На крају те стазе танка пруга шири се у неправиан круг, а снег око ње има румену боју расквашене иловаче, и све то изгледа као свежа рана у општој белини која се протеже до унедоглед и губи неприметно у сивој пустињи неба још увек пуног снега (Андрић 1964: 9).

Та спољна позиција ауторског приповедача одређује се потом ближе: *Све се то види са прозора фра Петрове ћелије*, али се још увек не каже ко види. Онда се прелази на приказ сцене унутар фра Петрове ћелије. Сцена је драматизована дијалогом двојице фратара који пописују фра Петрове ствари. Са предметно-аналитичког индиректног говора прелази се на директни говор. Затим следи *ауторски коментар* описане сцене у коме је и даље одржана безличност и наглашава се спољна позиција приповедача: *И кад их човек овако са стране посматра [...]* (Ibid. 11). Описана сцена се преноси на општи план, даје јој се смисао и сугерише читаоцу како речено треба да разуме и вреднује:

Кад их човек тако гледа и слуша, све се у њему и нехотице окреће од живота ка смрти, од оних који броје и присвајају, ка оном који је све изгубио и коме више ништа не треба, јер ни њега нема (Ibid).

Позиција приповедача одређена је као позиција неког ко сада гледа и слуша, ко је, дакле, *присутан* у приказаном свету. Тако се персонална приповедачка ситуација преводи у аукторијалну ситуацију,² мада се присуство личног приповедача не открива граматичким обликом; он се не обликује као *ја* сведока, већ као *безлично он*. Али аукторијални приповедач није *на прагу* између фиктивног света романа и ауторове и читаоачеве стварности, како Франц Штанцл одређује аукторијалну приповедачку ситуацију, и не појављује се још увек као самосталан лик који није идентичан са приповедачем, већ задржава одлике ауторског приповедача. При том, он није ни изван света приповеданог, већ је *у свету*, он *сада* гледа и слуша и извештава о томе. Догађај не лежи у прошлости, већ се успоставља као *сада* приповеданог. Време приповеданог и време приповедања овде се поклапају. Потом се уводи прошлост у приповедање:

Све до пре три дана на том пошироком миндерлуку са кога је већ нестало душека и простирке а остале само голе даске, лежао је или

² Према Штанцовој типологији, за аукторијалну приповедачку ситуацију типично је присуство једног личног приповедача који је посредник у причи и стоји *на прагу* између фиктивног света романа и ауторове и читаоачеве стварности. То је приповедање-извештај, где догађај лежи у прошлости, а приповедач се може мешати у приповедање и коментарисати га, али при том остаје самосталан лик и није идентичан са аутором.

чак седео фра Петар и – причао. И сада, док гледа у његов гроб у снегу, младић у ствари мисли на његова причања (Ibid. 12).

Читалац сада наизглед открива ко посматра – младић крај прозора је сведок садашњег збивања и сведок прошлог причања фра Петра. Али се тиме још не открива ко говори, јер инстанца која види и инстанца која приповеда не морају имати идентичан статус. Младић крај прозора би се, дакле, могао одредити као фокализатор,³ јер читалац не чује глас младића крај прозора, приповедани свет се само *огледа* у његовој свести, али нема осамостаљивања његовог гласа. Приповедање ипак задржава карактеристике персоналне приповедачке ситуације. Приповедач као да остаје изван света приче, посредујући причу која се одвија у свести младића који посматра, који је, дакле, *сада и овде* у приповеданом свету, и тако спаја илузију непосредности персоналне приповедачке ситуације повлачењем приповедача иза лика, али оставља и утисак посредованости приче, приповедања-извештаја, с тим да догађаји још увек не леже у прошлости, него се непосредно одвијају пред нашим очима. Приповедач није драматизован,⁴ он себе не означава као *ја*, нису му дата некаква лична својства, али се, опет, налази и у причи, коментаришући збивања и управљајући читаочевим реакцијама.

Остаје, дакле, нејасно да ли *коментар* потиче од ауторског приповедача, да ли је то глас подразумеваног писца или глас младића крај прозора. Читалац је изложен директној ауторизационој сугестији, постоји перспективизација и посредованост приче, јер се догађаји приказују из визуре младића крај прозора, наизглед су посредовани кроз његову свест, али се не јавља приповедање у првом лицу. Младић кроз чију је свест посредована прича налази се у причи. Поставља се питање да ли су глас приповедача и глас младића крај прозора до те мере сливени да је немогуће осетити самосталне акценте младићевог гласа, да ли се приповедач налази на маргини приказаног света или остаје изван њега. Са друге стране, не долази сасвим до неутрализовања свих елемената који упућују на личност приповедача, што је типично за персоналну приповедачку ситуацију.

Наиме, исказ *Када их човек овако слуша и гледа* сугерише да је приповедач ипак у причи. Јер, ко их *слуша и гледа* – само младић крај про-

³ Фокализатор је у Наратологији Мике Бал одређен као субјекат фокализације, као тачка гледишта са које се елементи посматрају. Фокализатор се може поклапати са ликом и онда је реч о интерној фокализацији, али може бити и изван приче и онда је реч о екстерној фокализацији. Фокализатор везан за лик може се мењати, фокализација се може премештати са једног лика на други (Bal 2000: 118–25). Фокализација је, заправо, термин позајмљен из фотографије и филма, веома користан у ситуацијама када се, као што то Абот каже, не може применити дискутабилан термин *тачка гледишта*, и односи се на начин на који посматрамо карактере и догађаје у наративу (Авот 2009: 125).

⁴ Драматизовани приповедач се може јавити као фиктиван лик, или као прерушени приповедач (*центри свести* или *рефлектори* у трећем лицу). Чак је и најзддржљивији приповедач драматизован, сматра Вејн Бут, ако себе означава као *ја*. Најзначајнији прерушени приповедачи јесу центри свести или *рефлектори* у трећем лицу (But 1976: 169).

зора или и сам приповедач, који причу посредује кроз младићеву свест? Ово *човек* уноси двосмисленост у однос приповедача и рефлектора, приповедача и приче. Као да није извршено потпуно повлачење приповедача иза лика, или овај коментар треба да схватимо као коментар самог младића. Није ли тиме доведена у питање објективна непосредност персоналне ситуације и потпуно везивање приповедачеве тачке гледишта за свест неког лика у роману?

Младић је лик романа, он постоји у приповеданом свету, и ако коментар потиче од њега, онда се тиме доводи у питање његова позиција несвесног рефлектора који само посредује причу, већ се персонална ситуација приближава аукторијалној приповедачкој ситуацији у којој самосвесни приповедач, који није идентичан са аутором, коментарише своје приповедање. Али, младић није изван приповеданог.

Ако коментар схватимо као коментар младића крај прозора, ако је он *човек који се и нехотично окреће*, онда се приповедачка ситуација приближава приповедању у првом лицу, приповедању учесника и приповедача који говори. Али, приповедање није обликовано у првом лицу, иако је младић и учесник и посматрач. Ако је у питању коментар аутора, подразумеваног писца, онда он улази у свет приче и губи своје повлашћено својство да се налази изван приповеданог.

Типски круг Франца Штанцла пружа могућности различитих прелаза типичних приповедачких ситуација из једне у другу. Полазна приповедачка ситуација у *Проклетој авлији* јесте аукторијална приповедачка ситуација: приповедач стоји на прагу приповеданог света и приказује га споља. Аукторијални приповедач се потом повлачи иза лика и посредује приповедано кроз његову свест: *све се то види са прозора; и сада док гледа у његов гроб, младић у ствари мисли [...]*. Тиме се добија персонална ситуација. Али то не доводи до екстремног покушаја приказивања свести у трећем лицу, већ се уношењем ауторског коментара, ако је у питању ауторски коментар, приповедање враћа аукторијалној ситуацији, а ако је у питању младићев коментар, онда се приближава ситуацији у првом лицу. Приказивање свести у трећем лицу захтевало би пак непосредно улажење у свест младића крај прозора, и тиме би се коментар оправдао као својеврсни унутрашњи монолог, али у унутрашњем монологу би се морала јавити обележја младићевог гласа и не би било могуће ово објективно *када их човек тако гледа и слуша и нехотице се окреће [...]*, већ би приповедање добило обележја субјективног говора.

Последњих недеља много је и често причао о свом некадашњем боравку у Цариграду. То је било давно. Због својих тешких и замршених послова фратри су послали у Стамбол фра Тадију Остојића, ексдефинитора, ексгвардијана ('Сав бијаше од неких ексова!'), човека спора и достојанствена и заљубљеног у ту своју спорост и достојанство (Ibid. 12).

Овде, наизглед, приповедање добија вид персоналне ситуације у којој се приповедач повлачи иза лика и где се прича одвија у свести, у сећању младића крај прозора. Младић се сећа приче фра Петра и његово

несвесно приповедање, одвијање приче у сећању, добија акценте фра Петровог говора. Фра Петров говор присутан је као предметно-аналитички вид индиректног говора, који преноси садржај приче, али се јављају и примесе вербално-аналитичког, односно преношење стилских обележја фра Петровог говора, која су посредована кроз свест младићеву, и која се у једном тренутку јављају као директни говор, као цитат фра Петрове приче – *Сав бијаше од неких ексова*. Овде се јавља ијекавски облик, којим ће се и у даљем тексту обележавати директни говор фра Петра. Младић се даље *сећа* приче фра Петра која је могла *да се прекида, наставља, понавља, да казује ствари унапред, да се враћа уназад, да се после свршетка допуњава, објашњава и шири, без обзира на место, време и стварни, стварно и заувек утврђени ток догађаја* (Ibid. 13). После уласка фра Петрове приче у приповедање, поново долази коментар који о младићу говори у трећем лицу:

Наравно да је при таквом начину причања остало доста празних и необјашњених места, а младићу је било незгодно да прекида причање, да се враћа на њих и поставља питања. Најбоље је ипак пустити човека да прича слободно (Ibid).

Персонална приповедачка ситуација, у којој се приповедач повучао иза лика и препушта приповедање непосредном одвијању у његовој свести, поново се нарушава. Овог пута није у питању двосмисленост коментара, већ аукторијални коментар. Реч је о појави говора у говору – фра Петров говор јавља се у оквиру приповедачког говора, али се јавља и говор о говору⁵ – јер приповедач коментарише фра Петрово приповедање, наизглед из перспективе младића крај прозора. Наиме, у персоналној ситуацији коментар би био препуштен младићу, он би се одвијао у његовој свести, те би се јавио у неодређеном облику типа *било је незгодно прекидати причање*, односно младићева позиција би остала у оквиру несвесног рефлектора који само посредује причу, и не би морала да пређе у ја облик, нити у унутрашњи монолог, који се, у крајњој линији, приближава приповедачкој ситуацији у првом лицу. Међутим, то није учињено.

Приповедач излази из свести рефлектора, појављује се изравно и третира младића као *он*. Гласови подразумеваног приповедача и младића нису сливени, већ се овим коментаром раздвајају и враћају приповедачку ситуацију аукторијалном приповедању – приповедач стоји на прагу између фиктивног света романа и ауторове и приповедачеве стварности и даје себи слободу да се меша у приповедање. Приповедач се тако појављује и изван приче, али се, иако му нису дата лична својства, поставља и као посредник између два света.

За тумачење Андрићеве *Проклете авлије* битно је уочавање опозиције спољашњег и унутрашњег, утврђивање тачке гледишта, прелазак са

⁵ Туђи говор је говор у говору, исказ у исказу, али истовремено и говор о говору, исказ о исказу (ВАНТИН 1980: 198).

једне тачке гледишта на другу, као и проблем *оквира*. У предговору *Поетике композиције* Бориса Успенског, Новица Петковић, говорећи о композицији *Проклете авлије*, истиче да је у целом тексту очуван *известан чврст хијерархијски однос између тачака гледишта на свим плановима* (РЕТКОВИЋ 1989: XLII). Петковић уочава да је на почетку *Проклете авлије* дат изразити *опис са стране*, у коме се аутор служи позицијом младића крај прозора. Аутор прихвата његову просторно-временску тачку гледишта, као и психолошку, али у композицији текста нема места за фразеолошку тачку гледишта младића крај прозора. Младић је из композиционих разлога *остао нем*, а ауторов глас и глас младића крај прозора представљају исти глас, и зато младић не може да говори, а његова улога је да на оквирима уместо аутора види и чује, сазна и вреднује. Увођењем лика младића, ауторова позиција постаје одређенија, а тиме се и ограничава и условљава његово знање. Мотивација знања аутора увећава природност, веродостојност и аутентичност текста. Улога сабеседника фра Петра пренета је на младића, и ограниченошћу те улоге мотивише се одустајање од фра Петровог непосредног причања. Увођењем младића избегнуто је укрштање позиција аутора и фра Петра и тиме је омогућено аутору да заузме вишу, безличнију позицију трећег приповедачког лица, које као *невидљиви сапутник фра Петров* може синхронно да описује догађаје у Авлији. Младић крај прозора види и чује шта се збива после фра Петрове смрти, у његовом сећању очувана су фра Петрова причања, али се у тексту ништа не даје са његове субјективне тачке гледишта него је све преломљено кроз ауторову тачку гледишта, сматра Петковић (РЕТКОВИЋ 1989: XLII).

Међутим, поред уочавања просторно-временског плана испољавања тачке гледишта, као и сталне опозиција спољашње–унутрашње, које се често повезује са опозицијом светло–тама,⁶ разумевање смисаоног и наративног склопа *Проклете авлије* није могуће без пажљивог одређивања не само субјекта, већ и објекта и нивоа фокализације, будући да комбинација фокализатора и фокализованог објекта може бити константна, али може и варирати (в. ВАЛ 2000: 130–134). Управо објекат фокализације разоткрива и приповедача *Проклете авлије* и праву улогу младића крај прозора. Наиме, једна дискретна приповедачева напомена, која се заснива управо на визуелној компоненти – мешању светла и таме – разрешава загонетку младића крај прозора.

Опис гробља на почетку текста дат је са прозора фра Петрове ћелије, што се касније открива као позиција *младића крај прозора*. Ту, наизглед, долази до сливања просторно-временске позиције приповедача са позицијом лика. У самом опису делотворна је опозиција спољашње–унутрашње: слика гробља, које се губи у свеопштој белини, дата је из уну-

⁶ Татјана Росић истиче да је једна од основних приповедачких матрица код Андрића сећање, које подлеже извесном закону *смене јасно осветљених и замрачених места* (Росић 2003: 314). Ова приповедачка матрица функционише и у оквирној причи *Проклете авлије*.

трашње просторне позиције – из ћелије фра Петра. Сцена која се одвија у ћелији, разговор фратара који пописују фра Петрову заоставштину, дата је само аудитивно. Изгледа да младић крај прозора посматра сцену споља и чује само *пригушену препирку двојице фратара* која ремети тишину. „Виђење” је дато тек при завршетку дијалога фратара: *Млади фратар одмахује руком на досетке и прекоре* (Ibid. 10). Младић се, дакле, налази крај прозора, а фратри у *суседној празној ћелији*. Младић⁷ само чује разговор фратара, али их не види. Види их једино приповедач.

Просторно-временска позиција младића крај прозора и приповедача ипак није до краја сливена. На то непоклапање, на двојство позиција указују и коментари: *Кад их човек тако гледа и слуша [...] и: Када их човек овако са стране посматра [...]* (Ibid. 11). Ово неодређено *човек* не открива младића крај прозора, он само чује гласове, оно открива приповедача који их посматра, те тако просторно-временски план, као ни психолошки, младића и приповедача нису истоветни. Тачну позицију приповедача *Проклете авлије* и позицију младића крај прозора разоткрива опис игре светлости и сенке:

Белина спољашњег света ту се меша са дремљивом сенком која влада у ћелији (курзив је мој), *а тишина добро другује са тихим шумом његових многобројних часовника који још раде, док су се неки, ненавијени, већ зауставили* (Ibid. 9).

Овај опис није дат са младићеве позиције. Будући да стоји крај прозора, загледан у свет споља, младић може да уочи само *белину спољашњег света*. Оног тренутка када се окрене од прозора, он може да види само *дремљиву сенку која влада у ћелији*. Младићу, дакле, остају невидљива мешања светлости и сенке крај прозора, на самом прагу двају светова, будући да се он налази на граници између њих. Ефекти мешања спољашње светлости и унутрашње таме могу се видети само са позиције некога ко посматра младића крај прозора, некога ко се налази изван места њиховог укрштања.⁸ Исказ *Белина спољашњег света ту се меша са дремљивом сенком која влада у ћелији [...]* открива да не само што ауторов глас и глас младића крај прозора не представљају исти глас, већ да ни њихове просторне позиције нису исте. Показује се да младић крај прозора није прави фокализатор – јер ово виђење није дато са његове тачке гледишта. Аутор само делимично, по потреби, заузима младићеву просторно-временску позицију. Он задржава вишу позицију у односу на младића и не ограничава се на његово знање и на његово виђење. Младићева улога, дакле, није да на оквирима види и чује уместо аутора, будући да он само чује, као што његова улога није ни да сазнаје и вреднује.

⁷ У оквирној сцени јављају се два младића – младић крај прозора и млади фратар (фра Растислав) који пописује фра Петрову заоставштину. Радован Вучковић улогу причаоца додељује фра Растиславу: *Улогу преносиоца фра Петрове приче узео је фра Растислав који се сећа фра Петрове приче [...]* (Vučković 1974: 416).

⁸ Наравно, младић се могао и удаљити од прозора, али ништа у приповеданом не отвара могућност таквог домишљања.

Младић није *сенка аутора*⁹, он је лик који се налази између два света, али не као посредник између света ликова и света аутора, већ на граници између света смрти, непокретне белине, и *победничког живота који иде својим путем*, па и то само за тренутак – тренутак сећања на причу. Он остаје нем, не само из композиционих, већ и из смисаоних разлога. Његов говор нарушио би свечану тишину сећања, *стање унутарњег човека који се сабира*, како св. Августин одређује сећање, и чија је мисао упућена ка вечности или – смрти.¹⁰ Њега су за *тренутак* занела сећања на причу и осенила мисао о смрти и зато је нем. Младић је, у извесном смислу, замрзнут мишљу о смрти, и отуда његова немост и непокретност.

Али само за тренутак. Најпре слабо па онда живље, као у спором буђењу, до свести му све јаче допиру гласови из суседне собе, неједнак звук металних предмета што тупо падају на гомилу и тврди глас фра Мије Јосића, који диктира попис алата, заосталог иза покојног фра Петра (Ibid. 134).

Иако се за тренутак нашао на граници двају светова, младић се буди из тог стања и враћа свету живих. Његова позиција битно је другачија од позиције приповедача, који остаје изван приповеданог као безлични и надлични посматрач, који све зна и све види, приповедајући *sub specie aeternitatis*. Младићев лик јесте *лик из оквира*, као што то тврди Новица Петковић, али он није тумач светова којима не припада. Он припада свету фратарара, али је за тренутак заглаван у свет *споља*, свет белине и вечности, који уоквирује свет *победничког живота*. Тумачење не потиче од њега, већ од приповедача, који остаје безличан, и чијим је гласом обухваћен цео приповедни текст. Поступак очућавања, посматрања са стране, у опису фратарара, такође не потиче од младића. У његовој свести само одјекују гласови фратарара, али их он не посматра, будући да се налази у суседној ћелији. *Странац* у свету у коме се налазе фратри није младић, он ипак припада свету *победничког живота*, само је за тренутак окренут од њега, ка себи и свету свог сећања. Очућавање у тексту ипак потиче од анонимног, безличног приповедача.

Унутарње преживљавање такође не припада младићу, то је коментар приповедача, јер се каже *када их човек тако гледа и слуша*. Приповедач их гледа *са стране*, младић може само да чује фратре. У оквирној причи *Проклете авлије* заправо постоји први ниво фокализације, у којој се јавља екстерни фокализатор који привидно поверава фокализацију

⁹ Борислав Михајловић, одгонетајући ко је младић крај прозора, у њему препознаје младог Андрића из *Ex pona*: „А знам га, то је он, тај сведок белог чела [...] он што је своје ја исписао само једном [...] у првој тамници свог живота, из прогнаничког црног Понта.” (Михајловић 1999: 218–219).

¹⁰ Радован Вучковић у *Проклетој авлији* види метафизичку драму која се одваја у болној испражњености света и одсуству било које трансценденталне могућности. *Ту се прича креира у одсуству њеног творца на фону апсолутне празнине која је превучена тамном сенком смрти и ништења у којој сабласно одјекују гласови пописивача фра Петровог алата.* (Vučković 1974: 416).

интерном фокализатору, да би се приповедање потом вратило примарној фокализацији, при чему су брижљиво уклоњени знаци који указују на померање са једног нивоа на други. Иако изгледа као да екстерни фокализатор гледа заједно са младићем крај прозора – заправо је реч о давању виђења лика унутар свеобухватног виђења екстерног фокализатора.

Композициона функција младића није да уместо аутора види и чује, већ да отелотвори ситуацију сабирања у себе и окретања од живота, окретања ка вечности, које се дешава као тренутак сећања у коме је време стало. Прича је само привидно посредована кроз младићеву свест и одвија са становишта надличног приповедача, који није једнозначан са аутором и који се налази и изван света младићевог и изван света *Проклете авлије* и све то посматра као панораму људских судбина које се губе у *свеопштој белини вечности која се протеже до у недоглед*, а у којој смрт појединачног изгледа тек као *свежа рана* у снегу.

Приповедач *Проклете авлије* јесте трансценденталан јер омогућава свако сазнање приповеданог света и њему није потребна утемељеност у појединачној тачки гледишта, нити мотивисање знања; он је у исти мах и трансцендентан, јер превазилази границе сваког могућег појединачног искуства, а његово враћање субјективном, ограниченом погледу у функцији је не само давања веће веродостојности исприповеданом, већ има улогу указивања на несавршеност и непотпуност људског погледа, коме измиче истина и прави смисао, ма колико се трудио да је обухвати и протумачи.

У *Проклетој авлији*, упркос привидним укрштањима нивоа приповедања, ипак постоји чврст хијерархијски ниво на свим плановима. Позиција приповедача првостепена је у временско-просторном, али и у онтолошком смислу. Он приповеда са становишта вечности.¹¹ Позиција младића крај прозора је другостепена, он се приближава приповедачу, али је његов свет просторно-временски обележен као *сада* и *овде* и, самим тим, ограничен. Ситуација младића крај прозора дата је пре као младићево приближавање ситуацији приповедача, који је изван и изнад приповеданог, а не као приближавање приповедача младићевој тачки гледишта.

Егзистенцијална ситуација младића крај прозора јесте ситуација *ћутања*, окретања од живота ка смрти, у чијој се светлости показује сва узалудност људских стремљења и стога је труд фратора да попишу и среде оно што је остало од фра Петра дат као очућен и обесмишљен. То *ћутање* јесте *ћутање* онога што превазилази моћ појединачне људске

¹¹ У средишту Андрићеве васељене садржана је мисао о богу. Скривени есхатолошки садржај унутрашњег слоја у Андрићевом делу показао је да је главни субјект тог дела, као највиша 'предајна инстанца', обузет метафизиком вечности [...] и да управо због тог метафизичког садржаја он стоји у непосредној егзистенцијалној спрези са тајном времена. [...] обузет визијом отвореног бескраја у коме се песничко субјективно време и објективно време историје стапају у јединствену надтемпоралност мита о вечитој и неизменљивој самоћи човека пред Богом. (PALAVESTRA 1981: 208–209).

спознаје и зато младић остаје нем. Ситуација причања, као и сећања на причу извире из људске потребе да се „превари” време и пролазност, да се поновним преношењем приче приближи вечности непрекинутог трајања, да се каже и објасни оно што је неизрециво и необјашњиво.

Иако се фигура младића крај прозора јавља у оквирној причи (на почетку и на крају *Проклете авлије*), она има функцију укидања оквира. Прозор постаје симбол отварања према свету, али и отварања према унутра, уклањања маске оне *тешке речи* — *Ја*.¹² Младић крај прозора суштински је без идентитета, он стоји у огољености чистог битка, а његова утонулост у сећање, заборављање на себе, својеврсно је буђење. Иако причу о Авлији не приповеда он, његова фигура је отелотворење истинског приповедача, оног у коме је отворена могућност проговарања вечите приче. Стога приповедање и није поверено њему, већ духу приповести.¹³ Ситуација младића крај прозора постаје тако ситуација иницијације, посвећења у чаролију стварања посредством речи, које говоре а да их нико није изговорио, тренутак ослобађања заробљене, вечите приче, која се прича сама.

И остали ликови *Проклете авије*, кроз чију свест је прича привидно посредована, само су појединачне егзистенцијалне ситуације од којих свеобухватни приповедач полази да би показао начин прелажења од појединачног, временом обухваћеног бивања у област апсолутног битка. У *Проклетој авлији* мноштво је већ садржано у једном, различити гласови садржани су у једном гласу, појединачно је уклопљено у опште, и нема разлагања примарног приповедачког гласа. Хармонична субјективност приповедања прикрива се иза привидне полифониčnosti, која се ствара илузијом постојања мноштва гласова квазинаратора.¹⁴ Субјективност приповедача није обележена његовим личним појављивањем, будући да се он јавља као неодређена личност, без индивидуалних својстава и без фиксне просторно-временске позиције, и добија вид хладног, објективног приказа људских судбина. У надлично приповедање хармонично се сливају туђи гласови, који не нарушавају његову јединственост, већ је потврђују. Хармонија се манифестује као повезивања мноштва у једно. Глас надличног приповедача није примаран само у смислу вре-

¹² *Ја* — *тешка реч, која у очима оних пред којима је казана одређује наше место, кобно и непроменљиво, често далеко испред ни иза онога што ми о себи знамо, изван наше воље и наших снага* (ANDRIĆ 1964: 101)

¹³ Постављајући питање *ко прича Проклету авлију*, Иво Тартаља каже да је прави дух приповести свезнајућа прича која се прича сама. *Фра Петар је овде више симбол него субјекат причања*, његова прича је и сама постала предмет предања. *Фра Петрово причање је сачувано у памћењу фигуре из оквирне приче, али младић не прича*, он није оличени *дух приповести*, већ *оличени дух слушања, меланхолични одјек приче* (ТАРТАЉА 1979: 270–278).

¹⁴ У *Проклетој авлији* нема правога наратора — њихова прича увек је обухваћена гласом надличног приповедача. Делимично осамостаљивање дато је Ђамиловом гласу, а потпуно осамостаљивање, на тренутке, само фру Петру, док су сви други искази наратора дати као неправи директни говор. Чак и када су драматизовани и дати као „дијалог”, они су прерађени приповедачевим гласом. Више о овоме в. Башић 2001.

менског појављивања у причи и онтолошког нивоа, већ и у смислу проистицања свега из Једног. То је глас самог битка, који је неограничен и неодређен, али дарује сваком појединачном бићу постојање. Битак се својом неодређеношћу граничи са ништавилом (*Чисто биће и чисто ништа су једно*), и стога глас приповедања полази из *свеобухватне белине*, из ништавила у коме не постоји поједначано, да би проговорио у бићима и посредством њих.

Појединачни гласови *Проклете авлије* суделују у надличном приповедању, као што и појединачно биће постоји само тако што суделује у битку. Али, као што се битак, који је само у појединачном видљив, граничи са ништавилом, тако и надлични глас, замирањем појединачног гласа, нестаје у ћутању: *Нема више ни приче ни причања. Као да нема ни света [...]*. Глас надличног приповедача, који постоји изнад појединачног и обухвата га, ствара илузију да се прича прича сама, независно и изнад сваког индивидуалног гласа. *Прича се прича сама*, јер субјекат говорења није више некакво индивидуално *Ја*, него сам битак који за своје оглашавање присваја битак човека. Отуда се екстрадијегетички приповедач *Проклете авлије* не појављује као одређена приповедачка субјективност. Са друге стране, у самом приповеданом, јавља се такође *прича која се прича сама*, али овог пута у модусу неаутентичне егзистенције, као *говоркање*, преношење већ испричане приче, где се субјективност приповедача растаче у том безличном *Се*.¹⁵ Надличност приповедачког гласа *Проклете авлије* прикривена је привидним разлагањем приче на мноштво гласова – појављивањем појединачних наратора. Тако је омогућено да субјективно проговори језиком објективног, а да се објективно огласи као субјективно, односно да се изврши преплитање субјективног и објективног до неразазнатљивости, чиме је потенциран не само парадоксални однос приповедача и приповедног текста,¹⁶ већ је постигнута аналогија између приповедачког поступка и централног питања *Проклете авлије* на тематском плану – а то је управо парадокс субјективности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Башић, Ивана. „Епименидов парадокс приповедача.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 55/3 (2007): 601–624 .
- Башић, Ивана. *Однос приповедача и приповедног текста у Доктору Фаустусу Томаса Мана и Проклетој авлији Иве Андрића*. Београд, 2001. (магистарска теза).

¹⁵ В. HEIDEGGER 1985. Између приповедачког поступка у *Проклетој авлији* и филозофских ставова М. Хајдегера у *Битку и времену* постоји изразита аналогија (више о овоме Башић 2001). Иако, колико нам је познато, нема експлицитног сведочанства о Хајдегеровом утицају на Андрића (што је и разумљиво, с обзиром на Хајдегеров положај након II светског рата), наслов Андрићевих постхумно објављених записа, којима је сам писац дао наслов *Знакови поред пута*, може се разумети као алузија на Хајдегерове *Wegmarken*, те као имплицитно одавање поште немачком филозофу.

¹⁶ Више о парадоксу приповедача в. Башић 2007.

- МИХАЛЛОВИЋ, Борислав. „Читајући Проклету авлију.” *Зборник о Андрићу*. Београд: Српска књижевна задруга, 1999.
- РОСИЋ, Татјана. „Елементи филмске технике у Андрићевој прози.” М. Шутић (ур.). *Андрић у систему уметности*. Београд: Институт за књижевност и уметност; Бања Лука: Књижевна задруга, 2003: 311–331.
- ТАРТАЉА, Иво. *Приповедачева естетика: прилог познавању Андрићеве поетике*. Београд: Нолит, 1979.
- ШТАНЦЛ, Франц. *Типичне форме романа*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.
- АВОТ, Н. Porter. *Uvod u teoriju proze*. Београд: Službeni glasnik, 2009.
- BAL, Mike. *Naratologija*. Београд: Narodna knjiga – Alfa, 2000.
- ВАНТИН, Mihail. *Marksizam i filozofija jezika*. Београд: Nolit, 1980.
- BUT, Vejn. *Retorika proze*. Београд: Nolit, 1976.
- HEIDEGGER, Martin. *Bitak i vrijeme*. Загреб: Naprijed, 1985.
- PALAVESTRA, Predrag. *Skriveni pesnik*. Београд: Slovo ljubve, 1981.
- РЕТКОВИЋ, Novica. „Predgovor.” В. А. Успенски. *Poetika kompozicije, semiotika ikone*. Београд: Nolit, 1989.
- ВУЧКОВИЋ, Radovan. *Velika sinteza: O Ivi Andriću*. Сарајево: Svjetlost, 1974.
- АНДРИЋ, Иво. *Проклета авлија*, Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државана založba Slovenije, 1964.

Ивана С. Башич

ЗАГАДКА ЮНОШИ У ОКНА (К ВОПРОСУ О ФОКАЛИЗАЦИИ В РАМОЧНОМ РАССКАЗЕ ПРОКЛЯТОГО ДВОРА)

Резюме

В работе исследуется позиция *молодого человека у окна* как ключевая для определения повествовательного начала в *Проклятом дворе* Андрича. Анализ рамочного рассказа показывает, что *молодой человек у окна* – это кажущийся фокализатор. Настоящую позицию повествователя *Проклятого двора* и позицию юноши у окна раскрывает описание смещения *белизны внешнего мира с дремотным полумраком*. В рамочном рассказе *Проклятого двора* в действительности существует первый уровень фокализации, в которой появляется внешний фокализатор. Он, как кажется, доверяет фокализацию внутреннему фокализатору с целью вернуть впоследствии повествование главной фокализации, причем знаки, которые указывают на перемещение с одного уровня на другой, заботливо скрыты. В *Проклятом дворе*, вопреки всем этим кажущимся пересечениям уровней повествования, существует четкая иерархия уровней на всех планах. Главный уровень повествования будто бы исходит из позиции молодого человека у окна, но голос повествователя не принадлежит этому юноше, он не разделяет полностью пространственно-временную точку зрения повествователя, не объединяются они и ни в психологическом, ни во фразеологическом, ни в идеологическом планах. Гармоничная субъективность повествования в *Проклятом дворе* скрыта вследствие мнимой полифоничности, которая создается за счет иллюзии существования множества голосов. Повествовательное начало можно определить как безличное повествование от 3-го лица, которое посредством ввода квазинarrатора и пересечения повествовательных уровней, а следовательно, варьирования фокализации создает впечатление полифонического повествования, указывая тем самым на парадокс (повествовательной) субъективности.

Драган Ашковић

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Катедра за Литургику
daskovic@bfspc.bg.ac.rs

Ксенија Кончаревић

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Катедра за филологију
kkoncar@open.telekom.rs

МОЛИТВЕНА ПЕСМА У СИСТЕМУ САКРАЛНИХ ЖАНРОВА (НА МАТЕРИЈАЛУ СРПСКЕ БОГОМОЉАЧКЕ ТРАДИЦИЈЕ XX ВЕКА)*

У раду се истражује жанр молитвене (паралитургијске, богомољачке, народне духовне) песме у српској језичкој и социокултурној средини са становишта његових екстра- и интралингвистичких параметара. Испитивање је ограничено на духовне песме поникле у окриљу богомољачких братстава у првој половини XX века, које репрезентују савремени језички израз (са извесним елементима архаизације).

Кључне речи: теолингвистика, лингвостилистика, сакрални функционално-стилски комплекс, сакрални жанрови, молитвена (паралитургијска, богомољачка, народна духовна) песма, српски језик, црквенословенски језик

Доминантно место у теолингвистичким истраживањима у славистичкој науци припада онима која третирају стилистичке и жанровске одлике језика сакрума.

Међу истраживачима нема потпуне сагласности када је реч о идентификовању и класификацији жанрова из сакралне сфере¹: како конста-

* Рад је израђен у оквиру пројекта Православног богословског факултета Универзитета у Београду под насловом „Српска теологија у XX веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива”, који финансијски подржава Министарство науке Републике Србије (евиденциони број пројекта 179078).

¹ Овде се ограничавамо на преглед класификација сакралних жанрова са синхронизационог аспекта; са дијахронијске тачке гледишта поменућемо класификацију жанрова у средњовековној руској сакралној традицији коју предлаже Н. И. Толстој (жанрови литургијске, канонске, омилитичке, агиографске и дидактичке литературе) (Толстой 1988: 69–70), са запажањем да многи од њих постоје и у савременој сакралној традицији,

тује Ј. В. Бобирјева, „немогуће је наћи јединствен основ за овакво издвајање, пошто црквени текстови представљају комплексе у којима су присутни информативни, фатички, апелативни и декларативни модели” (Бобырева 2006: 32). Ова ауторка, којом отпочињемо преглед и критичку валоризацију гледишта изнетих у русистици, предложила је поделу на примарне и секундарне жанрове, са чиме је већина истраживача сагласна, али њено уврштање у примарне жанрове искључиво параболе и псалма, при чему параболу идентификује искључиво са Причама Соломоновим (Бобырева 2006: 32–36), губећи из вида јеванђељске и параболе из патристичке литературе, изазвало је недоумице код других стручњака који се баве овом проблематиком. Тако је И. В. Бугајова, у критичком осврту на понуђену класификацију, предложила да се у примарне уврсте сви жанрови заступљени у светописамским књигама, а у секундарне жанрови који представљају њихову модификацију. У једној претходној подели, која припада О. А. Прохватиловој, као критеријум за уврштање жанрова у примарне или секундарне узет је њихов значај и фреквентност у комуникацији која се остварује у сакралној сфери (у језгрене жанрове, тако, уврштене су само проповед и молитва) (Прохватилова 2007: 349–352). Н. Б. Мечковска, са своје стране, унутар литературе конфесија базираних на постојању канона, издваја: жанр самог канона (у хришћанству – библијског, у јудаизму – канона Танаха, у исламу – Курана), као примарни, и друге, изведене, одн. секундарне жанрове – жанр сакралних текстова који се могу назвати предањским (патристичка литература, „Талмуд”, „Суна” и кадиси), жанр исповедања вере (нпр. ороси васељенских сабора, катихизиси), богослужбени жанр, жанр мистичко-езотеријских текстова, затим тумачења, интерпретације (толкования), проповеди, канонско-правне жанрове, жанрове „клерикалних списа” из историографије и природословља те полемичких списа (Мечковская 1998: 149–171). И. А. Бугајова по критеријуму сфера употребе издваја жанрове Светог Писма (*псалам, молитва, параболa, посланица* и др.) као основне, језгрене, са којима су сви остали повезани тематски, аксиолошки, ситуативно и композиционо, затим богослужбене – химнографске (*акатист, тропар, кондак, икос, стихира, канон, молитва, служба Светоме*), хагиографске (*житија, животописи Светих, казивања о чудима*) и омилитичке жанрове (*проповед*), дидактичке („учительные”) (*духовно писмо, тумачење, трактат*), административне (*записници са седница црквених органа и организација, документи Собора, молбе упућене црквеној јерархији, синодални и епархијски укази, посланице*) и етикецијске жанрове (*формуле које се користе у унутарцрквеној комуникацији, нпр. по-*

али да има и оних који временом нестају (нпр. „ороси”, одн. „изложења, исповедања вере”, донети на васељенским саборима), настају (нови административни, научни, информативни жанрови у сфери унутарцрквене комуникације) или се битно модификују (средњовековни теолошки трактати и катихизиси у односу на савремене теолошке студије и уџбенике који дидактички транспонују чињенице, представе и генерализације из разних домена теологије).

здрављања при сусрету и на расстанку, честитања, утехе, саучешћа)² (БУГАЕВА 2005: 4–6; БУГАЕВА 2008: 15–23). Иста ауторка поделу врши и по критеријумима генезе, функције и форме, издвајајући библијске и небиблијске, богослужбене и небогослужбене, литургијске и нелитургијске³, усмене и писмене жанрове (БУГАЕВА 2005: 7–8).

У полонистици је типологији сакралних жанрова посвећен низ истраживања. Прву класификацију сакралних жанрова понудио је још 1973. године И. Вјеруш-Ковалски, указујући на непостојање јасних критеријума на основу којих би се могла спровести систематизација жанрова у сфери језика сакрума. На основу функција тога језика овај аутор извршио је поделу на два основна жанровска комплекса – теоријски (теолошки, апологетски, административно-црквени жанрови) и емоционално-доживљајни (проповеднички и богослужбени жанрови) (WIERUSZ-KOWALSKI 1973: 9–10). М. Карплук, Ј. Самбор и И. Бајерова издвојиће три групе сакралних жанрова везане за сфере њиховог функционисања – проповедништво, катихетску делатност и црквену документацију (BAJEROWA 1988: 21–44; BAJEROWA 1994: 11–17; KARPLUK, SAMBOR 1988). Ј. Мистрик диференцира катихетске жанрове, чија је функција јачање верских убеђења (светописамски, проповеднички текстови, катихезе) и конфесионалне жанрове, чија је функција манифестовање вере (личне – нпр. индивидуалне молитве, храмовне и текстове који прате процесије) (MISTRİK 1992: 82–89). Поменуте класификације, као што видимо, могу се применити на сакрални језик како *Pax Slavia Latina*, тако и *Pax Slavia Orthodoxa*. Уследиће серија жанровских одређења која се одликују ужом конфесионалном усмереношћу и узимањем у обзир народног стваралаштва инспирисаног римокатоличком духовношћу. У том духу А. Вилкоњ идентификује а) жанрове инспирисане Новим Заветом (песме посвећене Блаженој Дјеви Марији, песме о крсним страдањима Христовим, божићне песме); б) апокрифе и хагиографске жанрове; в) паралитургијске песме, г) молитвене жанрове (Богородична литанија, часови, химне), д) фолклорне жанрове (коледарске и сличне песме), ђ) жанрове метафизичке и мистичке лирике, рефлексивне поезије и медитативне прозе, е) прагматичне жанрове (исповест) и ж) жанрове везане за пастирску делатност Цркве (енциклике и др.) (WILKOŃ 2002: 266–273). У овој подели споран је степен интегрисаности (обједињавање апокрифа и хагиографија са губљењем

² Из класификације смо изоставили неке примере жанрова који се код Бугајове вештачки раздвајају, типа: *слово*, *беседа*, *проповед*, или се истовремено уврштају у више категорија, или смештају тамо где им није место (*исповест* као богослужбени омилитички жанр).

³ Напоменућемо да је дистинкција између друге и треће категорије термилошки неоснована (термини *литургијски* и *богослужбени* у теолошкој литератури користе се као синоними), а по инвентару наведених жанрова неуверљива; између осталог, у богослужбене жанрове Бугајова увршта све жанрове који улазе у састав чина Литургије, венчања, крштења, опела, парастоса, молебана са акатистима, рукоположења, монашког пострига, да би акатисте и молебне који се читају у разним приликама у другој класификацији уврстила у нелитургијске.

из вида њихове поларне супротстављености по критеријуму каноничности, као и различитости у погледу карактеристика наратије) и диференцираности одређених жанрова (вештачко раздвајање прагматичких и пастирских жанрова – исповест је такође део пасторалне делатности као и обраћање верницима у посланицама, исто као што и критеријум прагматичности може бити примењен како на исповест, тако и на енциклику). М. Макуховска уочава а) проповед, б) молитву, в) верску песму, г) библијске жанрове, д) драмске жанрове и ђ) духовне посланице (MAKUCHOWSKA 1995: 454–456). П. Кладочни ће понудити свој систем жанрова – а) индивидуална молитва; б) заједничка молитва; в) проповед; г) папске енциклике; д) пастирске (духовне) посланице; ђ) духовне песме; е) парохијско обавештење; ж) пророштво; з) други профетски жанрови: хороскоп, казивање о виђењима и е) преводи текстова на којима се темељи хришћанска доктрина (Библија и др.) (KŁADOCZNY 2004: 38), где нам се спорним чини издвајање преводних текстова у посебан жанр, раздвајање папских енциклика и посланица других адресаната (с обзиром на истоветност структуралних и лингвистичких параметара), као и питање може ли се хороскоп сматрати сакралним жанром.

Украјински русиста А. К. Гадамски, под утицајем пољске литературе, уводи разграничење 13 жанрова (хагиографски текстови, духовна посланица, молитва, папска енциклика, преводи текстова нехришћанских религија, преводи текстова хришћанских религија, параболо, обавештење парохијанима, проповед, пророштво, други профетички жанрови (хороскоп, откривење, визија), духовна песма, мистичко сведочанство (Гадамский 2008: 89–91), да би, фокусирајући се на православни ареал, списак употпунио и жанровима исповести, писмене инструкције, записника, хеортолошких текстова (Гадамский 2008: 92).

У славистичкој науци народна духовна песма коју, како видимо, као засебни сакрални жанр издвајају А. Вилкоњ, М. Макуховска, П. Кладочни и А. Гадамски, до сада је била предмет релативно невеликог броја, углавном фрагментарних, испитивања из дијахронијске и синхронијске перспективе, претежно на материјалу пољског језика⁴, док у србистици

⁴ Budrewicz T., S. Koziara, J. Okon, red., *Z kolędą przez wieki. Kolędy w Polsce i w krajach słowiańskich (Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej „Kolędy w Polsce i w krajach słowiańskich – geneza, rozwój, stan obecny”*, Kraków 9-12 stycznia 1995 r.), Tarnów, 1996; Dobrzyńska T., *Zjawiska delimitacyjne w staropolskiej pieśni kościelnej*, [w:] T. Dobrzyńska, *Delimitacja tekstu liturgicznego*, Wrocław, 1974; Dobrzyńska T., *Charakterystyka językowa staropolskiej pieśni pasyjnej*, [w:] *Polskie pieśni pasyjne. Średniowiecze i wiek XVI*, Warszawa, 1977; Gorzelana J., 2005, *Frazeologia biblijna w „Pieśniach nabożnych” Franciszka Karpińskiego*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, 2005, s. 504-510; Makuchowska M., *Obraz Maryi w starych i nowych pieśniach kościelnych*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, 2005, s. 448-455; Nowak M., *O komentowaniu pieśni religijnych (na materiale śpiewnika Wspólnoty Miłości Ukrzyżowanej)*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, 2005, s. 455-466; Oronowicz-Kida E. W., *Współczesne ludowe maryjne pieśni peregrynacyjne z powiatu jarosławskiego*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, 2005, s. 475-481; Pasek Z., *Relacje czasowe w ewngeli-*

овај жанр није истраживан⁵. За наведене радове карактеристичан је углавном интралингвистички, односно, шире, филолошки приступ (са елементима књижевнонаучне анализе), док, по нашем мишљењу, анализа жанра духовне песме нужно изискује и интердисциплинарност, односно повезивање лингвостилистичких чињеница и генерализација са спознајама из домена црквеног појања, етномузикологије, литургије, историје Цркве.

У овом раду настојаћемо да истражимо жанр духовне (молитвене, паралитургијске) песме у српској језичкој и социокултурној средини са становишта његових екстра- и интралингвистичких параметара. Испитивање је ограничено на духовне песме поникле у окриљу богомољачких братстава у првој половини XX века, које репрезентују савремени језички израз (уз извесне елементе архаизације, о чему ће бити речи у каснијем излагању). Као материјал за анализу послужиле су нам песме заступљене у популарним зборницима – песмарицама (в. *Извори*).

Жанр народних молитвених (паралитургијских) песама у погледу своје формалне организације, која претпоставља јединство музичког и вербалног елемента, као и по својим перлокутивним ефектима (дидактичко, емоционално-дживљајно, аскетско, етичко деловање, ефекат конституисања заједнице, ефекат оприсутњења есхатона), близак је бого-

kalnych pieśniach przebudzeniowych, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, 2005, s. 490-504; Skorupka-Raczyńska E., *Stylistyczna funkcja barw w liryce religijnej (na materiale antologii „Prowadź nas w jasność”*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, 2005, s. 481-490; Wrześniewska-Pietrzak M., *Piosenka religijna jako modlitwa, która uczy bawić*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, 2005, s. 466-475; Zdunkiewicz-Jedynak D., *„Byśmy mogli iść do Pana razem”. Piosenka pielgrzymkowa – wzorzec gatunkowy w aspekcie pragmatycznym, kognitywnym i stylistycznym*, „Poradnik Językowy”, nr 10, 2006, s. 134-141.

⁵ Научно интересовање за ову врсту песама код Срба налазимо само у ретким радовима из области етномузикологије: Д. Ашковић, *Богомољачке песме и њихов однос према народној и црквеној традицији*. У: Зборник радова са научног скупа Дани Владе Милошевића. Академија умјетности – Музиколошко друштво Републике Српске, Бања Лука, 2006, стр. 17-31; Д. Ашковић, „Два анђела шеташе”: прилог проучавању богомољачког певања у Босни и Херцеговини. У: Зборник са научног скупа Дани Владе Милошевића. Академија умјетности – Музиколошко друштво Републике Српске, Бања Лука, 2007, стр. 95-113; Д. Ашковић, *Паралитургијске песме код Срба и Хрвата*. У: Зборник са научног скупа Дани Владе Милошевића. Академија умјетности – Музиколошко друштво Републике Српске, Бања Лука, 2008, стр. 299-323; Д. Ашковић, *Утицај црквене музичке праксе на богомољачке песме*. У: С. Маринковић, С. Додик (уред.), *Традиција као инспирација*. Академија умјетности – Музиколошко друштво Републике Српске, Бања Лука, 2010; В. Пено, *Типичом непрописане причасне песме у новијој традицији српског црквеног појања*. Музикологија, Београд, 2004, стр. 121-151; И. Перковић Радак, *Црквена музика*. У: *Историја српске музике*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2007, 299-329; I. Perković Radak, *Muzika i pravoslavno bogoslužjenje*. У: *Muzikološke i etnomuzikološke refleksije*, Fakultet muzičke umetnosti, Beograd, 2006, 57-70; Д. Петровић, *Црквена музика: богослужбена – паралитургијска – концертна*. У: Хришћанска мисао, Београд, 1999, 1-4, 61-62. Најпотпунији увид у проблематику духовних песама изнедрених из традиција богомољачког покрета, са етномузиколошког становишта, пружа докторска дисертација Д. Ашковића *Паралитургијске песме код Срба*. Академија умјетности, Бања Лука, 2010 (дактилографисани рукопис).

службеним, тачније химнографским жанровима (тропар, кондак, стихира, акатист, канон), са којима у оквиру сакралног функционалностилског комплекса образује књижевноуметнички стил (о карактеристикама прозодијског обликовања сакралног текста в. Кончаревић 2007: 179–190). Према критеријуму саодноса вербалног и музичког елемента, у химнографским жанровима издвајају се три основна типа говорне интерпретације, односно ритмичко-интонационог обликовања текста: (а) псалмодија, (б) екфонетика (возгласно читање) и (в) појање (детаљније в. Гарднер 2004: 66–70). За паралитургијске песме, које такође подразумевају текстуалну (поетску) и музичку организацију, карактеристична је искључиво појачка⁶ реализација (без псалмодирања и возглашавања текста), што је условљено њиховом претежно ванбогослужбеном употребом.

Молитвене песме⁷ које су предмет нашег испитивања донедавно су егзистирале у ретким и даље активним народним православним хришћанским заједницама (богомолачким братствима), пре свега на подручју западне Србије и Босне, као и у појединим парохијским⁸ и манастирским срединама у којима су их неговали и чували припадници и симпатизери богомолачког покрета, монаси и монахиње. Захваљујући новијим песма-рицама, савременим носачима звука и емитовању преко медија (телевизијске емисије о вери, духовности и обичајима, програми православних радиостаница), традиционалне народне духовне песме данас су поново присутне и у широј црквеној и културној јавности.

Проучавање народних духовних песама код Срба неодвојиво је повезано са указивањем на настанак и развој богомолачког покрета, у чијем окриљу су те песме изнедрене. Његови први облици почели су да се појављују после Мађарске буне из 1848. године. Покрет се убрзо раширио по целој Карловачкој митрополији. Већ тада је било карактеристично да су се мушкарци и жене окупљали код појединаца, читали Свето Писмо и певали духовне песме (Волиновић 1991: 229). После ратова из 1876/7.

⁶ О мелодијским карактеристикама и начину извођења народних духовних песама детаљније в. у: Ашковић 2006; Ашковић 2007; Ашковић 2008; Ашковић 2010: 76–276; Пено 2004.

⁷ Сами припадници богомолачког покрета ова остварења називали су *молитвене песме*, *духовне песме*, *побожне песме*, док у етномузиколошкој литератури везаној за ову проблематику (в. напомену 5) налазимо термине *богомолачке песме* и *паралитургијске песме*. Првим термином указује се на њихову генезу, а другим на функцију.

⁸ Једно богомолачко братство све до средине прве деценије овога века деловало је и на подручју Београда, са центром окупљања у Храму св. Николаја Мирликијског Чудотворца на Новом гробљу. Чланови братства окупљали су се сваког понедељка у просторијама парохијског дома, а на састанцима су практиковали заједничке молитве, читање духовне литературе, певање богомолачких песама и духовне разговоре. Активно су помагали у добротворним акцијама (прикупљање прилога за храмове и манастире, уређивање сакралних објеката), организовали прославе храмовних и других празника, ширили популарну духовну литературу. Песме су изводили и на прославама, посебно у трпезаријама манастира и парохијских домова, али и у храмовима (најчешће пре и после вечерње службе и молебана, али и за време литургије – уместо причастена – и непосредно по њеном завршетку).

године, покрет „побожних” нагло се проширио и по југоисточној Србији, а после Првог светског рата он захвата централну Србију (Волиновић 1991: 230)⁹. На његов будући развој пресудно ће утицати епископ охридски и жички Николај Велимировић, који ће се на челу покрета налазити пуних двадесет година (1921–1941). Под његовим утицајем самоникла братства почињу да се уједињују, да би на крају све народне хришћанске заједнице створиле један јединствен покрет који је имао за циљ даљу заједничку борбу за идеале духовне и моралне обнове српског народа (Суботић 1996: 12). Покрет је, по оцени владике Николаја, представљао „народни одговор на модернизам, либерализам, социјализам и друге нововековне новотарије које побожни православни народ није разумео ни прихватио” (Суботић 1996: 15). Отац Јустин Поповић указивао је на верско одушевљење и ревност његових чланова као највећу вредност богомољачког покрета, али и на извесне спорне моменте у његовом деловању, изражавајући став о неопходности да се „ленгер богомољачке ревности укотви у дубине православне светоотачке мудрости, благодатног богومислија и подвижничке делатности” (цит. према: Димитријевић 2004: 78), што је и остварено стављањем епископа Николаја Велимировића на чело покрета.

Централа покрета налазила се у Крагујевцу. Била је опремљена и штампаријом коју је поклонио Михаило Пупин. Чланови покрета трудили су се да верски живот осавремене и omasове колико је то било у њиховој могућности. Ради успешног даљег ширења идеја покрета сазван је први велики сабор Народне хришћанске заједнице у Крагујевцу 1921. године, на који су била позвана и остала верска удружења: Хришћанска заједница младих људи, Женски хришћански покрет и др. Исте године усвојена су, са благословом патријарха Димитрија, и *Правила народне хришћанске заједнице* (Суботић 1996: 33). Поред владике Николаја, веома важну улогу у организацији покрета заузимао је Драгољуб Миливојевић, потоњи епископ Дионисије. У ширењу идеја покрета посебно су се истицали некадашњи богомољци, а потоњи монаси Јован Рапајић, Михаило Ћусић, Јаков Арсовић, Рафаило Топаловић, Гаврило Димитријевић (Радосављевић 2002: 212; подробније о њима и изводе из њихових дела в. у: Димитријевић 2004: 87–170), као и лаици Јован Сарачевић и Драги Милетић (њихове списе в. у: Димитријевић 2004: 267–302).

Богомољци су претендовали на то да се њихове идеје, али и организационе јединице – братства, заједнице – што више шире у народу. У том циљу организовали су и „велике богомољачке саборе”. У ширењу и размени традиција богомољачког песничког стваралаштва најистакну-

⁹ На појаву богомољачког покрета осврће се и Владимир Дворниковић. Иако сматра да наш народ не представља плодан терен за верске покрете, у богомољачком покрету Дворниковић препознаје извесан отпор према званичној Цркви, који је био претежно локалне природе. Према овом аутору, најрадикалнији су били назарени у Војводини, који су се појавили под утицајем калвинизма, док је становништво на југу Србије било најмање заинтересовано за ову појаву (Дворниковић 1990: 972).

тију улогу имали су манастири у којима су одржавани сабори (велики – Драча, 1926, Петковица, 1931, и регионални, у више обитељи). У делима владике Николаја налазимо податак да су се на богомољачким саборима окупљали људи из разних крајева: из Баната, Бачке, Славоније, Срема, централне Србије, Босне. Сваки сабор имао је утврђени редослед активности – богослужења, молитве, исповести, причешћивања, певања духовних песама, поука, проповедања и подношења извештаја братстава (подробан записник са једног таквог сабора из пера Владике Николаја в. у: Димитријевић 2004: 61–75). Духовне песме на тим саборима певане су до дубоко у ноћ (Велимировић 1997: 69, 95, 164).

Основни мотив настанка молитвених песама налази се у пориву аутентичне побожности, у спонтаној тежњи лаика да обнове стваралачки дух у богослужењу Цркве и да га приближе својим конкретним потребама (о проблематици новог богослужбеног стваралаштва у контексту тежњи ка литургијској обнови детаљније в. Балашов 2000: 405–437). Народ је преко њих задовољавао оно што му Црква није пружала, а то је потреба за стваралаштвом и активним учешћем у богослужењу и свеукупном животу Цркве. Чланови богомољачких братстава поју Богу на српском језику у време док званична Црква још не допушта његову институционалну употребу у богослужењу (о историјату увођења српског језика у богослужење Цркве током XIX и XX столећа в. Кончаревић 2006: 291–306). Они упућују Богу једноставне и дирљиве молбе које освештавају њихов рад и свакодневни живот, као у песми:

*Помози Боже, дај нам лепо време,
На њиви нашој да порасте семе.
Помози Боже, нека сунце сија,
Сејано семе нека нам проклија.*

*Помози Боже, нека киша сипи,
Нек' ново грожђе у подруму кипи.
Помози Боже, Боже Православља,
Да буде хљеба, да буде здравља.*

*Помози Боже, Боже свију свети,
Духом нас Твојим, Боже, освети.
Помози Боже, Боже наш отаца,
Наших јунака и наших светаца.*

*Ти нам помози и даруј нам даре,
Врлине красне и нове и старе.
Ти нам помози, хлебом нас храни,
Од свих злотвора Ти нас сохрани.*

*Ти нас нахрани, Боже, и сохрани,
Од свију мука, Господе, одбрани.
Ти нас одбрани, Ти нас просвети
И нашем врагу Ти нам се освети.*

*Даруј нам срећу и врлине старе,
Злотворе од нас отерај кржаве.
Оче наш, дај нам, небеснога хлеба,
Слогу и срећу и све што нам треба.*

Функција богомољачких песама била је првенствено верско-поучна. Отуда је у њима снажно изражена дидактичка и моралистичка тенденциозност, која је доминантна у односу на квалитет њихове поетске и музичке реализације. Иако богомољачко певање карактеришу мелодије које су највећим делом преузете из песама других традиција, нека већа музичка надоградња ових песама није остварена. Али, без обзира на то, побожне песме освајале су симпатије својим једноставним, народским, непосредним и искреним музичко-религијским изразом. Мелодије ових песама највећим делом су утемељене на дурској, а ређе на молској тоналној основи. То је погодовало певању на бас као идеалу којем су богомољци тежили. Скоро сви текстови ових песама могу се изводити и на више различитих мелодија; такође, више различитих текстова могу се певати и на исте мелодије. Многе богомољачке песме испеване су на потпуно исте или делимично измењене мелодије из најразличитијих народних, црквених и страних музичких традиција (о мелодијским карактеристикама и начину извођења народних духовних песама детаљније в. у: Ашковић 2006; Ашковић 2007; Ашковић 2008; Ашковић 2010: 76–276; Пено 2004).

Ране богомољачке песме најчешће су настајале спонтано, у ситуацијама излива верског и молитвеног усхићења. Преносиле су се углавном усменим путем. Како се покрет развијао, тако су и песме биле све присутније и бројније, а почеле су да се појављују и у писаном облику. Прве збирке духовних песама познате су као *Духовне лире* и *Песмарице*. Аутори већине богомољачких песама остали су непознати: претпоставља се да су то били лаици – чланови богомољачких братстава, ређе монаси и свештеници.

Тематика богомољачких песама везана је за библијску историју, агиологију, хришћанску етику, за традиционалну народну побожност (ортопраксију). Тако, у збирци владике Николаја молитвене песме подељене су у више група: *Јеванђелске речи*, *Приче и чудеса*, *Празници*, *Мученици*, *Светитељи*, *Разне духовне химне и песме*, *Молитве*, *Посмртне песме*, *Песме молитвене монаха Тадије*¹⁰, *Песме Богу и роду*, као и *Разне песме* (Велимировић 1978: 5–13). У *Молитвеној песмарици* „Појте Богу

¹⁰ Псеудоним владике Николаја.

нашему, појте” у издању Епархије бачке налазимо сличну класификацију: *Божјиње песме, Песме о вери и животу у Цркви, Светосавске песме, Покајне и Васкришње песме, Видовданске и духовно-родољубиве песме (Молитвена песмарица 1997: 3–6)*. Д. Ашковић издваја четири тематске групе богомољачких песама: (а) молитвено-покајне, (б) монашко-аскетске, (в) пастирско-поучне и (г) национално-историјске (Ашковић 2010: 110–111). Начин излагања у молитвеним песмама српских богомољачких братстава је (а) наративни (песме инспирисане догађајима из свештене историје Старог и Новог Завета, историје Цркве и народа), (б) дескриптивни (особито у песмама посвећеним представама о загробном уделу душа, затим у онима чија је тема свакодневни благочестиви живот – ортопраксија, или у песмама посвећеним великим светињама), (в) аргументацијски (у остварењима у којима се на популаран начин објашњавају извесне поставке православне вере) и (г) молитвено-славословни (песме посвећене Тројичном Богу, Господу Исусу Христу, Пресветој Богородици, светима, бестелесним силама – анђелским чиновима).

Основну и најзаступљенију форму текстуалне организације богомољачких песама представљају римовани дистиси и катрени. Изузетну реткост представљају песме састављане од терцина (Д. Ашковић у обимном корпусу од 129 богомољачких песама нашао је свега два оваква остварења – исп. Ашковић 2010: 130–131). Граница између стихова и њихово повезивање у строфе у молитвеним песмама српских богомољачких братстава обавезно се остварују римом, при чему се уочавају следећи облици њене организације (класификацију изводимо према: ŽIVKOVIĆ 1990: 97; ROKOVIĆ 2007: 481):

а) Парна рима, у којој се римују узастопни парови стихова у строфи (*a a, b b, c c*):

*Помози нам, вишњи Боже,
Без Тебе се ништ' не може.*

б) Укрштена рима, у којој се римују први и трећи, други и четврти стих (*a b a b*):

*Исусе, радости моја,
У тузи животној!
Рука ме води твоја,
На стази стрменој.*

в) Укрштено римовање у молитвеним песмама може бити и испрекидано, када се у строфи римују само други и четврти стих:

*Ти помози свима брижним,
О, Исусе, Боже мој,
Па најпосле к мени дођи,
Где, и ја сам слуга Твој.*

г) Обгрљена (оквирна или обухваћена) рима, у којој се два римована стиха у строфи налазе уоквирена или обухваћена двама стиховима друге риме (*a b b a; cddc*):

*Ој, предивни Божји створе,
С десне стране ти ми ходи,
Ти ме чувај, Ти ме води,
Кроз долине и кроз горе.*

Готово све богомољачке песме настале су по узору на версификацијске моделе прихваћене у народној поезији уопште. То је доприносило њиховој широкој прихваћености. Тако, најприсутнији стих у нашој народној поезији јесте епски (асиметрични) и лирски (симетрични) десетерац (Роровић 2007: 94); богомољачке песме реализују се у: а) осмерцу – симетричном (29 песама) и асиметричном (1 песма), б) десетерцу – симетричном (12) и асиметричном (19 песама) и дванаестерцу (29 песама). У категорији осмерачких песама налазимо и неколико њих чији су стихови комбиновани са неким другим стихом: а) осмерац и седмерац (5 песама); б) осмерац и шестерац (5 песама); осмерац, осмерац и десетерац (1 песма); деветерац и осмерац (1 песма) (квантитативне податке наводимо према: Ашковић 2010: 128–129).

Међу богомољачким песмама уочава се још једна појава вредна пажње, а то је присуство стихова који се римују на основу сазвучја речи по њиховој морфолошкој форми (хомеотелеути, *ομοιοτέλευτα*). Та појава, у историјском развоју књижевности оцењивана најпре као карактеристика узвишеног стила, а касније као досадна и заморна (Аверинцев 1982: 248), сматра се једним од примитивнијих облика организације риме. У богомољачком стваралаштву налазимо и песме које су доминантно базирале на овој врсти риме, што сведочи о томе да њихови аутори нису поседовали књижевно образовање нити развијеније поетско умеће, нпр.:

*Помози нам, вишињи Боже,
Без Тебе се ништ' не може:
Ни орати ни копати,
Ни за правду војевати.*

<рефренски претпев: Помози нам, вишињи Боже... >

*Ни родити ни умрети,
Нити болест преболети.*

<рефренски претпев>

*Ни грешнику покајати,
Нити с братом запевати.*

<рефренски претпев>

*А с Тобом се све постиже,
И у вечни живот стиже.*

По угледу на народну музичку традицију (посебно за обредне песме, исп. ГОЛЕМОВИЋ 2006: 26), и у богомољачкој је широко заступљен принцип хомологије, препознатљив по томе што стихови песме почињу истим речима, нпр:

*Слава Богу, слава вечном Цару,
Слава Богу у Овчар-Каблару,
Слава Богу у светом Јовању,
Слава Богу и ноћу и дању,
Слава Богу, слава Му на свему,
Слава Богу, слава само Њему.*

Хомологија са рефренским припевом одликује и песме „Исусе благи и живоносни”, „Хвалите Господа, хвалите Га цари”, „Георгије мучениче”. У богомољачкој традицији има и остварења карактеристичних по рефренском окружењу – њихови стихови почињу рефренским претпевом, а завршавају се рефренским припевом, нпр. „Упокој, Господе, у вери почивше”, Деца певају, певају, певају”, „Господе, Боже мој”. Неке од ових песама садрже фрагменте из богослужбених текстова, који се певају на мелодије *Осмогласника* (нпр. рефрен песме „Упокој, Господе, у вери почивше” потиче из заупокојене службе и пева се на исту мелодију, рефрен песме „Кажи мени, ђаче, учениче” потиче из Псалма 135. као елемента велике вечерње службе и има истоветну мелодијску реализацију, итд.); њихова улога састојала се у томе да богомољачким песмама придају већи степен легитимности и ауторитета. Наиме, ти уметнути текстуални и/или мелодијски фрагменти представљали су спону између паралитургијског и званичног црквеног појања. Будући да су паралитургијске песме и настајале са претензијом да постану црквено признате и да заузму место у богослужењу, ови елементи су им додатно могли помоћи да у неким случајевима задобију и статус дозвољених богослужбених песама (углавном у функцији причастана).

Поред хомологије, и појава рефрена својствена је духовним песмама српских богомољачких братстава. Рефрен истиче поруку текста, а својим мелодијским контрастом наглашава основну мелодију песме. Однос између броја слогова у мелостиховима песме и њиховим рефренима најчешће је симетричан, као у песмама: „Божије се небо” – рефрен: *Марија се роди...*, „Тројице Пресвета” – рефрен: *Зато сада сви у глас*, „Говори, Господе” – рефрен: *Помози мом виду, помози мом слуху...*, „Људи, ликујте” – рефрен: *Христос воскрес...*, „Спаси Боже, људе своје” – рефрен: *Крст је сила и знамење...*, „Два анђела шеташе” – рефрен: *Све Алилуј’ Алилуј’...*, итд. У овим песмама рефрен је настајао „наменски”, у функцији одржавања симетрије облика саме песме, засноване на односу мелостихова и рефрена. Мелодија ових рефрена је у већем јединству са мелодијом мелостихова него у групи песама које карактерише несиметричан однос рефрена према мелостиху. Њихов рефрен углавном је заснован на општепознатим фрагментима из црквене химнографије, нпр.: „Упокој,

Господе, у вери почивше” – рефрен: *Упокој, Господи, души раб твојих;* „Хвалите Господа” – рефрен: *Алилуја!*, „О, радосне вести” – рефрен: *Радуј се, Марија, радуј, благодатна, Ти капијо златна!*

Међу богомољачким песмама налазимо и оне у којима су присутне реминисценције на акатисте: њихов рефрен се појављује у улози хајретизма у кондацима акатиста (о поетици акатиста и функцији хајретизма у њима детаљније в.: ЛЕПАХИН 2002: 231–241). Најизразитији такав пример представља песма „О, радосне вести” са рефреном који почиње класичним хајретизмом *Радуј се! (Радуј се, Марија, радуј, благодатна, Ти капијо златна)*, при чему и четири стиха ове песме такође имају у свом саставу поменути хајретизам – три у иницијалној и један у медијалној позицији, што додатно потенцира везу овог остварења са поетиком акатиста. Рефрен са истом функцијом налазимо и у песми „Источнице живоносни”, где је после сваког мелостиха присутан припев *Маријо славна*, да би затим уследио обиман дистих (*Тебе славе Ангели...*) у функцији рефрена који превазилази обим мелостихова, стварајући интересантан формални дисбаланс. Таква иступања могу да буду оправдана само вишим, мистичким разлозима (у оба наведена примера – потребом да се узнесе одговарајућа доксологија Пресветој Богородици).

Посебно је са становишта формалне организације занимљива песма „Кажи мени, ђаче, учениче”, у чијем првом делу налазимо хомологију (десет пута поставља се питање које почиње на исти начин¹¹), док се у другом, централном делу налази кумулативни елемент, специфичан због унутрашњег проширења које настаје услед нагомилавања текста у строфи¹². На крају строфе појављује се уобичајени припевни рефрен који се, као непромењен, понавља после сваке строфе. Овај рефрен карактеристичан је по томе што је његов други део у потпуности преузет из званичног црквеног појања. Текст рефрена (*јако благ, јако вовејек милост Јего. Алилуја!*), иначе, представља реминисценцију на Пс. 135.

На плану формалне организације молитвених песама српских богомољачких братстава ваља указати и на карактеристична уводна обраћања – припеве-претпеве или упеве, познате у фолклорној традицији (АШКОВИЋ 2010: 112). Најчешћа таква уводна обраћања, која су истовремено и почеци песама, јесу следећи: „Богомољци, зашто не појите?/ Слуге Божје, кога се бојите?”, „Својој браћи у Господу,/ Монасима у Острогу”,

¹¹ Текст песме заснован је на излагању десет најважнијих поставки хришћанске доктрине. Последње питање и одговор везани су за десет Божијих заповести датих старозаветном Израилу преко Мојсија, па је вероватно текстописац због тога стао на овом броју.

¹² Кумулативна организација песме позната је у народном стваралаштву. Она симболично представља сам свет, његову сложену, загонетну и неизвесну стварност са својим системом вредности. У тако виђеном свету човек може да опстане или напредује само уколико превазиђе постављене препреке. Увођење степенстих инстанци резултат је нашег осећања недовољне сигурности. Ту сигурност стичемо тек када испунимо одређени захтев. Кумулативни принцип у песмама указује на космички дуализам и престану борбу добра и зла. (детаљније о овоме в.: RADENKOVIĆ 1993: 70-78).

„Ево пјесме од истине,/ Од Марије Магдалине”, „Браћо мила и сестре,/ Када смо се састали”, „Ево, роде, песме нове,/ Благодати Исусове”, „Чуј, народе, истина је цела,/ Што вам каже песма божанствена”, „Чуј, народе, нек’ те Господ чује,/ Немој нико зато да тугује”. Претпеви су подржани истом мелодијом као и све остале строфе песама. Функција претпева није појачано наглашавана музичким карактеристикама. Препознајемо их само по карактеристичном обраћању песме слушаоцима. Текст претпева, другим речима, има улогу да укаже на важност излагања које следи, да припреми слушаоце и привуче њихову пажњу, али и да подстакне саме извођаче на певање.

Једна од веома заступљених појава у молитвеним песмама богомољачких братстава јесте и експлицитно најављивање њиховог завршетка. Припев у овој позицији имао је улогу указивања на финале песме, често неопходно због обимности текста и потребе његовог уобличења у смислу додатног истицања поруке песме, доксологије или непосредног обраћања Богу, Богородици, Светима или верном народу коме је песма намењена, као и опраштање – поздрављање извођача са слушаоцима. Карактеристични финални припеви су: „И ова се пјесма завршава,/ А Господу нек’ је вечна слава,/ У Царство нас усели,/ И с’ нама се весели”, „А сад нек’ је Теби слава,/ Свети Боже у Три Лица,/ И нека је прослављена/ Наша мила Владичица”, „А сада ме испратите, небескога госта,/ Ја сам силан Михаило, нек’ вам буде доста”, „Ова песма, брате, сестро,/ Сада се свршава,/ Ој, Исусе, Боже благи,/ Нека Ти је слава”, „Громовниче свети, ревнитељу врли,/ Мол’ се за нас грешне, свече неумрли”, „Напослетку, смерно и скрушено,/ Наша срца к’ Теби уздижемо,/ Христе Боже, помилуј и спаси,/ Да с’ у нама љубав не угаси” (о упевима у богомољачким песмама детаљније в. Ашковић 2010: 112–118).

Молитвене песме српских богомољачких братстава стваране су углавном на савременом језику. Ипак, међу њима налазимо и остварења на црквенословенском, као што су: „Слава во вишњих Богу”, „Вси јазици, восплешчите рукама”, „Ликуј днес, Сионе”, „Воскрес Исус от гроба”, „Кољ славен”, „Царице моја Преплагаја”, „Мати милосердија”, „О, кто, кто Николаја љубит”. Ове песме су бележене и у молитвеним песмарицама штампане у њиховој фонетској транскрипцији. Њихово порекло је било најразличитије, а највише их је потицало из Украјине, као и из Чешке и Словачке¹³. Рукописи у којима се налазе најчешће су настајали у Мукачевској (Прикарпатска Украјина) и Прешевској епархији (Словачка). У Мукачевској епархији духовне песме су се појавиле још у XIX веку, али без нота. У ноте су стављане 1932. и 1944. године (Ашковић

¹³ Занимљиво је да неке новије песмарице (*Појте Богу нашему, појте* из 1997. и *Теби, само теби* из 2005) заступљују и песме на црквенословенском језику поникле у руској средини – „Марије, Дјево чистаја” (препев познате песме Св. Нектарија Егинског са грчког језика), односно, на савременом руском језику – „Господи, помилуј, Господи, прости”, остварење популарног кантаутора јеромонаха Романа Матјушина.

2010: 170). Ипак, има међу црквенословенским песмама и аутохтоно српских, као што је „Чудна јеси Помошнице”, у којој се на више места („В патријаршиеској обитељи јасно процвјетајеш,/ Јако солнце по всеј Сербској страње сијајеш”, „Осијај нас. Владичице, суицих во тмје страсти,/ И избави народ сербски всјакија напасти”), а посебно у рефрену („Радуј сја, Помошнице и Спаситељнице/ Рода сербскога крестоноснога”), потенцира патриотски елемент. На српску провенијенцију овог текста упућују и његове језичке одлике, нпр. на морфолошком плану презентски облици *процвјетајеш*, *сијајеш* ум. *процвјетајеш*и, *сијајеш*и (интерференција у творби морфолошке форме типа реинтерпретације, под утицајем српског презента), на граfiјско-ортографском – одвојено писање постфикса у повратном глаголу (*радуј сја*), под утицајем српског грађења и писања повратних облика, одвојено писање предлога *повсјуду* (*по всјуду*) (у циљу лакшег успостављања аналогије са српским *свуда* услед неразумевања црквенословенске лексеме *всјуду*), фонетске карактеристике текста (*пјесањ*, *јерарси*, *даржу*). Веома је занимљива у језичком погледу и божићна песма „Нови Цар слезал је до нас”, која представља хибрид ненормативног црквенословенског и савременог српског језичког израза. У овој песми поједини стихови написани су на црквенословенском, али уз приметно нарушавање његове граматичке норме под утицајем српског језика („Нови Цар *слезал је* до нас”, „*Даре си* нам *донесал*, од нас *муке понесал*”), или уз мешање двају кодова на лексичком и граматичком плану („Христос Спас родилсја *данас*”, „Летали *бели* ангели, у *светлост* сви облечени”, „*Веселем* сви исполњени”, „*Са неба су* летали, *чобанима зборвали*” – последњи глагол је неологизам, непосведочен у лексичком фонду црквенословенског језика) и уз присуство лексичких црквенословенизама у српском тексту („*Кадилницом* кадила, срцем Бога славила”). Ове језичке црте, с једне стране, одају неукост састављача, али с друге, сведоче о његовој тежњи да сакрални карактер текста потенцира средствима традиционалног богослужбеног израза (подсетићемо да чињеницу да је црквенословенски језик био једини званични богослужбени језик Српске цркве све до одлуке Синода из 1964. године, којом је препоручено поступно увођење извесног броја молитава и на савременом српском стандардном језику, чиме је званично почела да се остварује напоредна употреба традиционалног и савременог литургијског израза – о овоме детаљније в. Кончаревић 2006: 277–377).

Лексички ниво једна је од најважнијих компоненти језичке организације молитвене песме која учествује у формирању њене комуникативне усмерености. Специфичност лексичког нивоа остварења овога жанра карактерише се специфичном семантиком елемената који га сачињавају, затим стилистичком обојеношћу јединица које улазе у његов састав, као и историјском маркираношћу тих лексичких јединица.

С тачке гледишта лексичке семантике, стилске одлике текста молитвене песме манифестују се пре свега у интензивном присуству јединица из тематске групе „православна сакрално-богослужбена лексика”.

Постоји неколико покушаја класификације лексике по овом критеријуму. Тако, О. А. Прохватилова на материјалу стилогених средстава проповеди издваја три тематске групе сакралне лексике: лексеме које означавају називе црквених празника, лексеме и синтагме које су одраз постулата хришћанске верске и моралне доктрине, као и називе најважнијих појмова хришћанства, односно православља (ПРОХВАТИЛОВА 1999: 224–225). Г. Н. Скљаревска врши поделу на: основне појмове хришћанске доктрине и богословске појмове; јединице везане за лексику хришћанског морала; називе светих тајни; називе небеске јерархије; називе јерархијских чинова; елементе црквеног календара; облике и елементе богослужења, богослужбене предмете, делове православног храма; имена библијских личности, називе лица која се издвајају по одређеним особинама које наилазе на одобравање или осуду од стране Православне Цркве (СКЛЯРЕВСКАЯ 2007: 8–9). Лексеме из свих ових група присутне су у молитвеним песмама, при чему је њихова дистрибуција условљена тематским оквиром и подгрупом у коју спада свако конкретно песничко остварење. У целини посматрано, удео сакралне лексике највећи је у молитвено-покајним, монашко-аскетским и пастирско-поучним песмама, али лексеме из ове категорије налазимо и у песмама са национално-историјском тематиком (посебно онима које се тичу црквене историје Срба).

С тачке гледишта стилске обојености јединица које конституишу молитвену песму могуће је издвојити неколико стилских стратума: неутрални, сакрални („црквено-религијски”), књишки и разговорни. У лексичкој структури овога жанра највећи удео има категорија стилски неутралне лексике, која врши функцију општег лексичког оквира, односно позадине („фона”). У питању су јединице којима је својствена нулта функционалностилистичка обојеност и које се не карактеришу ни емоционално-експресивном обојеношћу. Овакве лексичке јединице не дају конкретну представу о поруци, тематици и садржају било које молитвене песме. Ту функцију има управо стилски маркирана лексика – књишка и сакрална. Књишка лексика црквенословенске провенијенције у молитвеним песмама богомољачких братстава игра улогу главног стилистичког маркера сакралног карактера њиховог текста, што је утолико наглашеније уколико се узме у обзир чињеница да се велики број ових песама певао на мелодије световних народних и грађанских песама¹⁴. Присуство лексике са наглашеном књишком обојеношћу омогућава стварање једне посебне, узвишене тоналности молитвене песме. Лексеме црквено-

¹⁴ Најраније богомољачке песме вероватно су настајале само потписивањем новог текста на већ постојећу познату мелодију која је бирања за његово озвучавање. Новије песме настајале су спајањем готових музичких целина које су преузимане из народне, али и из других музичких традиција. У неким песмама налазимо мелодијске сличности са црквеном музичком традицијом: тако, „Слава Богу, слава вишњем Цару” пева се на мелодију кондака трећег гласа, „Грешан Закхеј сав обузет тугом” на први глас, итд. (о мелодијским карактеристикама народних молитвених песама детаљније в. Ашковић 2010: 143–168).

словенског порекла, које су најзаступљеније у овој категорији, стварају свечану, узвишену емоционално-експресивну обојеност духовне песме, чиме изазивају посебно, узвишено настројење код лица којима је она упућена и код самих извођача, као у стиховима: „Господ благи због нашег спасења/ Узе **образ** таквог понижења” („Песма Рождеству”), „**Младенцу** се Христу поклонимо/ И рођење свето прославимо” (исто), „Звијезда бјеложарна, звијезда **лучезарна**/ Водила мудраце с Истока пожарна” („Звијезда се засја”), „Запевајте песму светом **торжеству, торжеству**/ Спасоносном Христовоме **рождеству**” („Запевајте песму”), „Као некад **отроци**, у свечаној поворци,/ Кликните Му сви у глас: Христе Боже, спаси нас!” („Песма на Врбицу”), „О Девике света, **кадилнице** златна,/ Слава Ти и хвала, Мати благодатна!” („Добро дош’о, Христе”), „**Возљубљено** Чедо Моје мило,/ Што си Своју Мајку оставило?” („Плач Богородичин”), „Васкрсавај и ти, мила/ Душо моја **унила**” („Васкрс’о је Господ”), „Усамљени **инок** у ноћи у храму/ Молитвом усрдном гони душе таму” („Достојно јест”), „Мајку Божју славећ’, Мајку **Слављеишују**” (исто), „Анђеле свети, **Хранитељу** мој./ Крај мене буди, близу ми стој” („Анђелу Хранитељу”), „Дај ми снаге свагда, / **Врагу** да одолим” („Теби, Мајко Божија”), „**Источниче Живоносни**, Маријо славна” („Маријо славна”). Неки пут се у песму на српском језику умећу црквенословенски фрагменти из познатих молитава и црквених химни, нпр.: „Чуј молитву моју, Оче **на небеси**” („У име Твоје”), „један Бог **на небеси и на земљи јако благ, јако вовејек милост Јего, алилуја**” („Кажи мени, ђаче, учениче”), „Диже нас песма света, анђелска/ „**Рождество Твоје**” и „**Дјева днес**” („Божићна химна”), „Ти нас, Христе Живи, чуј, / **Господи помилуј!**” („Молитва Господу Христу), чиме се додатно потенцира паралитургијска функција ових песама, али и наглашава њихова генетска веза са богослужењем Цркве.

Констатоваћемо и присуство супстандардних облика (али не и лексема) у текстовима молитвених песама, чиме се постиже живост језичког плана израза и превазилази дистанца између плана садржаја текста и свести верника, међу којима је било, и увек има, представника веома различитих социјалних и образовних категорија (међу самим члановима богомољачких братстава било је, као што смо видели, лица са богословским образовањем – свештеника, монаха, припадника средњег сталежа, сељака, радника). Опредељивање за супстандардне облике некада је мотивисано метричким разлозима, као у примерима: „На животnoj стази вјере и надања, / **Нашијех** успона и наших падања” („Василије свети, поносе монаха”), „Мир од **Источника** сунчаније зрака, / Василије свети, поносе монаха” (исто), „Пет су рана Христових, четир’ листа **Ванђелиста**” („Кажи мени, ђаче, учениче”). Међутим, има и случајева у којима овакве, стилски снижене морфолошке форме одају пучко порекло аутора и наглашавају упућеност песме најширим народним слојевима: „За девике кључ је **друкчи**” („Рајски кључи”), „Само **држ** се истине” („Буди храбар и слободан”), „И штап наде **држ** у руци” („Мајка и ћерка”), „**Дванест**

апостола, Цркве крила нова” („Химна светим апостолима”), „а *без Ње не мож ни до чег* доћи” („У име Твоје”), и сл.

У овом раду покушали смо да пружимо опис жанра народне молитвене песме као релативно стабилног тематског, композиционог и стилистичког типа текстова који, као и остварења химнографског жанра, подразумевају текстуалну (поетску) и музичку организацију. Постојање заједничког екстралингвистичког оквира функционисања, типских интралингвистичких обележја која се доследно репродукују у овим остварењима, њихово стилско јединство, као и присуство стилски маркираних јединица које конституишу и друге сакралне жанрове, посебно оне из књижевноуметничког стила унутар сакралног функционалностилског комплекса, дају основ за закључак да молитвене песме представљају, премда не језгрени, ипак значајан аутономан жанр који репрезентује специфичност сакралне сфере комуникације.

ИЗВОРИ

- ВЕЛИМИРОВИЋ, Н. *Богомољачке песме. Сабрана дела*, књ. XI. Диселдорф, 1978.
 ВЕСЕЛИНОВИЋ, Ј. М. *Севдалинке. Народне бисер-песме за певање*. Прир. М. Матицки. Београд: Службени гласник, 2008.
Духовна песмарица „Теби, само теби”. Прир. М. И. Нанић. Шид: Српска православна заједница, 2005.
Духовне песме. Прир. еп. Дамаскин Грданички. Загреб – Љубљана – Београд: Глас Св. равноапостола Ћирила и Методија, 1992.
Духовне песме. Линц: Православна црквена општина, 2002.
Појте Богу нашему, појте. Молитвена песмарица. Прир. еп. Иринеј Буловић. Нови Сад: Беседа, 1997.
Православна духовна лира. Прир. А. Миловановић. Ваљево: Манастир Лелић, 2003.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

а) ћирилицом:

- АВЕРИНЦЕВ, С. С. *Поетика рановизантијске књижевности*. Београд, 1982.
 АШКОВИЋ, Д. „Богомољачке песме и њихов однос према народној и црквеној традицији.” *Зборник радова са научног скупа Дани Владе Милошевића*. Бања Лука: Академија умјетности – Музиколошко друштво Републике Српске, 2006: 17–31.
 АШКОВИЋ, Д. „’Два анђела шеташе’: прилог проучавању богомољачког певања у Босни и Херцеговини.” *Зборник са научног скупа Дани Владе Милошевића*. Бања Лука: Академија умјетности – Музиколошко друштво Републике Српске, 2007: 95–113.
 АШКОВИЋ, Д. „Паралитургијске песме код Срба и Хрвата.” *Зборник са научног скупа Дани Владе Милошевића*. Бања Лука: Академија умјетности – Музиколошко друштво Републике Српске, 2008: 299–323.
 АШКОВИЋ, Д. *Паралитургијске песме код Срба. Докторска дисертација*. Академија умјетности, Бања Лука, 2010. (дактилографисани рукопис)
 БАЛАШОВ, Н. *На пути к литургическому возрождению*. Москва, 2000.
 БУГАЕВА, И. В. *Язык православных верующих в конце XX – начале XXI века*. Москва, 2008.
 БОБЫРЕВА, Е. В. „Религиозный дискурс: стратегии построения и развития.” О. А. Прохвятилова (ред.). *Человек в коммуникации: концепт, жанр, дискурс*. Волгоград, 2006: 190–199.

- БУГАЕВА, И. В. „Стилистические особенности и жанры религиозной сферы.” Е. В. Плисов (ред.). *Стилистика текста. Межвузовский сборник научных трудов*. Нижний Новгород, 2005: 3–11.
- ВЕЛИМИРОВИЋ, Н. *Богомолчацки покрет*. Изабрана дела. Књ. XV. Ваљево, 1997.
- ВОЛИНОВИЋ, Х. *Тихи глас*. Београд, 1991.
- ГАРДНЕР, И. А. *Богослужбено пение Русской церкви: сущность, система и история*. Москва, 2004.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ, В. *Без Бога ни преко прага. Српски духовници XX века*. Београд, 2002.
- ГАДОМСКИЙ, А. К. „Теолингвистика: история вопроса.” *Ученые записки ТНУ* т. 18 (57), № 1. Симферополь, 2007: 16–26.
- ГОЛЕМОВИЋ, Д. *Рефрен у народном певању*. Бијељина – Бања Лука, 2000.
- ДВОРНИКОВИЋ, В. *Карактерологија Југословена*. Београд, 1990.
- КОНЧАРЕВИЋ, К. *Језик и православна духовност. Студије из лингвистике и теологије језика*. Крагујевац, 2006.
- КОНЧАРЕВИЋ, К. „Прилог проучавању метаструктуре литургијског дискурса: начела организације и дискурсни маркери.” *Стил* бр. 6 (2007): 179–190.
- ЛЕПАХИН, В. *Икона и иконичность*. Санкт-Петербург, 2002.
- МЕЧКОВСКАЯ, Н. Б. *Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий*. Москва, 1998.
- ПЕНО, В. „Типиком непрописане причасне песме у новијој традицији српског црквеног појања.” *Музикологија*. Београд, 2004: 121–151.
- ПРОХВАТИЛОВА, О. А. *Православная проповедь как феномен звучащей речи*. Волгоград, 1999.
- ПРОХВАТИЛОВА, О. А. „Церковная проповедь как ядерный жанр религиозной коммуникации.” *Труды Нижегородской Духовной Семинарии* вып. 5. Нижний Новгород, 2007: 349–368.
- СКЛЯРЕВСКАЯ, Г. Н. *Словарь православной церковной культуры*. Санкт-Петербург, 2007.
- РАДОСАВЉЕВИЋ, Ј. *Монашки начин живота: кратак преглед исихазма у цркви: ликова монаха Срба у XX веку*. Београд 2002.
- СУБОТИЋ, Д. *Епископ Николај и православни богомолчацки покрет*. Београд, 1996.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва, 1988.
- б) латиницом:
- BAJEROWA, I. „Kilka problemów stylistyczno-leksykalnych współczesnego polskiego języka religijnego.” M. Karpluk, J. Sambor (red.). *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*. Lublin, 1988: 21–44.
- BAJEROWA, I. „Swoistość języka religijnego i niektóre problemy jego skuteczności.” *Łódzkie Studia Teologiczne* nr 3. Łódź, 1994: 11–17.
- KARPLUK, M. i J. Sambor (red.). *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*. Lublin, 1988.
- KŁADOCZNY, P. *Proroctwa chrześcijańskie jako gatunek mowy na tle innych gatunków profetycznych*. Zielona Góra, 2004.
- MAKUCHOWSKA, M. „Styl religijny.” S. Gajda (red.). *Przewodnik po stylistyce polskiej*. Opole, 1995: 449–459.
- MISTRIK, J. „Religiózny štýl.” *Stylistyka, I*. Opole, 1992: 82–89.
- POPOVIĆ, T. *Rečnik književnih termina*. Београд, 2007.
- RADENKOVIĆ, Lj. „Narodne molitvice.” *Folklor u Vojvodini* 7. Novi Sad, 1993: 70–78.
- WIERUSZ-KOWALSKI, J. „Język a kult. Funkcja i struktura języka sakralnego.” *Studia religioznawcze PAN* t. IV. Warszawa, 1973: 9–88.
- WILKOŃ, A. *Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu*. Kraków, 2002.
- ŽIVKOVIĆ, D. *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*. Београд, 1990.

Драган Ашкович
Ксения Кончаревич

МОЛИТВЕННАЯ ПЕСНЯ В СИСТЕМЕ САКРАЛЬНЫХ ЖАНРОВ
(НА МАТЕРИАЛЕ ТРАДИЦИЙ СЕРБСКИХ БРАТСТВ РЕВНИТЕЛЕЙ
БЛАГОЧЕСТИЯ XX В.)

Резюме

В предлагаемой работе анализируется жанр молитвенной (паралитургической, богомольческой, народной духовной) песни в сербской языковой и социокультурной среде с точки зрения его экстра- и интралингвистических параметров. Исследование было проведено на материале духовных песен, созданных членами братств ревнителей благочестия в первой половине XX века и отражающих современное состояние нормы сербского языка (с некоторыми элементами архаизации). Авторы приходят к выводу, что наличие общей экстралингвистической рамки функционирования, типовых интралингвистических признаков, последовательно воспроизводящихся в текстах молитвенных песен, их стилевое единство, а также присутствие стилистически окрашенных единиц, конституирующих и другие сакральные жанры, позволяют говорить о молитвенных песнях как об особом, автономном, хотя не ядерном, жанре сакральной коммуникации, в полной мере отражающем специфику этой сферы речевого взаимодействия.

Ключевые слова: теолингвистика, лингвостилистика, сакральный функционально-стилевой комплекс, сакральные жанры, молитвенная (паралитургическая, богомольческая, народная духовная) песня, сербский язык, церковнославянский язык.

Тамара Грујић

Универзитет у Новом Саду

Висока школа струковних студија

за образовање васпитача у Кикинди

ЗМАЈЕВА ПЕСМА *ЗОРА РУДИ* ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИОНАЛНОГ И МОДЕРНОГ

Песма *Зора руди* стекла је велику популарност још за Змајевог живота. Предмет рада јесте поређење ове Змајеве песме и њене варијанте у књизи *Српске народне умотворине*, под насловом *Српске севдалинке* из ковчежића Марка С. Поповића – Родољуба (1892). Циљ рада је да се сагледа у којој мери се Змај у песми *Зора руди* ослања на народну традицију, а колико се, и у чему, с њом разилази.

У песми *Зора руди* може се тако уочити сложена релација између мотива усмене књижевности/ традиционалних веровања и тренутка у коме је песма настала. Песма показује да Змај чува усмену традицију реинтерпретирајући је у складу са сопственим временом и актуелним токовима у књижевности. Поређење Змајеве песме с усменом варијантом, открива колико је Змај осећао усмену књижевност и знао да јој се приближи у домену тематике, стила, стиха и опште слике света, али и његов оригинални, песнички отклон.

Кључне речи: Змај, усмена књижевност, традиција, љубавна магија, народна песма, варијанта

Јован Јовановић Змај је прави „народни песник” (Скерлић 1964: 144), који је, попут народног певача, бележио сваки тренутак у човековом животу. „Змај је један од ретких песника српских који су се највише приближили књижевном идеалу свога времена: на основу народне поезије створити уметничку поезију” (Скерлић 2006: 262). Змајев песнички опус саздан је на елементима традиционалне симболике, црпљен из лирске и епске народне традиције и показује да усмена књижевност може да буде непресушни извор креативног стваралаштва.

Колико је била популарна Змајева поезија, најбоље показују његове песме које су нашле место у збиркама српских народних песама, као и у рукописним песмарицама. Према мишљењу Марије Клеут „то је случај бар са четири Змајеве песме – *Зора руди*, *Селим бег*, *Делија девојка* и *Дед и унук* – и са једним преводом – *Кажу људи*” (Клеут 1983: 480). Све ове песме имале су мелодију и биле су певане, а „изразом, темом и стихом слагале (су) се са оним што је представљало укус грађанске класе Срба у Угарској, односно са оним што је усменим преношењем и преписивањем већ учињено популарним” (Клеут 1983: 481). Песме су навођене

без ауторовог имена, иако је аутор често био познат. Марија Клеут је укључила и ове песме у корпус народних песама у српским рукописним песмарицама. Исто су учинили и Матицки и Радевић издавајући народне песме из српске периодике из друге половине 19. века: „Приређивачима и уредницима да би их објавили заједно као целину [под заједничким насловом *Народне песме* – нап. Т. Г.], било је примарно само да су певане и усмено преношене. Такве песме се тада означавају индикативним епитетом *познате*, што значи да су им и текст и мелодија преношени у народу” (Радевић, Матицки 2007: 7–8). Такву судбину доживела је и Змајева песма *Зора руди* (1, 36)¹, коју је Змај написао 1853. године и објавио у *Летопису Матице српске*.² Песма је објављена и у *Певанији* (1882) и она гласи:

Зора руди,
 Мајка ћерку буди
 Зора свита,
 Мајка ћерку пита:
 Кажи, мила,
 Шта си мајци снила.
 Мајко мила,
 Лепо ти сам снила:
 Све прстене
 И венце зелене;
 Рузмарина,
 Венчаних хаљина;
 Калопера,
 Ручнога девера;
 Многе свате
 Где нас кући прате
 Мене младу,
 Младожењу Раду.
 Сад тумачи
 Шта тај санак значи,
 Мила мати,
 Ти ћеш боље знати –
 Да л’ се збива
 Кад се тако сновиа?

¹ Змајеве песме у овом раду наводе се према издању: *Сабрана дела Јована Јовановића Змаја, I–XVI*. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, 1933–1937, а због избегавања понављања, после навођења, првим бројем означава се број књиге у оквиру Змајевих *Сабраних дела*, а другим – број стране на којој је песма објављена.

² „Песму *Зора руди* – затекао је Корнелије Станковић у народу, па јој дао уметнички облик” (Грчић 1899: 960).

Песму *Зора руди* забележио је Марко С. Поповић – Родољуб, српски учитељ у Фочи, и објавио у књизи *Српске народне умотворине (књига прва)*, у којој је сакупио две стотине и деветнаест женских народних песама, по варошима Стоцу, Пљевљу и Фочи, назвавши их *Српске севда-линке*. За све песме приређивач каже да су народне³, међутим, за песму која почиње *Зора руди, мајка ћерку буди* (бр. 120), Тихомир Р. Ђорђевић наводи да „није ништа друго до Змајева песма *Зора руди...* (*Певанија*, стр. 9), само што је нешто краћа и што јој је завршетак нешто другојачи” (Ђорђевић 1939: 181). Песма коју је Поповић забележио гласи:

Зора руди, мајка ћерку буди.
 Зора свита, мајка ћерку пита:
 „Шћери мила, шта си ноћас снила?”
 – „Све олтаре и свилене даре,
 И прстење и зелене венце,
 Многе свате што ме двору прате.”
 – „Нека бива што се у сну снива.”

Песма коју је забележио Марко С. Поповић – Родољуб, несумњиво представља варијанту Змајеве песме *Зора руди*, што потврђује да је песма била популарна крајем XIX века и ван граница Аустроугарске. Захваљујући мелодији и певању, подлегла је процесу варирања и прихваћена је као аутентична народна песма. И у овој варијанти „изоставља се понеки стих, мења се редослед постојећих стихова, једна се реч замењује другом, метрички еквивалентном, али се основна структура песме битније не нарушава. Преносиоци Змајевих стихова понашали су се исто као преносиоци народне лирске песме, а и извршеним изменама јаче су истицали поетски идиом народне песме” (Клеут 1983: 483).

Песма *Зора руди* настаје на почетку Змајевог песничког стварања, када се Змај ослања на стих, језик и мотиве усмених песама.⁴ Поред писања по узору на усмену књижевност, у Змајевом песништву, нарочито у раној фази, уочавају се утицаји Бранка Радичевића.⁵ Песму *Зора руди*, према мишљењу Марије Клеут, Змај је написао по узору на Радичевићеву песму *Девојка на студеницу*, којом почиње прва збирка Бранкових песама: „Оба песника заснивају своју поетску слику на народној лирској песни, ослањајући се на њен поетски језик, ритам и метрику. Лирски субјект у обе песме је девојка, представљена без индивидуалних црта, тако да може да посредује свима присно осећање – као што је то и у

³ „Пјесма је Србина челичила и храбрила, приповјетка га је поучавала, а обичаји чували њега и његово поносито име. (...) Дакле Србин, – ма у школу и не завирио, очаран је народном пјесмом, причом и народним лијепим обичајима” (Поповић – Родољуб 1892: 7–8).

⁴ Песме *Девојка чека драгог* (1, 17), *Двоја врата* (1, 35), *Зора руди* (1, 36), *Дика Јела* (1, 35), Змај пише по узору на љубавну и сватовску лирику свога завичаја, Бачке и Срема (Недић 1976: 185).

⁵ О Змајевим узорима и интересовању за усмену књижевност видети у: Грулић 2010а: 21–26.

усменој лирици [...]. Осећања се и у Бранковој и у Змајевој песми преносе сведеном нарацијом, описом збивања 'као мала прича', [...] откривају се гестом, а казују посредно, не момку но крчагу, мајци, сну – што су све одлике усменокњижевног поступка" (Клеут 2000: 10).

И Бранко и Змај полазе од усмене књижевности, али је „Бранко [...] још вуковски пучки, народски отпор и пркос, – Змај је већ грађански, варошки, свесније изграђен, либералан идеолог" (Петровић 1958: 366). У Змајевој поезији се уочава Бранкова романтичарска мелодија, али је Змај отишао корак више, приближивши просторе једног новог песничког света. У Змајевој поезији посебно се могу пратити укрштаји новог грађанског песништва са народном традицијом и фолклором. Те се везе нарочито уочавају на почетку Змајевог песничког стварања, у *Певанију*, и на крају, у *Снохватицама*⁶ и *Девесиљу*, али и у поезији за децу (Грулић 2010а).

Песма *Зора руди* приказује интимну породичну атмосферу, у којој мајка започиње разговор са ћерком, у моменту њеног буђења. Змајева песма *Зора руди*, као и њене варијанте забележене у рукописним песмарицама и варијанта коју је забележио Марко С. Поповић – Родољуб, припада породичним, љубавним песмама, тачније, њен уводни део песму приближава породичним песмама, док девојчино причање сна, песму приближава народним љубавним песмама.

У Змајевој песми, као и у лирским народним песмама, стуб породице је мајка, јер се „у патријархалној заједници у првом реду мајка бринула о васпитању деце" (Латковић 1975: 186). У песми преовладава присан однос између мајке и ћерке, јер „кћи своје љубавне јаде и потајне жеље (...) поверава мајци" (Латковић 1975: 186), причајући јој о свом сну.

Песма садржи два тока, односно два света: овај и онај у сну. Овај свет (спољашња прича) представља разговор између мајке и ћерке, док ћеркина прича – сан, представља свет снова (унутрашња прича). Мотив сна јесте главни мотив⁷ у песми, везан је за елементе свадбеног обреда⁸ и представља неку врсту увода у иницијацијску сепарацију. Девојка сања зелене венце⁹, прстење, венчане хаљине, мирисно биље – рузмарин¹⁰ и

⁶ „О Змајевим *Снохватицама* се највише писало и полемисало, а књижевна критика је оценила да су *Снохватице* Змајево најзначајније дело које је настало под утицајем српске усмене књижевности" (Грулић 2010б: 115).

⁷ Мотив се овде тумачи као „тематско јединство које се среће у различитим делима" (Томашевски 1972: 200).

⁸ Више видети у: Ђорђевић 2002: 223–327; Јовановић 2001: 105–144; Караџић 1957: 95–144, 287–306, 313–318; Кулишић, Петровић и др. 1998: 387–389.

⁹ Према Гавацију (Gavazzi), непосредно пре свадбе или венчања у девојачкој кући се плете свадбени венац (Gavazzi 1978: 48). „Пред полазак на венчање, девојка рашчешљану косу спусти низ леђа (не сме бити сплетена ни завезана), на главу стави венчић, који у цркву размени с младожењом"; „Свадбени венац од биља и цвећа, лучног облика, ставља се на главни улаз у двориште или кућу; испод њега пролазе младенци, законници, сватови и гости. И он је имао улогу заштите младенаца и сватова од злих духова..." (Кулишић, Петровић и др. 1998: 88–89).

¹⁰ „Биљка због чијег се опојног мириса сматрало да је добра заштита од демона и других злих сила. У српској народној традицији најчешће је служио за кићење и заштиту сватова од 'злих погледа'" (Кулишић, Петровић и др. 1998: 383).

калопер, девера и младожењу. Сви елементи из сна указују на свадбу, а „наш народ тврдо верује у снове, он их сматра као истинито предсказање добра или зла” (Миатовић 1904: 23). Девојчин сан у песми има позитиван исход. Она сања: *Многе свате / Где нас кући прате / Мене младу, / Младожењу Раду*, међутим, према народном веровању, сањати свадбу, значи спровод, свађу (Миатовић 1904: 24), што је супротно од Змајевог поимања свадбе у сну.¹¹

Девојчино виђење младожење у сну, и то познатог, песму доводи у везу са љубавном магијом, и то на индиректан начин, приказујући само сан као последицу претходно учињених одређених радњи: *Шта треба радити да се суђеник у сну види?*¹² У песми не постоје магијске формуле¹³, нити заумни језик бајалице, али казивање сна песму „доводи у непосреднију везу са садржајем традиционалне форме врачања” (Јовановић 2001: 107). Песма *Зора руди* не посматра се овде као бајаличка формула, већ пре као поетски опис примене магијског чина.¹⁴ Ако су одређене магијске радње претходиле девојчином сну, онда је оправдана мајчина знатижеља на почетку песме о томе кога је ћерка сањала.

Завршни стихови: *Сад тумачи / Шта тај санак значи, / Мила мати, / Ти ћеш боље знати – / Да л’ се збива / Кад се тако снови?*¹⁵ потврђују претпоставку да је реч о љубавној магији, пошто ћерка тражи од мајке да јој протумачи сан, јер верује да мајка боље зна да ли се такви снови обистинују. Девојка је задовољна оним што је у сну видела и сугестивно поставља питање мајци, очекујући потврдан одговор. Сан је послужио и као „stilski okvir za izražavanje osećanja” (Pešić, Milošević-Đorđević 1984: 235), јер девојка стрепи пред новим животом и плаши се неизвесности.¹⁶ Девојчино коришћење љубавне магије има психолошку позадину, она „лако може да поверује да својим жељама може магијски, директно кон-

¹¹ Змај не прихвата празноверје ни у књижевности за одрасле, нити у књижевности за децу. О рефлексима веровања о натприродним бићима, рефлексима демонолошких предања и легенди у Змајевој поезији за децу видети у: Грулић 2010а: 153–162.

¹² Видети у: „Дјевојачка врачања у Сријему” (Караџић 1957: 306–310), „Знамења и предсказања” и „У сну да га видиш” (Милушковић 1985: 31–41, 43–48).

¹³ О љубавној магији у народним песмама видети у: „Чудновате љубавне чини” (Ђорђевић 1923: 188–192).

¹⁴ О односу бајалица и песничких дела видети у: „Народна бајања – магија и поезија” (Раденковић 1983: 5–21).

¹⁵ Љубомир Недић наводи да би песма могла бити народна, „да јој није ова последња три стиха” (1893: 70), који нису у духу народне поезије. Недић не замера Змају што се ослања на женску народну песму свог родног краја, пошто су се певањем у народном духу служили и велики лиричари, али Змај „ретко се кад инспирисао народном поезијом; он је, најчешће, претпостављао да јој подражава” (Недић 1893: 68). Такве Змајеве песме Недић назива фалсификованим народним песмама, без особите вредности, а за пример наводи песме: *Одби се грана* (1, 19), *На пољу је киша* (1, 18), *Зора руди* (1, 36), *Двоја врата* (1, 35). Анализира шта је у њима специфично Змајево и по чему не би могле да буду народне песме.

¹⁶ Девојчин страх је оправдан, јер „ако се родитељи с њеном љубављу не слажу, дају је другоме преко њене воље и њена љубав мора престати онога часа чим родитељи даду реч или нишан неком другом момку” (Ђорђевић 1984: 151).

тролисати и онај део реалности који јој измиче” (ТРЕБЈЕШАНИН 2000: 30). При том се девојка пре опредељује за чулност и љубав него за норме колектива, а „наклоност према другој особи настојала [се] изразити помоћу одређених радњи из домена љубавне магије” (ЈОВАНОВИЋ 2001: 105).

Унутрашња прича песме *Зора руди*, тј. онај део који девојка саопштава мајци, има форму набрајања, низања песничких слика без паузе, што је у функцији убрзавања ритма и удаљавања од почетног мирног, приповедног тона. Убрзавање ритма, попут ритма у басми, има за циљ „да језички модел басме прикаже као *уређен* супротстављајући га насталој ситуацији *нереда* која је и повод бајању” (РАДЕНКОВИЋ 1996: 72). Зелена боја венца је „*simbol rastinja*” (CHEVALIER, GHEERBRANT 2004: 78) у директној је вези са деловањем калопера, који се са „другим магичним травмама употребљава у љубавним враџбинама” (ЧАЈКАНОВИЋ 1994: 110) и рузмарина – „сватовског цвећа” (ЧАЈКАНОВИЋ 1994: 181). Збијеност исказа, која је карактеристична за усмену лирику, указује на „древно веровање у магију речи” (ГРУЛИЋ 2010а: 59) и на утилитарност бајаличког израза.

Змај је песму *Зора руди* испевао у најпознатијем стиху наше усмене поезије – епском десетерцу – стиху који је најзаступљенији на почетку песниковог стварања. Песма је написана у римованој форми, која није карактеристична за усмену књижевност, што песму нарочито удаљава од класичне десетерачке мелодије. Увођењем риме, постиже се динамичност израза, која је ближа модернијем поетском изражавању. „Змај допевава, распевава народну песму и доследно се држи усменог стиха” (МАТИЦКИ 1999: 95), стварајући оригиналну уметничку творевину, која је стекла велику популарност још за време песниковог живота.

Песма коју је забележио Марко С. Поповић – Родољуб, садржи такође мотив сна, али са мање елемената: састоји се од мајчиног питања и кратког ћеркиног одговора. Песма је задржала мотиве обреда (олтари, свилени дарови¹⁷, прстење и зелени венци), али је преношењем временом изгубила потенцијална магијска својства. Девојка је сигурна да ће јој се сан остварити и не плаши се своје будућности, већ саопштава мајци да тако треба и да буде. Прихватање Змајеве песме у народу показује: „колико је Змај био народни песник; друго, докле су све његове песме, широм нашега народа, допирале; и треће, како су се и колико у народу мењале” (ЂОРЂЕВИЋ 1939: 182). Ова варијанта показује како време и простор утичу на промену структуре самог текста.¹⁸

Код Васиљевића (ВАСИЉЕВИЋ 1953), под бројем 120, као сватовска (просбена) песма записано је (1947, Сјеница, певао Симо Којовић):

Зора руди, мајка ћерку буди,
Зора свита, мајка ћерку пита:
„Мила ћерко, шта си ноћас снила?”

¹⁷ Simbolizovanje želje za obiljem i procvatom (CHEVALIER, GHEERBRANT 2004: 140).

¹⁸ О варијантности као општој одлици усмене књижевности видети у: КЛЕУТ 2006: 16–22, САМАРЦИЈА 2007: 22–30.

– Мила мајко, леп сам сан уснила:
 Све прстење и драго камење,
 Златан прстен, младога женика,
 Рузмарина, ручнога ђевера,
 Ситно цвеће, кићене сватове!”

У истој збирци, под бројем 150, наводи се опет сватовска песма (певао Станимир Савић из Новог Пазара):

Зора руди, мајка ћерку буди,
 Зора свита, мајка ћерку пита:
 „Мила ћерко, шта си ноћас снила?
 – Мајко мила, лијеп сан уснила:
 Све олтаре и свилене даре,
 Све попове и златне крстове,
 Калопера, ручнога ђевера,
 Све прстенце и зелене венце,
 Рузмарина венчане хаљине!

У овој песми која је забележена у Новом Пазару, део ритуала на који се песма фокусира померен је у односу на песму која се пева на просидби на самом венчању, и то црквеном. Змајева песма је овде у потпуности фолклоризована, постала је део обреда, пошто су оба певача из истог краја, очито је да је реч о песми која је ушла у ту локалну обредну праксу.

Васиљевић као варијанту наводи и четири стиха у којима мајка буди сина, али сем почетне формуле, то нису варијанте:

Зора руди, мајка сина буди:
 „Устај, сине, пролазе ђевојке!”
 – нек пролазе, моја проћи неће,
 Ако прође, моја бити неће!

„Сватовска песма (по путу), певао Саво Вучетић, Бијело поље, 1949.”

Варијанте Змајеве песме *Зора руди* показују да се песма певала дуго после настанка и то као део обреда, да је радо певана и често преписивана, те стога представља прави пример творевине писане књижевности која је подвргнута процесу фолклоризације (Клеут 2001: 12).

Змајева песма *Зора руди* има сложенију структуру; у њој су нарочито наглашени обредни елементи, а наговештај магијског је приближава традицији и усменој књижевности. У Змајевој песми уочава се тако „известан унутрашњи синкретизам схватања и религијске праксе” (Јовановић према Чалкановићу 2001: 19). Поређењем Змајеве песме и њених варијанти које су забележене у народу, уочава се колико је Змај осећао усмену књижевност и колико је знао да јој се приближи у домену тематике, стила, стиха и опште слике света.

Ипак, у Змајевој песми постоји несклад између традиционалних веровања и савременог тренутка, јер Змај „понекад (...) свесно одступа од

традиције и супротставља јој се, превасходно са становишта модерног доба” (Грулић 2010а: 163), те се може сагледати колико се под утицајем другачијег начина живљења мења однос према веровањима и традицији. Без обзира на то што Змај селективно преузима елементе традиције, песма *Зора руди* „почива на сложеној слојевитости и загонетности значења” (Пешикан-Љуштановић 2007: 19) и представља једну од успелијих Змајевих творевина насталих по узору на усмену књижевност. Змај посеже за типичним мотивима усмене лирике, па и за њеном лексиком и језиком, заузврат, његова песма доживљава потпуну потоњу фолклоризацију и бива традирана и варирана усменим путем, па, због мотива везаних за свадбу, постаје део обреда, однос мајке и ћерке, девојачка слутња будућности, овде се помера ка високо стилизованој слици обреда. Песмом *Зора руди*, Змај је показао „како бити иновативан и увек актуелан, те како се може стопити традиција и модерност, вредности усменог наслеђа са тековинама модерне, урбане културе” (Грулић 2010а: 165).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Грулић, Тамара. *Змајево песништво за децу и усменокњижевна традиција*. Нови Сад: Змајеве децје игре, 2010а.
- Грулић, Тамара. „Змајеве *Снохватице* – историја тумачења.” *Свеске*, бр. 98, децембар 2010б: 114–125.
- Грчић, Јован. „Змајевине песме које се певају.” *Бранково коло* V/1899, 5: 960.
- Ђорђевић, Тихомир Р. „Чудновате љубавне чини.” *Наш народни живот*. Београд: СКЗ [коло XXVI, књ. 174], 1923: 188–192.
- Ђорђевић, Тихомир Р. „Једна Змајева песма у народу.” *Белешке о нашој народној поезији*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1939: 181–182.
- Ђорђевић, Тихомир Р. „Доба за женидбу и удадбу.” *Наш народни живот I*. Приредио Ненад Љубинковић. Београд: Просвета, 1984: 143–156.
- Ђорђевић, Тихомир Р. *Животни круг: рођење, свадба и смрт у веровањима и обичајима нашег народа*. Ниш: Просвета, 2002.
- Јовановић, Бојан. *Магија српских обреда. Магија српских обреда у животном циклусу појединца. Рођење, свадба и смрт као ритуали прелаза у традиционалној култури Срба*. Ниш: Просвета, 2001.
- Караџић, Вук С. *Живот и обичаји народа српскога (Беч 1867)*. Београд: СКЗ [коло L, књ. 340], 1957.
- Клеут, Марија. „Змајеве песме у рукописним песмарицама.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. XXXI/3, 1983: 479–488.
- Клеут, Марија. „Јован Јовановић Змај.” Јован Јовановић Змај. *Песме* (приредила Марија Клеут). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000: [предговор, стр. 7–19].
- Клеут, Марија. „Увод у читање српске народне књижевности.” *Српска народна књижевност* (приредила Марија Клеут). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001: [предговор, стр. 5–65].
- Клеут, Марија. *Народна књижевност – фрагменти скрипти*. – 2. изд. Нови Сад: Филозофски факултет, 2006.
- Кулишић, Шпиро и Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић. *Српски митолошки речник*. – 2. допуњено изд. Београд: Етнографски институт САНУ, Интерпринт, 1998.
- Латковић, Видо. *Народна књижевност I*. Београд: Научна књига, 1975.
- Матицки, Миодраг. „Гри фолклоризације у српском песништву.” *Песник Растко Петровић*. Зборник радова. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1999: 95–112.

- МАТИЦКИ, Миодраг. „Народне песме у српској периодици до 1864.” Милорад Радевић и Миодраг Матицки. *Народне песме у српској периодици до 1864*. Нови Сад: Матица српска. Београд: Институт за књижевност и уметност. Библиотека усмене књижевност 12. Уредник Миодраг Матицки. 2007: [предговор, стр. 5–64].
- МИЈАТОВИЋ, Станоје М. „Снови (по народном веровању и тумачењу) из Левча и Темнића.” *Караџић. Лист за српски народни живот, обичаје и предање*. Издаје и уређује Тихомир Р. Ђорђевић. Год. IV, бр. 2, 1903: 23–26.
- МИЛУШКОВИЋ, Милисав. *Љубавне чини*. Београд: Народна књига, 1985.
- НЕДИЋ, Владан. „Змајево 'Снохватице'.” *О усменом песничтву*. Београд: Српска књижевна задруга [коло LXIX, књ. 462], 1976: 183–196.
- НЕДИЋ, Љубомир. „Змај.” *Из новије српске лирике. Целокупна дела, књига прва*. Приредили Владимир Ћоровић и Боривоје Недић. Београд: Издавачко предузеће „Народна просвета”, 1893.
- ПЕТРОВИЋ, Вељко. „Змај II.” *О књижевности и књижевницима, Сабрана дела*. Књ. VI. Нови Сад: Матица српска, 1958: 364–366.
- ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ, Љилана. „Песма о девојци која је запалила село у светлу веровања о змају – кишодавцу.” Љ. Пешикан-Љуштановић. *Станаја село запали: огледи о усменој књижевности*. Нови Сад: Дневник, 2007: 7–19.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. *Народна бајања*. Београд: Рад, 1983.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. *Народна бајања код Јужних Словена*. Београд: Просвета, Балканолошки институт САНУ, 1996.
- САМАРЦИЈА, Снежана. *Увод у усмену књижевност*. Београд: Народна књига – Алфа, 2007.
- СКЕРЛИЋ, Јован. „Јован Јовановић Змај.” *Писци и књиге II*. Београд: Просвета, 1964: 138–150.
- СКЕРЛИЋ, Јован. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- ТОМАШЕВСКИ, Б. В. *Теорија књижевности*. Превела Нана Богдановић. Београд: СКЗ, 1972.
- ТРЕБЕШАНИН, Жарко. *Представа о детету у српској култури*. Београд: Југословенски центар за права детета, 2000.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Речник српских народних веровања о биљкама. Сабрана дела из српске религије и митологије*. Књига IV. Приредио Војислав Ђурић. Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон М. А. М. 1994.
- CHEVALIER, J i A. Gheerbrant. *Rečnik simbola. Mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Prevod: Pavle Sekeruš, Kristina Koprivšek, Isidora Gordić. – 21. dopunjeno izd. Novi Sad: Stylos – Kiša, 2004.
- GAVAZZI, Milovan. *Vrela i sudbine narodnih tradicija: kroz prostore, vremena i ljude: etnološke studije i prilozi iz inozemnih izdanja*. Zagreb: Liber, 1978.
- PEŠIĆ, Radmila i Nada Milošević-Đorđević. *Narodna književnost*. Beograd: „Vuk Karadžić, 1984.

ИЗВОРИ

- ВАСИЉЕВИЋ, Миодраг. *Народне мелодије из Санџака*. Београд: Музиколошки институт САНУ [посебна издања, књ. 5], 1953.
- ЈОВАНОВИЋ, Змај Јован. *Песме. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића, I–XVI*. Књига I. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, 1933.
- ПОПОВИЋ – РОДОЉУБ, Марко С. *Српске народне умотворине (књига прва). Српске севаљинке. Из ковчежића Марка С. Поповића – Родољуба*. Панчево: Штампарија браће Јовановића, 1892.

Tamara Grujić

ZMAJ'S POEM *THE DOWN IS BREAKING*
BETWEEN TRADITIONAL AND MODERN

Summary

The poem *The Down is Breaking*, used to be very popular during Zmaj's lifetime. This paper deals with the analyses of Zmaj's poem and its variant in the book *Serbian Folk Literature*, under the title *Bosnian Folk Love Poems* from a little chest by Marko S. Popovic – Rodoljub (1892). The aim of the study is to examine the extent to which Zmaj relies on folk tradition in the poem *The Down is Breaking* and to examine how much and how it differs from it.

In the poem *The Down is Breaking*, there is discrepancy between the motifs of the oral tradition/ traditional beliefs and the time when the poem was created. The poem shows that Zmaj preserves the oral tradition by reinterpreting it in accordance with his own time and literature trends. When Zmaj's poem and its oral variant are compared, we can see how much Zmaj understood oral literature and knew how to present it in the field of theme, style, verse, and the general picture of the world; and his original poetic non-acceptance is obvious as well.

Key words: Zmaj, oral literature, tradition, love magic, folk poem, variation.

Анатолій Панасович Загнітко
 Донецький національний університет
 Філологічний факультет
 Кафедра української мови та прикладної лінгвістики

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ГРАМАТИКА СЛУЖБОВСТІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ: КАТЕГОРІЙНИЙ І ФУНКЦІЙНО-ПАРАДИГМАЛЬНИЙ РІВНІ

В роботі схарактеризовано особливості категорійних класів слів службовості, встановлено основні кваліфікаційні ознаки і параметри лексикографічної граматики службовості з розмежуванням широкого та вузького її розуміння; визначено різновиди одиниць лексикографічної граматики службовості та подано визначальні риси парадигмального простору службових слів; запропоновано словникову статтю з опертям на широке розуміння лексикографічної граматики службовості.

Ключові слова: лексикографічна граматика, категорійний клас слів, морфосинтагматична парадигма, морфологічна парадигма, контекстна парадигма, словникова стаття

1. Основні поняття. Сучасне розуміння граматики в широкому вимірі її проблем і підходів – від усталеної, що останнім часом все більше витлумачується як класична (хрестоматійна), до референційної (референційно-прагматичної), ідеографічної, „природної” – ґрунтується на основних постулатах номінативно-екзистенційної науковолінгвістичної парадигми з її триджерельністю: а) теорією комунікативних актів, б) теорією номінації, в) теорією референції. Кожний з цих складників зумовив, з одного боку, розширення власне-граматичних досліджень (прагматичні типи речень, референційні аспекти речення тощо), з іншого, на них виформувалися окремі лінгвістичні дослідження, що охоплюють висвітлення не тільки мовних явищ з простеженням закономірностей їхньої сполучуваності, виявом семантико-парадигматичних зв'язків, встановленням ієрархічних особливостей тощо, але й визначення напрямів детермінації їхнього функціонування екстралінгвальними чинниками, „навантаження” національно-культурною пам'яттю, специфіки використання в різних дискурсивних практиках і под. Усе це мотивує необхідність аналізу відповідного мовного явища, певної мовної одиниці через призму дискурсивних практик (у процесному вияві та текстуальному вираженні), асоціативними й образними навантаженнями тощо,

що й умотивовує актуальність розгляду службовості в її функційному вимірі зі встановленням закономірностей лексикографічного тлумачення усього обсягу традиційно витлумачуваних класичною граматиною службових елементів.

Метою аналізу виступає визначення одиниць і категорій лексикографічної граматики службовості з послідовною характеристикою обсягів і ємності функційно-семантичної парадигми службових одиниць. Заявлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких завдань: 1) дефінувати поняття *службовості*; 2) визначити класифікаційні різновиди службовості; 3) виявити категорійний апарат граматики службовості; 4) встановити основні ознаки лексикографічної граматики службовості; 5) схарактеризувати закономірності лексикографічного тлумачення службових елементів. Комплекс поставлених завдань, що підпорядковані визначеній меті, мотивують новизну дослідження, особливістю якої виступає те, що вперше пропонувано вичерпну характеристику лексикографічної граматики службовості і встановлено оптимальну модель словникового тлумачення службових елементів у характерологічному, функційному, синтагматичному, парадигматичному, еволюційному та інших аспектах. Теоретичне значення полягає у виявленні обсягів лексикографічної граматики службовості та з'ясуванні основних компонентів словникової статті службового елемента.

Практичне спрямування дослідження мотивоване можливістю використання його результатів у практиці викладання частин мови, розкритті основних понять лексикографії та укладанні загальних системно орієнтованих словників.

2. Диференційні ознаки і кваліфікаційні виміри службовості.

Сучасні лінгвістичні словники витлумачують службовість / службовий (синсемантичний) як таку / такий, що спеціалізована на суто синтаксичній функції. Остання полягає у зв'язуванні, виділенні, співвіднесенні тощо, виступаючи основною для службових елементів (Ахманова 2007: 433). Службові слова (інколи їх називають граматичними словами, граматично частковими словами, залежними словами, неповнозначними частинами мови / неповнозначними словами, несамостійними словами, порожніми словами, синкатегорематичними словами, синсемантичними словами, з'єднувальними / сполучувальними словами, формальними словами, частковими словами, частинками речення, частками мови) розглядають як слова, що неспроможні виступати самостійно у функції членів речення, їхнім основним призначенням виступає вираження різнотипних семантико-синтаксичних відношень між повнозначними словами (Ахманова 2007: 433). Загал підходів, різна термінологія засвідчують актуальність і важливість цих слів у мовній системі. Кожне з термінологічних позначень відбиває особливості осмислення однієї з ознак таких слів як визначальної, пор.: протиставлення *самостійності* ↔ *несамостійності* має за основу внутрішньореченнєвий статус, аналогічно й опозиція *самостійності* ↔ *службовості* ґрунтується на ємності син-

таксичної внутрішньореченнєвої позиції та входженні такого елемента як неосновного складника синтаксичної позиції, тобто елемента члена речення, а **повнозначності** ↔ **неповнозначності** – лексичну потужність певного слова, де службові елементи витлумачувано як неповнозначні (не позначають предметів і не виражають характеристик тощо) і под. Критерії частиномовного розмежування, до яких здебільшого зараховують класифікаційно-синтаксичний (самостійність (заповнення внутрішньореченнєвої синтаксичної позиції) / несамостійність (не може вичерпно заповнювати синтаксичну позицію, позицію члена речення) і кваліфікаційний (вираження відповідних смислових відношень: атрибутивних, об'єктних, суб'єктних, обставинних тощо), смисловий (вияв певної семантики: предметної – іменники і т. ін.), словотвірний (наявність власних моделей творення похідних) витримали тривалу перевірку часом. Окремі ж з них започатковані ще в античних підходах до частиномовної кваліфікації. Хрестоматійно відомою є теза: **частини мови – це відстояні (формалізовані) члени речення**. З опертям на сучасні частиномовні кваліфікаційні ознаки і класифікаційні основи, за усього розмаїття підходів і тлумачень, визначальними диференційними ознаками службовості слід вважати: 1) входження в реченнєвосинтаксичну позицію як окремого елемента спільно з іншим (формально-граматичний / власне-синтаксичний рівень); 2) власне-структурувальне навантаження в реалізації тих чи тих форм синтаксичних зв'язків – підрядного прислівного, підрядного детермінантного, сурядного) (формально-граматичний / власне-синтаксичний рівень); 3) вираження внутрішньореченнєвих семантико-синтаксичних відношень у поєднанні з повнозначними словами (семантико-синтаксичний рівень); 4) вирізнення теми і/або реми в актуальному членуванні речення (функція синкатегорематичності / синкатеготематичності – комунікативний рівень); 5) вияв фокуса / топіка // відомого / невідомого у функційній перспективі речення (комунікативний рівень). Враховуючи сукупність цих ознак та їхній регулярний / нерегулярний вияв, загальнокатегорійну службовість внутрішньо можна диференціювати на функційно-дейктичну (прийменник / післяслівник), функційно-синкатегорематичну / функційно-дискурсивну (частка), функційно-предикатну (сполучник). Адекватне висвітлення та вичерпна характеристика усіх ознак (диференційних, кваліфікаційних, класифікаційних та інших) та вимірів / рівнів (формально-граматичного, семантико-синтаксичного, комунікативного і под.), встановлення напрямів поповнення множинності службовості, визначення ємності парадигмального простору службовості тощо складає основу граматики службовості (типологічної, структурної, функційної та інших).

3. Основи лексикографічної граматики службовості. Поняття лексикографічної граматики у своїй основі ґрунтується на загальнограматичних постулатах службовості, кваліфікаційних ознаках службовості та її типологійності, диференціюванні категорійно-класних службових слів, адекватному тлумаченні статусу словоформи в граматичному ладі

та її співвідношенні з відповідним середовищем, у межах якого простежуване співвідношення первинного і вторинного функційного навантаження словоформи. Важливим постає визначення ємності функційного виміру того чи того службового слова та набуття ним все нових і нових смислових відтінків, що особливо є значущим і важливим для з'ясування формування синкретичної семантики. У цьому розрізі діагностування ядра, рівнів периферії та її наближення / віддалення від ядра виступає одним із найсуттєвіших завдань створення цілісної лексикографічної граматики службовості. У традиційній формально-описовій граматиці лексикографія службовості здебільшого мала ознаки абсолютного підпорядкування граматиці повнозначних категорійних класів слів і через їхню призму вона розглядалася. У функційно-описовій та функційно-комунікативній граматиці службовість набуває іншого статусу, а її характеристика і створення цілісної лексикографічної граматики є одним з найактуальніших завдань. У рамках функційно-комунікативної граматики охоплено формальний, семантичний, комунікативний і денотативний рівні мовної системи, а також їхні мовленнєві реалізації, до яких належать: 1) структура функційно-семантичного поля; 2) сукупність структурувальних елементів мови, що виформовують функційно-семантичне поле; 3) використання структурувальних елементів у мовленні з виявом їхньої специфіки в різних дискурсивних практиках. З-поміж структурувальних елементів службові слова постають особливими, тому що своїм використанням і навантаженням вони заглиблені в національно-мовні традиції, національно-мовну пам'ять і відбивають у своєму функціонуванні різноманітні новітні тенденції, у тому числі і конкурентно навантажені використання. Не менш навантаженим постає аналіз напрямів та встановлення тенденцій набуття певною словоформою статусу еквівалента службового елемента (пор.: (Загнітко 2007; Калінішків 2008 7–18)), водночас певна словоформа розширює парадигмальний простір, обсяг якого повинен знайти адекватне висвітлення в лексикографічній граматиці службовості, встановленні її семантичних і парадигматичних відношень, що зумовлює наповнення її вторинними й охоплює два основних тлумачення – широке і вузьке.

4. Лексикографічна граматика службовості: категорійний вимір.

Останнє ґрунтується на встановленні основних компонентів лексикографічного тлумачення службових елементів та розкритті особливостей їхнього функціонування, висвітленні їхніх структурних типів, характеристиці семантико-парадигматичних зв'язків тощо. Така лексикографічна граматика постає наче дзеркальне відбиття узагальненого внутрішньомовного і зовнішньомовного навантаження службових елементів, їхнього парадигмального простору та ін., пор., наприклад (Зализняк 1977), де в інверсійному словорозташуванні подано сто тисяч слів з побудовою відповідних системно визначуваних парадигм з виявом усіх реальних словоформ; у цьому разі для службових елементів основною постає частиномовна позначка, а за наявності омонімії частининомовних виявів

через відповідний розділовий знак (;) подано обидві частини мови на зразок *аж част.*; *союз* (Зализняк 1977: 274), (*когда н.*; *союз* (Зализняк 1977: 149), для сполучників, часток та низки інших слів подано також віднесення їх до відповідного функційно-семантичного розряду за умови інтонаційного виділення / нівелювання та тим чи тим синтагматичним вираженням, де послідовно реалізована певна семантика (*да (без удар.) союз*; *да (без удар.) част. (усилительная)*: да где же они?; да ведь я там не был; это что-нибудь да значит и т.п.); *да част. (утвердительная, вопросительная и др.)*: да, я там был; ты там был, да?; да, я забыл сказать...; да здравствует; да настанет мир и т.п. (Зализняк 1977: 149); *когда н.*; *союз* (Зализняк 1977: 149)). Подібне опрацювання спрямоване на підтвердження особливого функційного статусу елемента, традиційно визначуваного як службовий. Кожний зі службових елементів набуває особливих вимірів у силу їхньої функційної специфіки та внутрішньореченнєвого навантаження, реалізації інтенцій повнозначних слів тощо. Так, наприклад, частка набуває особливих вимірів лексикографічного тлумачення навіть у граматичному словнику, тому що здебільшого зорієнтована на відповідне ситуативно-прагматичне оточення і реалізації настанов мовця, хоча в більшості випадків тільки наголошено категорійно-класну омонімію: *хоча союз*; *част.* (Зализняк 1977: 877) та ін. Ядерний компонент лексикографічної граматики службовості здебільшого виявний у тлумачних словниках: *до*, *прийм.*, *з род. в.* Сполучення з *до* виражають: просторові відношення; часові відношення; кількісні відношення; об'єктні відношення тощо (СУМ II: 315–316), див. також (ЗАГНІТКО 2007: 67). Так, за спостереженнями дослідників (МЕЙЗЕРСЬКА 2010: 12), у тлумачних словниках обов'язковими постають шість (орфографічний, категорійний, граматичний, смисловий (вказівка на характер синтаксеми), семантичний, ілюстративний) і десять факультативних (фонетичний, параметр самостійності / факультативності, параметр однозначності / багатозначності, ареальний, фразеологічний, стилістичний, синонімічний, антонімічний, омонімічний, параметр лексичної сполучуваності) (МЕЙЗЕРСЬКА 2010: 12). Водночас наголошено на необхідності послідовного розмежування у вторинних прийменникових одиницях омонімії, подаючи їх в окремих словникових статтях (МЕЙЗЕРСЬКА 2010: 13–14). Такий підхід витворює ядро лексикографічної граматики. Підтвердженням такого тлумачення легко віднайти в (ГОРОДЕНСЬКА 2007), де досліджувано граматичну природу, функційні параметри, особливості використання та інше сполучників. Цей словник своїм тлумаченням зорієнтований на розгляд основних виявів типової / нетипової службовості на прикладі сполучників. Водночас наголошувано на синкретизмі окремих сполучників, наявності в їхньому функційному вияві ядра і периферії тощо (ГОРОДЕНСЬКА 2007: 7). Так, у сполучників на зразок *а*, *але*, *та*, *проте*, *однак*, *однаке* К. Городенська вирізняє, крім ядерної площини – сурядної семантики, також периферійну сферу – реалізацію ними протиставно-допустових відношень: *А тільки замовчивши / Або куди летиши – / Занис*

серденько, неначе на чужині (Л. Глібов) – підрядний детермінантний зв'язок між головною і підрядною частинами (Городенська 2007: 11). За наявності кількох семантико-синтаксичних функцій вершинною постає його регулярно типова функція: *zame*₁ – 1. Сполучник сурядності, протиставний, виразник протиставних семантико-синтаксичних відношень з відтінком компенсації, відшкодування: *Довго діти доглядали саджанці, zame вони тепер милують своєю красою* (А. Яна); 2. Сполучник сурядності-підрядності, протиставно-допустовий, виразник протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень: *У липні надворі пусто, zame на полі густо* (Укр. прислів'я); 3. Сполучник сурядності, приєднувальний, виразник приєднувальних семантико-синтаксичних відношень: *Це лиш слова, / Zame вони безсмертні* (Л. Костенко) (Городенська 2007: 67–68); дві принципово різні синтаксичні функції і відмінні семантико-синтаксичні відношення подано окремими статтями: *zame*₂ – 1. Сполучник підрядності, наслідковий, виразник наслідкових семантико-синтаксичних відношень, синонім до наслідкового сполучника **так що**: *Латин од няньки наживався, / Zame ж за няньку і вступався* (І. Котляревський) (Городенська 2007: 69). У такому граматичному словнику службових слів окремим рядком простежено походження витлумачуваного елемента (первинний / вторинний), його будову (складний / складений), з'ясовано спосіб уживання (одиничний / повторюваний / парний) з простеженням закономірностей розподілу парного сполучника, схарактеризовано також синонімію: **ледве... як** – сполучник підрядності, часовий, виразник часових семантико-синтаксичних відношень, указує на швидке настання дії або стану в головній частині після завершення дії або стану в підрядній частині, синонім до часового сполучника *тільки... як*, поєднує підрядну часову частину з головною частиною складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком: *Ледве Тарасові минуло 9 років, як умерла мати* (Панас Мирний) ... Вторинний, складений. Парний, розподіляється між підрядною часовою частиною (**ледве**) і головною (**як**) (Городенська 2007: 103). Для порівняння, словник, структурований за широким тлумаченням лексикографічної граматики службовості загалом, а прийменника зокрема, містить двадцять п'ять позицій, з-поміж яких вісімнадцять постають регулярними (Всеволодова 2005: 3–43). Таким чином встановлюється функційно-семантичне поле прийменника.

5. Лексикографічна граматика службовості: парадигмальний і синтагматичний рівні. Широке розуміння лексикографічної граматики службовості вичерпно охоплює закономірності тлумачення службових елементів та увесь спектр їхньої парадигматики: синтагматичної, морфологічної, семантичної, функційної, дериваційної, контекстуальної (контекстної / текстової). Така граматика враховує типологічні особливості службових категорійних класів слів з урахуванням позиційно-лінійної, структурної, змістової, характерологічної та інших особливостей відповідних елементів. З-поміж структурувальних елементів службовим словам належить особливий статус, опис яких є важливим виступає

не стільки у формально-описовому аспекті, скільки у змістовому з виявом їхньої синонімії і варіативності, антонімії й омонімії та ін., особливо в актуальному і прикладному аспектах. Службові слова належать до тих категорійних класів слів, які вимагають визначення особливостей функціонування та встановлення вичерпного переліку правил такого функціонування, що заторкує практично увесь лад мови. Наголошення на тих чи тих моментах вживання службових слів дозволяє кваліфікувати ступінь вияву аналітичності певної мови, пор. кваліфікацію прийменників як аналітичних синтаксичних морфем (І. Вихованець) і под. Водночас категорійні класи службових слів та їх аналіз вимагають звернення до таких питань, як моделювання семантичної уяви висловлення, закономірностей його функційної перспективи, а також діагностування природи аргументних і сирконстантних статусів, розподіл аспектуальної інформації з-поміж елементів тексту тощо на кшталт *У разі проведення в Україні дострокових парламентських виборів, партія Єдиний Центр готова піти на них у союзі з партією Наша Україна* (Ю. Писаренко) (*у союзі з* – посилення аспектуальної соціативності). У цьому розрізі аргументованим виступає диференціювання службовості, що за позиційно-лінарним виявом членована на позиційно закріплену / позиційно вільну. До першої належать: 1) післяслівники одно- / двоелементного вияву – завжди перебувають у постпозиції за прямого порядку слів (*наступити на, відійти від, підійти до / переїхати з ... до, від повозити від ... до, опустити з ... на* і под.), в інших мовах їхнє значення може передаватися суто словотвірними елементами, пор., наприклад, у німецькій мові *bringen* 'принести' → *herauf + bringen = heraufbringen* 'von dort unten hierher oben bringen' 'принести знизу наверх, де перебуває мовець'); 2) прийменники – лінарно розміщені в контактній / дистантній іменниковій препозиції (*на подвір'ї, над прірвою, для власних потреб / серб. у дворишту, изнад реке, за своје потребе*); 3) сполучники – перебувають в інтерпозиції (за М. Гроховським, вони є двомісними синтагматичними елементами зі сталим упорядкуванням): *стомлений, але задоволений; прийшов, щоб побачити*; на відміну від часток як одномісних синтагматичних елементів зі змінним розташуванням (Grochowski 2005: 89–90). До позиційно вільних належать частки, що можуть стосуватися окремого члена речення (*Полонені повернулися аж надвечір, а могли й не повернутися* (А. Яна) – стосується присудка) і речення загалом, надаючи йому відповідного відтінку (*І коли нарешті настануть кращі часи?* (В. Земляк)). Частки протиставлені сполучникам, прийменникам як такі, що можуть поставати особливими висловленнями, що повинно знайти вичерпне висвітлення в лексикографічній граматиці службовості (пор. з-поміж загальної кількості українських часток (базу складає „Словник української мови” (в 11-ти т.), де зафіксовано 115 словникових статей, у яких реєстрове слово визначене як частка), було виявлено, що функцію часток-висловлень виконують 35 з них, або 32,9 %).

Позиційно-лінійний вияв допоміжності дозволяє встановити ємність і наповнюваність їхньої синтагматичної парадигми і схарактеризувати особливості їхньої сполучуваності. Усе це уможливило визначення парадигмального інвентаря кожної з частин мови.

6. Лексикографічна грамати́ка службовості: функційний вимір.

Частиномовна кваліфікація прийменників (власне-прийменники і післяслівники), часток (власне-часток і часток-висловлень) і сполучників (власне-сполучників і сполучникових виразів) ґрунтується на відповідних диференційних ознаках. Визначальними рисами прийменника як морфосинтаксичної категорії є: 1) синтаксемотвірна функція (утворює синтаксему, постаючи її формантом (*на узліссі, з причини зацікавлення*)); 2) позиційно-синтаксична маркувально-синтаксемна функція; 3) впроваджувальна функція (введення синтаксеми у висловлення) (за М. Конюшкевич). Кваліфікаційними ознаками сполучника постають: 1) дво-місність; 2) вираження форм синтаксичного зв'язку; 3) вияв смислових відношень між компонентами; 4) надпредикатний статус (*прийшов, бо чекали*). Частці властиві такі ознаки: 1) дискурсивно-системотвірна функція; 2) ситуативно-дискурсивна виявність. У силу цього прийменнику, сполучнику, частці властиві власні парадигмальні простори. Так, у сфері прийменника, сполучника, частки утворюються: а) морфологічна (*від рук / від руки кого; з наказу / за наказом кого* – прийменник; *за той час поки / за той час що / за той час коли* – сполучник; *ну / ну як / ну і / ну коли* – частка); б) морфосинтагматична – особливості сполучуваності (у сфері прийменника – первинних прийменників з відмінковими формами, вторинних – з первинними й відмінковими словоформами (*на руках кого / на руках з ким / на руках у кого / під руками кого / у руках кого / у руки кого/кому / у руки до кого / під рукою кого / у руку кому / для рук кого тощо*)), з-поміж сполучників – виявляти регулярність/нерегулярність поєднування в системі координативних / субординативних відношень (*стомлений, але задоволений; думати, що / як / мов / немов / коли / хоч і под.*), а для часток – регулярна спроможність поєднуватися зі словоформою (*хай / нехай скажу, не скажу, ні слова*) або з висловленням загалом (*лиш / лише, лишень* (Люблю пісні мого краю, та не спляю на тім **лишень** (М. Рильський))); в) семантична ↔ функційно-семантична (встановлення усіх функційно-семантичних ємностей прийменника, сполучника, частки (див.: (*Mluvnické češtiny* 1986: 197–238)); г) дериваційна – охоплює у сфері прийменника / сполучника / частки усі можливі похідні (напр., усі прийменникові похідні, утворювані не тільки іменниковими словоформами, але й спільнокореновими прислівниками тощо (за М. Конюшкевич): *навскіс від чого / навскіс повз що / навскіс через що / навскіс чого / навскіс від чого та ін.*). До цих парадигм прилягає текстова / контекстуальна (контекстна), що містить усі ізофункційні словоформи, протиставлені одна одній граматично і водночас об'єднані денотативно (за Ф. Панковим). Така парадигма охоплює вихідне слово – ядро – та його контекстуальні (контекстні) кореляти. Ядро формує

ізосемічне слово у складі ізосемічної ізоморфної конструкції, приядерну сферу витворюють контекстуальні кореляти – ізосемічні слова у складі ізосемічних ізоморфних конструкцій. Найближчу периферію складають ізосемічні слова у складі неізосемічних конструкцій, абсолютну периферію – неізосемічні слова. Лексикографічна граматики службовості зорієнтована на висвітлення статусу таких елементів у змістовому просторі мови, що охоплює об'єктивні (диктальні (Ш. Баллі), диктумні (С. Кацнельсон)) і суб'єктивні (модальні (Ш. Баллі), модусні) смисли (сюди ж належать структури цього простору: функційно-семантичні категорії, функційно-семантичні поля, системи значень, типові ситуації), водночас вона враховує сукупність засобів вираження тих чи тих смислів (це дозволяє встановлювати закономірності еквівалентності, встановлювати рівні останньої). Не менш важливим виступає розгляд типології засобів службовості в різних аспектах та характеристика в межах словникової статті їхнього функціонування у мовленні, враховуючи ті чи ті дискурсивні практики. Одним із постулатів лексикографічної граматики постає також простеження мовних механізмів, що визначають адекватні потреби комунікантів функціонування у мовленні мовних засобів, пор.: *йти до річки* і *йти на річку*; *розташуватися в хаті* / *розташуватися за хатою* / *розташуватися під хатою* та ін.

Функційно-комунікативний підхід у лексикографічній граматиці службовості гарантує вичерпне висвітлення участі службових елементів в актуальному членуванні і диференціювання за їх допомогою різновидів фокусів теми (параметризація атонічної теми) і реми (власне-реми, дистальної реми, модальної реми, атонічної реми) тощо.

7. Структура словникової статті службового елемента. Використання усіх напрацьованих диференційних ознак категорійно-класних слів службовості, їхнього статусу в сучасній граматичній системі, внутрішніх активних взаємозв'язків і взаємодії та застосування функційно-описових і функційно-комунікативних різновидів їхнього аналізу дозволяє змодельовати лексикографічне тлумачення кожного з категорійних типів службових елементів з послідовним виявом особливостей їхніх типологічно-кваліфікаційних, функційно-класифікаційних виявів, розглядом ємно вичерпних обсягів функційно-семантичних парадигм. Орієнтовно стаття може структуруватися, на прикладі частки, так:

Аж – частка; **I. Характерологія:** проста; за походженням – злиття сполучника *а* і частки *же* з випадінням кінцевого ненаголошеного;

II. Функційні вияви: амодальна; дискурсивна; емоційна; текстоструктурувальна лінеарна; за семантикою – підсил., може виступати: а) як вияв підсилення дії: *Дівчина аж горить від сорому* (О. Гончар); ознаки: *Листя в променях аж світле* (М. Коцюбинський); б) як вияв кількісної значущості: *Відтоді минуло аж три роки* (М. Івченко); в) як вияв несподіваності / раптовості дії: *Хлопець обернувся – аж перед ним дівчина* (С. Васильченко); г) як вияв граничного простору: *Як чекав на неї в шкільному дворі, щоб разом іти додому, а потім проводжав, несучи*

плащ-намет, **аж** за вербочки, де місток дерев'яний через яр, – далі вона ніколи не дозволяла проводити себе... (А. Дімаров); виділ.: *Якось опівночі я не витримав, підкрався до віконця, **аж** він стоїть посеред келії з чорною книгою...* (А. Дімаров); 4) як вияв подиву: ***Аж** підстрибнув від здивування Дмитро* (Валер'ян Підмогильний);

III. Комунікативний вияв: а) актуалізаційна: *Покладе на стола сірникову коробку і чеше, чеше нариса, **аж** друкарка не встигає за ним, та все до ладу, гарно – заслухаєшся* (А. Дімаров); б) рематична: *Дівчина **аж** похилилася вся* (О. Слісаренко);

IV. Синтагматика: 1) *аж + не* (частка + частка) – емоційна з виявом відтінку подиву: *Дівчина **аж не** стямилася* (А. Яна); 2) *аж + поки / доки* (частка + прислівник) – у підрядних частинах на позначення досягнення граничної межі дії / стану / процесу: *Ладимир біг слідом (так він біг за підводою, до якої припнули батька, а поліцей шмагав його пугою), **аж поки** Степан не сховався в огороженому двометровим парканом дворі* (А. Дімаров); 3) *аж + геть* (частка + частка) – далеко: *Бійці швидко віддалялися, **аж геть** їх видно* (О. Гончар); зовсім, цілком: *Хлопці **аж геть** потомилися* (В. Сухомлинський); 4) *аж + надто* (частка + частка) – надзвичайно, суттєво, важливо: *Нам **аж надто** кортіло все побачити й почути* (М. Стельмах); 5) *аж + ніяк + не* (частка + прислівник + частка) – ніякою мірою, в жодному разі: *Все написане **аж ніяк не** в нашому стилі* (Україна молода. – 2001. – 17 вересня); 6) *аж + до / за / під / на / у(в)...* (частка + прийменник) – вияв граничної просторової / часової / кількісної межі: *На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола **аж до** самої кладки, що одним кінцем трималась на з'їждженому колесі, а другим – на березі* (М. Стельмах); *Заєць стрибнув **аж під** самісіньку хату* (О. Іваненко); *Хотілося піднятися вище і вище, **аж під** оті он хмари, де кружляло кілька спортсменів, але мені поки що не можна, в мого махольота крила не червоного, а білого кольору, а це означає, що мені заборонено одриватися од землі вище, ніж на сто метрів* (А. Дімаров); 7) *аж он / аж ось* (частка + частка) – підсилювально-вказівна з наголошенням близькості / віддаленості: ***Аж он** там видніється наше село* (О. Слісаренко) або раптовості, несподіваності дії: ***Аж ось** вікно відчинилось і звідти вистрибнув великий кіт* (І. Карпа); те саме значення – *аж гульк / аж глядь / аж от* (частка + частка): ***Аж гульк** – з води повиринали русалки і до берега* (А. Яна); ***Аж глядь!** – палати зайнялися* (Т. Шевченко); ***Аж от** Катря кинулась у двері* (Марко Вовчок); в ускладненій моделі: *аж ось де / аж от де* (частка + частка + прислівник) – конкретизація / актуалізація місця: ***Аж ось де** зустрічали весни ми з тобою* (А. Яна); або конкретизація / актуалізація часу *аж ось коли / аж от коли* (частка + частка + прислівник): ***Аж ось коли** прийшло до нас це щастя* (О. Слісаренко); 8) *аж + ген* (частка + прислівник) – підсилювально-вказівна з виявом семантики віддалення: *Зустрілися ми з тобою **аж ген** у тій долині* (М. Івченко); 9) *аж-аж-аж* – посилення дії, бажання: *А спати нам **аж-аж-аж*** (М. Івченко).

V. Семантико-парадигматичні ознаки: **Омонім** – аж, сполучник підрядності (наслідковий: *Віють вітри, віють буйні, / Аж дерева гнуться* (І. Котляревський); часовий: *Носив вовк козу, аж і вовка понесли* (М. Номис)), сурядності (протиставний): *Я думала, що спить батько, / Аж він умирає* (Т. Шевченко); **Синонім** – 0; **Антонім** – 0; **Варіант** – *ажень*, діал., підсил.

VI. Квантитативні характеристики: художньо-белетристичний – 221; публіцистичний – 45; офіційно-діловий стиль – 10 (частота вказана на 10000 знакових одиниць тексту).

VII. Динаміко-еволюційні параметри: **Словарь Б. Грінченка:** *аж* – сполучник (1 – підрядний наслідковий; 8 – підрядний часовий; 9 – сурядний протиставний); як частка – (2–10), з-поміж яких: (2) – значна кількість: *Аж три пари на radoцax кумів назбирали* (Т. Шевченко); (3) місце / час з прийменниками *до / за / на* та ін.: *Аж до моря запорожці степ широкий крили* (Т. Шевченко); (4) *аж + поки* – до тих пір поки; (5) *аж-агось, аж ось, аж ось де, аж осьдечки, аж от, аж от де* – ось, ось де, як ось; (6) – *аж ось коли / аж от коли* – ось коли; (7) – *аж он / аж ондечки* – ось там; *аж гульк!* – як раптом; (10) – *аж-аж-аж!* – показує посилену дію, бажання; **Омонім** – *аж* (сполуч.); **Варіант** – *ажень* (сполучник) (Грінченко 1996: 4–5);

Тимченко: *аж* – прислівник (3), де (1) – міра часу, місця, ступеня величини, сили: *Отъ весны... аж до зими*; (2) – ось, раптом: *такъ дуже з'явався, Ажъ бачця Анголик з рогами до мене прибрався*; (3) – тільки, лише: *Ажъ 13 сентября зъ ляхами потреба была; аж* – сполучник (6), де (1) – поки не; (2) – як, як вже; (3) – як раптом; (4) – несподіваність: *Хотѣламъ понести его (перехристъ) у комнату, ажъ двери комнатные мотузкомъ завязаны*; (5) – якщо: *И мы то отложили ему до нашего щастного, ажъ дастъ Богъ, приѣханья къ великому князству Литовскому*; (6) – так що навіть, що навіть: *Ждали часъ немалый врядникъ паней Петровои, ажъ по него посылали, абы на копу приишоль* (Тимченко 2002: 27–28);

СУМ: *аж* – частка, підсил. (1–4), де (1) – підсилення ознаки / дії; *аж-аж-аж* – вираження великого бажання, найвищої міри чого-небудь; *аж геть* – дуже далеко; *аж надто* – дуже, вкрай, надзвичайно; *аж ніяк не* – ніскільки не, трохи не; (2) – перед словами кількості на посилення її повноти, цілісності, значності; (3) – перед словами місця / часу з прийменниками *до / за / на* та ін. на позначення досягнення межі; *аж он* – там далеко; *аж ось (от) де* – так ось, де; *аж ось (от) коли* – так ось коли; (4) – позначення несподіваності дії; *аж гульк (глядь); аж ось (от)*; **Омонім** – *аж* (сполуч.); **Варіант** – *ажень* (частка) (Словник української мови 1970: 22–23);

ВТСУМ – частка, підсил. (1–4); (1) – позначення підсилення ознаки або дії (1). **Омонім** – *аж* (сполуч.) (1–4), де (1) – підрядний наслідковий; (2) – сурядний протиставний; (3) – підрядний часовий; *аж-аж-аж* – вираження великого бажання; *аж геть* – дуже далеко; *аж надто* – вкрай,

дуже, надзвичайно; *аж ніяк не* – ніскільки не, нітрохи не; (2) – перед словами на позначення кількості для наголошення її значності; (3) – перед словами на позначення місця / часу дії, здебільшого з прийменниками *до, за, на* та ін. з наголошенням далекої / крайньої межі; з тим самим значенням – у підрядних часу зі словами *поки, доки*; *аж он* – он там; *аж ось (от) де* – так ось де; *аж ось (от) коли* – так ось коли; (4) – на вираження несподіваності дії; *аж гульк (глядь)* – коли раптом; *аж ось (от)* – коли раптом; *аж раптом* – зовсім несподівано; **Варіант** – *ажень* (частка) (*Великий тлумачний словник сучасної української мови* 2007: 15).

8. Узагальнення і перспективи. Створення цілісної лексикографічної граматики службовості можливе за концептуального напрацювання усіх класифікаційних критеріїв – структурних, семантичних, функційно-описових, функційно-комунікативних, семантико-парадигматичних тощо, простеження ємності парадигмального простору (морфологічного, морфосинтагматичного, семантичного (функційно-семантичного), контекстного (текстового)), та аспектів – динаміко-еволюційного і характерологічного, що може бути доповненим квантитативними ознаками службових слів та встановленням особливостей аргументного / сирконстантного закріплення службового компонента в семантико-синтаксичній ієрархії речення. Лексикографічна граматика службовості своєю основою має послідовне дотримання у висвітленні обов'язкових ознак службового слова та врахування в його кваліфікації факультативних ознак. Перспективним постає не тільки створення відповідних лексикографічних праць кожного категорійного класу службових елементів, але й простеження загальнокатегорійних властивостей службовості в окремій національній мові та порівняння цих властивостей у системнорізних мовах, що уможливить напрацювання адекватних трансляційних методик і простеження спільних та відмінних функційних, парадигматичних і синтагматичних характеристик службовості в досліджуваних мовах.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- АХМАНОВА, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. – Изд. 4-е, стереотип. Москва: КомКнига, 2007.
- БАЦЕВИЧ, Ф. „Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки і (й) у сучасному українському мовленні.” *Українська мова і література в школі*. Ч.1 (2008): 41–44.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови* (ВТСУМ). Ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2007.
- ВСЕВОЛОДОВА, М. В. (ред.). *Материалы к словарю „Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функциональная грамматика реального употребления”*. Вып. 1. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2005.
- ГОРОДЕНСЬКА, К. Г. *Граматичний словник української мови: сполучник*. Київ – Херсон: Інститут української мови НАН України – Херсонський державний університет, 2007.
- ГРИНЧЕНКО, Б. (упор.). *Словарь української мови*. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996.

- Канюшкевич, М. І. *Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка*. Ч. 1: Дыяпазон А–Л. Гродна: ГрДУ, 2008; Ч. 2: Дыяпазон М–П. Гродна: ГрДУ, 2010; Ч. 3: Дыяпазон Р–Я. Гродна: ГрДУ, 2010.
- Загнітко, А. П. и И. Г. Данилюк. *Словник українських прийменників. Сучасна українська мова*. Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2007.
- Загнітко, А. „Функционально-семантическая типология частиц: внутрипредложенческий и контрактивный аспекты.” *Príspevky k aktuálnim otázkám jazykovédne rusistiky*. Т. 3. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2009: 146–154.
- Зализняк, А. А. *Грамматический словарь русского языка. Словоизменение*. Москва: Русский язык, 1977.
- Зубець, Н. О. *Українська лексикографія другої половини ХХ – початку ХХІ століття: навчальний посібник*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008.
- Киклевич, А. *Притяжение языка. Т. 2: Функциональная лингвистика*. Olsztyn: Instytut Dzienikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008.
- Левакіна, Т. В. *Семантична диференціація та функціонування прийменників соціативності в українській мові*. Автореф. канд. філол. наук. Запоріжжя, 2011.
- Мейзерська, І. В. *Прийменник в українській тлумачній лексикографії II половини ХХ століття*. Автореф. канд. філол. наук. Київ, 2011.
- Панков, Ф. И. *Опыт функционально-коммуникативного анализа русского наречия: на материале категории адвербиальной темпоральности*. Москва: МАКС Пресс, 2008.
- Словник української мови (СУМ)*. Ред. П. Й. Горещький. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1970.
- Тимченко, Є. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII століть*. Київ – Нью-Йорк: НАН України – УВАН у США, 2002.
- Шчэрбын, В. К. *Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі: манаграфія*. Минск: Беларускі кнігазбор, 1996.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Red. Zuzanna Topolińska. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1984.
- GROCHOWSKI, M. „Wpływ zmiany pozycji linearnej partykuły na strukturę semantyczną wypowiedzenia.” *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich* (5): *Opis, konfrontacja, przekład*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2005: 89–94.
- GROCHOWSKI, M. „Konsepceja słownika partykuł polskich.” *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich* (7): *Opis, konfrontacja, przekład*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2009: 65–72.
- Mluvnice češtiny: Tvaroslovi* [2]. Red. J. Petr. Praha: Academia, 1986.

Анатолий П. Загнітко

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА СЛУЖЕБНОСТИ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ: КАТЕГОРИАЛЬНЫЙ И ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЙ УРОВНИ

Резюме

В статье охарактеризованы особенности категориальных слов служебности, определены главные квалификационные признаки и параметры лексикографической грамматики служебности с разграничением ее широкого и узкого понимания; установлены разновидности единиц лексикографической грамматики служебности и предложены определяющие признаки парадигматического пространства служебных слов; предлагается структура словарной статьи, основывающейся на широком понимании лексикографической грамматики служебности.

Ключевые слова: лексикографическая грамматика, категориальный класс слов, морфосинтагматическая парадигма, морфологическая парадигма, контекстная парадигма, словарная статья.

Елена Валерьевна Недич
Православный Свято-Тихоновский
гуманитарный университет
Филологический факультет
Москва

ИТЕРАТИВНАЯ МНОЖЕСТВЕННОСТЬ В РУССКОМ, СЕРБСКОМ И МАКЕДОНСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная работа представляет собой типологический анализ способов выражения итеративной множественности в русском, сербском и македонском языках. Цель исследования – проанализировать и описать средства, которыми создаются ситуации повторяемости действия в русском языке в сопоставлении с сербским и македонским, и выявить сходства и различия в выражении итеративности в перечисленных языках. В качестве метода исследования в работе применяется функционально-семантический и сопоставительный анализ. Вначале рассматриваются теоретические проблемы, связанные с итеративной множественностью и способами её выражения в языках; устанавливается, что центром функционально-семантического поля итеративной множественности является несовершенный вид славянского глагола и некоторые способы глагольного действия. Далее исследуются способы выражения итеративной множественности в русском, сербском и македонском языках соответственно. Главы построены по единому плану: сначала описываются возможности выражения итеративной множественности несовершенного и совершенного вида глаголов, затем – транспозицию глагольных времён и наклонений для выражения множественности, затем конструкции со значением повторяющегося действия, наконец – лексические способы выражения множественности в трёх языках. В заключении автор обобщает полученные результаты и приходит к выводу, что в трёх исследуемых языках основным способом выражения итеративной множественности являются глаголы несовершенного вида, а также транспозиционное употребление некоторых глагольных форм (среди прочего – императива в сербском и македонском, потенциала в сербском, будущего в прошедшем в македонском). В русском и сербском языках для выражения итеративности используются также глаголы совершенного вида, а в македонском этого нет. Однако в македонском языке, есть особая группа итеративных глаголов так называемого повторительного вида, которые не могут употребляться в значении настоящего актуального, а только повторяющегося действия.

Ключевые слова: глагольная множественность, итеративность, функционально-семантическое поле

Глагольная множественность представляет собой важную универсалию, которая лишь в последнее время привлекла внимание лингвистов. Настоящее исследование посвящено итеративной множественности, одному из типов множественных ситуаций.

Так же, как и понятия, которые выражаются существительными, всегда представляют, исходя из оппозиции один / больше одного, так и действия, выраженные глаголом, всегда представляют, учитывая подобную оппозицию: одно действие / множество действий. Современные исследователи говорят, что такая оппозиция присутствует во многих языках, близких и не очень близких между собой.

Нашим интересом и темой данной работы является итеративная множественность в русском, сербском и македонском языках.

Хотя существует достаточно подробная монография под редакцией В. С. Храковского (1989), нельзя сказать, что интересующие нас языки освещены там досконально. В статье Ю. П. Князева (1989), посвященной итеративности в славянских языках, дан довольно общий обзор, и многие языковые факты остались за рамками его исследования, кроме того, не всегда адекватно отражена ситуация в сербском и македонском языках. Существует большое число статей, посвященных отдельным аспектам глагольной множественности по каждому из трех языков. Однако до сих пор не существует исследования, в котором бы систематично и подробно в сопоставительном аспекте рассматривалась итеративная множественность в русском, сербском и македонском языках.

Наша цель состояла в том, чтобы проанализировать и описать средства, которыми создаются ситуации повторяемости действия в русском языке в сопоставлении с сербским и македонским, и выявить сходства и различия выражения итеративности.

Следует особо подчеркнуть, что при исследовании мы идем от значения к форме.

Материалом исследования послужили произведения русских, сербских и македонских авторов, а также разговорная русская и сербская речь. Для эксцерпции использованы произведения русских, сербских и македонских писателей. Для сравнения привлекались также переводы отдельных произведений сербских и македонских авторов, выполненные профессиональными переводчиками.

1. Классификация конструкций с семантикой множественности.

Итеративность – аспектуальная категория, определяющая ситуацию с точки зрения ее повторяемости во времени. Количественный глагольный аспект является наименее грамматикализированным в аспектологии. То есть эта категория не имеет регулярного средства выражения. В предложении множественное действие маркируется грамматическими, словообразовательными, лексическими, синтаксическими и контекстуальными средствами. Очень часто повторяющееся действие выражается за счет сочетания нескольких средств. Поэтому следует говорить не о повторяющемся действии, а о ситуации. „Абстрактная ситуация представляет собой пропозицию, центром которой является предикат. Поэтому

<...> естественным объектом аспектологического анализа является не просто действие или предикат, а ситуация, выражаемая в предложении. Следует подчеркнуть, что различные свойства, обычно приписываемые действиям или предикатам, фактически оказываются свойствами ситуаций” (Храковский 1989: 12).

Известно несколько классификаций итеративных ситуаций. Две из них представляются нам наиболее полными. Первая принадлежит В. Дресслеру (DRESSLER 1968), а вторая предложена В. С. Храковском в книге „Типология итеративных конструкций” (1989) и представляет собой универсальную концепцию для всех языков, которая охватывает все возможные ситуации. В основу классификации положено два семантических признака: 1. периоды времени, в которые осуществляются ситуации, 2. количество семантических актантов каждой из ситуаций, входящих во множество ситуаций. В зависимости от комбинации этих признаков выделяется три типа ситуаций: **мультипликативные, дистрибутивные и итеративные.**

При создании классификации учитывались следующие факторы, взаимодействующие в предложении:

1. лексическое значение глагола;
2. денотативный статус актантов;
3. наличие аспектуально релевантных обстоятельств;
4. видо-временное значение глагольной формы.

Классификация является логичной и исчерпывающей, поэтому она была принята в данном исследовании.

Здесь мы опишем все типы множественных ситуаций по существующей классификации, а дальнейшая часть нашей работы будет посвящена собственно итеративу. В. С. Храковский выделяет следующие значения:

Мультипликатив. Обозначает единый множественный акт, состоящий из множества „микродействий” (*кашлять, мигать*), это единичное „микродействие” выражается семельфактивом (*кашлянуть, мигнуть*). При этом во всех повторяющихся ситуациях представлены тождественные наборы актантов, а повторение проходит в один период времени:

Александр чихал весь день (Разг.)

Для выражения мультипликативного значения в сербском, русском и македонском языках используются многоактные глаголы, глаголы ненаправленного движения (для сербского и русского языков) и глаголы прерывисто-длительного способа действия, выступающие в несовершенном виде.

Многоактные глаголы в русском языке не имеют определенных маркеров, но их можно выявить по наличию семельфактивных пар: *прыгать* – *прыгнуть* (хотя их может и не быть), а в сербском языке они могут иметь специальные суффиксы: -к-, -ар-, -уц-, -ушк-, -ут-: *љубати* – *љубљакати* (*качать* – *покачивать*). Также это могут быть глаголы, в семантику которых входит мультипликативное повторение: *трпати* (*дергать*).

Наш пас се чешика цео дан, вероватно има буве. (Разг.) Наш пес весь день чешется, наверное, у него блохи.

Ненаправленные глаголы движения в русском языке – это пары типа *бежать – бегать, носить – нести, везти – возить*. В сербском языке возникли новые разнонаправленные глаголы движения, после того как была утрачена первоначальная парность (*ходати, носати*).

Глаголы прерывисто-длительного способа действия – это глаголы несовершенного вида, образованные от глаголов совершенного вида и от многократных глаголов. Такие глаголы в русском языке могут образовываться с помощью различных префиксов и суффикса (*-ыва- / -ива-*): *помахивать, постукивать*.

Дуго је ућуткивала бебу, док се коначно није смирила и заспала. (Разг.) Она долго утихомиривала младенца, пока тот наконец не успокоился и не заснул. (в оригинале – мультипликативный глагол)

Дистрибутив. Обозначает неоднократное осуществление ситуации, причем происходит последовательный „перебор” единичных представителей единичного актанта.

В этом году тетушка перезабывала всех родственников. (Разг.)

Существует много подтипов дистрибутивного типа, в зависимости от количества актантов, причем во всех подтипах дистрибутивного значения затрагивается субъект или объект.

Дистрибутивное значение выражается несколькими группами префиксальных глаголов, которые почти всегда выступают в совершенном виде. В русском языке они могут выступать в формах прошедшего времени совершенного вида, в сербском языке – в формах настоящего времени и формах перфекта совершенного вида.

Још тог истог лета он је имао прилике да говори с људима који су долазили из Босне. Распитивао је и казали су му. (Андрић, Иво, Мост на Жепи) Тем же летом у него была возможность поговорить с людьми, которые приезжали из Боснии. Визирь их расспрашивал, ему отвечали. (Перевод здесь и далее, если нет ссылки на переводчика, – Е. Н.)

Дистрибутивные глаголы часто имеют экспрессивный характер:

И зато су све њене мисли и молитве ишле само за једним циљем: да се похватају што пре ти несрећни хајдуци и да се једном учини крај овом страином животу. [Иво Андрић, Жеђ] И поэтому все мысли и молитвы ее сводились к одному – чтобы как можно скорее переловили этих несчастных гайдуков и пришел бы конец страшной жизни. [Иво Андрич, Жажда, перевод Т. Поповой]

Итератив. Обозначает повторение ситуации через определенные промежутки времени, с той или иной периодичностью. Во всех повторяющихся ситуациях представлены тождественные наборы актантов.

*Каждый месяц Ваня **посещал** бабушку.* (Разг.)

В рамках итератива выделяется **хабитуальное** значение, так, В.А. Плунгян пишет: „**хабитуалис** (регулярно повторяющиеся ситуации, „привычные действия”, становящиеся характеристиками свойств субъекта, ср. контексты типа *он курит, он собирает марки, он пишет стихи*)” (Плунгян 2010: 295) В подобной ситуации мы не усматриваем непосредственно повторяемости, это, скорее, свойство субъекта: *он курит – он курильщик* и т.д.

В различных языках для выражения приведенных выше типов значений используются грамматические, лексические и контекстуальные средства, которые могут сочетаться.

Итератив представляет неопределенную неисчисляемую многократность. То есть из итеративной ситуации невозможно определить, сколько раз совершалось единичное действие.

Мы в рамках итеративной множественности будем выделять **собственно многократное** значение, т.е. конкретное итеративное действие, с тождественным набором конкретных актантов, **пословичное** значение, где субъект является обобщенным, а действия являются обычными, представляют собой правило, для группы субъектов или для всех людей, и **потенциальное** действие, которое имеет значение потенциальной возможности субъекта совершать действие.

В функционально-семантической категории множественности В. С. Храковский различает неопределенную множественность и определенную множественность, или **количественный счет**. При количественном счете указывается сосчитанное множество ситуаций, из которых ни одна не выделяется. Различается точный, неточный и приблизительный счет. Общая особенность точного и неточного количественного счета состоит в том, что эти виды счета принципиально обозначаются лексическими средствами, а специфика приблизительного счета заключается в том, что он может выражаться не только с помощью лексических, но и с помощью грамматических средств. В разных языках показателями приблизительного счета выступают обстоятельственные слова типа *приблизительно, примерно*. Обстоятельства счета могут совместно употребляться с обстоятельствами цикличности.

Некоторые исследователи, кроме уже известных нам мультипликатива, дистрибутива и итератива, предлагают рассматривать как отдельный тип множественных ситуаций собирательную многократность, характерную для славянских языков, в том числе и для сербского. Так, Срето Танасич (Танасић 1996) рассматривает характеристики этого типа множественных ситуаций и описывает способы выражения собирательной многократности в сербском языке. Четкого определения собирательной многократности он не дает, а лишь характеризует ее, указывая некоторые особенности. Этот тип множественных ситуаций С. Танасич описывает в сравнении с тремя, ранее упомянутыми, видами множест-

венных ситуаций. С дистрибутивом и мультипликативом этот тип объединяет то, что все три типа представляют определенное, ограниченное число ситуаций. В собирательной многократности количество интервалов между совершением единичных действий всегда ограничено, а при итеративной повторяемости число интервалов всегда является неограниченным. В связи с этим С. Танасич выделяет еще одно различие собирательной многократности с итеративом – сообщая о количестве действий, при итеративной повторяемости часто говорится о характере интервалов, а при собирательной многократности вместо этих сведений является обязательной информация о количестве отдельных действий. Эта информация может быть точной: числительное+*пути (раз)*, или неточной: *некоторые пути (несколько раз), много путей (много) раз* и т.д.

В нашем исследовании мы не выделяем собирательную множественность как отдельный тип множественных ситуаций, а придерживаемся классификации В. С. Храковского, так как считаем ее более логичной и аргументированной.

Составляющие функционально-семантического поля множественности В. С. Храковский разделяет на следующие компоненты:

1. смысловые классы глаголов, точнее предикатов, сочетающиеся со значением признака множественности,
2. слова и словосочетания, лексически выражающие значения признака множественности и соответственно сочетающиеся в предложении со смысловыми классами глаголов, образующих первый компонент функционально-семантического поля (ФСП),
3. грамматические категории, специально предназначенные для выражения значений данного семантического признака,
4. элементы контекста за пределами предложения, обеспечивающие однократное или многократное прочтение глагольной формы (Храковский 1989:19).

К первому компоненту В. С. Храковский относит глаголы, обозначающие действия, которые локализуются во времени и по своей природе могут прерываться и возобновляться (глаголы, обозначающие негомогенные (предельные процессы – *строить (дом), открывать (окно)*), глаг., обозначающие временные состояния и гомогенные процессы – *лежать, работать*. Эти глаг. часто сочетаются с обстоятельствами, выражающими множественность – *по воскресеньям*).

Ко второму компоненту множественности – обстоятельства: цикличности, интервала, узуральности, кратности, комплексные.

Третий компонент – различные грамматические средства, которые используются для обозначения множественности ситуаций. В русском языке – это, по В. С. Храковскому, прежде всего несовершенный вид (знач. неопределенного множества ситуаций), глаголы многократного (*хаживать*), многоактного способа действия (и других способов действия), глагольные формы *бывает, бывало*, форма имен в позиции актантов, синтаксические средства (кратно-соотносительные конструкции – КСК,

реализующиеся в сложноподчиненных предложениях (с союзами *когда, то, то*)). Опираясь на работу А. А. Зализняк и А. Д. Шмелева, можно указать также прерывисто-смягчительный имперфективный (*покашливать, прихрамывать*), дистрибутивный, или распределительный, перфективный (*перебить, повыбрасывать*) и взаимно-многократный имперфективный способ действия (*переговариваться*) (Зализняк, Шмелев, 2000: 121–122).

Четвертый компонент, составляющий функционально-семантическое поле множественности, по В. С. Храковскому – это элементы контекста.

2. Итеративная множественность в русском языке.

Для всех славянских языков противопоставление совершенный / несовершенный вид является общим. Именно это противопоставление является одним из основных средств выражения итеративности в русском языке.

2.1. Глаголы несовершенного вида в значении итеративного действия в русском языке.

Значение итератива в русском языке выражается преимущественно глаголами несовершенного вида. Глаголы несовершенного вида обладают возможностью выражать итеративность. Формы несовершенного вида свободно употребляются в значении повторяющегося действия в плане настоящего, а также прошедшего времени.

К частным значениям несовершенного вида относится неограниченно-кратное значение: действие представлено как неограниченный ряд повторений, то есть глагол несовершенного вида выступает в собственно многократном значении:

Днями сидели они у меня на плече или устраивались вечером поближе к огню и засыпали, положив на шейки друг другу свои пучеглазые головки. (И. С. Шмелев, Последний выстрел)

Чаще главную роль в выражении этого значения играет контекст (главным образом это лексические показатели итеративности), окружающий глагольную форму, но нужно заметить, что форма несовершенного вида тоже принимает участие в выражении рассматриваемого значения, т.к. в ее семантическом содержании заключена способность сочетаться с показателями нелокализованности во времени.

2.1.1. Прошедшее время повторяющегося действия.

Для выражения итеративного значения в плане прошедшего используется преимущественно форма несовершенного вида.

Для данной формы при обозначении повторяющегося действия наиболее характерно **неограниченно-кратное** частное значение несовершенного вида. В выражении повторяемости действия принимают участие различные элементы контекста. Среди лексических средств наиболее важная роль принадлежит обстоятельствам интервала, цикличности, узитативности. Некоторые исследователи такие обстоятельства считают правоммерным называть итеративными (Храковский 1989: 41).

Обстоятельства **цикличности** выражают регулярно, а также нерегулярно, повторяющиеся периоды времени (чаще всего, календарные): *каждый день, по субботам, по праздникам*.

Обстоятельства **интервала** обозначают промежутки между повторяющимися ситуациями, оценивая их по некой норме: *редко, часто*.

Обстоятельства **узитативности** обозначают относительно регулярное повторение ситуаций: *обычно, иногда*.

Обстоятельство **кратности** обозначают точное или приблизительное количество повторения ситуаций: *два раза, раза два*.

Комплексные обстоятельства совокупно обозначают кратность и цикличность, указывая сколько раз повторяется ситуация в каждый период времени: *три раза в день, один раз в год*.

Ветер и дождь попеременно лизали каменные стены опустевшего училища, выкрашенные в хаотичный серовато-желтый цвет. (Л. Пантелеев, Г. Белых, Дом веселых нищих)

Иногда прошедшее несовершенное в значении повторяющегося действия имеет **квалифицирующий оттенок**:

Он слишком много тратил на какие-то никому не нужные вещи. (И. С. Шмелев, Полочка)

2.1.2. Будущее несовершенное повторяющегося действия.

Такая форма аналогична форме прошедшего несовершенного в рассматриваемом значении. Иногда важную роль в выражении повторяемости играют обстоятельства, а иногда сам глагол:

Мы еще не раз туда будем приезжать. (Разг.)

2.1.3. Настоящее время повторяющегося действия.

При функционировании формы настоящего несовершенного в рассматриваемой ситуации значение итеративности выражается с помощью лексических, словообразовательных и грамматических средств, которые чаще всего комбинируются друг с другом. Так же как при употреблении форм прошедшего несовершенного в данном значении, среди лексических средств наиболее важная роль принадлежит итеративным обстоятельствам (интервала, цикличности, узитативности):

Часто отправляюсь я на Оку с Семеном Федорычем, монастырским дьячком, ловить окуней под железнодорожным мостом. (И. С. Шмелев, Последний выстрел)

Очень широко значение итеративности выражается в кратно-соотносительных конструкциях:

*Я читаю, не обращая внимания на назойливость: но, когда один из комочков **опрокидывает** мне на колени стакан, я быстро **принимаю** меры и **выбрасываю** надоед за заборчик, во двор.* (И. С. Шмелев, Последний выстрел)

2.1.4. Многократные глаголы несовершенного вида.

Иногда значение многократности может быть заключено в самом глаголе. В русском языке многократные бесприставочные глаголы, образующиеся с помощью суффиксов: *-а-, -ва-, -ыва- / ива*, и отличающиеся особой экспрессивностью (*бывал, едал, видывал, даривал*) были широко распространены (в современном языке употребляются значительно реже). Эти глаголы, представляющие многократный способ действия, А. Д. Шмелев называет реликтом более древнего состояния аспектуальной системы русского языка, который в современном языке является исчезающей категорией (Зализняк, Шмелев 2000: 121). Однако, такие глаголы как *доставать, давать* и т.п. глаголы, образованные при помощи суффикса *-ва*, можно назвать многократными, которые в прошедшем времени всегда обозначают многократность, кроме определенных случаев типа: – *Ты ему дал эту книгу?* – *Нет, не давал.* (Разг.), где несовершенный вид выступает в значении совершенного.

*Я боялся, что их отберут от нашего дворника, у которого я **доставал** их.* (И. С. Шмелев, Полочка)

В данных примерах значение многократности выражено именно при помощи глагола без участия лексических и других контекстуальных средств.

Со значением многократности могут сочетаться глаголы несовершенного вида, обозначающие предельные процессы: *строить, открывать*, а также глаголы, обозначающие временные состояния и непрерывные процессы: *лежать, спать* (Храковский 1989: 19) и т.д:

*Каждое воскресенье я **сплю** после обеда.* (Разг.)

Кроме того, в выражении многократности могут принимать участия аналитические конструкции типа *бывало приходил, случалось приносил*.

Следует заметить, что в русском языке есть и такие особые глаголы, которые из-за своей семантики не сочетаются или с трудом сочетаются со значением итеративности. Это, например, глаголы, которые обозначают постоянные свойства и отношения: *находиться, соединять, протекать*, глаголы, обозначающие устойчивые состояния: *знать, любить*, а также глаголы „абстрактного” отношения: *господствовать, зависеть*. Состояния, которые обозначаются этими глаголами, представляют собой „результат абстракции от множества конкретных действий” (Храковский 1989: 20).

2.2. Глаголы совершенного вида в значении итеративного действия в русском языке.

Для того чтобы в значении повторяющегося действия мог употребляться совершенный вид, необходимы дополнительные условия контекста. Например, А.В. Бондарко пишет: „*Он часто скажет* мы воспринимаем как неправильное” (Бондарко 2005: 133), но при наличии не менее двух соотносительных действий такое сочетание становится возможным: *Он часто скажет что-нибудь, не подумав, а потом жалеет*. То есть употребление форм совершенного вида в этом значении ограничено.

Совершенный вид обычно употребляется в кратко-соотносительных конструкциях, которые, в свою очередь, бывают кратко-парные и кратко-цепные. **Кратно-парная конструкция** представляет собой сложноподчиненное предложение, в одной части которого употреблена форма совершенного вида, а в другой, как правило, несовершенного вида. Она, по определению Ю. С. Маслова, „представляет собой двучленную формулу, в которой выражена типичная, регулярная, даже обязательная связь двух событий, двух действий: одно действие, будучи совершено, став фактом, вызывает второе, и оба действия вместе повторяются неограниченное число раз в период, охватывающий момент речи, или могут вновь произойти в любой данный момент этого периода” (Маслов 1959: 244–245). В кратко-цепной конструкции такая связь между действиями не подчеркнута средствами подчинения, здесь представлен неограниченный ряд повторений, происходящих с одинаковой или неодинаковой периодичностью (Маслов 1959: 246).

При кратко-парных конструкциях бывают следующие типы видового контекста: предшествование, предшествование-следование, длительность-наступление факта. В кратко-парной конструкции форма настоящего-будущего совершенного может сочетаться с формами настоящего несовершенного, прошедшего несовершенного, с формами повелительного и сослагательного наклонения.

В кратко-цепной конструкции соотносительность действий основывается на последовательном присоединении одного члена конструкции к другому. Ситуация, состоящая из чередующихся последовательных действий, выражается цепью однородных сказуемых.

Существуют следующие типы видового контекста: чередование фактов (*И то **нахмурится**, то **засвистит**, то **захохочет**, как безумный*. Паустовский (Примеры взяты из: Бондарко 2005: 383–384)), ряд взаимоисключающих фактов (*Если он проходил мимо работающих..., он тотчас же брался помогать – или **пройдет** ряда два с косой, или **навьет** воз, или **срубит** дерево, или **порубит** дров*. Л. Толстой), совокупность совмещающихся фактов (*Иной бывалый сибиряк скажет, что тайга, мол, всегда и **прицветит**, и **накормит**, и **согреет***. Чивилихин). Основным средством выражения соотношения этих типов являются глагольные

формы в сочетании с повторяющимися союзами *то, или, и*. Далее упомянутые конструкции будут рассмотрены подробнее.

К частным значениям совершенного вида относится **наглядно-примерное** значение. Такая форма выражает повторяющееся, обычное действие, где выделяется один из актов повторения как наглядный пример обычного, повторяющегося действия:

Редко-редко хрустнет сучок. (И. С. Шмелев, Последний выстрел).

Здесь типичное передается через конкретное и единичное. Этому способу повторения присуще значение экспрессивности, изобразительности.

В данном значении чаще всего употребляются формы прошедшего совершенного, инфинитива, редко – формы будущего совершенного, сослагательного наклонения и кратких страдательных причастий:

Человек не арифмометр, у которого крутанул ручку – и действие произведено. (Кочетов)

После обеда бабушка имела обыкновение отдохнуть. (Конашевич)
(Примеры взяты из Бондарко 2005).

Итак, значение множественности действия может выражать и совершенный, и несовершенный вид, что может вызывать конкуренцию видов.

Конкуренция видов может возникать именно между наглядно-примерным значением совершенного вида и неограниченно-кратным значением несовершенного вида. Это характерно для форм настоящего-будущего совершенного вида и настоящего несовершенного.

Формы совершенного вида (*застегнет, расстегнет*) выделяют отдельные акты повторяющихся и чередующихся действий, тогда как возможные на их месте формы несовершенного вида (*застегивает, расстегивает*) обозначали бы неограниченный ряд актов повторений действий без выделения каждого из этих актов.

2.2.1. Прошедшее время повторяющегося действия.

Этот временной план, за исключением некоторых случаев, не допускает использования совершенного вида в данном значении.

Рассмотрим условия, при которых может употребляться прошедшее совершенное в рассматриваемом значении.

В тех случаях, когда форма прошедшего совершенного выражает повторяющееся действие, она почти всегда выступает в кратно-парных конструкциях.

Кроме того, такое употребление возможно в кратно-соотносительных конструкциях, в которых в выражении повторяющегося действия, кроме глагольных форм, принимают участие союзы *или, ли*.

К периферийному типу можно отнести употребление прошедшего совершенного в значении повторяющегося действия вне кратно-соот-

носительной конструкции. Такое употребление может иметь яркий экспрессивный и изобразительный оттенок:

*И сколько славных вечеров **провел** я!* (И. С. Шмелев, Полочка)

2.2.2. Будущее время повторяющегося действия.

В этом временном плане функционирование совершенного вида является ограниченным, обычно формы совершенного вида выступают в кратно-парной конструкции.

Настоящее-будущее совершенное (неактуальное настоящее).

Настоящее-будущее совершенное часто имеет значение **потенциальной возможности** осуществления действия, тогда данная форма употребляется с обстоятельствами *всегда, вечно* и т.д. Постоянной, повторяющейся представлена лишь потенциальная возможность совершать действие, а не собственно действие.

Да он вечно так дверью хлопнет! (Разг.)

Речь идет о настоящем времени повторяющегося, обобщенного действия. Действие в данном случае может относиться к прошлому. Основным условием для выражения данной формой повторяющегося действия является соотнесенность данного действия с другими действиями и повторяемость этих действий, то есть кратно-соотносительный контекст.

Кратно-соотносительные конструкции, как уже было сказано, бывают кратно-парными и кратно-цепными.

Рассмотрим основные типы контекстов, которые выделяют в кратно-парных конструкциях.

1. Тип видового контекста „предшествование”.

В данном типе контекста формы настоящего-будущего совершенного выражают действие и подчеркивают его предшествование другому действию в рамках повторяющейся ситуации.

При этом форма настоящего-будущего совершенного может сочетаться с формой настоящего-несовершенного:

*Но стоит **выйти** на крылечко, как десятки крыльев **напоминают** мне о последних днях...* (И. С. Шмелев, Последний выстрел)

Форма настоящего-будущего совершенного может сочетаться с формой прошедшего несовершенного.

*Стоило **взглянуть** на нее, на десятка три книг, на сову, оберегающую мудрость, – передо мной ярко-ярко **вставлял** дядя...* (И. С. Шмелев, Полочка)

Форма настоящего-будущего совершенного может сочетаться с формами повелительного и сослагательного наклонений, с инфинитивом, с предложением, не содержащим личных форм глагола.

2. Тип видового контекста „предшествование – следование”. В данном типе контекста внимание уделяется и предшествующему, и после-

дующему действию, в отличие от предыдущих случаев, где подчеркивается предшествующее действие.

Такой тип видového контекста может быть представлен сочетанием двух форм настоящего-будущего совершенного, а также сочетанием этой формы с формой прошедшего совершенного.

Тип видového контекста „длительность – наступление факта”. Данный тип кратного-парной конструкции обычно представлен сочетанием формы настоящего-будущего совершенного с предшествующей формой настоящего несовершенного.

Далее нами будут рассмотрены основные типы контекстов, выделяемые в кратных-цепных конструкциях.

В данном типе соотносительных конструкций соотносительность действия основано не на противопоставлении, а на последовательном присоединении одного члена конструкции к другому. Ситуация, состоящая из ряда сменяющих друг друга последовательных действий, выражается цепью однородных сказуемых.

1. Тип видového контекста „чередование фактов”. В данном типе выражается чередование отдельных действий, не образующих последовательного ряда. Часто в выражении последовательного повторения активное участие принимает союз *то, то*.

2. Тип видového контекста „ряд взаимоисключающих фактов”. В этом типе контекста выражается повторяющаяся ситуация, которая каждый раз реализуется в одном из вариантов. Такое соотношение действий обычно создается при участии повторяющихся союзов *или, либо*.

3. Тип видového контекста „совокупность совмещающихся фактов”. В данном случае не выражена ни последовательность, ни одновременность действий. Подчеркивается лишь включение каждого из действий в определенную совокупность фактов, отнесенных к обобщенному временному плану настоящего. В выражении данного типа существенное участие повторяющегося союза *и*.

Употребление формы настоящего-будущего совершенного при обозначении абстрактного настоящего возможно и при отсутствии соотносительных двух и более кратных действий.

Употребление единичной формы настоящего-будущего совершенного впервые было описано А. В. Бондарко (2005: 384).

1. Тип видového контекста „констатация какого-то состояния, события, той или иной ситуации – кратное действие, выделяющееся на этом фоне и противопоставленное ему как известное исключение”.

Только так иногда брыкнется... вроде как на счет твоего паспорта.
(Горький, На дне)

2. Тип видového контекста „Та, или иная ситуация (состояние, событие и т.п.) – ее наглядно-примерная конкретизация в виде единичного акта одного повторяющегося действия.

Ну трудно забыть такую лошадь: иной раз заскребет в душе так нудно – не без того... (Тропольский, Записки агронома)

3. Форма настоящего-будущего совершенного выступает в составе оборота „нет-нет (да) и...”, представляющего тип контекста: отсутствие действия – один акт его осуществления, наглядно представляющий несколько подобных актов, разделенных паузами:

Каждому писателю нет-нет да и захочется написать рассказ совершенно вольно, не думая ни о каких „железных” правилах, „золотых” законах, записанных в учебниках литературы. (Паустовский, Во глубине России)

2.3. Лексические средства, выражающие значения признака множественности в русском языке.

К словам и словосочетаниям, которые являются лексическими показателями множественности, как было сказано ранее, относятся: обстоятельства **цикличности**, выражающие регулярно, а также нерегулярно, повторяющиеся периоды времени (чаще всего, календарные), обстоятельства **интервала**, обозначающие промежутки времени между повторяющимися ситуациями, оценивая их по некой норме, обстоятельства **узультальности** обозначающие относительно регулярное повторение ситуаций, обстоятельства **кратности**, обозначающие точное или приблизительное количество повторения ситуаций и **комплексные** обстоятельства, совокупно обозначающие кратность и цикличность, указывая сколько раз повторяется ситуация в каждый период времени.

В следующей таблице представлены такие средства, употребляющиеся в русском языке.

Обстоятельства цикличности	каждую минуту, вечерами, каждый день, каждые три недели, каждый месяц, ежегодно, по выходным, по воскресеньям, в часы отдыха, в такие дни, по праздникам
Обстоятельства интервала	редко, изредка, очень редко, иногда, эпизодически, частенько, часто, очень часто, то и дело, чуть что, регулярно, время от времени
Узультативные обстоятельства	обычно, обыкновенно
Обстоятельства кратности	пять раз, раз пять, неоднократно, несколько раз, не один раз
Комплексные обстоятельства	три раза в день, один раз в год, несколько раз в неделю

2.4. Итак, важнейшая роль в выражении множественности действия в русском языке принадлежит виду. Одним из основных частных значений несовершенного вида является неограниченно-кратное значение. Глаголы несовершенного вида легко сочетаются и единичными, и с многократными ситуациями, поэтому они могут выражать много-

кратность и при отсутствии соответствующих лексических и контекстуальных показателей. Что же касается глаголов совершенного вида, то они, как правило, обозначают единичное действие, достигшее предела, поэтому повторяемость должна быть эксплицитно выражена в контексте.

Употребление совершенного вида в значении повторяющегося действия в большинстве случаев обусловлено кратно-соотносительным контекстом.

В выражении значения множественности чаще всего принимает участие не только вид, а комбинация грамматических, лексических, синтаксических и контекстуальных средств.

3. Средства выражения итеративной множественности в сербском языке.

3.1. Совершенный / несовершенный вид.

3.1.1. Несовершенный вид.

В сербском языке, как и во всех славянских языках, более активно, чем совершенный, в выражении повторяющегося действия участвует несовершенный вид.

Несовершенный вид в рассматриваемой ситуации употребляется в сербском языке таким же образом, как и в русском, но такие многократные глаголы, как в русском языке, в сербском языке отсутствуют. Однако встречаются глаголы несовершенного вида, которые можно назвать итеративными. „Прежде всего, это глаголы, которые образуются от глаголов совершенного вида с помощью специфических суффиксов: *скидати* (от *скинути*), *спуштати* (от *спустити*)” (Стевановић 1989: 534). Существует также группа глаголов несовершенного вида, образующиеся с помощью суффикса -ја-, которые всегда обозначают многократность (*виђати*, *похађати*):

Похађала сам часове клавира, али нисам завршила музичку школу.
(Разг.) *Ја посещала занятия по фортепиано, но не закончила музикалну школу.*

Несовершенный вид, как и совершенный, может употребляться и в кратно-цепных конструкциях:

У биртији прави лопови, сад улазе, сад излазе, сад нови долазе.
(Јаков Игњатовић, Вечити младожења) *В таверне настоящие бандиты. То входят, то выходят, то приходят новые.*

Что касается видо-временной системы, несовершенный вид может употребляться для выражения повторяющегося действия почти в любом времени: настоящем, будущем, перфекте, имперфекте. При этом следует отметить, что форма имперфекта в современном языке практически вышла из употребления, и ее вытеснил перфект.

*То је Пера већ у свом детињству гледао сваки дан и срце му отврдо-
ло. (Јаков Игњатовић, Вечити младожења) На это Пера с самого
детства смотрел каждый день, и сердце его очерствело.*

В значении повторяющегося действия может использоваться стра-
дательное причастие несовершенного вида в конструкции с глаголом
бити (быть):

*Често сам оптуживан за крађу, али никада ништа нису могли да
докажу. (Разг.) Я много раз был обвинен (букв. – обвиняем) в воров-
стве, но никогда ничего не могли доказать.*

3.1.2. Совершенный вид.

В сербском языке, в отличие от западных и восточных славянских
языков, презенс совершенного вида не используется в значении будуще-
го, поэтому намного шире употребляется в итеративном значении, как
в плане настоящего, так прошлого и будущего. При определенных обсто-
ятельствах глагол совершенного вида в форме настоящего времени тоже
может обозначать итеративное действие, и его употребление в рассмат-
риваемой ситуации более свободно чем в русском языке, то есть доста-
точно часто употребляется вне кратно-соотносительных конструкций.
В таком случае совершенный вид выражает собственно повторяющееся
действие. При этом действие, выраженное глаголом совершенного вида,
может относиться к временному плану прошлого и настоящего, в зави-
симости от контекста.

*А кад дођем, а оно све нераспремљено к'о што сам и оставио. (Иво
Андрић, Мост на Жепи) Приду, а у него све нетронуто, стоит, как
я оставил. (Иво Андрич, Мост на Жепе, пер. Т. Вирты)
Шљахтец кошта ракију, допада му се, пије, узме који залобај, па
опет пије. (Јаков Игњатовић, Вечити младожења) Шляхтич оцени-
вает ракию, нравится, выпьет (букв. пьет), закусит и опять выпьет
(букв. пьет).*

Кроме одиночного употребления в рассматриваемом значении, со-
вершенный вид может употребляться, как и в русском языке, в кратно-
соотносительных конструкциях.

В кратно-парных конструкциях, представляющих собой сложнопод-
чиненные предложения с придаточным времени с союзами *када (когда)*,
док (пока), *чим (как только)*, совершенный вид может выступать в обеих
частях предложения.

*Када кући дође, прво ступи у дућан, пита Перу је ли што пазарио.
(Јаков Игњатовић, Вечити младожења) Когда приходит (букв. – при-
дет) домой, сначала заходит (букв. – зайдет) в лавку и спрашивает
Перу, продал ли чего.
Кад уђу у собу, закључају се. (Јаков Игњатовић, Вечити младожења)
Когда в комнату заходят (букв. – зайдут), запираются.*

Также есть кратно-парные конструкции, где совершенный вид сочетается с несовершенным, при этом глагол совершенного вида обычно находится в придаточном предложении, а несовершенного вида – в главном:

*Живан се склонио у сенку; и кад **се јави**, његов глас је сада мање јасан. (Андрић, Иво, Жеђ) Живан перешел в тень, и, когда он откликается (букв. – откликнется), голос его еле слышен.*

Совершенный вид в данном значении может употребляться и в кратно-парных конструкциях с союзами *шта год, кад год, где год (что бы ни, когда бы ни, где бы ни)*, где придаточное предложение имеет значение уступки:

*Где год се с каквим пријатељем **састане**, на путу, на пијаци, сваком **каже**: „Мој Шамика свршио је школе – свршио је права”. (Јаков Игњатович, Вечити младожења) Где бы он с каким-нибудь приятелем не столкнулся, на дороге, на базаре, каждому скажет: „Мой Шамика институт окончил – юридический”.*

Также одним из типов контекста, который формирует итеративную ситуацию, является кратно-цепная конструкция. При этом в данном типе видового контекста „чередование фактов” в создании итеративной ситуации могут принимать участие повторяющиеся союзы: *сад, сад; час, час (то, то)*:

*Од голих синова сад један **изиђе**, сад **уђе**; тако се мењају, али увек опасан поглед на путнике бацају. (Јаков Игњатович, Вечити младожења) А из голых сыновей один **то** выйдет, **то** зайдет, так и меняются, и каждый раз грозным взглядом в путников стреляют.*

Следует заметить, что совершенный вид может участвовать в выражении повторяющейся ситуации, значение которой приближается к **пословичному**. При таком, атемпоральном значении субъект действия является обобщенным, повторяющееся действие относится обычно к какой-либо группе людей, или ко всем людям:

*Ко прориче најгоре ствари, увек **погоди**! (Капор, Момо, Ивана) Кто предсказывает самое плохое, всегда попадает (букв. – попадет) в точку.*

*Пре или касније све **дође** на своје место. (Разг.) Раньше или позже все встает (букв. – встанет) на свои места.*

*Ср.: Ко другоме јаму копа, сам у њу **падне**. (Пословица) Кто другому яму копает, сам в нее попадает (букв. – попадет)*

*Једном **зине** – двапут **слаже**. (Пословица) Один раз рот откроет – два раза соврет.*

При этом в таком же значении, может употребляться и второе будущее время, и настоящее совершенное.

*Онај ко стално понижава друге пре или касније **буде** и сам вишеструко **понижен**. (Разг.) Тот, кто постоянно унижает других, рано или поздно бывает и сам сугубо унижен.*

Как и в русском, в сербском языке совершенный вид может употребляться в значении **потенциальной возможности** совершать действия:

*Сваки возач, када га полицајац заустави, каже да није крив. (Разг.)
Каждый водитель, когда его остановит милиционер, скажет, что он не виноват.*

3.2. Потенциал в значении повторяющегося действия в сербском языке.

Кроме своего основного, модального, значения, сербская форма сослагательного наклонения (аорист глагола *бити* (*быть*)+причастие на *-л*) может иметь и значение повторяющегося действия.

Как и при самостоятельном употреблении этих форм в сербском языке, в аналитической конструкции сослагательного наклонения итеративность могут выражать глаголы совершенного и несовершенного вида.

Эта форма употребляется для выражения действия, которое в прошлом много раз повторялось, т.е. обозначает реальное многократное прошедшее действие т.е. в данном случае форма не имеет модального значения и не содержит никакого оттенка условности.

3.2.1. Происхождение итеративного значения у сербского потенциала.

Говоря о данной конструкции, для начала мы хотели бы обратиться к вопросу, как же случилось то, что, кроме своей основной, модальной функции, она стала употребляться в совсем иной, со значением реального повторяющегося действия.

В науке этот вопрос был обойден вниманием лингвистов. Лишь в последнее время в научной литературе появилось несколько точек зрения. Так, В. С. Храковский высказывает следующее предположение: „Основанием для использования ирреальных наклонений в качестве показателей итеративности служит, видимо, то обстоятельство, что неоднократно реализуемые ситуации и нереализованные ситуации являются неактуальными” (1989: 47).

В 2007-м году в своей статье С. Танасич пишет: „это отдельный вопрос, на который еще никто не дал ответ” (Танасич 2007: 17). Но, очевидно, он не был знаком со статьей И. Грицкат (1998), в которой она дает ответ именно на этот вопрос. Ее версия представляется нам достаточно убедительной.

„Общее составляющее двух этих вообще различных содержаний в одинаковой форме, в потенциале, по нашему мнению, заключено в элементе намерения, перспективы, гипотетического развития, что впоследствии эволюционировало в одном, широко утвердившимся в языке направлении, и в другом – более изолированном,” – пишет И. Грицкат (1998: 36).

И. Грицкат говорит о подчеркнутом значении желательности, присутствовавшей в потенциале, которая видна в таких примерах:

Нека би било срећно (Пусть все будет хорошо).
Дабижив (старинное имя, букв. – Пусть будет жив).

Постепенный переход от подчеркнутой желательности к кондициональности автор представляет при помощи примера *Предузеће је понудило помоћ која би састојала од намирница и одеће (Предприятие предложило помощь, которая состояла бы из продуктов питания и одежды)*

Далее И. Грицкат приводит пример, в котором перфект несовершенного вида и кондиционал имеют практически одинаковые значения: *И све док смо / док бисмо седели тамо, они су изводили своје мађионичарске тачке (И пока мы там сидели, они выполняли свои фокусы)*. „Различие этих двух вариантов в том, что при употреблении кондиционала появляется примерно такой подтекст: пока мы имели намерение, пока у нас были какие-то причины и условия, чтоб там сидеть, они выполняли свои фокусы,” (1998: 36–37) – пишет она.

И дальнейшее развитие значений потенциала прослеживается на примерах.

Пошто би он на том скупу прочитао правила, свима су дали поступци постали јасни. (После тог как на том собрании он прочитал правила, всем дальнейшие действия стали понятны). „Речь идет (в данном случае) об однократном акте прочтения правил, а подтекст можно представить такой: так как читающий выполнил то, что намеревался, когда все условия для этого осуществились, и он прочитал то, что у него было, последующие действия всем стали ясны. Однако тот же читающий мог на этом собрании долго читать и мог читать разные правила с перерывами, а мог их читать и на многих собраниях, следовательно: *Пошто би он на том скупу / на тим скуповима прочитао / читао правила, свима су дали поступци постали / постајали јасни. (После того как он на том собрании / на тех собраниях прочитал / читал правила, всем бы дальнейшие действия стали / становились ясны)*. А то же самое семантическое составляющее могло выразиться и в главном предложении. Действиям таким образом была дана возможность стать ясными, исполнялись условия для того, чтобы они были ясны, и это трансформировалось в: *постали би / постајали би јасни*.

Такая переоформившаяся кондициональность все больше входила в употребление: „от возможности в прошлом к реализации в прошлом” (Грицкат 1998: 37).

Таким образом, становится понятно, что потенциал приобрел новое, итеративное, значение благодаря общему признаку с модальным значением, который состоял в элементе желательности, намерения исполнить задуманное действие.

Важно упомянуть, что сербский – не единственный язык, в котором форма потенциала может употребляться с итеративным значением. Такое явление присутствует также в серболужицком языке, однако серболужицкие грамматики потенциал с таким значением классифицируют как еще одно время – прошедшее повторяющееся. Кроме того, подобное явление встречается и в неславянских языках, например, в английском. Совмещение значений ирреальности и итеративности в языках разных групп и в формах, имеющих разное происхождение, вряд ли случайно, поэтому полный ответ на поставленный вопрос мы сможем получить лишь исследовав проблему более подробно, на более широком языковом материале.

3.2.2. Употребление сербского потенциала в итеративном значении.

При выражении итеративного значения потенциал может выступать вне каких-либо конструкций:

*На крају, жене **би**, заморене причањем, **поспале** на црвеном ћилиму, а она **би** их **гледала** са кревета својим будним очима, мучена тешиким мирисом млекарника и вуне, који се дизао са поспаних стопаница. И када **би** тако после вишедневног чекања **стигао** командир, она ни тада **није имала** много више радости ни утехе. (Андрић, Иво, Жећ) Под конец, утомленные рассказами, женщины **засыпали** на разостланном на полу красном ковре, а она **продолжала смотреть** на них с кровати, страдая от тяжелого запаха кислого молока и шерсти, который исходил от их одежды. И когда, после многодневного ожидания **появлялся** муж, то и это **не приносило** ей ни радости, ни утешения. (Андрич, Иво, Жажда, перевод Т. Поповой)*

Часто потенциал употребляется в кратно-парных конструкциях со значением „предшествование”, „предшествование – следование” с союзами *када*, *чим*. Потенциал может быть употреблен в обеих частях предложения. При этом он обычно стоит в форме несовершенного вида:

*Други пут, кад **би** нам **говорио** о владању, **рекао би** нам... (Б. Нушић, Аутобиографија) В другой раз, разбирая вопрос о нашем поведении, он, бывало, говорил нам... (Б. Нушич, Автобиография, пер. В. Токарева)*

Потенциал может сочетаться также с формой перфекта:

*Шљивовчани, ненавикли на овакве калуђере, **чудили су се и крстили**, када **би** га **угледали** на старом циндапу како праши друмом док му се мантија вијори на ветру... (Капор, Момо, Ивана) Шљивовчане, не привыкшие к таким монахам, удивлялись, и крстились, когда видели (букв. – увидели бы) его на старом цюндапе, как он поднимает пыль на дороге, а ряса его развевается на ветру.*

Также потенциал употребляется в конструкциях с союзом *кад год* (когда бы ни), *где год* (где бы ни):

*Где год **би** се нашао неки камен у пољу или шуми, веровало се да је ту некада манастир био који су Турци порушили, кад Лазара посекоше на Косову. (Ћосић, Добрица, Корени) Где бы ни нашли какой-*

нибудь камень, в поле, или в лесу, считалось, что на этом месте когда-то был манастирь, который турки разрушили, когда Лазаря убили на Косово.

3.2.3. Итеративный потенциал в сербских диалектах.

В сербских диалектах имеются особые формы со значением потенциала. Им посвящена статья С. Халиловича (Халиловић 1985). Он рассматривает формы, выражающие итеративность в штокавском диалекте, и мы видим, что в диалектах есть особые грамматические формы, являющиеся средствами его выражения. Очевидно, что некоторые из них развились из формы потенциала.

Так, в говоре Галипольских сербов присутствует форма, совпадающая с формой потенциала, но глагол быть не спрягается: *ми би сиграли, а старије жене би седили и глидали. (мы играли, а пожилые женщины сидели и смотрели)*, а боснийско-герцеговинский итератив – конструкция БИ+императив 2л. ед.ч.: *ја би дођи, ми би дођи. (я, бывало, приходил, мы, бывало, приходили)*.

С. Халилович упоминает также конструкции, имеющие другое происхождение, встречающиеся некоторых говорах, но говорит, что данные о них не подтверждены в диалектологических исследованиях (Халиловић 1985: 51–52).

3.3. Конструкции со значением повторяющегося действия в сербском языке.

В сербском языке распространены некоторые конструкции, которые регулярно выражают итеративное действие. Это такие конструкции как: **дешавало се да+презенс...** (*бывало...*), **зна да+презенс ...** (*имеет обыкновение...*), **има навику да+презенс ...** (*имеет обыкновение...*). В таких конструкциях глагол всегда имеет форму несовершенного вида:

За њеног кратког детињства, у родитељској кући, дешавало се у ноћима, кад није могла да спава, у јесен или у пролеће, да је по целу боговетну ноћ ослушкивала тако неки мучан и једнолик шум споља... (Андрић, Иво, Жеђ) В пору ее короткого детства в родительском доме нередко случалось, что по ночам, особенно весной или осенью, она подолгу не могла уснуть и без конца прислушивалась к мучительному и однообразному шуму на улице... (Андрич, Иво, Жажда, перевод Т. Поповой)

*Она **има навику да**, кад уђе у кућу, прво дуго мази мачку. (Разг.) Она имеет обыкновение, зайдя в дом, сначала долго гладит кошку.*

3.4. Форма будущего времени, образующаяся при помощи глагола *хтети* (*хотеть*), в значении повторяющегося действия.

В сербском языке в значении повторяющегося действия может употребляться форма будущего времени, образующегося при помощи

вспомогательного глагола *хтети* (спрягаемая форма глагола *хтети*+да-конструкция/инфинитив). Как пишет Михаило Стеванович, его употребление в этом значении ограничивается тем, что оно обозначает особенность, качество субъекта и является квалификативным будущим (СТЕВАНОВИЋ 1989: 673). Но по нашему мнению, дело обстоит не совсем так.

Говоря, что форма с *ће* представляет собой квалификативное будущее, М. Стеванович имеет в виду, что формой повторяющегося действия дается характеристика субъекта:

*Свакога, **ће** ко у његов дућан уће љубазно дочекати, послужиће га оним што тражи, а ако нешто нема у своме дућану, он **ће** свакога научити где то може наћи, тек **ће** свако из његовог дућана задовољан изаћи.* (С. Сремац, приповетка Кир Герас) *Каждого, кто в его лавку заходит, он приветливо встречает, обслуживает тем, что нужно, а если чего-то нет в его лавке, он каждому рассказывает, где это можно найти, так что все из его лавки выходят (букв. – выйдут) довольными.*

Но кроме такого значения, будущее время в сербском языке может иметь еще два значения. Во-первых, это значение **потенциальной возможности** совершать действия:

*Одвајкада се знало: увек **ће** се вратити неки преостали, преживели Јовановић и повратити свој посед и иметак праотаца.* (Капор, Момо, Ивана) *Всегда было известно: всегда возвращается (букв. – вернется) какой-нибудь оставшийся в живых Йованович и вернет свое имение и наследство предков.*
*Ствари најважније унесу унутра, а један кочијаш **ће** увек напољу чекаати.* (Јаков Игњатовић, Вечити младожења) *Самые важные вещи они вносили внутрь, а один извозчик всегда ждал (букв. – будет ждать) снаружи.*

А во-вторых, это действие, повторяющееся регулярно по какому-то порядку, то есть **собственно повторяющееся** действие:

*Калфе није имао, држао је само једног шегрта, а кад је много муштерије или гостију било, морали су сви помагати, и сама служавка, а и сам је служио. На по године пре него што **ће** шегрта ослободити, **узеће** новог, да се мало увежба, а имао је већ и једног сина, који је помагао.* (Јаков Игњатовић, Вечити младожења) *Приказчика у него не было, он держал только одного подмастерье, а когда приходило много гостей или клиентов, то все должны были помогать, и прислуга, да и сам он обслуживал. За пол-года до того, как он подмастерье уволит, возьмет нового, чтоб он немного подучился, а был у него уже и один сын, который ему помогал.*

На наш взгляд здесь можно говорить о конкуренции форм. В данном значении конкурируют формы будущего времени и настоящего (совершенного и несовершенного вида). Но форма будущего времени не может употребляться в кратнo-соотносительных конструкциях, т.е.

зависимой части предложения, т.к. в зависимом положении в сербском языке выступает второе будущее время.

Также следует заметить, что форма будущего времени в итеративном значении вообще является малоупотребительной.

3.5. Форма императива в значении повторяющегося действия в сербском языке.

По наблюдению Михаило Стевановича, эти формы в значении повторяющегося действия, как и формы с *ће*, ограничены в употреблении, в связи с тем, что они обозначают качество субъекта. По нашему же мнению, императив употребляется в значении действия, повторяющегося по некому порядку:

*Иван-бег излази свако Божје јутро у праскозорје, а ја по за њ, да шетамо по граду и покрај мора, и тако чувасмо здравље у оној запари и тјесноти. Прва улица кроз коју пролазасмо кад из куће **изађи**, бјаше пуна пећарскијех дућана, гдје људи пецијаху и продаваху свакојаке прислачке, граду ручак, пак их онако јошт вреле пореде по вратима да се охладе и истиштају.* (Стјепан Митров Љубиша, Свуда пођи, дома дођи) *Иван-бег выходит каждое Божие утро на рассвете, а я за ним, гулять по городу и по морскому побережью, и так мы берегли здоровье в этой духоте и тесноте. Первая улица, через которую мы проходили, когда из дома **отправимся** (букв. – отправься), была полна пекарен, где люди пекли и продавали различные сладости, горожанам на обед, выкладывая их еще теплыми на прилавок, чтобы они остыли.*

*Купих једне године краву с Чева, бијесну музовницу, која ми данимице даваше по по виједра млијека, свако јој виме као мијех од шиљежсве коже. Поженем је дома и даднем своје кметићу да ју чува: почне да јој танча млијеко, **лињај** данас, **лињај** сутра, док јој се груди пресуше...* (Стјепан Митров Љубиша, Сједи криво, ал' суди право) *Купил я однажды бешеную дойную корову с Чева, которая мне каждый день давала по пол-ведра молока, каждый ее сосец – как кожа молодой овцы. Отвел ее домой и дал своему крепостному за ней ухаживать – начало у нее уменьшаться молоко, **убывает** (букв. – убывай) сегодня, **убывает** (букв. – убывай), пока ее вымя не пересохло...*

Зачатки подобного употребления императива, как в последнем примере, со значением итеративного действия присутствуют и в разговорном русском языке:

*Нелегкая у меня жизнь: в магазин **сходи**, да обед **приготовь**, да **постирай**...* (Разг.)

При этом форма императива является еще менее употребительной, чем форма с *ће*, а, по нашим наблюдениям, в современном сербском языке она отсутствует в рассматриваемом значении. (Приведенные примеры относятся к середине 19-го века).

3.6. Слова и словосочетания, лексически выражающие значения признака множественности в сербском языке.

Как и в русском, к словам и словосочетаниям, которые являются лексическими показателями множественности, в сербском языке относятся: обстоятельства **цикличности интервала, узуальности, кратности** и **комплексные** обстоятельства.

В следующей таблице представлены средства, употребляющиеся в сербском языке.

Обстоятельства цикличности	сваких пет минута, свако мало, свако вече, сваки дан, сваке три недеље, сваког месеца, сваке године, викендом, недељом, у слободно време, таквим данима, празником, данимице
Обстоятельства интервала	ретко, веома ретко, понекад, повремено, с времена на време, почесто, често, веома често, стално, непрекидно, без престанка, редовно, каткад, покаткад, увек
Узитативные обстоятельства	Обично, најчешће
Обстоятельства кратности	Пет пута, неких пет пута, десетак пута, више пута, не једном, неколико пута.
Комплексные обстоятельства	трипут дневно, три пута дневно, једном годишње, неколико пута недељно

3.7. Кроме видового противопоставления и контекстуально-лексических средств, в сербском языке в выражении итеративной множественности могут принимать участие и другие глагольные формы: будущее время, императив, потенциал. Кроме того в некоторых диалектах сербского языка, как мы видим, существуют собственные грамматические формы для выражения итеративного значения.

Следует заметить, что в выражении итеративности в сербском языке, как и в русском, чаще всего принимает участие комбинация грамматических, лексических, синтаксических и контекстуальных средств.

4. Итеративная множественность в македонском языке.

4.1. Глаголы несовершенного вида со значением повторяющегося действия в македонском языке.

Так же, как и в сербском и русском языках, в македонском языке несовершенный вид активно употребляется для выражения повторяющегося действия.

Повторяющееся действие в плане настоящего, выраженное настоящим временем глаголов несовершенного вида:

*Постојано се заедно. Сè нешто си зборуваат. Најчесто ги **повторуваат** приказните. Кога мајка ми **зборува**, татко ми и **одобрува** и на лицето му се гледа дека приказната ја **знае**, ама **не сака** да и го*

одзема задоволството таа повторно да му ја каже. И обратно, кога тој нешто **раскажува**, мајка ми **одобрува** и **ниша** со главата. (Л. Дирјан. Мајка ми и татко ми) Они постоянно вместе. Все о чем-то меж собой говорят. Чаше всего **повторяют** свои истории. Когда мама **говорит**, отец одобрительно ее **слушает** и по его лицу видно, что эту историю он знает, но **не хочет** испортить маме удовольствие еще раз ее рассказать. И наоборот, когда папа что-нибудь **рассказывает**, мама одобрительно **кивает** головой.

Повторяющееся действие, выраженное глаголами несовершенного вида в форме имперфекта. Действие относится к временному плану прошлого:

Не, господин Бутчик **не ги привлекуваше** своите гости, ами повеќе ги **одбиваше**. Особно сурово ги **пречекуваше** оние што доаѓаат првпат. Неговиот поглед ги **мереше** од глава до петици, полн со сомнение и со студ што крева морници. Можеби и тоа беше една од причините што господин Бутчик никогаш **немаше** многу читатели во својата полумрачна сала. (Б. Конески. Средба во рајот.) Нет, господин Бутчик **не привлекал** своих гостей, а скорее их **отпугивал**. Особенно сурово он **встречал** новичков. Он **окидывал** их с головы до ног взглядом, исполненным сомнения и холодности, от которых бросает в дрожь. Возможно, еще и поэтому читателей в сумрачном зале господина Бутчика всегда **бывало** немного.

Повторяющееся действие выражено глаголом в будущем времени. Действие относится к плану будущего (в данном случае это будущее относительное, поскольку в качестве ориентационного момента выступает время действия главного предложения со сказуемым в форме имперфекта):

Мислев дека **ќе одиме** постојано во Куманово,
барем зиме – на кумановски суџук... (Б. Конески. Куманово)
Ј думал, што мы постоянно **будем ездить** в Куманово,
ну, хотя бы зимой – на кумановский суджук... [фирменное блюдо]...

В македонском языке среди глаголов несовершенного вида существует особая группа итеративных глаголов. Такие глаголы образуются от форм совершенного вида с помощью суффикса имперфективации, чаще всего **-ува** (значительно реже **-јава**, **-ава**, **-ва**, **-ја**, **-а**). Специализированные итеративные глаголы не могут употребляться в значении настоящего актуального, т.е. действия, одновременного с моментом речи. Среди них глаголов выделяется группа глаголов, образованных от глаголов с суффиксом **-не-**: тройки типа *седи – седне – седнува* (Конески 1981: 372), где третья форма глагола не может иметь значение актуального настоящего, а только повторяющегося действия или настоящего исторического (*praesens historicum*). Некоторые ученые, основываясь на этом, даже выделяют третий глагольный вид с повторительным значением. Так, например, авторы синтаксического словаря македонских глаголов (Велковска, Корубин и др. 1992–2001) и выходящего ныне много-

томного толкового словаря македонского языка (Конески 2003–2008) вносят в него новую помету: „Интересной новацией словаря является введение третьей пометы для глагольного вида: *повт.* (повторяющийся) наряду с традиционными *св.*, *несв.* О существовании в македонском языке большой группы глаголов несовершенного вида, которые не могут употребляться в основном значении настоящего времени и имперфекта – длительного действия, а только в итеративном значении, говорит в своей грамматике Б. Конеский (Конески 1981: 373). Это вторичные имперфективы (*тропа* – *тропне* – *тропнува*), которые не могут обозначать актуального действия, одновременного моменту речи. Но в ряде случаев „не исключена возможность развития у итеративного глагола значения длительного действия”. К сожалению, никаких пояснений во вводной статье словаря пользователь не находит, и у него может вызвать недоумение, почему, в частности, в следующих примерах однотипные глаголы имеют разные пометы:

вдлабочи се, се вдлабочат *св.* Се задлабочи, се внесе во нешто. *Од пазува извади некакво старо тефтерче и се вдлабочи над неговите пожолтени страници.* || **(се) вдлабочува**, (се) вдлабочуваат, *повт.* **задлабочи**, задлабочат *св.* <...> • **се** ~ **1. в. задлаби се** **2.** Се занесе, се внесе подлабоко во нешто. *Тој се задлабочи во своето раскажување. Се задлабочи во косењето, не мислејќи на ништо. Седна и се задлабочи во хартиите пред себе.* || **(се) задлабочува**, (се) задлабочуваат *несв.*” (Верижникова 2008: 77)

Но существуют и глаголы несовершенного вида, которые могут совмещать значение продолжительности и повторяемости. Итеративное значение таких глаголов часто реализуется в кратно-соотносительном типе контекста:

Кога **се смееше**, **се смееше** долго и незадржливо. (Петре М. Андреевски, Конечната цел на поетот Манивилов). *Кога он **смеялся**, то **смеялся** долго и неудержимо.*

Употребление совершенного вида отличается от его употребления в русском и в сербском языке. В македонском языке форма настоящего времени совершенного вида в независимой позиции употребляться не может. Блаже Конески пишет, что, возможно, эта форма утратила значение повторяющегося действия в связи с тем, что стала омонимичной с аористными формами, и поэтому в итеративном значении широко распространились конструкции с **ќе** (неизменяемый служебный элемент, частица, для образования формы будущего времени, восходящая к глаголу со значением „хотеть”), являющиеся аналитическими формами будущего (**ќе+презент**), будущего в прошедшем (**ќе+имперфект**), будущего результативного (**ќе+имам+-н/-т причастие**), будущего результативного в прошедшем (**ќе+имав+-н/-т причастие**) и пересказывательных, или эвиденциальных, (**ќе+сум+л-форма**, **ќе+сум+имал+-н/-т-причастие**) форм этих времен, о чем речь пойдет ниже (Конески 1965:149). Глаголы совершенного вида в форме настоящего времени могут употребляться

только в составе **да-конструкции (да+презенс)**, полностью вытеснившей в македонском языке инфинитив, которая в независимом употреблении имеет опативное значение. Кроме того, формы презенса совершенного вида встречаются в придаточных предложениях с союзами **штом** 'как только, раз' и, редко, **кога** 'когда', где они конкурируют с формами с **ке**, и могут обозначать как однократное, так и многократное действие, в придаточных реального условия с союзами **ако, доколку**, где это единственно возможная форма, и в простых предложениях типа **Што не + презенс СВ: Што не кажеш? Ну, што ж ты не скажеш?**

4.2. Будущее время со значением повторяющегося действия в македонском языке.

4.2.1. Будущее время (ке+презенс).

В македонском языке очень широко распространено употребление форм будущего времени. Как утверждает Б. Конеский, эта форма распространилась в результате ограничения употребления форм настоящего времени глаголов совершенного вида (Конески 1981: 489). Формы с **ке** могут обозначать повторяющееся действие в плане прошлого и в плане настоящего.

В плане настоящего и в плане прошлого будущее время может иметь значение **собственно повторяющегося действия**:

*И така Стојан Сираковски: **ке погледне** и **ке го наведне** погледот кон пушката меѓу колената. (П. М. Андреевски, Татко) А Стојан погледне на старика и тут же переводит взгляд на ружье, зажатое между колен. (П. Андреевский, пер. Ж. Перковской и Е. Верижниковой)*

Одним из типов контекста, реализующих итеративное значение форм будущего времени в македонском языке, являются кратно-парные конструкции, в которых форма **ке+презенс** стоит в придаточной части предложения, а в главном предложении – форма настоящего времени несовершенного вида:

*Кога **ке** ме **остави** да задремам, сонувам дека сум умрел. (П. М. Андреевски, Проклета кука). Когда {боль} дает [букв. **даст**] мне передышку, мне снится, что я умер.*

Употребление совершенного будущего возможно и в обеих частях конструкции:

*Само што **ке се роди** детето, и **ке** си го **викне** земјата. (П. М. Андреевски, Проклета кука). Только {у них} **родится** ребенок, и сразу его **заберет** земля.*

Чаще всего кратно-парные конструкции в македонском языке – это сложные предложения с придаточными времени с союзами **кога** (когда),

штом, само што (как только), **откако** (после того как) и т.п., с придаточными места, определительными и другие.

*Така е секоја година штом **ќе** пукне пролетта, заминуваат најсилните, најздрави, тие што се најспособни, одат на печалба да најдат корка леб скриена на дното од некој рудник или во чадот на некоја фабрика. (И. Точко, Бојана) И так каждый год, как только **наступит** весна, уезжают самые сильные, самые крепкие, самые способные, уезжают на заработки, чтобы заработать на кусок хлеба, на дне какого-нибудь рудника или в дыму фабрики.*

Также формы будущего времени могут приобретать значение многократности и в кратно-цепных конструкциях:

*И после по цел ден спиеја или повраќаа. **Ќе** им **се** заврти земјата, **ќе** паднат и тука **ќе** останат. (П. М. Андреевски, Проклета куќа). И потом целыми днями они спали или их рвало. **Закружиться** у них под ногами земля, **упадут** они, да так на месте и **останутся**.*

Во всех типах контекста возможно употребление и совершенного, и несовершенного вида.

Формы будущего времени могут и вне упомянутых типов контекста обозначать одно повторяющееся действие, тогда в контексте, как правило, содержатся лексические маркеры множественности: **секогаш** (всегда), **понекогаш** (иногда), **често** (часто) и т.д.

При реализации итеративного значения в плане прошедшего в предложении чаще всего присутствует указание на отнесенность в прошлом (**тие ноќи, тогаш, минатата година** и т.д.), иногда в контексте содержатся формы прошедших времен, относящие ситуацию к прошлому (см. в частности, примеры, приведенные выше).

Кроме значения собственно повторяющегося действия, формы **ќе**+презент в плане настоящего могут иметь и **пословичное** значение, где субъект действие является обобщенным, а действие вневременным. При этом многие элементы контекста (кратные типы контекста, маркеры многократности) те же, как и при итеративном значении:

*Тие сите знаеја дека подноктицата се јавува кога **ќе** **влезеш** од ладно во топло. (П. М. Андреевски, Водици) Все знали, что в пальцах начинается покалывание, когда **войдеш** с мороза в тепло.*

4.2.2. Будущее в прошедшем (ќе+имперфект)

Одно из основных значений формы **ќе**+имперфект – повторяющееся действие в прошлом.

В одном контексте с одним и тем же значением параллельно могут быть употреблены формы **ќе**+презент и **ќе**+имперфект, иногда они употребляются попеременно без какой-либо закономерности, причем вся ситуация относится к прошлому:

*Тој **ќе** **влезе** дома, а дури после **ќе** **влезеше** и неговата сенка. (П. М. Андреевски, Проклета куќа) **Бывало**, **войдет** он в дом, а уж только*

потом его тень **входит** [т.е. **бывало, войдет** – будущее в прошедшем] его тень.

Вообще, в нарративном тексте времена в прямом и транспозитивном употреблении в македонском языке могут свободно перемежаться, как, например, в следующем примере. При этом вся ситуация разыгрывается в плане прошлого. Для сопоставления мы намеренно взяли перевод, выполненный не для целей настоящей работы, он демонстрирует, что в русском языке для передачи той же ситуации переводчики всюду используют формы прошедшего времени несовершенного вида (кроме одного глагола совершенного вида в форме деепричастия, что тоже примечательно, поскольку для повторяющейся цепочки действий важна их последовательность относительно друг друга, т.е. таксис, а русское деепричастие – специализированная таксисная форма):

*А Данаил Кордановски сè така се растрчува {настоящее историческое} со крената мотика во рацете. **Ќе го иштути** {будущее} и **ќе го демне** {будущее} кротот. Многупати **ќе удрише** {будущее в прошедшем} со мотиката, **ќе откопаише** {будущее в прошедшем} купче земја, но во земјата го немаше {имперфект} него. Не можеше {имперфект} да сфати зошто ударите му се празни и со наглув одсв. А кога **ќе се умореше** {будущее в прошедшем}, **ќе се отпуштеше** {будущее в прошедшем}, речиси целиот отпростум **ќе се отпуштеше** {будущее в прошедшем} на земја. **Ќе седнеше** {будущее в прошедшем}, но мислата не му се оддалечуваше {имперфект} од кротот: не знаеше {имперфект} дали и тој е уморен. (П. М. Андреевски, Крт) А Данаил Кордановски все бегал по грядкам с мотыгой. Все пытался застать крота врасплох. Он то и дело вонзал мотыгу в землю, переворачивал пласт за пластом, но все понапрасну. Он никак не мог понять, почему удары его мотыги звучат так глухо, так безнадежно. Устав, Данаил опускался на землю, можно сказать, припадал к земле всем телом. Но и тут мысли его вились вокруг крота. (П. Андреевский, Крот. Пер. Ж. Перковской и Е. Верижниковой)*

Впрочем, весь итеративный контекст при наррации может быть выдержан и в формах имперфекта и будущего в прошедшем, как в следующем примере. Здесь опять-таки интересно сопоставить употребленные в оригинале и в переводе формы. На сей раз переводчики используют и глаголы совершенного вида в наглядно-примерном значении для придания всей сцене живости и наглядности, а также, в одном месте, внезапности характера действия, его неожиданности:

*Но тој пламен повеќе гореше во очите на Данаил отколку на запалените крпчиња поттикнати во земјата. Многупати се наведнуваше, речиси легнуваше со лицето на земјата и наслушуваше дали ќе мрдне нешто под земја, дали ќе претрча. И тогаш наслушуваше здивот на земјата, на целата градина. **Ќе ги наполнише** градите со обилно количество влажникак воздух – чекаше. **Ќе постоеше** така, двејки се во образите, и потоа **ќе зинеше** да се издише. **Ќе и дувнеше** на*

земјата како за од чара, за од почудено. И после дишењето му стануваше позабрзано. Го наслушуваше така помрднувањето на земјата: претањето на мравите и дождовните глисти. Но никако да го чуе рилањето на грдото животно, на кротот. (П. М. Андреевски, Крт) Но глаза Данаила полыхали сильнее, чем тлеющая ветошь, торчащая из земли. Данаил нагибался, почти дожился на землю. Он набирал в грудь побольше воздуха и, затаив дыхание, ждал. Подождет с надутыми щеками, а потом выдохнет через рот. Подует на землю, как от слеза, от порчи. А потом вдруг задышит часто и неглубоко – так он прислушивался, не шевелится ли земля, слышал, как копошатся муравьи и дождевые черви. Но никак не мог услышать, где роется этот мерзавец крот. (П. Андреевский, Крот. Пер. Ж. Перковской и Е. Верижниковой)

Реализоваться значение повторяющегося действия у **ке**+импрефект, так же, как и у форм **ке**+презенс, может в кратнo-парном {первый пример} и кратнo-цепном {второй пример} типе контекста:

Удираше само кога **ке** ја **повредea** неговата нужна слобода (П. М. Андреевски, Конечната цел на поетот Манивилов) *Он дрался только, когда, бывало, нарушат его свободу.*

Некогаш **ке** **седнеше** во гостинската соба и **ке** **гледаше** во големата венчална слика на челниот сид. (П. М. Андреевски, Проклета кука) *Порой он усаживался в гостиной и долго смотрел на фотографию их венчания, висевшую на стене напротив.*

В последнем примере оба глагола употреблены в форме будущего в прошедшем, но один глагол – совершенного вида, а второй – несовершенного, при том что имперфект и без частицы **ке** в данном контексте мог бы обозначать повторяющееся действие. Однако приведенные примеры наглядно демонстрируют, что форма **ке** в сознании носителей македонского языка, в частности, становится носителем „идеи итеративности“, что не случайно и вполне в духе глагольной системы этого аналитического балканославянского языка, одной из важных черт которой, как отмечают балканисты, свойственно непосредственное соответствие между грамматическим значением и формальным показателем-носителем этого значения (ШМИГЕР 199–1993). При этом, один и тот же показатель может быть полифункционален, как, в частности, частица **ке**. В ее репертуаре, по меньшей мере, три важных грамматических функции: выражение следования по отношению к грамматической точке отсчета (темпоральное значение футурума), значение кондиционала балканского типа, по терминологии автора классической монографии З. Голомба (ГОЛДВ 1964) и, как мы старались показать, значения итеративности.

При кратнo-парном типе контекста форма **ке**+имперфект чаще всего выступает в придаточном времени с союзом **кога** (когда).

При кратнo-цепном типе контекста лексический квантификатор повторяемости может присутствовать, но является необязательным:

Марија и Силјан Бојчевски речиси беспомошно стоеја над него, не знаејќи кои зборови да одберат за утеха... Ке офнеше Делјан Концовски,

а тие ќе примижсеа со очите. Ќе се погледнеа и ќе примижсеа. Неговата болка како да преминуваше во нив двајцата. (П. М. Андреевски, Проклета кука) *Мария и Силјан Бойчевски почти беспомошно стојат над ним, не знај, какви слова подобрать, чтобы утешить его... Охнет Дельян Концовский, а они только глаза зажмурят. Посмотрят друг на друга и зажмурятся.* Словно его боль им двоим передается.

Значение повторяющегося действия может иметь и единичная форма **ќе**+имперфект:

Само одвреме навреме по пат ќе поминеше {будущее в прошедшем, совершенный вид} кола. (З. Ковачевски, Семејна фреска) *По дороге время от времени проезжала какая-нибудь машина.*

Хотя в формах будущего в прошедшем со значением повторяющегося в прошлом действия пока еще чаще всего употребляется глагол совершенного вида, но все активнее в эту сферу вторгаются и формы совершенного вида с **ќе**.

4.3. Императив в значении повторяющегося действия в македонском языке.

Кроме как в своем основном значении императив в македонском языке может употребляться для выражения действий, которые повторяются по установленному порядку, правилу, обычаю. При этом форма императива здесь используется исключительно для обозначения действия, безотносительно к какому-либо лицу, а из контекста понятно, к какому лицу она относится:

А тој, можот го знае тоа, и сам си ја има на срце друга што не му ја дале, па затоа, ти си му крива, затоа удри на тебе, викај на сиротата жена! (В. Иљоски, Чорбаци Теодос) *А он, муж, знает это, да у него и самого на сердце другая, которую ему не отдали в жены, вот ты ему и вечно виновата, потому он и знай бей, кричи на несчастную жену!*

При таком употреблении императив обычно означает действия в прошлом. При этом очень часто императив присоединяется к личным формам глагола *чини* (делать), который указывает на лицо, на время и определенность / неопределенность и засвидетельствованность / незасвидетельствованность действия (*чинам* – настоящее время, *чинела* – прошедшее неопределенное время, или перфект в иной терминологии, и пересказывательная форма имперфекта, *чинеше* – прошедшее несовершенное определенное время, т.е. имперфект). Конструкции с *чини* в значении повторяющегося действия как правило относятся к плану настоящего.

Чаще всего глагол *чини* вводит цепочку повторяющихся действий, выраженных формой императива, но вообще его место в предложении свободно:

*Си биле мајка и ќерка, ден со ден кутрите не можеле да сврзат, **врзи ги – скини се, чинеле.*** (Владо Малески, Разбој) *Жили-были мать и дочь, еле концы с концами сводили, только свяжут – опять рвется. {букв. **связаи-порвись-делали**}.*

В конструкциях с глаголом **чини**, как правило, употребляются глаголы совершенного вида, но иногда могут встречаться и глаголы не-совершенного.

Довольно распространено и употребление императива в итеративном значении и без глагола **чини**:

*А ти **тргај, трпи, свети му, свивај се и топи се** како свеќа пред него... Туку, што ќе правиш, домаќин ти е... И тоа ти го нарекле наречниците... (В. Иљоски, Чорбаџи Теодос) **А ты знај горбатся, терпи, наводи в доме блеск, сгибайся в три погибели и тай как свечка пред ним...** А что поделаешь, хозяин он твой... Так уж на роду написано...*

Заслуживает внимание также, что существуют авторские окказионализмы, выражающие итеративное действие субстантивированными формами императива, а также отглагольными существительными:

*... зад оптоката се истести мрак: во мракот само две сенки: Калина со **полнипразнивода** и тој безнадежен. (В. Малески, Разбој) За каналом сгустилась тьма: во мраке лишь две тени: Калина, которая все набирает и выливает воду (букв. **со своим наливайвыливайвода**), да он, без капли надежды.*

*Бојан ги разладуваше очите во Дрим, а мислите му кашавеа под иурки вода од артеска чешма што полнат шарена стомна, **полни-истури** вода... (В. Малески, Разбој) Боян остужал глаза, глядя на воду Дрима {река в Струге, где происходит действие романа}, а мысли его размокали под струйками воды, которые стекали в пестрый кувшин и выливались из него (букв. **пестрый кувшин наполни-опорожни вода**)*

4.4. Конструкции со значением повторяющегося действия в македонском языке.

В македонском языке, как и в сербском, распространены выражающие итеративное действие конструкции, представляющие собой сочетание некоторых глаголов с **да+презенс: се случува да+презенс** (бывает, что...), **знае да+презенс** (бывает, что...; кто имеет обыкновение..., **има навика / обичај да+презенс** (иметь обыкновение...).

Тој **знае да** ми се појави во ниедно време на врата. *Ему **ничего не стоит заявиться** ко мне среди ночи.*

Тој **имаше обичај** во сабота **да** помине на кафе. *Он имел обыкновение в субботу зайти на кофе.*

4.5. Лексические средства выражения значения множественности в македонском языке.

В македонском языке, так же как в русском и сербском языках, среди слов и словосочетаний, которые являются лексическими показателями множественности, можно выделить обстоятельства **цикличности интервала, узуальности, кратности и комплексные** обстоятельства.

В следующей таблице представлены обстоятельства, употребляющиеся в македонском языке.

Обстоятельства цикличности	секој ден, секое утро, секоја вечер, секоја недела, секоја година, секоја пролет, (секогаш) навечер, (секогаш) напролет, во сабота, за викенд, во/за празниците, преку лето, за време на празници
Обстоятельства интервала	ретко, само понекогаш, понекогаш, некогаш, одвреме навреме, често, напати, редовно, повремено, често, поначесто, честопати
Узитативные обстоятельства	секогаш, обично, вообичаено, по навика
Обстоятельства кратности	пет пати, многупати, стопати, не еднаш, неколкупати, колкупати
Комплексные обстоятельства	три пати во недела, двапати неделно, еднаш годишно, еднаш во година, три пети на ден, на секои пет часа

4.6. В македонском языке, как и в русском и сербском, одним из основных средств выражения итеративных действий является несовершенный вид глагола. Что касается совершенного вида, то форма настоящего времени совершенного вида в македонском языке возможна лишь в немногих, строго ограниченных связанных контекстах. Так же, как и в сербском языке, в македонском в значении повторяющегося действия может употребляться форма будущего времени, и форма будущего в прошедшем, одно из значений которых – ирреальное действие, что еще раз подтверждает связь между ирреальным значением и итеративным.

5. Заключение

Русский, сербский и македонский язык имеют общие средства выражения итеративности, а также те, которые являются особенностью отдельного языка или которые объединяют два языка в группу.

В русском языке наиболее распространенным средством выражения итеративности являются глаголы несовершенного вида и многократные глаголы типа читать. Такие средства выражения встречаются еще в древнейших памятниках. Использование глаголов несовершенного вида для выражения многократности характерно для всех трех исследуемых языков. В сербском и македонском языках при выражении итеративности, кроме глаголов несовершенного вида активно участвуют и другие формы, которые приобрели итеративное значение в более позднее

время. При этом некоторые способы выражения являются общими для сербского и македонского языка, например, форма императива и форма будущего времени, но отличается частотность их употребляемости. Русский и сербский язык объединяет участие в выражении итеративности глаголов совершенного вида настоящего времени, употребление которых блокировано в македонском языке в данном значении. Особенностью сербского языка является использование форм потенциала, а особенностью македонского языка – форм будущего в прошедшем, так называемого кондиционала балканского типа; эти формы объединяет также то, что их основное значение – значение ирреального действия. Как, мы уже говорили, такое совмещение значений вряд ли случайно, и чтобы определить, что дает возможность одной форме выражать два этих значения в разных языках, необходимо исследовать этот вопрос более подробно, на более широком языковом материале.

Несомненно, именная множественность является намного более грамматикализованной, чем глагольная, но можно говорить и о грамматикализованности глагольной множественности. В славянских языках существуют специальные средства выражения итеративности, для многих славянских языков – это многократные глаголы типа хаживать, в македонском языке – это итеративные глаголы несовершенного вида, образованные вследствие второй имперфективации, следует упомянуть и о специальных итеративных формах в сербских диалектах, произошедших из форм потенциала.

Сопоставление способов выражения итеративной множественности в русском, сербском и македонском языках помогло нам заметить в каждом из языков некоторые особенности, которые при взгляде изнутри нам не удалось бы выявить. Так, например, благодаря сопоставлению, мы обратили внимание на формы императива в значении повторяющегося действия в русском и сербском языках, что было бы сложно сделать без их сопоставления с македонским, где данная форма очень широко распространена в данном значении. Такие особенности открывают перед нами новые перспективы исследования.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий и аспектологические исследования*. Москва: РАН, Ин-т лингвистических исследований, Языки славянских культур, 2005.
- Велковска, С., Корубин, Б. и др. *Интенцијално-синтаксички речник на македонските глаголи*. Во обработка на Благоја Корубин, Снежана Велковска и соработници. Скопје, Т. I: А-Ж, 1992. – 639 с., Т. II: З-К. 1997. – 476 с., Т. III: Л-О. 2000. – 425 с., Т. IV: П. 2001. – 399 с., Т. V: Р-С. 2001. – 458 с., Т. VI: Т-Ш. 2001. – 301 с.
- Верижникова, Е. В. „Македонская лексикография.” *Теория и история славянской лексикографии* / Научные материалы к XIV съезду славистов. Москва, 2008: 77.
- Грицкат, Ирена. „Потенцијал у служби исказивања хабитуалности.” *Јужнословенски филолог* књ. LIV (1998): 35–40.

- Зализняк, Анна А. и А. Д. Шмелев. *Введение в русскую аспектологию*. Москва: Языки русской культуры, 2000.
- Конески, Блаже. *Граматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Просветно дело, 1981.
- Конески, Блаже. *Историја на македонскиот јазик*. Скопје: Кочо Рацин, 1965.
- Конески, Кирил. *Толковен речник на македонскиот јазик*. Главен редактор Кирил Конески, раководител на проектот Снежана Велковска. Т. I: А–Ж. Скопје, 2003. – 637 с.; Т. II: З–К. Скопје, 2005. – 675 с.; Т. III: Л–О. Скопје, 2006. – 613 с.; т. IV. П. Скопје, 2008. – 680 с.
- Князев, Ю. П. „Выражение повторяемости действия в русском и других славянских языках.” *Типология итеративных конструкций*. Ленинград: Наука, 1989: 132–145.
- Маслов, Ю.С. „Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление).” *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*, Москва, 1959.
- Плунгян, В.А. *Общая морфология: Введение в проблематику*. Москва, 2010.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српско-хрватски језик, граматички системи и књижевно-језичка норма*. Књ. II: *Синтакса*. Београд: Научна књига, 1989.
- ТАНАСИЋ, Срето. „Збирна вишекратност као синтаксичко-семантички тип мноштва радњи.” *Јужнословенски филолог* књ. LIII (1997): 99–105.
- ТАНАСИЋ, Срето. „Из проблематике реченица с везницама *кад*, *док* и *чим*.” *Наш језик* књ. XXXVIII /1–4 (2007): 15–27.
- ХАЛИЛОВИЋ, Сенахид. „Хабитуал у штокавском дијалекту.” *Књижевност и језик* књ. 1–2 (1985): 51–55.
- ХРАКОВСКИЙ, В. С. „Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация.” *Типология итеративных конструкций*. Ленинград: Наука, 1989: 5–53.
- ШМИГЕР, Роналд. „Јадрениот модел на балканскиот глаголки систем.” *Македонски јазик* год. XLII–XLIV 1991–1993 (1998): 139–158.
- DRESSLER, W. *Studien zur verbalen Pluralität*. Wien, 1968.
- GOŁĄB Z. *Conditionales typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich se szczególnym uwzględnieniem macedońskiego*. Wrocław – Kraków – Warszawa, 1964.

ИСТОЧНИКИ

- АНДРЕЕВСКИ, Петре М. *Сите лица на смртта*. Скопје, 2007.
- АНДРИЋ, Иво. *Мост на Жепи*. Београд. 2008.
- АНДРИЧ, Иво. *Пытка*. Избранная проза. Москва, 2000.
- ИГЊАТОВИЋ, Ј. *Вечити младожења*. Београд: Нолит, 2004.
- Иљоски, Васил. „Чорбаци Теодос.” *Македонската драма меѓу двете светски војни*. – I књига. Приредил Александар Алексиев. Скопје: Македонска књига, 1976: 15–231.
- КАПОР, М. *Ивана*. Београд: СКЗ, 2001.
- Конески, Блаже. *Избрани дела во седум књиги*. – Књига прва: *Песни*. Скопје: Култура – Македонска књига – Мисла – Наша књига, 1981.
- ЉУБИША, Ст. М. *Приповетке*. Нови Сад: Штампарско предузеће „Змај”, 1957.
- МАЛЕСКИ, Владо. *Разбој*. Скопје: Култура, 1976.
- МАТАВУЉ, С. *Дела*. Београд: Народно дело, 1934.
- НУШИЧ, Бранислав. *Автобиографија*. Москва, 1987.
- НУШИЋ, Бранислав. *Аутобиографија*. Београд, 2008.
- ПАНТЕЛЕЕВ, Л. и Г. Бельх. *Дом веселых нищих*. Москва: КТЕРРА, 1999.
- ТУРГЕНЕВ, И. *Первая любовь*. Москва: Советская Россия, 1989.
- ТОСИЋ, Д. *Корени*. Београд: Рад, 1982.
- ШМЕЛЕВ, И. *Рассказы*. Москва: Круг чтения, 2002.

Јелена В. Недић

ИТЕРАТИВНА ВИШЕКРАТНОСТ У РУСКОМ, СРПСКОМ И МАКЕДОНСКОМ ЈЕЗИКУ

Резиме

Рад представља подробну типолошку анализу начина исказивања итеративне вишекратности у руском, српском и македонском језику. Циљ истраживања јесте извршити анализу и дати опис средстава помоћу којих се изграђују ситуације радње која се понавља у руском језику у поређењу са српским и македонским, као и истаћи сличности и разлике у начинима изражавања итеративности у наведеним језицима. Примењена је истраживачка метода функционално-семантичке и компаративне анализе. Најпре се разматрају теоретски проблеми у вези са итеративном вишекратношћу и начинима њеног изражавања у трима језицима, чиме се долази до закључка да се у центру функционално-семантичког поља итеративне вишекратности налазе несвршени вид словенског глагола и неки начини глаголске радње. Затим се разматрају начини изражавања итеративне вишекратности у сваком од три језика понаособ. Поглавља су организована према заједничкој схеми: описују се најпре могућности изражавања итеративне вишекратности глагола несвршеног и свршеног вида, затим транспозиција глаголских времена и начина ради исказивања вишекратности, па конструкције са значењем радње која се понавља, и, коначно, лексички начини изражавања вишекратности. У закључку аутор сумира резултате истраживања и долази до закључка да основна средства изражавања итеративне вишекратности у трима разматраним језицима јесу глаголи несвршеног вида, као и транспозиционо коришћење појединих глаголских облика (између осталог императива у српском и македонском, потенцијала у српском, будућности у прошлости у македонском). У руском и српском језику итеративност се исказује још и глаголима свршеног вида, чега у македонском језику нема. Ипак, у македонском језику постоји нарочита група глагола тзв. итеративног вида, који се не могу користити у значењу актуелног садашњег времена, већ искључиво у значењу радње која се понавља.

Драгана Дракулич-Прийма
Санкт-Петербургский государственный университет
Филологический факультет
Кафедра славянской филологии

К ВОПРОСУ О ПЕРЕВОДЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С БЛИЗКОРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Настоящая работа посвящена проблеме перевода фразеологических единиц фразеосемантического поля лжи и обмана с близкородственных языков (с русского языка на сербский и с сербского языка на русский). В качестве материала использовались художественные произведения русской и сербской литератур (Ф. М. Достоевского, А. П. Чехова, М. Селимовича, Б. Нушича, С. Сремца и др.), а также русская и сербская публицистика. В работе анализируются различные способы перевода фразеологических единиц – фразеологическим эквивалентом, аналогом, калькой и т. д. Особое внимание уделяется фразеологизмам с национальной спецификой, с именем собственным, с компонентом-этнонимом, многозначным фразеологизмам. Рассматривается и ряд примеров дословного перевода фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица (ФЕ), фразеологизм, фразеосемантическое поле, перевод, эквивалент, ложный фразеологический эквивалент, аналог, калькирование, описательный перевод, „фоновые знания”, национальная коннотация

Проблеме перевода фразеологических единиц в научной литературе уделено немало внимания. В большинстве современных научных исследований указывается, что ФЕ приобретает статус самостоятельной единицы перевода, т.к. при переводе фразеологизм не расчленяется и переводится не поэлементно, а как семантически и структурно целостная единица.

При переводе фразеологических единиц переводчик имеет дело не с механической передачей единицы языка на другой язык и не с формальным соответствием фразеологизмов двух языков, а с творческим процессом, где прежде всего важны функциональные соответствия или подобию между элементами подлинника и перевода. Как справедливо замечает В. Н. Комисаров, хороший переводчик не просто „фотографирует” подлинник, но творчески воссоздает его (Комисаров 1990: 9). Согласно современным принципам перевода, хорошо выполненный перевод должен совмещать исчерпывающую передачу как смысла подлинного текста, так и его стиля. Перевести, по мнению А. В. Федорова, значит „выразить

верно и полно средствами одного языка то, что уже выражено ранее средствами другого языка” (Федоров 2002: 15).

Основная проблема, с которой сталкивается переводчик в процессе перевода, это – „нахождение переводных эквивалентов языка-цели, а центральной задачей теории перевода является определение природы и условий переводной эквивалентности” (Катфорд 2004: 44). Эту проблему И. Левый сформулировал как „проблему верности произведению” (Левый 1974: 119). Под эквивалентностью в теории перевода, по мнению В. С. Виноградова, следует понимать „сохранение относительного равенства содержательной, смысловой, семантической, стилистической и функционально-коммуникативной информации, содержащейся в оригинале и в переводе” (Виноградов 2006: 19).

Исследователи Л. К. Латышев и А. Л. Семенов в своей работе выделили три взаимосвязанных и обязательных условия эквивалентности в переводе, которые следует выполнять одновременно:

1. Исходный текст (ИТ) и переводной текст (ПТ) должны обладать относительно равными коммуникативно-функциональными свойствами, т.е. „вести себя” относительно одинаковым образом в сферах носителей исходного языка (ИЯ) и переводного языка (ПЯ);

2. ИТ и ПТ должны быть максимально аналогичны друг другу в семантико-структурном отношении;

3. При всех компенсирующих отклонениях между ИТ и ПТ не должны возникать семантико-структурные расхождения, не допустимые при переводе (Латышев, Семенов 2008: 57).

Согласно мнению В. П. Рагойши, основная задача перевода заключается в необходимости воссоздания средствами другого языка эстетической полноценности подлинника, т.е.:

- а) смысла произведения (или его идейного содержания)
- б) его национального и стилистического своеобразия
- в) его чисто художественных особенностей (Рагойша 1980: 14).

Л. С. Макарова отмечает, что при выполнении перевода любой переводчик должен преследовать, по крайней мере, две цели:

1. Обеспечить максимальную близость текстов оригинала и перевода, и прагматически ориентировать перевод на исходный язык.

2. Учесть определенного получателя речи, его фоновые знания, ситуацию общения и в этом смысле ориентировать перевод на язык перевода (Макарова 2001: 278).

Известный болгарский переводчик и теоретик перевода С. Флорин, шутливо сформулировавший главные переводческие „заповеди” – „Не прибавляй. Не убавляй. Не изменяй. Не украшай” (Флорин 1983: 169), считает, что самое трудное в переводе – сохранить правильное соотношение содержания и формы (Флорин 1983: 182). Автор подчеркивает, что искусство переводчика состоит в том, чтобы „передать на другом языке, благодаря своему пониманию, умению, знанию чужой действительности то, что увидел, почувствовал, изобразил писатель” (Флорин 1983: 166).

В связи с вопросами, которые переводчик решает при художественном переводе, нам представляется интересным наблюдение Х. Вайнриха о том, что некоторые слова как будто уклоняются от перевода на другие языки. Такими словами автор считает, например, французское *spirit* или американское *business*. Х. Вайнрих полагает, что для переводчика не является сложностью тот факт, что значения слов при переходе от одного языка к другому обычно не совпадают. Переводчик должен исходить из всего *контекста* произведения, т.к., если некоторые слова и трудны для перевода, то тексты принципиально переводимы. Автор подчеркивает, что „мы не рабы слов, потому что мы хозяева текста” (Вайнрих 1987: 54), и на вопрос, „являются ли переводы ложью?”, предлагает придерживаться следующего правила: „переведенные слова лгут всегда, переведенные тексты – только в тех случаях, когда они плохо переведены” (Вайнрих 1987: 55). Такой подход, как нам кажется, позволяет приблизиться к решению принципиального вопроса – передачи образной структуры текста.

Наибольшую трудность для переводчика представляют характеристики, присущие отдельным социокультурным ситуациям и утрачивающие конкретный и привычный смысл при переносе в другую среду. Эта проблема в полной мере раскрыта в работе С. Влахова и С. Флорина „Непереводимое в переводе”, в которой авторы подробно останавливаются на проблеме перевода реалий, образующих, как известно, ядро лингвострановедческих знаний об определенном этносе (Влахов, Флорин 1986). С не меньшими трудностями встречается переводчик при переводе фразеологических единиц.

В. Н. Крупнов отмечает, что задачи, стоящие перед переводчиком при переводе ФЕ, поистине огромны: „необходимо понять фразеологизм и передать его смысл, отразить образность, найти, по возможности, аналогичный оборот речи по-русски или построить таковой, наконец, не упустить из виду своеобразие и экспрессивные характеристики переводимой фразеологической единицы” (Крупнов 2009: 80). Успешное решение такой сложной задачи требует от переводчика, по справедливому мнению В. Н. Крупнова, не только хорошего знания языка, но и, кроме того, „знание истории, мифологии, библеизмов, художественной литературы, политической жизни, обычаев страны изучаемого языка” (Крупнов 2009: 80). Без учета вышесказанного, перевод фразеологизмов, по меткому замечанию сербской исследовательницы Б. Голубович, явится „минным полем” для любого переводчика (Голубович 2010: 458).

В большинстве исследовательских работ по проблеме перевода фразеологизмов выделяются три основных типа соответствий образным фразеологическим единицам оригинала.

В первом типе соответствий сохраняется весь комплекс значений переводимой единицы. Например: *Сизифов труд* – *Сизифов посао*, *Фома неверный (неверующий)* – *неверни Тома* и т.п. В основе таких фразеологизмов лежит один и тот же образ. Как правило, такие соответствия

обнаруживаются у интернациональных ФЕ, заимствованных обоими языками из древних языков или из какого-нибудь третьего современного языка. Во втором типе соответствий одинаковый переносный смысл ФЕ передается с помощью иного образа. Такой способ перевода ФЕ приемлем, если фразеологизм оригинала не обладает ярко выраженной национальной окраской. Например: *с луны свалиться – пасти с Марса*. Третий тип соответствий – это калькирование иноязычной ФЕ. Калькирование допустимо лишь в том случае, если образ в исходной единице достаточно „прозрачен”, и переносное значение такой ФЕ понятно в переводном тексте.

Н. Л. Шадриным эта классификация была расширена. Так, при переводе фразеологизмов, по мнению Н. Л. Шадрина, могут использоваться следующие категории фразеологических соответствий: „1) эквивалент, 2) аналог, 3) синонимическое соответствие (одноструктурное или разноструктурное), 4) константное лексическое соответствие, 5) контекстуальный аналог (фразеологический, лексико-фразеологический), 6) калька, 7) окказиональное лексическое соответствие, 8) описание” (Шадрин 1991: 34). Автор считает, что первые четыре категории существуют в языке перевода и используются в готовом виде, а остальные подбираются или создаются переводчиком в каждом конкретном случае. Отношения фразеологической вариантности Н. Л. Шадрин относит к сугубо внутриязыковым отношениям.

Фразеологические эквиваленты – это „фразеологизмы двух языков, одинаковые по денотативному содержанию, стилистической характеристике, составу знаменательных компонентов и грамматической структуре (Шадрин 1991: 28). Например: *водить за нос* кого – *вући за нос* кога.

Межъязыковая фразеологическая аналогия – понятие более широкое, чем эквивалентность. Так, по мнению Я. И. Рецкера, эквивалент всегда один, а аналогов может быть несколько. В основе фразеологического аналога заложен другой образ, поэтому перед переводчиком стоит задача правильного подбора фразеологического соответствия в языке перевода. При таком подборе важную роль играют профессионализм и образованность переводчика, чувство языка и стиля переводимого произведения. С одной стороны, утрата национального колорита ФЕ при переводе аналогом вроде бы неизбежна, но с другой стороны, при условии учета описываемой ситуации, характера и речевых особенностей героев, переводчик имеет возможность для каждого конкретного случая из нескольких фразеологических аналогов выбрать наиболее подходящий. При этом различия в компонентном составе фразеологических аналогов не влияют на объем содержащейся в них информации. Примером могут послужить фразеологические аналоги русского выражения *родиться в сорочке* в сербском, английском и испанском языках: *roditi se под срећном звездом* (букв. родиться под счастливой звездой), *to be born with a silver spoon in one's mouth* (букв. родиться с серебряной ложкой во рту), *nacer de pie* (букв. родиться стоя, на ногах). В большинстве случаев

перевод ФЕ с помощью аналога является предпочтительным, так как именно такой перевод, по мнению большинства исследователей, позволяет получить адекватный семантико-стилистический результат.

Нефразеологизированный перевод ФЕ иногда становится более удачным переводческим решением, чем использование „притянутого за уши” устойчивого выражения, т.к. бывают ситуации, когда перевод фразеологического оборота с помощью аналога по разным причинам неприемлем, и тогда переводчик, для сохранения семантики и стиля оригинального текста прибегает к использованию других – фразеологических или лексических соответствий. Так, к примеру, большинство сербских ФЕ со значением 'лгать, обманывать', в зависимости от контекста, можно адекватно перевести на русский язык с помощью целого ряда экспрессивных глаголов: *надуть, объегорить, обуть, провести, обойти, обставить, обехать, оболванить, одурачить, окопачить, охмурить и т.п.* и наоборот:

„Zar ti mene tako **namagarči**, Mahmute? I ja kao budala idem za tobom i za tvojim prljavim poslovima!” (SELIMOVIC 1973: 92).

„Что же ты, Махмут, мне **голову морочил**? И я как последний болван тащусь за тобой по твоим грязным делишкам” (Селимович 1987: 406).

Однако, бывают случаи, когда, имея в наличии фразеологизм-эквивалент или фразеологизм-аналог, переводчик по какой-либо причине образное выражение заменяет необразным. Такой перевод приводит к неоправданному стилистическому обеднению оригинала:

„Говорил все Зверков. Я начал прислушиваться. Зверков рассказывал о какой-то пышной даме, которую он довел-таки наконец до признанья (разумеется, **лгал, как лошадь**), и что в этом деле особенно помогал ему интимный друг, какой-то князек, гусар Коля, у которого три тысячи душ” (Достоевский 1973: Т. 5. С. 145).

„Говорио је стално Зверков. Почео сам да прислушкујем. Зверков је причао о некој дивној и богатој дами коју је, тобоже, на крају натерао да му изјави љубав (наравно, **лагао је ужасно**) у томе му је, наводно, нарочито помагао његов интимни друг, некакав кнез, коњички официр Коља, који има три хиљаде душа” (Достоевски 1977: Т. 10, С. 375–376).

Фразеологические синонимы на межъязыковом уровне, которые выделяет как способ перевода фразеологических единиц Н. Л. Шадрин, подразделяются им на одноструктурные и разноструктурные. Первые построены по одной и той же грамматической модели (словосочетания или предложения), но, в отличие от аналогов, „расходятся не только составом своих лексических компонентов, но и оттенками значения (идеографическая синонимия) или стилистической окраской (стилистика синонимия)”. Вторые совпадают по семантике и стилистике, но имеют неодинаковую грамматическую структуру (Шадрин 1991: 31–32). Например, русское наречное словосочетание *после дождичка в четверг* может переводиться на сербский язык оборотом со структурой придаточного предложения – *кад на врби роди грожђе (кад се роди Карађорђе)*.

Калькирование фразеологической единицы приемлемо в тех случаях, когда ее внутренняя форма прозрачна, и новое калькированное сочетание хорошо вписывается в текст оригинала, не вызывает ощущения искусственности и легко воспринимается читателем.

Например, дословный перевод сербской ФЕ *превести жедна (жедног) преко воде кога* (букв. перевести жаждущего через воду) – ‘перехитрить, провести, обмануть’ (СРФС: 32) в определенной ситуации, как нам кажется, допустим, поскольку образность этого выражения лежит на поверхности и будет понятна русскому читателю.

Калькирование при переводе ФЕ, отмечают другие авторы, – это процесс, который вызывает сложный мыслительный акт в сознании читателя. С одной стороны, происходит как бы дефразеологизация переведенного фразеологизма, а с другой стороны, читатель переходит от внутренней формы ФЕ, представленной буквальным переводом прототипического словесного комплекса, к обобщенно-переносному значению самого фразеологизма, устанавливая между ними логическую связь (Солодуб, Альбрехт, Кузнецов 2005: 130). В. В. Сдобников и О. В. Петрова справедливо считают, что калькирование образных фразеологизмов, которое якобы призвано познакомить читателя перевода с особенностями образного мышления носителей языка оригинала, „также зачастую приводит лишь к усложнению текста, затрудняет его понимание и никак не способствует воссозданию художественного образа” (Сдобников, Петрова 2008: 399). Так, например, по мнению этих авторов, мало говорит читателю дословный перевод на любой иностранный язык русского фразеологизма *стоять на часах*.

Б. Хлебев считает, что чем ближе культурное сходство оригинала и перевода, тем допустимее в переводе использование транскрипции, транслитерации и буквального перевода (ХЛЕБЕВ 2009: 120). Ни транскрипцию, ни транслитерацию, по мнению Я. И. Рецкера, нельзя считать буквальным переводом, т.к. по существу это „беспереводное употребление иностранного слова, которое может быть усвоено языком перевода и стать заимствованием” (РЕЦКЕР 2004: 34). Автор выделяет два типа буквального перевода. Первый тип, более примитивный, Я. И. Рецкер называет „детской болезнью” начинающих переводчиков, которые в силу неопытности обманываются внешним (по написанию или звучанию) сходством слов двух языков. Такие слова принято называть „ложными друзьями переводчика” (Например: вредна девојка (серб.) переводится не как „вредная”, а как трудолюбивая девушка). По Р. А. Будагову, „ложные друзья переводчика” – это „межъязыковые омонимы – слова, имеющие при одинаковом звучании разные значения” (Будагов 1985: 267). Однако термин этот применяется преимущественно к единицам лексики. На фразеологическом же уровне Н. Л. Шадрин предлагает использовать для подобных ситуаций термин *ложные фразеологические эквиваленты*. Автор называет „ложными фразеологическими эквивалентами” такие обороты двух языков, „которые совпадают по составу

и лексическому значению компонентов, синтаксической организации и стилистической характеристике, но имеют неодинаковое фразеологическое значение” (Шадрин 1991: 45–46). Соответственно, если фразеологические эквиваленты адекватно и полноценно передают значение и стилистическую окраску фразеологизма оригинала, то появление в тексте перевода ложных фразеологических эквивалентов приводит к грубейшему искажению смысла и стиля переводимого текста.

Приведем некоторые примеры русских и сербских ложных фразеологических эквивалентов:

1) *закидывать / закинуть удочку* – ‘осторожно намекнуть, задать вопрос (с целью узнать, походатайствовать)’ (СФСРЯ: 209); *бацнати удицу* коме – ‘namjestiti komu zamku’ (FRHSJ: 711), *lukavo pokušati/pokušavati pridobiti koga za sebe, pokušati/pokušavati obrlatiti koga, primamiti/mamiti koga radi svoje koristi* (HFR: 320).

2) *одна нога здесь (тут), [а] другая там* – ‘очень быстро сбегать, сходить куда-л. и вернуться обратно’ (СФСРЯ: 36); *бити једном ногом на чему (у чему), а другом на другом (у другом)* – ‘biti neodlučan, пероуздан, neiskren’ (FRHSJ: 381).

Перевод фразеологизмов на основе отдельных значений его компонентов или использование переводчиком наиболее распространенного значения слова вместо контекстуального Я. И. Рецкер относит ко второму, более сложному, типу *буквального перевода* (Рецкер 2004: 32–36). В Сербии подобные случаи буквального перевода проанализированы И. Клайном. Приведенные им примеры высвечивают серьезные ошибки переводчиков, которые ‘очень не любят открывать словари’, и потому перевод ФЕ для них является ‘китайской грамотой’ (Клайн 2000: 44–45).

Перевод фразеологических единиц на иностранный язык облегчается наличием толковых и двуязычных фразеологических словарей. Но далеко не всегда словари могут предусмотреть все возможности использования фразеологизмов в контексте и трудности, с которыми встретятся переводчики при передаче их значения и экспрессии на другой язык. К тому же, по справедливому замечанию многих лингвистов, в том числе и Б. Голубович, во многих фразеологических словарях отсутствуют стилистические маркеры, что также осложняет работу переводчика (Голубович 2010: 459).

Большинство исследователей, как в России, так и в Сербии, посвящают свои работы переводам ФЕ со своего родного языка на западноевропейские языки (английский, немецкий, французский, испанский и т.д.) и обратно. Несмотря на то, что появился ряд исследований по славянскому взаимопереводу, и славянская, в особенности русская, фразеология сегодня в достаточно высокой степени изучена, некоторые вопросы, прежде всего в области перевода фразеологических единиц близкородственных языков, требуют большего прояснения. Изучение специфики перевода фразеологизмов с близких (славянских) языков является, на наш взгляд, одной из актуальнейших задач современной теории перевода.

Перевод ФЕ с национальной спецификой

По мнению Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова, национально-культурная ценность фразеологизмов складывается из трех составляющих. Применительно к русско-сербскому материалу это можно выразить так:

Во-первых, ФЕ, по мнению авторов, „отражают национальную культуру нерасчлененно, комплексно, всеми своими элементами, взятыми вместе, т.е. своими идиоматичными значениями. Некоторые фразеологизмы описывают национальные явления прошлого и настоящего, не имеющие прямых аналогов в зарубежных культурах: Русские ФЕ: *похвальная грамота, бить в набат, казанская сирота, сбрасывать со счетов* и др. Сербские ФЕ: *од Кулина бана, гуњ и кожун* и др.

Во-вторых, фразеологизмы отражают национальную культуру расчлененно, единицами своего состава. Русские ФЕ: *ходить фертom, коломенская верста, кося сажень в плечах, на ять* и др. Сербские ФЕ: *потковати опанке, ком' обојци ком' опанци, упасти као муха у кајмак* и т.д.

В-третьих, фразеологизмы отражают национальную культуру своими прототипами, поскольку генетически свободные словосочетания описывали определенные обычаи, традиции, подробности быта и культуры, исторические события и многое другое. ФЕ могут рассказывать:

- о грамотности – *начать с азов, от корки до корки, приложить руку; читати као буквар кога, од аз до ижице.*
- о детских играх – *играть в кошки-мышки, играть в бирюльки, куча мала; играти се жмурке (жмире), пуј пике не важи.*
- о денежной системе – *гроша ломаного не стоит, ни алтына за душой нет, за длинным рублем; не вреди ни пет пара, немати ни пребијене паре.*
- о ремеслах – *бить баклуши, вить веревки; ткати на два разбоја.*
- о традиционном врачевании – *заговаривать зубы кому; гледати у пасуљ (боб).*
- об охоте и рыбной ловле – *гоняться за двумя зайцами, ловля в мутной воде; упецати на удицу кога, ловити у мутном.*
- о типичной флоре – *с бору да с сосенки, елки-палки; репа (тыква) без корена, прост као пасуљ.*
- фауне – *медведь на ухо наступил, как с гуся вода, Лиса Патрикеевна; гладан као вук, плашљив као зец, стари лисац, осушити се као бакалар* и др. (Верещагин, Костомаров 2005: 176–186).

Н. Л. Шадрин также считает, что национально-специфический характер фразеологии обусловлен лингвистическими и экстралингвистическими факторами. Первые, по мнению исследователя, проявляются в том, что „для обозначения одних и тех же предметов, действий или качеств, для выражения одних и тех же мыслей разные языки пользуются несовпадающими лексическими и образными средствами” (Шадрин 1991: 117). Ко вторым факторам, обуславливающим национальную специфичность фразеологизмов, по мнению автора, „относится наличие в их компонентном составе имен собственных, географических названий, упо-

минания исторических событий, предметов культуры и материального быта, обычаев, поверий и т.п., свойственных только данному народу, т.е. представляющих собой его национальные реалии” (Шадрин 1991: 118). К национально-специфичным фразеологизмам Н. Л. Шадрин относит и ФЕ, пришедшие в язык из национальной художественной литературы.

Фразеологизмы с выраженной национально-культурной коннотацией, которую В. Н. Телия понимает как „систему образов, которая служит своего рода „нишей” для кульминации мировидения и так или иначе связана с материальной, социальной или духовной культурой данной языковой общности, а потому может свидетельствовать о ее культурно-национальном опыте и традициях” (Телия 1996: 215), иногда представляют настоящий вызов для переводчика (особенно не носителя языка), т.к. часто в таких фразеологических сочетаниях заключен эпизод исторического опыта народа, описание которого могло бы занять несколько страниц.

Примером ФЕ с национально-специфичной внутренней формой, отражающей факты русской истории и русского быта, может послужить фразеологическая единица фразеосемантического поля лжи и обмана *белгородский кисель* (*устар., редко шутл.* 'О чьем-либо ловком и хитроумном обмане') (СРФ: 261). Это выражение связано с историческим событием – осадой Белгорода печенегами, отраженным в древнейшей русской летописи „Повесть временных лет”. Представляется, что сербскому переводчику, не знающему истории о том, как хитроумно белгородцы спасли свой город от вражеской осады, было бы крайне сложно перевести такие строки современной русской поэтессы:

„Шли сюда печенеги и половцы,
Чтоб вкусить *белгородский кисель*...
Белгородские добрые молодцы,
Провожали незваных отсель”.
(http://korvesti.ru/20100211476/Poety/Diana_KAN/Diana_Kan.html)

В данном случае перевод фразеологизма крайне осложнен жесткими рамками стихотворного текста, и переводчик вынужден будет прибегнуть, как нам кажется, к описательному раскрытию образа, данному в примечании. Перевод на сербский язык мог бы выглядеть, к примеру, так:

„Кренуше амо Печењези и Половци
Да би „*белгородски кисель*”¹ пробали...
Храбри су их белгородски ратници
Са својих земаља прогањали”.

¹ *Кисель* (рус.) – воћни сируп укуван са кромпировим брашном. У основи фразеолошког обрта *белгородски кисель* је догађај, описан у најстаријем руском писаном споменику – „Повест временних лет” (година 997). Током најезде Печењеге на Белгород његови житељи, оставши без хране, умешали су остатке брашна у једном од бунара и показали су га изасланицима Печењеге. Помисливши да Белгород има велике залихе хране, Печењези су дигли опсаду. Тако је Белгород био спасен. Израз *белгородски кисель* значи: 'лукаво смишљена превара, обмана'.

Исследователи сходятся во мнении, что отсутствие так называемых „фонových знаний”, или „мультилингвомировидения” (Флорин 1983: 135) является основной причиной неправильного перевода фразеологизмов на другой язык. Такие знания, по мнению А. В. Федорова, дают „совокупность представлений о том, что составляет реальный фон, на котором разворачивается картина жизни другой страны” (Федоров 2002: 200). В. С. Виноградов определяет „фонovou информацию” как „социокультурные сведения, характерные лишь для определенной нации или национальности, освоенные массой их представителей и отраженные в языке данной национальной общности (Виноградов 2006: 37). „Фоновые знания” (background knowledge), как указывает А. Т. Хроленко, „позволяют правильно интерпретировать не только эксплицитно выраженный, но и имплицитный смысл высказывания”. Значительная часть переводческих ошибок, по мнению А. Т. Хроленко, проистекает от дефицита фоновых знаний (Хроленко 2009: 17). Такого мнения придерживаются и Е. М. Верещагин и В. Г. Костомаров, которые считают, что „человек, не располагающий фоновыми знаниями, не выйдет за пределы буквального понимания текстов” (Верещагин, Костомаров 2005: 312). Сербский поэт и переводчик М. Данойлич тоже касается этого вопроса, когда пишет, что „pravi sadržaj jezika ne može se posedovati bez poznavanja života naroda koji njime govori” (DANOJLIĆ 1981: 244).

Определяя круг вопросов, которые возникают при переводе с близкородственных языков, В. П. Рагойша подчеркивает, что „близость – культурная, социально-бытовая, психологическая, географическая – в целом ряде случаев облегчает переводчикам поиск соответствующих наименований, названий, определений” (Рагойша 1980: 35). Действительно, по сравнению с переводом произведений, принадлежащих народам не близким культурно и исторически, перевод с родственных языков, кажется значительно легче. Однако, как показывает переводческая практика, языковая близость обуславливает и целый ряд трудностей, незнакомых переводам с далеких языков. Особенно ярко это видно на примере переводов фразеологических единиц.

Известны высказывания некоторых русских классиков о переводе с близкородственных языков (украинского и русского).

„...с близкого по духу языка переводить труднее... С итальянского, например, легче переводить иногда, чем с малороссийского” (Русские писатели о переводе. НЕКРАСОВ 1960: 357).

„Переводы с малорусского вообще трудны... близость двух языков не дает переводчику простора” (Русские писатели о переводе. КОРОЛЕНКО 1960: 528).

Когда Н. В. Гоголь хотел дать высшую оценку работе переводчика, он говорил: „Переводчик поступил так, что его не видишь: он превратился в такое прозрачное стекло, что кажется – как бы нет стекла” (Вопросы художественного перевода. 1955: 60). Великий русский писатель, считавший, что в переводе „более всего нужно привязываться к мысли

и менее всего к словам...” писал: „Есть пропасть таких фраз, выражений, оборотов, которые нам, малороссиянам, кажется очень будут понятны для русских, если мы переведем их слово в слово, но которые иногда уничтожают половину силы подлинника” (Русские писатели о переводе. Гоголь 1960: 311 – 312).

На материале фразеологизмов со значением лжи и обмана постараемся показать, к чему может привезти перевод фразеологизмов „слово в слово”.

Перевод ФЕ с именем собственным

Фразеологизм *Мели, Емеля, твоя неделя* (ирон. или презр. 'О полном недоверии к чьим-либо словам, к чьему-либо рассказу') (СРФ: 180) является широкоупотребительным в современном русском языке. Во фразеологизме заключена отрицательная оценка достоверности речей говорящего и подозрение его в намеренном забалтывании окружающих и вранье. Особенно часто сегодня, как мы заметили, эта ФЕ встречается в публицистике. Например:

„Известия” и „Труд” не мыслят отныне своего существования без колумниста Быкова, который пишет обо всём, а главное — ни о чём. Как говорится — мели, Емеля, твоя неделя! Восторженных почитателей, однако, у несостоявшегося Дюма предостаточно” (<http://srn.su/?p=675>).

Этот исконно русский оборот явился камнем преткновения для сербских переводчиков. Вот пример перевода этого выражения в повести Ф. М. Достоевского „Село Степанчиково и его обитатели”:

„Снова всеобщий хохот.

— С наступающим днем! Да ты смотри, сколько дня-то ушло, человек несообразный!

— *Ври, Емеля, — твоя неделя!*

— По-нашему, хоть на час, да вскачь!

— Хе-хе-хе! Ишь краснобай! — вскричал толстяк, еще раз закачавшись от смеха, и снова взглянул на меня приветливо” (Достоевский 1972: Т. 3. С. 22).

На сербском (перевод М. Кашанина):

„Опет свеопшти кикот.

— Добро јутро! Де погледај колико је од јутра прошло, луди човече!

— *Лажи, Јемеља, твоја је недеља!*

— По нама, на час, само нек је кас!

— Хе — хе — хе! Иш, песнице! Узвикну дебелко затресавши се још једном од смеха и поново ме погледа љубазно” (Достоевски 1977: Т. 11. С. 202).

В Историко-этимологическом словаре русской фразеологии указывается, что выражение *мели, Емеля, твоя неделя* „связано с русским обычаем (касающимся в основном женщин) чередовать по неделям вы-

полнение членами семьи хозяйственных работ. Среди них был и помол зерна для выпечки хлеба на ручных жерновах. В рифмованном выражении совмещаются два значения слова *молоть* – „перемалывать зерно” и „говорить вздор”. Второе значение произошло не без влияния образного уподобления языка пестика, которым измельчаются зерна, а рта – непрерывно движущимся жерновом. Людям, которые отлынивали от всякого труда (особенно мужского), болтали, и говорили „Мели...”, шутливо сопоставляя выражение *языком молоть* с действительно тяжелой работой на ручном жернове.

Слово *неделя* прежде означало выходной день (от *не дел-ать*). В некоторых русских говорах до сих пор сохранилось слово *неделя* в значении „лентяй”, „бездельник”, т.е. „тот, который не работает”. Буквально выражение, следовательно, значит: „Ври, болтай Емеля, пока твое бездельное время”.

Имя Емеля символизировало в русском фольклоре неумного человека, дурачка. Поэтому на возникновение оборота также могла повлиять сказка о том, как Емеля-дурачок надумал смолоть полову, испечь из муки лепешек и много говорил (молол) об этом” (СРФ: 180).

По мнению В. М. Мокиенко, „экспрессивный эффект этого оборота усиливается тем, что герой Емеля – известный в народе сказочный персонаж, но по иронии судьбы удачливый Емеля-дурак, а по ассоциации с глаголом *молоть* – пустомеля, хвастун, лгун и лентяй” (Мокиенко 1990: 79).

Действительно, *Емеля* – известный герой русских сказок („По щучьему велению”), русских загадок – „Деревяшка везет, сечка сечет, а *Емельян* на возу поворачивайся” и пословиц: „Ври (мели), *Емеля*, – твоя неделя!”, „Брось, *Емеля*, не твоя неделя” и др. В некоторых русских говорах именем *Емеля* (от греч. *Емельян* – ’лстивый’) называют человека, который много говорит, болтуна (Даль: Т. II, 318, 343; СРП: 169).

Введенные в сербский перевод русское имя собственное „Емеля”, также как и полностью перенесенное словосочетание „твоја је недеља” никак не вписываются в контекст, семантически ни с чем не ассоциируются и вызывают у сербского читателя полное недоумение.

Во фразеологическом фонде сербского языка есть выражения, которыми можно было бы передать значение русского фразеологического оборота *мели, Емеля, твоя неделя*: *млатити језиком, причати приче, обећавати (причати, распредати) Маркове конаке*. Близким к русскому выражению по значению, а частично и по образности, является сербское выражение *млети као воденица* (букв. *молоть как мельница*). Однако, куда сильнее, чем русское, оно, помимо многоречивости, подчеркивает быстроту речи говорящего. Оправданным при переводе могло бы быть и использование не фразеологических средств, а экспрессивно окрашенных глаголов, таких как: *млети, лупати, брбљати, дробити, трабуњати, гунђати* (соответственно, перевод мог бы выглядеть так: „Не млати је-

зиком!", „Причај ми причу!", „Причам ти причу!", „Не мели!", „Не лупетај!", „Не лупај глупости!", „Не трабуњај којешта!" и т.п.).

Аналогом русского фразеологизма *мели, Емеля, твоя неделя* является и сербская фразеологическая единица *жив ми Тодор, да се чини говор*, которая, хоть и является широкоупотребительной, в том числе в печати, не фиксируется фразеологическими словарями и поэтому заслуживает более подробного рассмотрения.

В основе этого выражения лежит образ главного героя бродячего кукольного театра „Куку-Тодоре", популярного в Белграде до Первой мировой войны (затем образ закрепился в сознании сербской публики, т.к. после Второй мировой войны Тодор стал персонажем известного карикатуриста газеты „Политика"). Согласно словарю Матицы Сербской, *куку-Тодоре* – это и „розыгрыш куклами сюжета о человеке, продавшем душу дьяволу", и „тряпичная кукла смешного вида в таком сюжете" (МС: Т. II С. 117). Главный персонаж кукольного театра, говорливый и остроумный Тодор, одетый в комический, не то сельский, не то городской костюм, обращаясь к публике, в шутливой и сатирической манере критиковал власть и государственное устройство. К концу представления, когда критика становилась более острой, появлялся жандарм с палкой и угрожал говоруну избиением и тюрьмой. Представление заканчивалось появлением куклы-черта, уводящей болтуна-Тодора со сцены и плачем куклы-жены Тодора: „Куку, Тодоре, куку, Тодоре!", по которому театральное представление и получило свое название (Мршевић 2008: 47–56).

Таким образом, Тодор стал подлинно народным персонажем. В современном сербском языке выражение *жив ми Тодор, да се чини говор* встречается часто и употребляется по отношению к тому, кто много попусту болтает, говорит явный вздор, кому не верят. Например:

„Но шта да говорим, кад ништа ново ни значајно за тебе немам, а оно што би хтео да пишем не знам шта пре да почнем. Да ударим у извињење што сам оволико ћутао, бојим се биће ти досадно, те ћеш рећи: ”Жив ми Тодор нек’ се прави говор”.

(http://www.unilib.rs/o_nama/izdanja/2003/vulovic.php).

„Како је се у старини ова планина звала не зна се; неки нагађају да је се тобож’ звала Топлица, други Расина, а неки чак и Бања; али је све то само *жив ми Тодор, да се чини говор*” (*Два загрљена ума*. Електронско издање <http://www.unilib.rs>).

Именно этим сербским фразеологическим оборотом известный переводчик М. Бабович передал значение русского выражения *мели, Емеля, твоя неделя* при переводе рассказа А. П. Чехова „Шведская спичка”:

– Что Николашка причастен в этом деле, – сказал он, – *non dibitandum est*. И по роже его видно, что он за штука... Не последнюю также роль в этом деле играет и скромный Псеков. Синие панталоны, смущение, лежание на печи от страха после убийства, *alibi* и Акулька.

– *Мели, Емеля, твоя неделя.* По-вашему, значит, тот и убийца, кто Акульку знал? Эх, вы, горячка! Соску бы вам сосать, а не дела разбирать! Вы тоже за Акулькой ухаживали, – значит и вы участник в этом деле? (Чехов 1975: Т. 2. С. 210 – 211).

На сербском (перевод М. Бабовича):

– Да је Николашка умешан у овај злочин, – рече – *non dicitandum est.* Нема сумње. И по њушци му се види да је мустра... И скромни Псејков не игра баш последњу улогу у злочину. Плаве панталоне, збуњеност, лежање на пећи после убиства, алиби и Акулька.

– *Жив ми Тодор да се чини говор!* По вашем мишљењу убица је онај ко је познавао Акулку? Ах, ви усијана главо! Треба још да сисате, а не да расветљавате злочине. Ви сте се удварали Акуљки... значи, и ви сте саучесник у том злочину? (Чехов 1981: Т. 1. С. 298.).

Интересно, что имя собственное *Тодор* в уменьшительно-ласкательной форме *Тоша* входит в компонентный состав фразеологизма *правити се Тоша* (варианты: *правити се Енглеz, правити се Кинеz*), где тоже присутствует сема обмана: 'держаться незаинтересованно, холодно, равнодушно' (СРФС: 66), 'прикидываться несведующим, изображать непонимание' (HFR: 68).

Итак, в сербском языке имеются ФЕ, способные достаточно полноценно отразить значение русского устойчивого выражения *Мели Емеля*.... При этом, поскольку некоторые из них несут в себе ярко выраженный сербский национальный колорит, уместность их использования зависит от правильного понимания переводчиком контекста произведения.

Как показывает пример с русским Емелей, перевод фразеологических единиц, в компонентный состав которых входит имя собственное, представляет особую трудность. Имя собственное можно перевести, считает И. Левый, если оно имеет только познавательную ценность. Например: Дотторе – Доктор. Там где выступает характерность имени, т.е. налицо зависимость от национальной формы (у каждого народа свой специфический набор имен), для перевода остаются только две возможности: субституция – подстановка (замена отечественной аналогией) или транскрипция (запись слова на своем языке в его иностранной форме) (Левый 1974: 123). О трудностях, стоящих перед переводчиком при передаче славянских имен, писали П. А. Дмитриев и Г. И. Сафронов. Авторы отметили справедливый отказ переводчика от транскрипции в пользу перевода на примере рассказа Б. Нушича „Фотография”. Прозвище героини *Мајорица* не транскрибируется, а переводится – *Майорша*, т.к. героиня мечтает выйти замуж за майора, а эта деталь имеет существенное значение в рассказе (ДМИТРИЕВ, САФРОНОВ 1962: 152).

Некоторые фразеологические единицы с именем собственным интернациональны, имеют эквиваленты во многих языках (*Колумбово яйцо, Мафусаилов век, в костюме Адама*), и тогда задача, стоящая перед переводчиком, решается просто. Бывает, правда, редко, и другой „легкий путь”. Так, например, в сербском фразеологическом фонде нет ФЕ с

компонентом „Геббельс”, но в силу прозрачности этого устойчивого оборота и легкой узнаваемости всемирно известного лжеца в сербской языковой среде, в некоторых случаях дословный перевод русского фразеологизма *врет как Геббельс* вполне допустим. Иначе обстоит дело с другим известным, хоть и менее негативно коннотированным вруном – бароном Мюнхгаузеном. Этот литературный герой не обрел среди сербских читателей такой популярности, как среди русских, поэтому дословный перевод русского выражения *врет как Мюнхгаузен*, вряд ли возможен.

В большинстве случаев в компонентный состав фразеологизмов входят имена собственные, так или иначе связанные с национальной историей и культурой, и тогда перед переводчиком стоит трудная задача подбора семантических и стилистических соответствий.

Так, например, в компонентный состав сербского фразеологического оборота *лупати као луди Муџо у бубањ* входит имя собственное *Муџо*, которое является уменьшительно-ласкательной формой распространенного среди боснийских мусульман мужского имени Мухамед или Мустафа. Почти так же как *Емеля* у русских, *Муџо* у сербов ассоциируется с недалеким, глупым человеком, тугодумом. Такая слава за ним закрепилась в силу того, что *Муџо* вместе с своим товарищем *Хасо* (уменьш.-ласк. от Хасан) широко прославился своей глупостью, будучи главным героем многочисленных и очень популярных в народе шуток и анекдотов (У боснийских мусульман героями таких анекдотов чаще встречаются *Муйо* и *Сујо*). Имя собственное *Муџо* входит в компонентный состав и известной ФЕ *куд сви Турци, туд и мали (ћелаџи) Муџо* (вариант: *куд сви Турци, туд и голи Хасан*) – ‘идти за большинством, не раздумывая, не имея собственных убеждений, присоединиться к мнению большинства’ (РСАНУ: Књ. XIII, С. 254); ‘куда большинство, туда и меньшинство, ну и будь что будет’ (FRHSJ: 706), и имеет русский аналог: *за компанию и жид удавился*. Таким образом, русскому переводчику недостаточно информации, лежащей на поверхности: *Муџо* – имя собственное (ср. в русском *Макар*, *Емеля* и т.п.). Для правильной и успешной передачи этого образного выражения на русский язык переводчику нужны еще и национальные сербские „фоновые знания”.

ФЕ *лупати као луди Муџо у бубањ* имеет значение ‘говорить вздор, пороть чепуху, нести чушь’. Раскрыть сербский образ, заложенный в основу ФЕ, переводчику помогает прилагательное ‘луди’ – ‘сумасшедший’ и устойчивое выражение *лупати (ударати) у бубањ (добош, таламбасе)* – ‘громко говорить, разглашать, распространять, вести, новости, слухи’ (РСАНУ: Књ. XI, С. 623; FRHS: 46). К тому же и сам глагол ‘лупати’ в жаргоне употребляется в значении ‘говорить вздор, ерунду, пороть чепуху, нести чушь, околесицу, бред’.

Однако, как увидим, не все смысловые оттенки этого фразеологизма были понятны русскому переводчику, и выражение *луџао као луди Муџо у бубањ*, произносимое главным героем романа М. Селимовича

„Крепость”, переведено им практически дословно, с акцентированием, вместо многословия, отсутствующей в оригинале „ударной” экспрессии: *наяривал, как Муйо-дурачок в барабан*:

„Ljutito sam je podsjetio da sam joj sve pošteno rekao kad smo se prvi put sreli, i ko sam i kakav sam, ništa sakrio nisam, znala je da je čeka sirotinja, i sad mogu samo da kažalim što se nije udala za trgovca ili zanatliju, bila bi ugledna i poštovana žena. (Iz mene je govorila srdžba a ne razlog ni pamet, pa sam lupao kao ludi Mujo u bubanj.)” (SELIMOVIĆ 1973: 203).

„В гневе я напомнил ей, что, когда мы еще в первый раз встретились, я ей все честь по чести выложил, что я и кто я, ничего не утаил, она знала, что ее ждет бедность, и теперь я могу только сожалеть, что она не вышла замуж за торговца или ремесленника и не стала хозяйкой почтенного дома. (Во мне говорила злость и обида, а не ум и сердце, и я наяривал, как Муйо-дурачок в барабан.)” (Селимович 1987: 510).

Из контекста видно, что герой расстроен, от обиды говорит много лишнего, говорит не то, что думает, обманывает свою жену. Поэтому адекватным переводом, легко понятным русскому читателю и исключаящим введение в текст лишнего персонажа – *Муйи*, могли бы быть такие варианты: *я нес Бог знает какую чушь, (всякую чушь, что угодно, что попало, всякий бред, вздор, ерунду, чепуху, околесицу)*.

В компонентный состав ФЕ *обећавати Маркове конаке* (букв. обещать, сулить Марковы дворцы; Конак – 1. место ночлега, ночлег. 2. дворец, княжеский двор СРС: 217) – ‘обећавати коме врло много, све и сва’ (РМС Т. II, С. 813, FRHSJ: 256) также входит сербское имя собственное – *Марко*. Эта широкоупотребительная ФЕ требует более подробного объяснения. Обширный цикл песен о сербском юнаке и витязе Королевиче Марко занимает одно из важнейших мест в сербском эпосе. Королевич Марко – сербский Илья Муромец – фигура историческая, но в эпосе народный стихотворец награждает его свойствами сказочного героя. Марко – сын сербского короля Вукашина и сестры гайдука Момчила Евросимы. В эпосе же, Марко – сын змеи, или вилы. В некоторых песнях вила при рождении награждает его богатырским здоровьем и исключительной храбростью. Его сказочно храбрый и выносливый конь Шарац говорит человеческим голосом и может пить вино. У Марко самая острая сабля, самое быстрое копье и самая тяжелая булава. Поэтому в современном языке, когда хотят охарактеризовать богатырски сильного, могучего человека, сербы используют ФЕ *јак као Краљевић Марко* – ‘врло јак, дивовске снаге’ (FRHSJ: 274). Русские аналоги этого сербского фразеологизма: *сильный как богатырь, сильный как Геракл (Геркулес), сильный как Самсон, сильный как лев*. Марко – „первый из юнаков”, он непокорен и бесстрашен, он борец за свободу сербского народа от турок. В образе Марко, по словам Н. И. Кравцова, „народ выразил свои надежды на освобождение от турецкого ига, вложил в него свои идеалы” (*Сербский эпос* 1960: 19). По одной из легенд, которые народ слагал о Косовской битве (1389 года), Королевич Марко мог изменить исход сражения в

пользу сербов, но в силу роковых обстоятельств он прибыл на поле боя слишком поздно. Эта легенда нашла свое отражение и во фразеологии. ФЕ *касно Марко на Косово дође, доцкан (касно) стиже на Косово Јанко* – ‘касно, доцкан је нешто почињати после свршеног чина’ (РМС, Т. III С. 10) имеет значение – ‘кто-либо безнадежно опоздал, потерял очень много времени, не успел сделать что-либо важное’. Русские аналоги: *прийти/явиться к шапочному разбору, время упущено, поезд ушел* чей.

Исторический Марко стал королем после гибели своего отца короля Вукашина в битве на Марице 1371 г. и правил до 1395 г., когда погиб в битве при Ровинах. Эпический же Марко жил триста лет. Столицей и исторического и эпического Королевича был город Прилеп в Вардарской Македонии. В некоторых песнях и город Прилеп и „Марково царство” находятся на Косово, но это географически неверно. Рядом с Прилепом и сегодня можно увидеть развалины древнего города, которые в народе называют „Марков град”. У такого героя, как Марко, по народному мнению, и „бели двори” должны быть редкостной красоты и сказочного богатства. Отсюда и ФЕ *обећавати Маркове конаке* – ‘обещать кому-либо излишне много (с сомнением в реальной выполнимости обещанного), обманывать’. Ср. в русском: *сулить (обещать) золотые горы* кому-либо.

Этот фразеологизм в сочетании с глаголами *причати, распредати* имеет два значения. ФЕ *причати Маркове конаке*: 1. ‘рассказывать придуманные, вымышленные, неправдоподобные истории’; *причати ловачке приче*; 2. ‘долго, нудно, излишне подробно, неинтересно рассказывать кому-либо что-либо’ (РМС II, С. 813, FRHSJ: 256). Например:

1. „Ne zna se tačno šta se dešavalo za vrijeme rata, imaju tri istine, ali nije pouzdano ni danas šta se događa! Nije najčudnije što se lažima služe političari, to im gotovo da dođe kao profesija, nego narod s oduševljenjem prihvata laži. Znaју to naši rukovodioci, pa svjetini *pričaju Markove konake*, što da im govore neprijatnu istinu!” (<http://www.nezavisne.com/komentari/kolumne/Laza-i-paralaza-1974.htm>)

„Никто не знает точно, что творилось во время войны, тут есть три правды, но ведь точно не скажешь и что сегодня происходит! Ничего удивительного, что лгут политики, для них это почти что профессия, – удивительно то, что народ радостно проглатывает их ложь. Руководители наши это знают, и *рассказывают* народу *сказки*: зачем говорить ему горькую правду! (перевод Д. Дракулич-Прийма)

2. „– Притрпи се, притрпи – чантра за себе стриц Ницо и попријеко загледа каквог намјерника, птицу луталицу, који се рашчарапио у хладовини под орахом, па натенане *распреда* с дједом *Маркове конаке*” (Ћопић 1987: 79).

„Ты потерпи, потерпи – бубнит себе под нос дядя Ниджо и искоса смотрит на путешественника, перелетную птицу, который разлегся в тени под грецким орехом и не спеша *точит* лясы с дедом” (перевод Д. Дракулич-Прийма).

Перевод ФЕ с компонентом – этнонимом

Во фразеологический запас сербского языка входит немало единиц, в компонентном составе которых присутствуют названия различных наций. В этих идиомах отражается представление сербов о других народах и закрепившееся в языке отношение к ним. Именно поэтому такие фразеологизмы с трудом понимаются в другой языковой среде и становятся, как показывает практика, камнем преткновения для многих переводчиков. Фразеологических единиц с компонентом – этнонимом в современном сербском языке больше, чем в русском; особенно это заметно в устойчивых сравнениях: многие человеческие качества оцениваются в сербских идиомах с помощью этнонимов, тогда как в русском в качестве сравнений чаще выступают свойства природы, животного мира и т. п. Например: *лаже као Турчин – врет как сивый мерин, глуп као Босанац – тупой как пробка, как баран; пуши као Турчин – кури (дымит) как паровоз; пије као Рус – пьет как лошадь; тачан као Швајцарац – точный как часы,; ради као Црнац – работает как вол* и т.д.).

Приведенный ниже пример показывает, что даже в тех случаях, когда в сербском языке существует эквивалентная ФЕ или ФЕ – аналог без национального компонента, сербский переводчик может предпочесть более употребительный фразеологизм с этнонимом. В нашем случае опытный переводчик М. Бабович перевел окказиональную ФЕ *лгати* как *сапожник* из романа Ф. М. Достоевского „Записки из поднолья” сербским аналогом *лагати као Циганин*:

„Клянусь же вам, господа, что я ни одному, ни одному-таки словечку не верю из того, что теперь настрочил! То есть я и верю, пожалуй, но в то же самое время, неизвестно почему, чувствую и подозреваю, что *вру как сапожник*” (Достоевский 1973: Т. 5, С. 121).

„Кунем вам се, господа, да не верујем ни у једну реч од свега овога што сам сад написао! Управо, ја и верујем, али у исто време, ни сам не знам зашто, осећам и слутим да *лажем као Циганин!*” (Достоевски 1977: Т. 10, С. 342).

Переводчик мог, конечно, использовать сербскую ФЕ *лагати као нас (псето)* однако он справедливо выбрал фразеологизм с „человеческим” компонентом, а поскольку цыгане живут и в России, и в Сербии, и являются, и там и здесь, героями пословиц, ФЕ, анекдотов, то такой перевод представляется удачным.

Большинство сербских фразеологизмов с компонентом этнонимом широко используется в художественных произведениях сербских писателей, в современной публицистике, часто встречается в разговорной речи, хотя далеко не все фиксируются фразеологическими словарями: *црн као Арапин (Циганин), фин као Финац, развијен као албански туризам, лукав као Чифутин, бунити се као Грк у затвору (апсу), годи (прија) као Шокцу пост, окићен као шокачка млада, има као Кинеза кога, чега, бити дужан као Грчка и др.*

Наиболее частотным национальным компонентом сербских ФЕ является *Турчин (турски)*: *лаже као Турчин, пуши као Турчин, није турска сила (притисла), куд сви Турци туд и мали Муџо (куд сви Турци туд и голи Хасан), проћи као поред турског гробља, бити дужан као Турска Царевина*. В этих фразеологических оборотах отразилась память сербского народа о турецком иге, установившемся на Балканах после битвы на Косовом поле в 1389 г., и о турках как врагах, чья политика строилась на обмане и у страшении. К фразеосемантическому полю лжи и обмана относится ФЕ *лагати као Турчин* – ‘невероятно сильно лгать, говорить чистую ложь’ (FRHSJ: 706) (Русские аналоги: *врет без зазрения совести, врет как сивый мерин*). Не исключено, как уже отмечали некоторые исследователи, (ПЕЈАНОВИЋ 2005: 126–129, MRŠEVIĆ-RADOVIĆ 2007: 99–114, Дракулич-Прийма 2010: 58–66), что на формирование этого фразеологизма оказал влияние и меткий стих из известной поэмы П. П. Негоша „Горный венец”: „Трговац ти лаже са смијехом, жена лаже сузе просипљући, нико крупно ка Турчин не лаже” (Његош 1981: 71).

О фразеологизме *пролазити / проћи као поред турског гробља (као мимо турско гробље)* – ‘не замечать кого-нибудь, не обращать внимания на кого-нибудь’ (СРФС: 51) – в лингвострановедческой справке фразеологического словаря О. И. Трофимкиной справедливо указывается: „Кладбища у сербов всегда пользовались большим почитанием: проходя мимо кладбища, обычно снимали шапку, отдавая дань уважения умершим, в то время как турецкие кладбища не пользовались этим почитанием, т.к. турки на протяжении сербской истории были врагами, завоевателями” (СРФС: 51).

Образность этого сербского устойчивого выражения не сумел распознать русский переводчик И. Дорба. В переводе известного романа С. Сремаца „Поп Чира и поп Спира” ФЕ *пролазити као поред турског гробља* передана дословно:

„После три сахата путовања, зауставише се кола пред једном нахереном и чупавом чардом.

– ‘Оћемо л’ мало да се одморимо! – запита Пера, који је нерадо *пролазио* поред чарде *као поред турског гробља*” (СРЕМАЦ 1967: 242).

„После трех часов пути повозка останавливается у покосившейся и облезлой корчмы.

– Не передохнем ли малость? – спросил Пера, который не любил *проезжать* мимо корчмы, *как мимо турецкого кладбища*” (СРЕМАЦ 1986: 305).

Из более широкого контекста романа узнаем, что хитроумный сербский извозчик Перо – любитель выпить. Он жил по принципу, выраженному в шутливой поговорке: „Когда проходишь мимо креста, чей бы он ни был, перекрестись, а когда проходишь мимо кабака, какой бы он ни был, остановись!” (СРЕМАЦ 1986: 305). Смысл приведенной выше фразы в том, что корчма отнюдь не была для Перы „турецким кладбищем” и он, конечно же, обратил на нее самое пристальное внимание. Переводчик,

не заметив ФЕ, отобразил действие извозчика как его личную привычку („не любил проезжать мимо турецкого кладбища”). Возможно, во избежание неясности здесь следовало бы при переводе вообще исключить ФЕ с национальным колоритом. (Например: „Перо не мог проехать мимо корчмы *просто так (без остановки, не повернув головы)*”). С другой стороны, исторические „фоновые знания” русского читателя могут явиться подсказкой для раскрытия этого образного выражения, что делает возможным и такой, к примеру, перевод: „Не передохнем ли малость? – спросил Пера, для которого корчма была – вовсе не турецкое кладбище, и он очень неохотно проезжал мимо нее”.

Героями сербских фразеологизмов выступают не только турки. Такие единицы, как *правити се Енглез*, *правити се Кинез* – ‘правити се необавештен, невешт’ (FRHSJ: 355) (‘прикидываться непонимающим, изображать непонимание’) – *строит дурака, прикинуться дураком* встречаются в современном языке довольно часто. Например:

„Mali, nemoj slučajno da zaspiš! Vodi računa!, preti mu Ostojić prstom i upozorava: „Ustaše su blizu!” Mali ćuti i čeka da prodemo. „Je l’ ti čuješ, il’ se praviš Englez...?” (JOVANOVIĆ 2003: 190).

„Ты, парень, смотри, не засни! Следи, давай!” – Остоич грозит ему пальцем и предупреждает: „Усташи рядом!” Парень молчит и ждет, когда мы пройдем. „Ты что, не слышишь, или дурачком прикидываешься?” (перевод Д. Дракулич-Прийма)

В словарях эта ФЕ обычно дается в одном ряду с выражением *правити се Тоша*, хотя в выражении *правити се Енглез*, помимо языкового непонимания, отмечается также холодность, надменность и сдержанность характера, присущие, в представлении сербов, жителям Англии. Осмелимся предположить, что на закрепление в языке этой ФЕ повлиял и образ странного англичанина, героя повести „Редкий зверь” известного сербского писателя М. Глишича: „Енглези су некако настрани људи. Многе приче причају се о њима. Тако веле да је некакав Енглез по века прележао на свом кревету и плуцкао у таван, вежбајући се да погоди у једно место. За другог кажу да је волео јести бифтеке на лађи, па се читаво по године возио преко Темзе тамо амо, само да се наједе бифтека. Неки, опет, Енглез видео је у оближњој кући с прозора како се један човек хоће да убије: натегне пиштољ себи у прси, па се врати, не сме да скреше. Енглез отрчи у кућу оном човеку и упита га: „Шта ћеш то?” – „Хоћу”, вели „да се убијем, па не могу!” – „Дај овамо тај пиштољ! Овако се убија!” рекне Енглез и скреше пиштољ себи у прси. За једног, опет, причају како је неколико година путовао железницом, само да би му се догодила каква несрећа, или да прсне казан или да се сударе возови. И тако даље и тако даље. Ето, отприлике тако су настрани људи ти Енглези” (Глишић 1973: 213–214).

„Англичане – какие-то странные люди. Про них ходит много историй. Так, рассказывают, что один англичанин пол века лежал у себя на кровати, и плевал в потолок, стараясь попадать в одно и то же место. О

другом рассказывают, что он любил есть бифштексы на корабле, и целых пол года плавал туда-сюда по Темзе, чтобы наестся бифштексов. Еще один англичанин, увидел из своего окна, как в соседнем доме какой-то человек хочет застрелиться: приставит пистолет себе к груди, и уберет, боится нажать курок. Англичанин прибежал к нему в дом и спрашивает: „Что это ты надумал?” – „Хочу, – говорит, – покончить с собой, но не могу!” „Дай мне сюда пистолет! Вот как застреливаться надо!” – сказал англичанин и выстрелил себе в грудь. А еще один англичанин, говорят, несколько лет катался на поездах, только бы с ним случилась какая-то авария: или взорвался котел, или бы поезда столкнулись. И т.д., и т.д. Вот, вкратце, какие странные эти англичане” (перевод Д. Дракулич-Прийма).

Неудивительно, что при такой широкой палитре собственно-сербских смысловых оттенков перевод на русский фразеологизмов с этнонимами является нелегкой задачей. Вот как отражено выражение *правити се Енглез* при переводе комедии Б. Нушича „Госпожа Министерша”:

„Ната (излази из собе, Живка за њом): Кажем вам, госпа-Живка, немојте ви мени узимати срцу. Тако вам је то: док сам била министарка, цео свет око мене; те сви ми пријатељи, те сви ме поштују, те пуна ми кућа посета. <...> Па онда, женска друштва бирају вас за управну чланицу, певачка друштва бирају вас за патронесу, и тако све редом. А кад престанете бити министарка, *праве се сви Енглези*” (Нушић 1978: 344).

Перевод (Т. Вирта): „Ната (появляется из правой двери, за ней Живка): Не принимайте все это так близко к сердцу, госпожа Живка! Так оно и бывает: пока я министершей была, все так и липли ко мне; все-то мне ближайшие друзья, все-то мне почтение оказывают, вечно полный дом народа. <...> Женские общества выбирают вас в правления, певческие общества патронессой, и все такое прочее. А кончился ваш министерский срок, тут все *этаким англичан разыгрывать из себя начинают*” (Нушич 1988: Т. 3, С. 452).

Как видим, переводчик попросту не понял, что имеет дело с фразеологизмом. Поскольку в данном контексте ФЕ *правити се Енглез* употреблено Б. Нушичем в своем основном значении (*разыгрывать непонимание, холодность, равнодушие*), то переводчик мог бы использовать следующий фразеологический оборот: *все прикидываются дурачками* (или описательный перевод – *все от вас отворачиваются, все вас перестают замечать*).

На первый взгляд, во ФЕ (*лагати тако*) *да се Власи не досете* – ‘да се прикрије право стање ствари’ (РМС I, С. 399) отразились некоторые негативные представления сербов о валашском народе. Существует пословица, зафиксированная Вуком Стефановичем Караджичем: *ни у тикви суда, ни у Влаху друга*, (вариант: *ни у тикву суда, ни у страшљивца друга*) (Караџић 1965: 383). И в ФЕ, и в пословице *Влах* пишется, как и все национальности в сербском языке, с большой буквы, из чего можно сделать вывод, что Влах – это представитель валашского народа, которому

сербы приписывают лживость и непостоянство, на которого нельзя положиться. Однако слово Влах является многозначным: 1. валах (житель Валахии) 2. (*разг.*) румын 3. *уст. ирон.* турки, иноверные сербы и хорваты о православном сербе 4. островные жители Далмации о крестьянине побережья (СРФ: 54).

Возможно, в этой ФЕ суждение идет от имени турок – иноверных захватчиков, ведущих свою политику согласно принципу – „разделяй и властвуй”. При этом турки обманывают так, чтобы влахи (православные сербы) не догадались об их хитростях и обмане. С другой стороны, вариант этой ФЕ *да се Турци не досете*, часто встречающийся в современном языке, указывает на обман, совершаемый с целью, чтобы о нем не догадались другие народы, а точнее просто все окружающие. Таким образом, национальный компонент ФЕ практически утратил свое „национальное” значение. „Влахами” в этой ФЕ, в ее современном понимании могут выступать не только сербы, но и другие народы, – фактически любая группа лиц, в значении „чужие люди”.

Подтверждением могут послужить примеры из современного сербского языка:

„Jednostavno, ne mogu se primenjivati nikakva ekonomska pravila i ekonomska objašnjenja na zemlju koja praktično svetsku obračunsku valutu štampa 24 sata dnevno, 365 dana godišnje, u neograničenim količinama, nikome za to ne polaže račune, a pare štampaju Federalne rezerve, koje su, gle čuda, iako se zovu federalne *da se vlasi ne dosete*, u vlasništvu privatnih bankara” (<http://arhiva.elitesecurity.org/t333996-EU-vs-USA-cene-hit>).

„Kako god, ne bih se vraćao na ove (para)huliganske teme o kojima ovih dana ionako svi trube, da u zagrebačkom „Globusu” nisam pročitao apsolutno zastrašujuć tekst – nadam se, puku i neutemeljenu spekulaciju – o tome kako bi, koliko za godinu-dve, moglo da profunkcioniše nešto nalik na SFRJ fudbalsku „ligu šampiona”, uz dodatak u vidu klubova još nekoliko srednjoevropskih zemalja, tek *da se Vlasi (osim Azema) ne dosete* o čemu se radi (<http://novosti-iz-bkd.blogspot.com/2009/03/kultura-vs-fudbal-nedeljna-porcija.html>).

„Kakvo napuštanje stranke? Trnavčević je to uradio po zadatku, po sistemu „*da se Turci / Vlasi ne dosete*”. (http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/140513/Ko+to+mo%C5%BEE+bolje+od+DS.html)

В русском языке выражение *лагати да се Власи не досете* не имеет эквивалента. Значение фразеологизма можно перевести следующим образом: „солгать так, чтобы враги не догадались”. При таком переводе экспрессия сербского оборота снижается.

Буквальный перевод ФЕ

Дословный перевод на сербский язык собственно русского фразеологического оборота, *греть/нагреть руки* на чем – ’нечестным, обманным путем нажиться, разбогатеть на каком-либо деле’ (СРФ: 501), как ’грејати руке’ является неправильным.

Многие исследователи считают, что выражение *греть/нагреть руки* на чем, первоначально употреблялось в воровском аргю и вошло в литературный язык в XVIII веке. По другому предположению, принадлежащему Ю. А. Гвоздареву, фразеологизм связан с обычаем разводить костры во время поминок умерших, чтобы душа покойника могла прийти и погреться у костра, погреть руки (СРФ: 501). Используемая переводчиком калька 'грејати руке код кога', не обладает в сербском языке переносным значением:

„Бедняжка разом очутилась игрищем самых различных влияний, в то же время вполне воображая себя оригинальною. Многие мастера *погрели около нее руки* и воспользовались ее простодушием в краткий срок ее губернаторства” (Достоевский 1972: Т. 10. С. 268).

„Убрзо је тако постала играчка најразличитијих утицаја; а у исти мах је, и то за кратко време њена губернаторовања, уобразила да је врло индивидуална. Много је вештих мајстора *грејало руке код ње* и користило се њеном простодушностју” (Достоевски 1977: Т. 7. Књ. 2. С. 8).

Переводчик не понял образности русского фразеологизма и поэтому дал его буквальный перевод. Из такого варианта перевода сербский читатель может сделать вывод, что к губернаторше из романа Ф. М. Достоевского „Бесы” некоторые люди просто приходили погреться. В данном случае было бы целесообразным использование сербского фразеологического аналога *напунити/пунити џепове* со значением 'нечестным, обманным путем нажиться, разбогатеть на каком-либо деле' (РМС Т. VI. С. 914) или устойчивого словосочетания *обогаћити се на туђ рачун*. Удачным переводческим решением могло бы стать и употребление экспрессивно окрашенных глаголов, таких как *овајдити се о кога*, *ушићарити шта на рачун кога*, что еще раз показывает, что нередко нефразеологизированный перевод ФЕ является более точным вариантом передачи оттенков ее значения. Безусловно, все подобные утраты фразеологизмов в переводе должны компенсироваться появлением дополнительных сербских ФЕ в тексте перевода. И. Левый называет компенсацию одним из видов субституции. Автор считает, что в некоторых случаях текст при переводе неизбежно обедняется и его следует обогащать в других местах (Левый 1974: 148). Такая компенсация будет правомерной и когда речь идет о фразеологизмах, однако она не должна вести к злоупотреблению, к которому, в силу экспрессивности фразеологизмов, прийти очень легко.

Неправильным следует признать и перевод русской фразеологической единицы *наговорить (наврать, наобещать) с три короба* – ирон. 'очень много наговорить, наобещать, наврать' (СРФ: 305), встречающейся в романе Ф. М. Достоевского „Бесы”. Это устойчивое выражение, возможно, образованное редукцией русской поговорки *с три короба наврет, да недорого возьмет*, по мнению авторов Историко-этимологического словаря-справочника по русской фразеологии, происходит из крестьянского торгового быта, где короб – „плетеное изделие вроде корзины для

хранения и переноски чего-либо”. Мелкие торговцы, которых называли корбейниками, разносили в коробах различные товары: ткани, платки, книги, продукты и торговали ими. Уговаривая покупателей приобрести у них товар, корбейники часто преувеличивали достоинства своих товаров, насаживали „с три короба” (СРФ: 305).

Сравним оригинальный текст и перевод:

„Николай Всеволодович тотчас же заключился в самое строгое молчание, чем, разумеется, удовлетворил всех гораздо более, чем если бы *наговорил с три короба*” (Достоевский 1972: Т. 10. С. 234).

„А Николај Всеволодович се одмах затвори у најстроже ћутање; тим је, наравно, свакога задовољио много више него да је *напричао пуне три торбе*” (Достоевски 1977, Т. 6. Књ. 1. С. 321).

В данном случае мы видим буквальный перевод русского выражения – хотя русская реалия 'короб' переведена не как 'кошара', 'корпа' или 'крто од луба', что было бы правильнее, а как 'торба' т.е. 'сумка'. Выражение *напричати пуне три торбе*, использованное переводчиком, не является устойчивым выражением в сербском языке, звучит необычно, поэтому такая калька с русского языка не приобретает в языке перевода адекватного значения, хотя общий смысл ее можно уловить. Потеряв русскую образность, переводчик в этом случае не создал адекватной сербской. В данном контексте правильнее было бы сказать – *напричати свашта (којешта)*.

В сербском языке значение 'очень много наговорить, наобещать, наврать' имеют и следующие фразеологизмы: *обећати златна брда (и долине)*, *обећати златне куле коме*, *обећати куле и градове коме*, *обећати мед и млеко коме*, *обећати Маркове конаке*, *напричати триста чуда*, *напричати Бог зна шта* и др. Однако они обладают куда более выраженной экспрессией. Наиболее верным переводом конкретного пассажа явился бы, на наш взгляд, перевод ФЕ при помощи выражения *напричати свашта (којешта)* – букв. 'наговорить что угодно', поскольку Ф. М. Достоевский, как нам кажется, употребил здесь данный фразеологический оборот в значении „много говорить”, а сема обмана отошла на второй план.

Дословный перевод этой же русской ФЕ – *наобещать с три короба*, встретившейся нам в романе Ф. М. Достоевского „Подросток”, дал и другой сербский переводчик:

„А он-то как раз: „Совершенная, говорит, ваша правда, сударыня. Версиров, говорит, это точь-в-точь как генералы здешние, которых в газетах описывают; разоденется генерал во все ордена и пойдет по всем гувернанткам, что в газетах публикуются, и ходит и что надо находит; а коли не найдет чего надо, посидит, поговорит, *наобещает с три короба* и уйдет, и все-таки развлечение себе доставил” (Достоевский 1975: Т. 13. С. 146).

„Имате потпуно право, госпођице, вели. Версиров, вели, то је човек као неки овдашњи генерали о којима пишу у новинама; накити се гене-

рал, са свим ордењем и обилази све гувернанте које дају огласе по новинама, иде тако и нађе што тражи; а ако не нађе што тражи, поседи мало, поразговара, *да пуну корпу обећања* и оде – бар је имао мало разонођења” (Достојевски 1977: Т. 8. С. 204).

Как и в предыдущем примере, общий смысл этого выражения понятен сербскому читателю. „*Пуна корзпа обећања*”, в приведенном переводе дословно значит „*полная корзина обещаний*”, т.е. много обещаний. И все же, перевод был бы адекватным, более правильным и стилистически более выигрышным, если бы переводчик употребил какой-либо из сербских устойчивых оборотов: *обећавати (златна) брда (и долине) коме, обећавати златне куле коме, обећавати куле и градове коме, обећавати мед и млеко коме*. Таким образом, перевод мог бы выглядеть так: „...поседи мало, поразговара, *обећа златна брда* и оде ...”.

Перевод многозначных ФЕ

Перевод многозначных ФЕ тоже осложняет работу переводчика, поскольку полисемичные фразеологизмы могут быть эквивалентны только в одном из своих значений. Например:

1. *в чем мать родила* – 1) ’нагишом, без всякой одежды’; 2) ’без денег, состояния, имущества’ и т.п. (ФСРЯ: 239).

<го> *као од мајке рођен* – ’без одеће, потпуно го’. (HFR: 33); ’совершенно голый, нагишом, без всякой одежды’ (СРФР: 112).

Эти фразеологические обороты эквивалентны только в первом значении. Второе значение русской ФЕ можно передать сербскими аналогами – *празних џепова, го као црквени миш, нема нас за шта да уједе кога*.

2. *омастити брк (бркове, брке)* – 1) ’наситити се, најести се досита, појести много укусе и масне хране’; 2) ’имати користи од чега, окористити се чиме’ (HFR: 33). Первому значению сербского оборота (*насытиться, наесться вкусной и жирной пищи*) соответствует русское выражение *до отвала (наесться)*; второму (*нажиться на чем-либо*) – *греть/нагреть руки на чем-либо*.

Сербский фразеологизм *солити памет (мозак)* коме имеет два значения:

1. ’поучать кого-нибудь, навязывать свое мнение’; 2. ’преднамеренно внушать что-нибудь заведомо ложное, неправильное, стараясь обмануть, провести кого-нибудь’ (СРФС: 141).

Во втором значении этот фразеологизм был использован в одном из произведений С. Сремца. Герой романа поп Спира всячески уговаривает извозчика отвезти его за низкую плату по плохой зимней дороге в город. Поп Спира не просто пытается внушить извозчику, что завтра должна быть хорошая погода и сухая дорога, но и обмануть его, заплатив вместо шестнадцати серебряников вдвое меньше. Извозчик не поддается таким уговорам и ложным обещаниям и требует от священника

не *пудрит* ему *мозги*, не *вкручивать* ему *мозги*. Эти русские ФЕ являются аналогами сербского фразеологизма *солити памет* коме (во втором значении). Однако переводчик их не использует, а дает дословный перевод, который не приобретает в русском тексте переносного значения и воспринимается странно:

„– Ама кад ти кажем, уверава га поп Спира – промијениће се.

– Та немојте ми, господин-попо, *солити памет*...” (СРЕМАЦ 1967: 232).

„– Говорю тебе, разгуляется, уверяет отец Спира.

– Да бросьте вы мне *мозги солить*, ваше преподобие...” (СРЕМАЦ 1986: 297).

Буквальный перевод в данном случае не придал национального колорита, не помог сохранить стилистику оригинала и представляется неоправданным. Верным решением здесь было бы применение лежащих на поверхности русских аналогов *пудрить мозги* кому, *вкручивать мозги* кому.

Выводы

Рассмотренные способы перевода фразеологических единиц со значением лжи и обмана, проанализированные ошибки или недочеты русских и сербских переводчиков позволяют сделать следующие выводы:

Наибольшую сложность для перевода представляют ФЕ с национальной спецификой, в особенности те ФЕ, в компонентный состав которых входят имена собственные героев национального эпоса, сказок, анекдотов и т.п.

Особое внимание при переводе ФЕ с близкородственных языков следует уделить „ложным фразеологическим эквивалентам”. Так, дословный перевод сербского фразеологизма *солити памет* коме как *солить мозги* кому или русского фразеологизма *греть руки* на ком, сербским *грејати руке* око кога приводит или к полной потере смысла или к серьезному затруднению в понимании оригинального текста.

Трудность представляет поиск эквивалента или правильного соответствия при переводе полисемичной ФЕ, поскольку некоторые многозначные фразеологизмы являются эквивалентами только в одном из своих значений. Адекватный перевод ФЕ является свидетельством высокой квалификации переводчика, т.к. неправильный выбор переводчиком одного из значений многозначной ФЕ способен исказить не только смысл конкретной фразы, но стилистику оригинала.

В силу близости языков, истории и религии русского и сербского народов для части национально коннотированных ФЕ (например: с компонентом – этнонимом *цыган*, *турок*) может быть подобрано соответствие с сохранением национальной составляющей. Но такой перевод ФЕ всегда сопряжен с определенным риском, так как близость фразеологических картин мира двух народов вовсе не означает их тождества.

Универсальных решений при переводе фразеологических единиц нет, и переводчику должны помогать его собственное языковое чутье и глубокие „фоновые знания” обоих языков. Рекомендуемые переводы, данные во всех разобранных примерах, являются лишь возможными вариантами решения тех или иных переводческих задач.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Будагов, Р.А. *Сходства и несходства между родственными языками. Романский лингвистический материал*. М.: Наука, 1985.
- Вайнрих, Х. „Лингвистика лжи.” *Язык и моделирование социального взаимодействия*. М.: Прогресс, 1987: 44–88.
- ВЕРЕЩАГИН, Е. М. и В. Г. Костомаров. *Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы* / Под ред. и с послесловием академика Ю. С. Степанова. М.: „ИНДРИК”, 2005.
- ВИНОГРАДОВ, В. С. *Перевод. Общие и лексические вопросы*. М., 2006.
- ВЛАХОВ, С. и С. Флорин. *Непереводимое в переводе* М.: „Высшая школа”, 1986.
- ГОЛУБОВИЋ, Б. „Превод фразеологизама у филмовима.” *Српски језик* књ. XV/1–2. Београд, 2010.
- ДМИТРИЕВ П. А. и Г. И. Сафронов. „Передача славянских имен при переводах.” *Теория и критика перевода*. Л.: Изд.-во ЛГУ, 1962.
- ДРАКУЛИЧ-ПРИЙМА, Д. „О некоторых сербских фразеологизмах с компонентом национальности.” *Phraseologie und Text. Materialien der XXXVIII internationalen wissenschaftlich-metodischen Konferenz Fakultät für Philologien und Kunst der Staatlichen Universität Sankt Petersburg. Greifswald – Sankt Petersburg*, 2010: 58–66.
- КАРАЦИЋ, В. С. *Српске народне пословице / Сабрана дела Вука Караџића*. Књ. 9. Београд, 1965.
- КАТФОРД, Дж. К. *Лингвистическая теория перевода*. М., 2004.
- КЛАЈН, И. *Странпутице смисла*. Београд, 2000.
- КОМИССАРОВ, В. Н. *Теория перевода*. М.: Высшая школа, 1990.
- КРУПНОВ, В. Н. *Лексикографические аспекты перевода: Учебное пособие*. – Изд. 2-е, доп. М.: Книжный дом „ЛИБРОКОМ”, 2009.
- ЛАТЫШЕВ, Л. К. и А. Л. Семенов. *Перевод: теория, практика и методика преподавания: учебник для студ. перевод. фак. высш. учеб. заведений*. – Изд-е 4-е, стер. М.: Издательский центр „Академия”, 2008.
- ЛЕВЫЙ, И. *Искусство перевода*. Перевод с чешского и предисловие Вл. Россельса. М.: Издательство „ПРОГРЕСС”, 1974.
- МАКАРОВА, Л. С. „Лексические проблемы перевода в прагматическом и этнографическом аспектах.” *Язык и национальные образы мира*. Материалы международной научной конференции (20-21 марта 2001 года). Майкоп: Изд-во АГУ, 2001.
- МОКИЕНКО, В. М. *Загадки русской фразеологии*. – 2-е изд., перераб. СПб.: Авалон – Азбука-классика, 2005.
- МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, Д. *Фразеологија и национална култура*. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, Д. *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српско-хрватском језику*. Београд: Филолошки факултет, 1987.
- ПЕЛАНОВИЋ, А. „Културологија у огледалу фразеологије (културолошки аспект српских и руских устаљених поређења).” *Грани слова: Сборник статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко*. М.: ООО „Издательство ЭЛИПС”, 2005: 126–129.
- РАГОЙША, В. П. *Проблемы перевода с близкородственных языков. Белорусско-русско-украинский поэтический взаимоперевод*. Минск: Изд-во БГУ, 1980.
- РЕЦКЕР, Я. И. *Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода / Дополнения и комментарии Д. И. Ермоловича*. М.: Р. Валент, 2004.

- Русские писатели о переводе. XVIII–XX вв.* Л., 1960.
- Сдобников, В. В., Петрова О. В. *Теория перевода: учебник для студентов лингвистических вузов и факультетов иностранных языков.* М.: АСТ – Восток-Запад; Владимир: ВКТ, 2008.
- Сербский эпос* (в двух томах). Т. 1 (359 с.); Т. 2 (463 с.). М.: Художественная литература, 1960.
- Сибиновић, М. *Оригинал и превод: Увод у историју и теорију преводњења.* Београд, 1979.
- Солодуб, Ю. П. и Ф. П. Альбрехт, А. Ю. Кузнецов. *Теория и практика художественного перевода.* М., 2005.
- Телия, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты.* М.: Яз. рус. культуры, 1996.
- Федоров, А. В. *Основы общей теории перевода.* – 3-е изд. перераб. и доп. М., 1968.
- Федоров, А. В. *Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы).* СПб. – М., 2002.
- Флорин, С. *Муки переводческие. Практика перевода.* М.: Высшая школа, 1983.
- Хлебѐц, Б. *Општа начела преводњења.* Београд: Београдска књига; Нови Сад: Будућност, 2009.
- Хроленко, А. Т. *Основы лингвокультурологии. Учебное пособие.* – Изд. 5-е. М.: Флинта – Наука, 2009.
- Шадрин, Н. Л. *Перевод ФЕ и сопоставительная стилистика.* Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1991.
- DANOVIĆ, M. „Pесnik kao prevodilac.” *Teorija i poetika prevođenja. Zbornik radova.* Beograd: Prosveta, 1981: 243–260.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ, D. „Pojam laži u srpskoj frazeologiji.” *Frazeologija a językowe obrazy światła przełomu wieków.* Opole. 2007: 99–114.

ИСТОЧНИКИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

- Достоевский, Ф. М. *Бесы. Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах.* Т. 10. Л.: Наука, 1974.
- Достоевский, Ф. М. *Записки из подполья. Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах.* Т. 5. Л.: Наука, 1973.
- Достоевский, Ф. М. *Игрок. Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах.* Т. 5. Л.: Наука, 1973.
- Достоевский, Ф. М. *Село Степанчиково и его обитатели. Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах.* Т. 3. Л.: Наука, 1972.
- Нушич, Б. *Избранное в трех томах. Госпожа министерша.* Т. 3. (перевод с сербохорватского Т. Вирты). М.: Художественная литература, 1988.
- Селимович, М. *Избранное: Крепость* (перевод с сербохорватского О. Кутасовой). М.: Радуга, 1987.
- Сремац, С. *Поп Чира и поп Спира* (перевод с сербохорватского И. Дорбы). М.: Художественная литература, 1986.
- Чехов, А. П. *Шведская свичка (криминальный рассказ). Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах.* Т. 2. М.: Наука, 1975.

ИСТОЧНИКИ НА СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

- Глишић, М. „Редак звер.” М. Глишић. *Приповетке.* Београд: Издавачко предузеће „Рад”, 1973: 200–217.
- Достојевски, Ф. М. *Записи из подземља. Сабрана дела.* Т. 10 (преводиоца Милосав Бабовић). Београд, Издавачко предузеће „Рад”, 1977.
- Достојевски, Ф. М. *Зли дуси. Сабрана дела.* Т. 7. Књ. 2 (преводиоца Косара Цветковић). Београд, Издавачко предузеће „Рад”, 1977.

- ДОСТОЈЕВСКИ, Ф. М. „Коцкар.” Ф. М. Достојевски. *Сабрана дела*. Т. 12 (преводац Љубомир Максимовић). Београд, Издавачко предузеће „Рад”, 1977: 67–68.
- ДОСТОЈЕВСКИ, Ф. М. *Село Степанчиково и његови жители*. *Сабрана дела*. Т. 11 (преводац Милан Кашанин). Београд, Издавачко предузеће „Рад”, 1977.
- JOVANOVIĆ, N. *Idemo na Zagreb. Historia vulgata*. Beograd: Vajat, 2003.
- НУШИЋ, Б. *Сабрана дела у 10 књига*. Књ. 6: *Пут око света. Госпођа министарка*. Београд: Просвета, 1978.
- СРЕМАЦ, С. *Поп Тира и поп Спира*. Београд: Библиотека „Земља”. 1967.
- ЋОПИЋ Б. „Свети Раде Лоповски.” Б. Ћопић. *Башта сљезове боје / Приповетке*. Приредио Рајко Петров Ного. Београд: Београдски издавачко-графички завод Просвета. 1987.
- ЧЕХОВ, А. П. *Шведска шибица (криминална прича)*. *Сабрана дела у 12 томова*. Т. 1 (преводац Милосав Бабовић). Београд: „Нолит”, 1981.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЫ

- Два загрљена ума*. Електронско издање <http://www.unilib.rs>
- ЋЕТАНАГИЋ, S. *Laža i paralaza*. 05.11.2006. <<http://www.nezavisne.com/komentari/kolumne/Laza-i-paralaza-1974.htm>>
- КАН, Д. Белгородский кисель (стихотворение)
<http://korvesti.ru/20100211476/Poety/Diana_KAN/Diana_Kan.html>
- ЈАМЩИКОВ, С. *Журнал „Золотой Лев”* № 99–100, 27.12.06. <<http://srn.su/?p=675>>
<<http://arhiva.elitesecurity.org/t333996-EU-vs-USA-cene-hit>>.
- <<http://novosti-iz-bkd.blogspot.com/2009/03/kultura-vs-fudbal-nedeljna-porcija.html>>.
- <http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/140513/Ko+to+mo%25BEE+bolje+od+DS.html>

СЛОВАРИ

- Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий* / Отв. ред. д-р филол. наук В. Н. Телия. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. (БФСРЯ)
- БИРИХ, А. К. и В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*. СПб.: Фолио-Пресс, 1998. (СРФ)
- БИРИХ, А. К. и В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. *Словарь фразеологических синонимов русского языка* / Под ред. В. М. Мокиенко. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. (СФСРЯ)
- ДАЛЬ, В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. 1–4. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1956. (ДАЛЬ)
- КУНИН, А. В. *Англо-русский фразеологический словарь*. В 2-х кн. – 3-е изд. исп. М., 1967. (АРФС)
- ТОЛСТОЙ, И. И. *Сербохорватско-русский словарь*. М.: Советская энциклопедия, 1970. (СРС)
- ТРОФИМКИНА, О. И. *Сербохорватско-русский фразеологический словарь*. М.: ООО „Восток-Запад”, 2005. (СРФС)
- ЈРАНЦЕВ, Р. И. *Русская фразеология. Словарь-справочник*. М.: Русский язык, 2001. (РФ)
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. САНУ. Књ. 1–16. Београд, 1959–2001. (РСАНУ)
- Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. 1–3. Нови Сад – Загреб: Матица Српска – Матица Хрватска, 1967–1969; Књ. 4–6. Нови Сад: Матица Српска, 1971–1976. (РМС)
- КАЋИЋ, Ј. и V. Petrović. *Frazeološki rečnik srpskohrvatsko-mađarski*. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika. 1983. (FRSM)
- MATEŠIĆ, J. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1982. (FRHSJ)
- MENAC, A. i Ž. Fink-Arsovski, R. Venturin. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2003. (HFR)

Драгана Дракулић-Пријма

О ПИТАЊУ ПРЕВОЂЕЊА ФРАЗЕОЛОГИЗАМА
СА БЛИСКОСРОДНИХ ЈЕЗИКА

Резиме

Рад је посвећен проблемима превођења фразеолошких јединица фразеосемантичког поља *лаж* и *обмана* са генетски и структурно блискородних језика (са руског језика на српски и са српског језика на руски). Поред прегледа научне литературе о том питању, анализирани су примери превода фразеолошких јединица фразеолошким еквивалентом, аналогом, калком итд. Посебна пажња посвећена је фразеологизмима са националним колоритом у чији компонентни састав улазе лично име или етноним, а размотрени су и случајеви буквалног превода и превода полисемичних фразеологизама. Примери су ексерпирани из књижевних дела Ф. М. Достојевског, А. П. Чехова, Д. Кан, Б. Нушића, М. Селимовића, С. Сремца и др., као и из руске и српске публицистике.

Татьяна И. Мочалова

Мордовский государственный университет им. Н. П. Огарева

Филологический факультет

Кафедра русского языка

Саранск

siluris@rambler.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБЩЕРУССКИХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ПРОЦЕССЕ ДИАЛЕКТНОГО ФРАЗЕОТВОРЧЕСТВА

Статья посвящена комплексному анализу фразеологических единиц, включающих в свой состав общерусские компоненты, характеристике основных моделей построения фразеосочетаний в русских народных говорах. Как показало исследование, в процессе диалектного фразеотворчества активно используются общерусские имена существительные определенных лексико-семантических групп (термины родства, соматизмы, зоонимы, фитонимы, метеонимы, библеизмы и др.), поскольку познание окружающего мира человеком начинается с освоения непосредственной среды проживания, животного и растительного мира. При этом большая часть фразеологических единиц связана с разноаспектной характеристикой самого человека.

Ключевые слова: фразеологизм, общерусский компонент, имя существительное, семантика, структура, диалект, этнокультурный

Диалектные фразеологические единицы, представляющие своеобразные способы отражения этнокультурного сознания народа, передают особенности восприятия действительности представителями определенного замкнутого социума. Для всестороннего изучения фразеосочетаний, их смысловой емкости, структурной целостности необходимо знать исторические процессы, происходившие в славянских языках, проводить сопоставительный анализ. Как отмечает В. М. Мокиенко, „сведения об исторических процессах, сопровождающих формирование славянских фразеологизмов, чрезвычайно скудны” (Мокиенко 1989: 5). Отдельные вопросы развития славянской фразеологии рассматривались в работах Н. М. Шанского, М. М. Копыленко, З. Д. Поповой и др. (см.: Шанский 1985; Копыленко, Попова 1989 и др.), однако изучение касается, прежде всего, литературного материала, в то время как историческая интерпретация диалектной фразеологии остается малоизученной.

Как известно, доля общерусских элементов в лексической и фразеологической системах современных говоров постоянно увеличивается. Ф. П. Сороколетов подчеркивает, что „своеобразие лексических систем говоров создается неповторимым сочетанием диалектных и общенародных лексических элементов, их взаимопроникновением и взаимовлиянием” (Сороколетов, Кузнецова 1987: 153). В результате подобного взаимодействия происходит образование лексических и фразеологических единиц, которые приобретают специфический диалектный характер, отражают границы варьирования общенародных языковых единиц в системе говоров.

Данная работа посвящена комплексному анализу фразеологических единиц с общерусским компонентом – именем существительным. Исследование проводится на материале *Словаря русских говоров на территории Республики Мордовия* (1978–2006) и *Фразеологического словаря русских говоров Республики Мордовия* Р. В. Семенковой (2007).

Как показывает проведенное исследование, в состав диалектных фразеологизмов активно включаются общерусские элементы определенных лексико-семантических групп: термины родства, соматизмы, зоонимы, фитонимы, метеонимы, библеизмы, лексика, связанная с трудовой и хозяйственной деятельностью человека и др. Это объясняется тем, что познание мира человеком начинается с освоения непосредственной среды проживания, животного и растительного мира. Большая часть фразеологических единиц связана с разноаспектной характеристикой самого человека (внутренний мир, внешний вид, характер и поведение, взаимоотношения между членами диалектного социума и т. п.). Остановимся на рассмотрении диалектных фразеосочетаний, включающих в свой состав общерусские именные компоненты.

В структуру диалектных фразеосочетаний могут входить общерусские термины родства, которые, употребляясь в сочетании с качественными прилагательными, используются для обозначения членов семейной иерархии, характеристики их возраста. Так, оппозицию представляют сочетания с общеславянским элементом *мама* (♦ *мама старенькая* – ‘мать отца или матери, бабушка’, ♦ *мама молоденькая* – ‘женщина по отношению к ее детям’ и др.). В составе фразеосочетаний подобные компоненты могут утрачивать указание на родственные отношения и служить для обозначения различных понятий: компонент *брат* с согласуемым притяжательным прилагательным указывает на ровесника (♦ *твой (ваши, наши и т. д.) брат*), *бабушка* – на что-либо неожиданно прекратившееся (♦ *как бабушкой отходить*).

Большую в количественном отношении группу представляют фразеосочетания, которые включают в свой состав общерусские компоненты-соматизмы (голова, лицо, ухо, рука, нога и др.), репрезентирующие представления о человеке и способные выступать в качестве фразеобразующего элемента. Подобные фразеологические единицы могут служить для обозначения особенностей функционирования частей тела, ха-

рактеристики выполняемых ими функций: ♦ *на ухо тяжелый* – 'глухой'; ♦ *голова скатывается* – 'о сильной головной боли'; ♦ *глаза ломать* – 'смотреть на кого-, что-либо против желания'; ♦ *руки не владеют* – 'руки онемели от холода'; ♦ *ноги тоскуют* – 'ноги ноют, болят'; ♦ *в рот не вгонить* – 'о чем-либо невкусном' и др. Однако чаще в сознании диалектоносителей название части тела ассоциативно соотносится с самим человеком, характеристикой и оценкой каких-либо отдельных черт его характера, особенностей внешности, поведения. Так, соматизм *голова* употребляется для обозначения умственных способностей человека (♦ *голова турманом* – 'кто-либо теряет способность соображать из-за множества забот'; ♦ *не в голову* – 'не догадаться, не сообразить'), умения ввести в заблуждение (♦ *голову туманить* – 'вводить в заблуждение, морочить голову'). Компонент *уши* ассоциируется с выражением уверенности в чем-либо (♦ *по ушам вижу*), испытываемого чувства стыда, смущения (♦ *уши заворачиваются*). Глаза являются показателем внутреннего мира человека, могут отражать его лживость, непорядочность (♦ *лубошные глаза* – 'о человеке, лишенном чувства стыда'), жадность (♦ *глаза не сыты* – 1. 'о том, кто наелся, но не перестает есть', 2. 'о жадном человеке').

В исследуемых говорах многочисленны фразеосочетания с компонентом *рука*, который, с одной стороны, употребляется для обозначения умения / неумения что-либо делать своими руками (♦ *все в руках играет*, ♦ *свои руки*), а с другой – является символом жадности (♦ *гребучие руки*), воровства (♦ *хваткий / цапкий на руку*), опущенные руки свидетельствуют об утрате желания делать что-либо (♦ *обить руки*, ♦ *руки опадают* и др.). В ментальном пространстве носителей диалекта *рука* олицетворяет также родственные отношения: ♦ *с моей (твоей) руки* – 'принадлежащий к моей (твоей) родне', ♦ *с обеих рук* – 'со стороны жениха и невесты', ♦ *с руки* – 'сродни'. Кроме того, данный компонент может служить для обозначения самостоятельности человека, его умения принимать решения, ср.: ♦ *своей рукой* – 'собственноручно' и ♦ *под его (ее, их и т.д.) руку идти* – 'быть несамостоятельным во мнениях, делах, поступках'.

Лицо является символом внешней привлекательности человека (♦ *от красного лица* – 'имеющий красивую внешность (о человеке)'), сходства с кем-либо (♦ *одно лицо* – 'очень похожи друг на друга' и др.); оттопыренные губы свидетельствуют о выражении обиды, недовольства, досады (♦ *губы растрюкать* – 'обидеться, надуть губы'; ♦ *отторпычивать губы* – 'выражать недовольство, досаду' и др.). Соматизм *рот* в диалектном социуме используется для характеристики умственных способностей человека (♦ *в рот расти* – 'о несообразительном, бестолковом человеке' и др.). В процессе номинации человека, у которого не хватает сил, способностей сделать что-либо, употребляются компоненты *нос*, *ноздры*: ♦ *в носу не кругло*, ♦ *в ноздрах сыро*. В составе фразеосочетаний представлены также такие соматизмы, как *спина*, *кости*,

ребра, жилы для обозначения тяжелой физической работы сельского жителя: ♦ *ни вздохнуть, ни спину разогнуть*, ♦ *не разгибая спины*, ♦ *всю спину сломать*, ♦ *до мокрой спины*, ♦ *кость за кость заходит*, ♦ *ребро за ребро заходит*, ♦ *тянуть жилы* и др.

В русских говорах Республики Мордовия в состав фразеологизмов входят компоненты, так или иначе связанные с бытом человека, его трудовой и хозяйственной деятельностью. Здесь можно выделить фразеосочетания с общерусскими названиями жилища, его частей, предметов быта. Заметим, что такие устойчивые сочетания могут служить для обозначения частей крестьянского дома: ♦ *небыльное окно* – ‘окно с раздвижными створками’, ♦ *сенной чулан* – ‘кладовая’. В то же время они, приобретая метафорическое значение, характеризуют внешний вид человека (♦ *как в погребке расти* – ‘быть очень бледным’), накопленный жизненный опыт (♦ *только печь одна не стояла* – ‘о ком-либо много испытавшем, пережившем’), изменение его социального статуса и места жительства (♦ *войти (идти, пойти) во двор* – ‘женившись, перейти жить в дом родителей жены’), передают действия человека, их оценку диалектоносителями (♦ *не к дому* – ‘не подходит к данным условиям; не ко двору’, ♦ *не в родной дом* – ‘без особого старания, кое-как’, ♦ *как в печь бросить* – ‘израсходовать, истратить впустую, без пользы’, ♦ *сидеть в подклетье* – ‘прятаться’, ♦ *следа на порог не класть (положить)* – ‘не показываться (показаться) на глаза кому-либо’ и др.). Неодобрение в территориально замкнутом социуме вызывает человек, который ходит по другим домам, питается за чужой счет: ♦ *из сорока печей есть* – ‘питаться на чужой счет, бывая у многих’; ♦ *обежать сорок дворов* – ‘побывать во многих домах, у многих’. Кроме того, фразеологические единицы с указанными элементами могут служить для качественной характеристики различных предметов, их свойств, признаков (♦ *только сзади дворов ходить* – ‘о старой, рваной одежде или обуви’, ♦ *не свет в окошке* – ‘мало приятного’).

К этой группе примыкают фразеосочетания, включающие наименования различных приспособлений, орудий, используемых в трудовой и хозяйственной деятельности: ♦ *веяная лопата* – ‘большая деревянная лопата’, ♦ *оральный хомут* – ‘хомут, надеваемый на лошадь во время пахоты’. Однако в составе фразеологических единиц данные понятия могут утрачивать прямое конкретное значение, происходит наделение их символическим смыслом. Так, борона связана с негативной характеристикой человека или его речи (♦ *худая борона* – ‘дрянные, ничтожные люди’, ♦ *как борона (борону) боронить* – ‘выговаривать, произносить слова неправильно, искаженно’), веретено символизирует легкомыслие, непостоянство (♦ *как кривое веретено* – ‘о легкомысленном, непостоянном человеке’), жернов – неразборчивость в еде (♦ *молоть как жернов* – ‘есть все подряд, без разбору’), мялка – состояние сильной усталости (♦ *как в мялку пропустили* – ‘кто-либо испытывает сильную усталость, слабость, недомогание’).

Сюда можно отнести также фразеологические единицы, включающие в свой состав общерусские названия кушаний и обозначающие производимые человеком пищевые продукты (♦ *драная каша* – 'кушанье из тертого картофеля, сваренного в молоке', ♦ *обыденное (быденное) масло* – '1. сливочное масло, приготовленное из свежих сливок, сметаны. 2. топленое масло', ♦ *жареное молоко* – 'топленое молоко', ♦ *кривые пироги* – 'вареники', ♦ *моложавое тесто* – 'невыкисшее тесто', ♦ *зеленый хлеб* – 'хлеб с добавлением лебеды или другой травы') или сам процесс их приготовления (♦ *ломать мед* – 'откачивать мед из сотов', ♦ *собирать щи* – 'приготавливать все продукты для щей' и др.). Крайне редко фразеосочетания с такими компонентами используются для наименования пустого, легкомысленного человека (♦ *ни то ни се ни с чем пирог*), любящего ходить без дела, без цели (♦ *как хрен во щах слоняться, мотаться*). Фразеосочетание ♦ *осметком щи хлебать* с компонентом *щи* употребляется в двух значениях, указывая на жизнь в нищете, нужде или на отсталого, невежественного человека.

В структуре диалектных фразеологических единиц могут присутствовать общерусские имена существительные, называющие одежду, обувь или головные уборы сельских жителей: сарафан (♦ *китаешный сарафан* – 'однотонный сарафан на подкладке', ♦ *троишный сарафан* – 'праздничный сарафан, надеваемый на Троицу'), рубаша / рубашка (♦ *красная рубаша* – 'выходная, нарядная рубаша', ♦ *сплошная рубашка* – 'рубашка из одного куска холста, не сшивная'), платок (♦ *гарасный платок* – 'тонкий шерстяной платок фабричного производства с кистями и набивным узором в виде крупных цветов; обычно им покрывали невесту', ♦ *жарковый (фаевый) платок* – 'красный или оранжевый шелковый платок с набивными цветами', ♦ *французский платок* – 'ситцевый красный платок с белыми узорами'), лапти (♦ *летние лапти* – 'неглубокие лапти, которые носили в теплую погоду', ♦ *мордовские лапти* – 'глубокие лапти для зимы'), сапоги (♦ *голевые сапоги* – 'кожаные сапоги', ♦ *голые сапоги* – 'кожаные или резиновые сапоги', ♦ *теплые сапоги* – 'валенки') и др. Как видим, все эти фразеосочетания употребляются в своем прямом значении и называют предметы одежды или обуви крестьянина в зависимости от материала и способа их изготовления, времени ношения. Зафиксировано лишь одно устойчивое сочетание, которое используется в переносном значении и служит для характеристики внешности человека: ♦ *как платок* – 'очень бледный (о человеке)'.

В исследуемых говорах многочисленны фразеосочетания с компонентом-зоонимом, которые очень ярко, образно передают представления о человеке и окружающем его мире, дают оценку его качествам и поступкам, не соответствующим морально-нравственным устоям территориально замкнутого социума. Заметим, что в исследуемых говорах встретились лишь единичные наименования диких животных (белка, лиса, волк), наибольшее же количество фразеологических единиц включает компоненты, называющие домашних животных (корова, овца, конь, коза,

свинья, курица и др.). Как отмечает И. И. Бакланова, „веками накапливаемый опыт общения с домашними животными может рассказать немало интересного как о жизни самих питомцев, так и о человеке—хозяине; крестьянский уклад, наблюдения за ним, его осмысление как нельзя лучше могли отразиться в народной фразеологии” (Бакланова 2010: 262). Интересен тот факт, что лишь небольшая группа таких фразеологических сочетаний служит для номинации самих представителей животного мира (♦ *соловей-чиркун* – ‘сверчок’, ♦ *матерая [утка]* – ‘дикая утка, кряква’), основная часть подобных языковых единиц связана с образной характеристикой внешнего облика или внутреннего мира человека. В данном случае закрепленные за словом—зоонимом значение и оценочно-когнитивная информация об одобрительном или неодобрительном отношении к обозначаемому животному транспонируются на человека: конь олицетворяет движение, быстроту (♦ *конём летать*, ♦ *как конь загнанный*), лошадь – силу, выносливость, способность выполнять тяжелую работу (♦ *как ломовая лошадь*) и в то же время неуравновешенность (♦ *как лошадь встрёпанная*). Овца в народном представлении отражает такие негативные качества человека, как бесцельное времяпрепровождение, слабоумие, болтливость, легкомыслие (♦ *как круговая овца*, ♦ *как овца колобродная*, ♦ *как овца шутоломная*, ♦ *овца забаистая*, ♦ *овца непутёвая*). Уподобляется овце (♦ *как овца в ренях*) также тот, кто имеет много долгов или вызывает отвращение.

Противоположные коннотации приобретает зооним собака, поскольку в говорах это животное наделяется как положительными, так и отрицательными чертами. С одной стороны, отмечается быстрый бег собаки (♦ *на собачьих ногах*), а с другой – с собакой, псом ассоциируется в сознании диалектоносителей злой, сердитый человек (♦ *как пёс цепной*), бессовестный человек, желающий захватить что-либо в большом количестве, перехватить у других (♦ *совесть собачья*, ♦ *в драку собаку*, ♦ *рвать как собака*). В диалектной среде говорят ♦ *(с) семью кобелями (собаками) не сыщешь* о том, кто исчез на долгое время, кого трудно найти. Курица, несущая яйца, становится символом благополучия, достатка в крестьянской семье, что отражается и во фразеологии: ♦ *как курка яичко снесла* – ‘кому-либо везет в жизни, хорошо живется’. В других фразеологизмах, включающих зооним курица, содержится отрицательная оценка неряшливого внешнего облика человека (♦ *как курица общипанная* – ‘с растрепанными волосами’, ♦ *как мокрая курица* – ‘небрежно, неряшливо одетый’). В диалектном социуме невзрачный, неряшливый человек также может уподобляться насекомому (♦ *моль кафтанная* – ‘о невзрачном человеке’). Фразеосочетание ♦ *сорока на хвосте унесет*, напротив, обозначает ‘чисто вымытый, умытый (о детях)’ и употребляется в шутливой форме. Поведение козла (драчливость, своенравный характер) проецируется на человека: ♦ *козлом подняться* – ‘сильно рассердиться, разгневаться’, с козлом соотносят также человека, который не подходит кому-либо: ♦ *такой козел не ко двору*.

На основе сравнения с птицами и животными определяются диалектоносителями такие параметрические качества человека, как рост, полнота. Так, не соответствующим норме сельские жители считают очень высокого человека (**♦ только собак вешать**) или излишне худого (**♦ как щегол** – ‘об очень худом человеке’). В говорах встречаются бранные выражения, характеризующие худую женщину (**♦ выдра кошинная** – ‘о худой, тощей женщине’, **♦ как палая кошка** – ‘худая, изможденная женщина’). Зафиксированы единичные фразеосочетания, включающие в свой состав зоологические компоненты и служащие для возрастной характеристики человека: **♦ старшие поповой собаки** – ‘не очень молодой(ая)’. Любопытно, что негативную, ироничную оценку получает человек, стремящийся жить очень долго, подобно ворону: **♦ как ворон (жить)** – ‘очень долго’. У нас зятёк так сибябирижот, как ворон 300 лет хочет жить. А я имугъварю: „Хватит лижать, иди работай, фсё равно как ворън-тъ ни пражывёш” (Солдатское, Ардатовский район).

Особую группу составляют фразеологические единицы с компонентом–зоонимом, связанные с качественной характеристикой каких-либо предметов, явлений окружающего мира. Это может быть квалификация пространственных отношений (**♦ на кудыкину гору воробьёв сшибать** – ‘неизвестно куда, неизвестно зачем’, **♦ негде курочке клюнуть** – ‘очень тесно’), временных отрезков (**♦ ещё конь не валялся** в 1 знач. – ‘очень рано, задолго до рассвета’, **♦ до мартышкина заговенья** – ‘очень нескоро или никогда’). Многочисленны фразеологизмы, связанные с оценкой какого-либо предмета реальной действительности: **♦ козе понятно** – ‘о чем-либо очевидном’, **♦ коту под хвост** – ‘о чем-либо бесполезном, напрасном’, **♦ муха не сидела** – ‘о чем-либо новом, не бывшем в употреблении’, **♦ что псы не лакают** – ‘о чем-либо ненужном, ни на что не годном’. Характер протекания действия обозначают фразеосочетания **♦ козе под хвост** – ‘впустую, напрасно’, **♦ на собачьих ногах** – ‘очень быстро (бежать, побежать)’, **♦ как мухи** – ‘неотвязно, надоедливо’. Встречаются компоненты–зоонимы в составе фразеосочетаний, связанных со свадебным обрядом: **♦ козла окупать** (устар.) – ‘приглашенные на свадьбу платят за вино, выпитое из обвязанного красной лентой стакана’, **♦ ярку искать** – ‘искать невесту в доме жениха на второй день после свадьбы’.

К рассматриваемой группе можно отнести фразеосочетания с компонентами, называющими части тела животных и птиц (копыта, крыло, хвост, плавники и др.). Наибольшее распространение в диалектной среде получает соматизм хвост. Только один пример содержит указание на характеристику животного (**♦ поднимать хвост купырем** – ‘поднять хвост, загнув его кверху’), остальные фразеологизмы метафорически отражают действия человека, особенности его поведения, ср.: в переносном значении **♦ поднимать хвост купырем** – ‘быть о себе слишком высокого мнения, зазнаваться’. Кроме того, компонент хвост встречается в устойчивых сочетаниях, характеризующих изменение социального

статуса человека, где хвост воспринимается как ноша, обуза (**♦ с хвостом (брать, взять)** – ‘жениться на женщине с ребенком’). Рога в сознании носителей диалекта символизируют упрямство, нежелание подчиняться чужой воле (**♦ упереться рогами** – ‘заупрямиться, настоять на своем’). С крыльями, полетом птицы ассоциативно соотносится миновавшая опасность (**♦ крылом обойти**), опущенные крылья становятся символом утраты способности или желания делать что-либо (**♦ повесить крылышки**). Отброшенные, потерянные копыта свидетельствуют о прекращении движения, то есть о смерти, что подтверждают зафиксированные в говорах Мордовии фразеологизмы **♦ копыта отбросить**, **♦ с копыт долой** со значением ‘умереть, скончаться’.

Менее употребительными в исследуемых говорах оказались фразеологические единицы с общерусскими компонентами, называющими явления природы, окружающий человека растительный мир. Так, в составе диалектных устойчивых сочетаний зафиксированы общерусские фразеобразующие элементы, обозначающие различные стихии (вода, ветер, воздух, огонь, жар и др.), изменения в атмосфере (дождь, лед, гром и др.). Заметим, что лишь некоторые фразеологические сочетания используются для качественной характеристики каких-либо явлений природы (**♦ жезучая вода** – ‘очень холодная вода’, **♦ проносный ветер** – ‘пронизывающий ветер’), в большинстве же случаев наблюдается проецирование этих свойств на человека. Так, текучесть воды, способность прокладывать себе дорогу отражается во фразеологии и служит для характеристики нетерпеливого человека (**♦ вода / водой подмывает** – ‘кому-либо не терпится что-либо сделать’), процесс отхода воды от берега соотносится с расставанием (**♦ отлиться водой от берега** – ‘перестать встречаться, расстаться’), бесцельность и безрезультатность этого занятия (**♦ только от берегов воду толкать**) используется для указания на медленно работающего человека. Как отмечает О. Е. Морозова, „в христианской культуре святая вода – символ очищения и освобождения от грехов, она – неперменный атрибут таинства святого крещения” (Морозова 2010: 53). В связи с этим негативную оценку получает человек, не понимающий очищающей силы воды, ее благотворного влияния, что переносится и на другие его поступки: **♦ свежей воды не понимать** – ‘не разбираться в чем-либо’, **♦ не понимать святой воды** – ‘не возмещать, не воздавать кому-либо за доброе отношение’.

Ветер как символ быстроты может символизировать необдуманность решений (**♦ ветром ходить** – ‘поступать необдуманно, опрометчиво’), с попутным ветром, дующим в спину, соотносится достижение человеком желаемого результата (**♦ теперь ветер взад** – ‘кто-либо успокоился, достигнув желаемого, обеспечив себя чем-либо’). Такие признаки воздушных масс, как легкость, мягкость, безграничность послужили основанием для сравнения с ними предметов и явлений действительности: **♦ как в воздух взлететь** – ‘бесследно исчезнуть’, **♦ как на воздухе** – ‘мягкий, пышный (о хлебе)’. Встретились случаи употребления компо-

нента огонь в составе устойчивых сочетаний, при этом в диалектной фразеологии отразились такие свойства этой стихии, переносимые на человека, как неукротимость, мощь, быстрота распространения огня (**♦ как огнем ожечь** – *'очень быстро сделать что-либо'*), панический страх человека перед этой огненной стихией (**♦ как (хуже) плящего (плещего, тлящего) огня бояться, пугаться, страшиться и т.п.** – *'очень, панически'*). С огнем сравнивается вспыльчивый, раздражительный человек (**♦ как огонь**), действию огня уподобляется ощущение жгучей боли (**♦ как огнем палить**), а также состояние сильной усталости (**♦ аж из роту огонь (ныл) пошел**). Примыкает к этой группе фразеосочетание с компонентом жар, употребляющееся для характеристики поведения человека (**♦ как жаром обсыпает** – *'кто-либо краснеет от стыда'*).

В корпусе рассматриваемых фразеосочетаний немногочисленными оказались обороты, включающие в свой состав метеорологические компоненты и обозначающие какие-либо необычные явления (**♦ дождь с звездами пройдет**), указывающие на бесследное исчезновение кого-либо (**♦ на Троицу на льду разодраться**), используемые в качестве клятвенного заверения в истинности чего-либо (**♦ расшиби меня гром**).

В составе диалектных фразеосочетаний компоненты-фитонимы используются для обозначения грибов (**♦ дорогой гриб**, **♦ пищеничный гриб** – *'белый гриб, боровик'*, **♦ бабушкин гриб** – *'пластинчатый гриб из семейства груздей, чернушка'* и др.), процесса уборки выращиваемых культур, сбора древесного материала (**♦ брать лен/коноплю** – *'убирать лен, коноплю'*, **♦ лутосить липу** – *'обдирать с липы кору'*), названия кушаний, приготовленных из различных растений (**♦ драная картошка** – *'тертый картофель'*, **♦ черная капуста** – *'квашеная капуста, приготовленная из верхних зеленых листьев вилка'*). Наиболее распространены являются фразеосочетания, которые через сравнение с растениями передают действия человека (**♦ ставить березу** – *'делать стойку в воде, высунив из воды ноги'* и др.), оценивают его возраст, физическое состояние (**♦ морковь беззубая** – *'о старом, дряхлом человеке'*, **♦ как огурец** – *'бодрый энергичный'*), социальное положение (**♦ голее горошины (гороха)** – *'бедный, неимущий'*, **♦ как горькая осина** – *'об одиноком, не имеющем семьи человеке'*), особенности поведения (**♦ व्यюном вить** – *'быть ловким, проворным'*, **♦ как с дубу хлыстать** – *'говорить зло, грубо'*, **♦ в дубы встать** – *'решительно воспротивиться чему-либо'*). В диалектной среде быстрота роста бобовых культур становится основой для метафорического обозначения распространяющихся слухов, сплетен (**♦ бобы идут**). Растения издревле использовались человеком в обрядах, с ними связывались различные народные поверья, приметы, поэтому не случайно фитонимические компоненты зафиксированы в таких фразеосочетаниях, как **♦ носить сосну** – *'свадебный обряд: на второй день свадьбы ряженые несут к жениху ветку сосны'*, **♦ справлять березку** – *'отмечать угощением закладку фундамента дома'*, **♦ как корнями обвести** – *'приворожить'* и др.

Общерусские компоненты с темпоральным значением (год, час, день, век, лето и др.), употребляясь в составе диалектных фразеосочетаний, используются для наименования временных отрезков (♦ *на весь век* – ‘надолго, на всю жизнь’, ♦ *по век жизни* – ‘всегда, во все времена’, ♦ *с исстари веков* – ‘с давних пор, издавна’, ♦ *лето летинское* – ‘все лето’, ♦ *на лето* – ‘на будущий год’, ♦ *в час молвить* – ‘в промежутках между основными занятиями, между делом’, ♦ *в тот день* – ‘позавчера’, ♦ *неделя на неделе* – ‘в одну из ближайших недель’ и др.), а также для характеристики возраста человека (♦ *взойти в года* – ‘в расцвете сил’, ♦ *года отходят* – ‘о приближающейся старости’).

Особую группу представляют фразеосочетания, передающие религиозное миропонимание человека, обращение к высшим силам. Божественные силы в народном представлении символизируют защиту, предостережение от совершения нежелательных, недопустимых поступков (♦ *скорони бог*), неотвратимость расплаты за их совершение (♦ *бог (господь) с порук скинет*), наделение человека красивой или некрасивой внешностью (ср.: ♦ *бог рога приделал* – ‘о человеке с некрасивой внешностью’ и ♦ *богу намолишься* – ‘о ком-либо очень красивом, хорошем’). ♦ *Бог с рук скинул*, ♦ *бог передо не дал* так в диалектной среде говорят о человеке, которому постоянно не везет: *Виднь Якъва бох с рук скинул: пѣзапрошлый гот згарели ани, а ныни летѣм бабу пѣхъранил* (Саловка, Лямбирский район). Фразеосочетание ♦ *Господь в окошко подал* употребляется для обозначения хорошего человека, который встретился кому-либо в жизни, что в сознании диалектоносителей воспринимается как божий дар: *Сноху-ту мне гопоть в окошкѣ подал: больнь уш хъроща* (Суподеевка, Ардатовский район).

С действием темных сил соотносится неспособность человека разумно рассуждать, действовать (♦ *в голове черт семишник искал*), состояние постоянных хлопот, работы (♦ *как черт в колесе вертеться*), бесследное исчезновение кого-либо (♦ *черт с квасом съел*) и др. Оппозицию представляют фразеосочетания, включающие компоненты ад и рай: ♦ *ад аримешный* – ‘невыносимая обстановка; ад кромешный’ и ♦ *как барыня в раю* – ‘в полном достатке (жить)’). Душа является олицетворением человека, его духовной сущности, и именно она становится выразителем различных его состояний: усталости (♦ *душа замаялась*), испуга (♦ *душа онемела*), беспокойства, волнения (♦ *душа свербит*), сильной жажды (♦ *душа горит*) и наступления смерти (♦ *душа вышла*). В структуре рассматриваемых фразеологических единиц употребляются и другие компоненты, связанные с религиозными представлениями человека: грех и расплата за грехи (♦ *наводить на грех* – ‘выводить из терпения’, ♦ *греха не оберешься* – ‘о неприятностях, несчастьях, которые могут произойти’), крест (♦ *без креста остаться* – ‘лишиться всего накопленного’, ♦ *ни креста ни песта не понимать* – ‘об упрямом, своевольном человеке’, ♦ *хоть в крестах падай* – ‘что ни делай, как ни старайся’).

Проведенный анализ показал, что наибольшее распространение в говорах получают слова с конкретной семантикой, существительные же с отвлеченным, абстрактным значением оказываются малоупотребительными как в лексической, так и во фразеологической системе говоров. В качестве примера можно привести общеславянские компоненты, обозначающие умственные способности человека: ♦ *с ума сбиться*, ♦ *с ума рехнуться* – ‘сойти с ума’; ♦ *брать/взять в разум* – ‘обращать внимание’ и др. Типичными моделями построения фразеосочетаний с общерусскими компонентом–существительным в исследуемых говорах являются следующие:

- 1) согласуемое прилагательное (местоимение) + существительное (♦ *гребучие руки*, ♦ *твой (ваши, наши) брат*, ♦ *свои руки*);
- 2) как + существительное (♦ *как щегол*, ♦ *как огонь*, ♦ *как платок*);
- 3) глагол + существительное / существительное + глагол, при этом может реализовываться присловная подчинительная связь управление (♦ *повесить крылышки*, ♦ *ломать мед*) или предложенческая связь координация (♦ *года отходят*, ♦ *голова скатывается*).

Таким образом, фразеологические единицы являются не только эмоционально-экспрессивными, оценочными языковыми средствами, но представляют собой своеобразные способы отражения этнокультурного сознания народа. По мнению Н. Ф. Алефиренко, „именно фоновые знания, пресуппозиции, представления о значимости обозначаемого явления в системе ценностно-смысловой ориентации народа лежат в основе формирования семантики фразеологической единицы” (Алефиренко 2002: 72). Анализ показывает, что большая часть диалектных фразеосочетаний включает именно общерусские слова (♦ *как горькая осина*, ♦ *из сорока печей есть*), менее многочисленны единицы, представляющие сочетание общенародных и собственно диалектных элементов (♦ *ходить на манчи* – ‘уходить на заработки’, ♦ *ренку нести* – ‘обижаться’, ♦ *болога берет* – ‘о состоянии скуки’ и др.) или только диалектных компонентов (♦ *трунить втрусёнку* – ‘бежать трусцой’). В русских говорах Республики Мордовия функционируют фразеологические единицы (не менее 30%), имеющие в своей структуре общеславянские компоненты, что свидетельствует о длительной истории формирования диалектных фразеосочетаний, о единой для всех славянских языков основе.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко, Н. Ф. „Протовербальное порождение культурных концептов и их фразеологическая репрезентация.” *Филологические науки* № 5 (2002): 72–81.
- Бакланова, И. И. „Фразеологизмы о животных и людях.” *Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования) 2010*. СПб.: Наука, 2010: 262–272.
- Копыленко, М. М. и З. Д. Попова. *Очерки по общей фразеологии (фразеосочетания в системе языка)*. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1989. – 191 с.
- Мокиенко, В. М. *Славянская фразеология: Учебное пособие для вузов по специальности „Русский язык и литература”*. – 2-е изд., исп. и доп. М.: Высшая школа, 1989. – 287 с.

- Морозова, О. Е. „Архетипические смыслы в языковой картине мира поморов.” *Языковая картина мира поморов*. Архангельск: Поморский университет, 2010: 51–59.
- Сороколетов, Ф. П. и О. Д. Кузнецова. *Очерки по русской диалектологии*. М.: Наука, 1987. – 228 с.
- Шанский, Н. М. *Фразеология современного русского языка*. М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.

ИСТОЧНИКИ

- Семенкова, Р. В. *Фразеологический словарь русских говоров Республики Мордовия*. Саранск: Изд-во Мордовского ун-та, 2007. – 332 с.
- Словарь русских говоров на территории Республики Мордовия*. – Т. 1–8 / Под ред. Р. В. Семенковой. Саранск: Изд-во Мордовского ун-та, 1978–2006.

Татјана И. Мочалова

УПОТРЕБА ОПШТЕРУСКИХ ИМЕНИЦА У ПРОЦЕСУ ДИЈАЛЕКАТСКОГ ГРАЂЕЊА ФРАЗЕОЛОГИЗАМА

Резиме

Чланак је посвећен комплексној анализи фразеолошких јединица у чијем саставу се налазе општеруске компоненте, односно специфичностима основних модела грађења фразеолошких спојева у руским говорима. Анализа показује да се у процесу дијалекатске творбе фразеологизама активно користе управо општеруске именице које припадају одређеним лексичко-семантичким групама (термини сродства, соматизми, зооними, фитоними, метеоними, библеизми, лексика повезана са свакодневицом, радном и привредном делатношћу човека и др.), јер човекова спознаја света почиње од освајања непосредне животне средине, животињског и биљног света. Мање су бројне фразеолошке јединице које представљају комбинацију општенародних речи и дијалекатских речи у ужем смислу или само дијалекатских компоненти. Већи део разматраних фразеолошких јединица представља полиаспекатски карактер самог човека, при чему се у номинацији одражава евалуативно искуство, поређење човека са појавама и предметима из света који га окружује, са примерцима флоре и фауне. Ово се дешава услед лексичко-семантичког варирања одређене речи и представља реализацију њене многозначности, способности да задобије симболички метафорички смисао, тј. ствара се могућност употребе једног те истог звучног комплекса за означавање различитих предмета, појмова и обележја. Према томе, дијалекатске фразеолошке јединице представљају не само емотивно-експресивна и евалуативна језичка средства већ и својеврсне начине одражавања етнокултурне свести народа.

Лука Меденица
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
medenica86@yahoo.com

ПРОСТОРНА ЛОКАЛИЗАЦИЈА НЕЗАМЕНИЧКИМ ПРИЛОЗИМА У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (прилози са значењем предње или задње стране)

Предмет овог рада је контрастивни опис незамењивих прилога са просторним значењем са обележјем 'оријентир је одређен предњом / задњом страном локализатора' у савременом руском и српском језику. Циљ рада нам је да оба језика имају у оквиру анализе исти третман, а да се на тај начин утврде подударности, сличности и разлике у обележавању просторних односа незамењивих прилозима у ова два словенска језика, када је у питању обележје 'оријентир је одређен предњом / задњом страном локализатора'.

Кључне речи: просторна локализација, незамењивки прилози, објекат локализације, оријентир, предња / задња страна локализатора, аблативност, адлативност, перлативност, локативност

1. За разлику од предлога и заменичких прилога (Пипер 1977–1978; 1983) незамењивки прилози са просторним значењем до сада нису били предмет посебног истраживања у савременом руском и српском језику.

Просторни однос изражен реченицом са незамењивким прилогом са просторним значењем би могао бити дефинисан као одређивање места једног објекта у простору путем утврђивања његовог односа према другом објекту. Да бисмо такав однос описали што прецизније неопходно је разликовати *објекат локализације*, *локализатор* и *оријентир* (Пипер 1977–1978). Како Гак (1998) истиче, просторни односи се најчешће могу представити формулом $As + V + pr(R) + Bl$. Тако нам је А објекат локализације (*локализуемый объект*), који у реченици најчешће има функцију субјекта (s), V нам је глагол, pr је предлог који нам указује на оријентир (R), а B је локализатор (*локализатор*), а у реченици најчешће има функцију прилошке одредбе за место (l). У реченици *Телефон је на столу* именица *телефон* је објекат локализације, именица *сто* је локализатор, а предлог *на* нам указује да је у питању површина стола, те је оријентир у нашем примеру површина локализатора. Објекат који се просторно одређује је објекат локализације, објекат којим се просторно

одређује објекат локализације је локализатор, а однос у простору између објекта локализације и локализатора је оријентир. Објекат локализације се одређује у односу на простор и без оријентира, преко локализатора, али је тај однос изражен у односу на простор уопште, па се тако објекат локализације одређује преко оријентира на простор локализатора. Оријентир може бити и неки други део локализатора, на пример, простор изван локализатора, где оријентир може бити одређен предњом / задњом страном локализатора. Код реченица са незамењивим прилозима са просторним значењем локализатор није именован прилогом (уп. *Књига је у столу* / *Ево га сто*. *Књига је унутра*), али се може установити преко ужег или ширег контекста или ситуације у којој је употребљена реченица. Тако се у нашем примеру *Књига је у столу* јасно дефинише локализатор (*сто*), међутим, у наредном примеру *Књига је унутра* локализатор није именован и одређујемо га тек из контекста, у нашем примеру из реченице *Ево га сто*.

У том аспекту просторног одређивања објекта локализације највећу улогу у његовом одређивању у односу на простор има оријентир, те се такав однос може назвати *оријентационим односом*.

Поред односа објекат локализације – локализатор – оријентир, релевантан нам је и податак о томе да ли објекат локализације мења свој однос према локализатору, то јест да ли објекат локализације мења место у простору, у случају да га мења неопходно је утврдити какав је смер његовог кретања у односу на локализатор. Имајући у виду однос објекта локализације према оријентиру разликујемо приближавање оријентиру (адлативност), удаљавање од оријентира (аблативност), пресецање оријентира (перлативност) и одсуство промене односа између објекта локализације и локализатора (локативност).

У том аспекту просторног одређивања објекта локализације највећу улогу у његовом одређивању у односу на простор постоји податак о кретању / мировању, односно смеру кретања у односу на локализатор, те се такав однос може назвати *кинетициким односом* (ПИПЕР 1977–1978; 2001).

2. Овај опис обухвата 11 незамењивих прилога у руском и 17 незамењивих прилога у српском језику. У руском језику то су: *вперед, впереди, спереди, напротив, супротив, против, сзади, взад, назад, позади и позади*.

У српском језику то су следећи прилози: *напред, испред, однапред, спреда, унапред, насупрот, наспрамно, преко, натраг, одостраг, унатраг, назад, уназад, одназад, позади, отпозади и одзада*.

Описом нису обухваћени незамењивки прилози који се због архаичности или неког другог вида стилске обојености ретко употребљавају у савременом руском и српском језику.

Корпус је представљен делима руских писаца и преводима тих дела на српски језик, делима савремених српских писаца и њиховим прево-

дима на руски језик, новинским чланцима и чланцима из стручне и научне литературе на српском и руском језику упоредно.

У овом раду се анализирају само прилози. Значења која имају у другим функцијама се не разматрају. Не разматрају се ни непросторна значења прилога са просторним значењем као примарним, нити се ти прилози пореде са другим средствима за изражавање просторних значења. Уп.:

Прилог	Предлог
Стовба шла <i>вперед</i> , не оглядываясь, с большой спортивной сумкой (Улицкая 2006: 375).	Он стоял <i>вперед</i> всех вошедших с ним товарищей (Достоевский 2010: 21).
Прилог са просторним значењем	Прилог са временским значењем
Стовба шла <i>вперед</i> , не оглядываясь, с большой спортивной сумкой (Улицкая 2006: 375).	Но об этом пока оставим, это еще <i>впереди</i> (Достоевский 2010: 410).

3. Обележје оријентир је одређен предњом страном локализатора имају у руском језику прилози *вперед*, *впереди*, *спереди*, *напротив*, *супротив* и *против*, а у српском језику *напред*, *испред*, *однапред*, *спреда*, *унапред*, *насупротив*, *наспрамно* и *преко*. Незаменички прилози са обележјем оријентир је одређен предњом страном локализатора имају следећа обележја: индиректна лоцираност, релевантност нивоа, релевантност предње стране.

Према кинетичком аспект у прилози *вперед* у руском и *напред* у српском језику најчешће имају адлативно значење.

Примери:

И, коротко кивнув, двинулся <i>вперед</i> , ни на кого не поглядев и не попрощавшись (Андрич 1974: 208).	И климнувши главом крену <i>напред</i> , без поздрава и погледа (Андрић 1966: 104).
„Какое отчаяние, какая смерть кругом!” – повторял он, все шагая <i>вперед</i> и <i>вперед</i> (Достоевский 2010: 210).	„Какво очајање, каква смрт на све стране!” – понављао је непрестано корачајући <i>напред</i> (Достоевски 2007: 303).
Но и <i>вперед</i> , в гору, он не в силах идти, сердце подкатывает к горлу, ноги не слушаются (Андрич 1974: 570).	Али не може ни <i>напред</i> , узбрдо, јер га све више гуши његово рођено срце и ноге отказују послушност (Андрић 1966: 265).
Она прошла <i>вперёд</i> , он за ней (Улицкая 2006: 156).	Кренула је <i>напред</i> , а он за њом (Улицка 2006, 112).

Прилог *впереди* у руском језику најчешће има значење локативност према кинетичком аспект у, са истим значењем се у српском језику употребљавају прилози *напред*, *испред*, *спреда*, а у преводима поред њих се сусрећемо и са предлошко-падежном конструкцијом *испред* + Г. Уп.:

Впереди – хвост летящей во главе матери, слева – край крыла сестры [...] мы видим его голову и шею в зеленых переливах (Костин 2008: 147).

Впереди, справа от метро „Сольферино”, находилось Министерство обороны – сотрудник спецслужб вряд ли будет назначать тайное свидание вблизи объекта, вокруг которого ходят агенты в штатском (Костин 2008: 167).

Мое внимание привлекает темное пятно *впереди* на обочине дороги (МК 1).

У очередного выезда с автострады движение замедлилось – *впереди* была пробка (Костин 2008: 233).

Спреди – реп мајке која предводи лет, слева – край сестриног крила [...] виде му се глава и врат у зеленим нијансама (Костин 2009: 147).

Напред, десно од метроа „Солферино”, налазило се Министарство одбране – тешко да ће сарадник тајне службе заказивати конспиративни сусрет близу објекта око којег се крећу агенти у цивилу (Костин 2009: 167).

Чарапе [...] *испријед* имају истакнуто ухо, а често и остраг (САНУ 1973).

Успорили смо код следећег излаза са аутопута – *испред нас* је било закрчење (Костин 2009: 233).

У руском језику прилог *впереди* употребљава се и у таквим окружењима у којима указује на перлативност¹. Уп.:

Мы шли по заводу и *впереди* пробежали люди с оружием (Братишка 1).

Еще человек – в куртке, в полосатой-шапочке с белыми и красными спартаковскими цветами – пробежал *впереди*, бросился к последнему вагону (Словин 2002: 4).

Прилог *испред* се знатно чешће употребљава у предлошко-падежним конструкцијама са просторним значењем: *Мокро! – викну Андреј показујући испред себе бичем* (Достоевски 2007: 330). Као што смо истакли, српски прилог *испред* се не употребљава у просторном значењу у тој мери као што је то случај са руским прилозима *вперед*, *впереди*, те није редак случај да се у књижевности наведени руски прилози преводе предлошко-падежном конструкцијом са просторним значењем *испред* + Г. Уп.:

Иногда, когда они шли воскресным утром в музей или на выставку и Шурик вёл Веру под руку [...] то убегала *вперёд* [...] Вера представляла себя матерью Марии, а Шурика – её отцом (Улицкая 2006: 350).

Понекад, кад су недељом ујутру ишли у музеј или на изложбу Шилова, и Шурик држао Веру под руку [...] час трчала *испред њих* [...] Вера се осећала као Маријина мајка, а Шурик јој је био отац (Улицка 2006: 252).

У преводима се прилози са просторним значењем изостављају / додају по потреби.

Примери:

¹ У српском језику прилози са обележјем оријентир је одређен предњом / задњом страном локализатора се ређе употребљавају у перлативном значењу, заступљенија је употреба предлошко-падежних конструкција (Пипер 2001). Упор.: Колона пролази *испред* / Колона пролази *испред* трибине.

Но лодка Плевляка уже летела *вперед* (Андрич 1974: 56).

Нервно ходит *взад и вперед* и хрустит пальцами (Нушич 1968: 35).

Он был в белой рубашке [...] а рот был весь *вперед*, но без жадности (Улицкая 2006: 285).

Али Плевљаков чамац већ је кренуо (Андрић 1966: 23).

Нервозно шета и крши прсте (Нушић 2009: 24).

Био је у белој кошуљи [...] а уста су му била некако истурена, али не и похлепна (Улицка 2006: 208).

Прилог *спереди* у руском језику има према кинетичком аспектима као примарно аблативно значење. У истом значењу се у српском језику употребљава прилог *спреда*. Уп.:

Алеша всею своею силенкой тоже помог ему, обхватив брата *спереди* (Достоевский 2010: 79).

И Альоша му свом својом малом снагом поможе, обухвативши брата *спреда* (Достоевски 2007: 113).

Поред аблативног значења, ова два прилога према кинетичком аспектима могу имати и значење локативности. Примери:

- Почему *спереди* и сзади разные номера?
- *Спереди* – сотовый, а сзади – домашний (Аиф 1).

Међутим, управо је тежња да се пронађе возач који подједнако воли да једе биг мек, пицу и суши утицала да „фокус” покаже своја три лица – *спреда* америчко, са стране европско и отпозади јапанско (Блиц 1).

Прилог *однапред* у српском језику према кинетичком аспектима најчешће има аблативно значење:

Наиме, његов облик је веома сличан претходној [...] гледано *однапред* [...] обртног момента (Глас 1).

Прилог *унапред* у српском језику првенствено има временско значење, а када се употребљава у просторном значењу онда означава кретање даље од неког положаја, то јест има адлативно значење према кинетичком аспектима. У руском језику се са истим значењем према кинетичком аспектима најчешће употребљава прилог *вперед*. Уп.:

Ићи *унапред* (РСЈ, 2007).

Косой рвется *вперед*, вдогонку ему гремит второй выстрел, но дробь „два нуля” снова обносит зверька (МК 1).

Обележје оријентир је одређен предњом страном локализатора имају и прилози *напротив*, *супротив*, *против* у руском језику и *наспрот*, *наспрамно*, *преко* у српском језику. Ови прилози поред обележја оријентир је одређен предњом страном локализатора указују и на ужи оријентир, тј. најуже схваћени простор одређен предњом страном локализатора.

Другим речима, *испред* има шире просторно значење јер значи сваки простор одређеном предњом страном, а *насупротив* значи простор који је директно и најуже одређен предњом страном, тј. та семантичка опозиција је асиметричне, привативне природе.

Прилог *преко*, у окружењима у којима се употребљава у просторном значењу, може имати према кинетичком аспект перлативно значење², поред значења локативност. Уп.:

Кућа је стојала *преко*, крај пута (РСЈ, 2007).

У руском језику би та реченица гласила Дом находился *напротив*, у дороги. Ипак, у српском језику се чешће употребљава предлошки израз *преко пута* или друга врста речи ради изражавања просторног односа простор насупротив локализатору. Уп.:

Он – теперь я опять говорю о том человеке в проеме окна *напротив* (Костин 2008: 8).
Дмитрий Федорович встал, в волнении шагнул шаг и другой, вынул платок, обтер со лба пот, затем сел опять, но не на то место, где прежде сидел, а на другое, на скамью *напротив*, у другой стены, так что Алеша должен был совсем к нему повернуться (Достоевский 2010: 65).

Он – сада опет говорим о човеку у отвору прозора *преко пута* (Костин 2009: 8).
Дмитриј Фјодорович устаде, у узбуђењу учини корак-два, извади марамицу, обриса зној са чела, затим опет седе, али не на оно место где је пре седео, него на друго, на супротну клупу код другог зида, тако да се Аљоша морао сасвим према њему окренути (Достоевски 2007: 92).

Прилози *напротив*, *насупротив*, *против* у руском језику и њихови преводни еквиваленти *насупротив*, *наспрамно* према кинетичком аспект најчешће имају значење локативност. Код ових прилога се подразумева предикат „местонахождения”: *находиться*, *жить* и сл. Примери:

Раскольников сидел в углу *напротив*, совсем одетый и даже тщательно вымытый и причесанный, чего уже давно с ним не случалось. (Достоевский 2009: 107).

Морали су наступати велики поремећаји у нивоу земљишта, јер места, која су пре тога била са извесних тачака видљива, нису се после тога могла *наспрамно* видети (САНУ, 1989).

Но вот и четвертый этаж, вот и дверь, вот и квартира *напротив*; та, пустая. (Достоевский 2009: 37).

Кад се метну два оквира, онда они треба да стоје *наспрамно* (САНУ, 1989).

Не в доме ли купеческой жены Тулубовой, что *насупротив*, изволите жить (Ушаков 2006)?

Сваким би часком зирнуо у Зорку, која му сјеђаше *насупротив* (САНУ 1989).

Он сидел, я стоял *против* (Ожегов 1995).

Старац [...] му је на другој страни стола сједио *насупротив* (САНУ 1989).

4. Обележје оријентир је одређен задњом страном локализатора у руском језику имају незамењиви прилози *сзади*, *взад*, *назад*, *назади* и

² Прилог *преко* Павловић (2004: 227) бележи у старосрпским повељама и писмима и наводи примере са перлативним значењем.

позади, а у српском језику *натраг*, *одостраг*, *унатраг*, *назад*, *уназад*, *позади*, *одназад*, *отпозади* и *одзада*. Незаменички прилози са обележјем оријентир је одређен задњом страном локализатора имају следећа обележја: индиректна лоцираност, релевантност нивоа, релевантност задње стране.

Прилог *сзади* према кинетичком аспектима најчешће има аблативно значење, у српском језику се употребљавају прилози *одостраг*, *отпозади*, који према кинетичком аспектима имају исто значење.

Примери:

Подходит *сзади* к Андрею и берет его обеими руками за талию (Чехов 1965: 21).

А Агафја уже подозревала, мои тогдашние слова запомнила, подкралась и вовремя подсмотрела: ворвалась, бросилась на него *сзади*, обняла, ружье выстрелило вверх в потолок; никого не ранило; вбежали остальные, схватили его, отняли ружье, за руки держат (Достоевский 2010: 64).

НХЛ дисквалифицировала на два матча защитника „Чикаго” Никласа Хьялмарссона за удар *сзади* нападающего „Баффало” Джейсона Поминвилля (Спорт 1).

Прилази Андреју *одостраг* и обухвата га обема рукама око струка (Чехов 1964: 17).

Агафја је то слутила, моје тадашње речи запамтила, прикрила се, и на време увребала: улетела у собу, јурнула на њега, *одостраг* га зграбила, пушка испали горе у таваницу; никога није ранила; утрчаше и оне две, зграбише га, одузеше му пушку, држе га за руке (Достоевски 2007: 91).

Воз велике брзине, који је саобраћао из Хангцоуа, престонице провинције Џеђанг, изгубио је у граду Венцоу довод струје, пошто га је ударио гром, након чега је *отпозади* на њега налетео други воз (Блиц 2).

Поред аблативног значења руски прилог *сзади* може имати и значење локативност, према кинетичком аспектима. У том случају се најчешће користе српски незаменички прилози *позади* и *отпозади*. Прилози *позади*, *отпозади* се могу јављати и као преводни еквивалент руског прилога *назади*, који поред обележја оријентир је одређен задњом страном локализатора има према кинетичком аспектима значење локативност.

Примери:

На нем лежали окровавленный шелковый белый халат Федора Павловича [...] его сюртук весь в кровавых пятнах *сзади* на месте кармана [...] и прочие многие предметы, которых и не упомяну (Достоевский 2010: 366).

Над столом большое зеркало в желтой латунной окантовке – *сзади* плотно задраено картоном, следов вскрытия нет (Костин 2008: 58).

Спереди автомобиля два фонаря, а *назади* один (Ушаков, 2006).

На њему су лежали: крвав свилени, бели домаћи огртач Фјодора Павловича [...] његов герок, пун крвавих мрља *позади*, код цепа у који је био метнуо тада крваву марамицу[...] и многи други предмети, којих се и не сећам (Достоевски 2007: 529).

Изнад стола је велико огледало у жутом месинганом раму – *отпозади* је било чврсто приљубљено уз картон, није било трагова отварања (Костин 2009: 98).

Међутим, управо је тежња да се пронађе возач који подједнако воли да једе биг мек, пицу и суши утицала да „фокус” покаже своја три лица – спреда америчко, са стране европско и *отпозади* јапанско (Блиц 1).

Оказались на сюртуке, особенно на левой поле, *сзади*, огромные пятна крови, засохшие, заскорузлые и не очень еще размятые (Достоевский 2010: 268).

На капуту нађоше, нарочито на левом скуту, *позади*, велике мрље од крви, сасушене, укорепљене и још доста круте (Достоевски 2007: 386).

Руски прилог *сзади* се, поред аблативног значења и значења локативности, употребљава у савременом руском језику и у секвентивном значењу, тј. „у функцији обележавања кретања објекта локализације са задње стране локализатора који се такође креће” (Пипер 1977–1978: 30), док се у српском језику у истом значењу користи предлошко-падежна конструкција. Уп.:

Я шел метрах в двадцати *сзади* и в ответ на его взгляд безразлично отвел голову в сторону (Костин 2008: 99).

Ишао сам једно двадесет метара *иза њега* и као одговор на његов поглед само сам равнодушно окренуо главу на другу страну (Костин 2009: 166).

Овај прилог се може употребљавати и у перлативном значењу, тако се *сзади* према кинетичком аспект у не употребљава једино у аблативном значењу. Уп.:

Сзади пробежал человек (Сорокин 2008: 15).

Прилог *назад* у руском језику употребљава се чешће него *назад* у српском језику, те се осим наведеног незаменичког прилога срећу и прилози *натраг*, *уназад*, *унатраг* као преводни еквиваленти. Ови прилози могу имати адлативно значење.

Примери:

Тот по крайней мере это заметил в тот же миг, вздрогнул и отдернулся всем телом *назад* (Достоевский 2010: 154).

Вдруг он отскочил *назад* и выпрямился перед Алексеем (Достоевский 2010: 118).

Подскочившие вестовые приняли офицерских коней и отвели их на несколько шагов *назад* (Андрич 1974: 225).

Продвинувшись *назад* метров на двадцать, он делает гигантский прыжок – скидку в сторону оврага, затем еще один, после чего полегоныку ковыляет в заросший кустарником овраг (МК 1).

Пробормотал уже пресекавшимся голосом Смердяков, гнусно улыбаясь и опять судорожно приготовившись вовремя отпрыгнуть *назад* (Достоевский 2010: 154).

Вопрос о „недрах” задал он как бы весь дрожа, выпучив глаза и подскочив к Алексею до того в упор, что тот машинально сделал шаг *назад* (Достоевский 2010: 111).

Овај је то приметио у истом тренутку, задрхтао је и устукнуо свим телом *назад* (Достоевски 2007: 220).

Најзад одскочи *натраг* и исправи се пред Аљошом (Достоевски 2007: 170).

Дотрчаше војници који прихватили коње и поведоше неколико корака *уназад* (Андрич 1966: 103).

Син се повуче *унатраг* мало (РСКЈ).

Промрмља Смердјаков гласом који се већ пресекао, гнусно се смешећи и опет грчевито спреман да за времена одскочи *натраг* (Достоевски 2007: 220).

Питање о „рупи” поставио је чисто сав дрхтећи, избечивши очи и прискочивши Аљоши тако близу да овај и нехотице учини корак *натраг* (Достоевски 2007: 160).

Прилози *позади* у руском и *позади* у српском језику се ретко јављају као преводни еквиваленти, већ се знатно чешће употребљава предлошко-падежна конструкција када је српски језик у питању или у зависности од стила и контекста друга реч, ови прилози према кинетичком аспектима најчешће имају значење локативност. Прилог *позади* у руском језику употребљава се и у секвентивном значењу, у српском језику се у преводу чешће користи предлошко-падежна конструкција. Уп.:

Позади, под горой, были стойла; ко всеобщему изумлению, и они тоже были из камня, словно предназначались для царской конюшни (Андрич 1974: 110).

Она шла чуть *позади*, но он её не замечал (Улицкая 2006: 265).

Кол установили утолщенным концом между двух балок и прибили большими гвоздями, *сзади* поставили подпорку, которую тоже приколотили к лесам и колу (Андрич 1974: 24).

Остался я *позади*, точно перелетная птица, которая состарилась, не может лететь (Чехов 1965: 83).

Позади, под брегом су штале; на опште чудо, и оне од камена, као да су за царску ергелу грађене (Андрић 1966: 50).

Она је ишла мало *иза њега*, али он је није примећивао (Улицка 2006: 194).

Углавише доњи, дебели део коца међу оне две греде и уковаше све великим ексерима, затим *позади*, у истој висини, подупреше кратком жиоком коју такође приковаше и за колац и за греду од скела (Андрић 1966: 33).

Заостао сам *иза вас* као птица селица која је остарела и не може да лети (Чехов 1964: 78).

Прилог *взад* се ретко употребљава, а најчешће се јавља у изразу *Ходить взад и вперед* (Ушаков 2006). Примери:

Нервно ходит взад и вперед и хрустит пальцами (Нушич 1968: 35).

Прилози *одназад* и *одзада* у српском језику, поред обележја оријентир је одређен задњом страном локализатора, према кинетичком аспектима најчешће имају значење локативност. Упор.:

Ево ти *одзада*, види. То сам ја са Брегом (Данас 1).

Дуга коса се најбоље пере *одназад* – као код фризера – или испод туша, да би се избегло запетљавање (Блиц 3).

5. Поређење руских и српских незамењивих прилога са значењем локализације предњом или задњом страном показује да су незамењиви прилози у руском језику фреквентнији, о чему сведоче примери из књижевности, стручне и научне литературе, новински чланци. С друге стране, систем незамењивих прилога у српском језику одликује се већим бројем јединица. Према оријентационом и кинетичком аспектима незамењиви прилози у руском и српском језику се у великој мери подударају, а специфичност српског језика представља ређа употреба незамењивих прилога са просторним значењем у односу на руски, која се компензује употребом предлошко-падежних конструкција у свим значењима према кинетичком аспектима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гак, Владимир Григорьевич. *Языковые преобразования*. Москва: Школа „Языки русской культуры”, 1998.
- Павловић, Слободан. „Просторни прилози у старосрпским повељама и писмима”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XLV/II/1–2 (2004): 215–231.
- Пипер, Предраг. *Заменички прилози*. Нови Сад: Институт за стране језике и књижевност, 1983.
- Пипер, Предраг. „Заменички прилози са значењем места и правца у руском, полском и српскохрватском језику”. *Зборник за филологију и лингвистику* књ. XX/1 (1978): 63–82.
- Пипер, Предраг. *Језик и простор*. Београд: Библиотека XX век, 2001.
- Пипер, Предраг. „Обележавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском књижевном језику”. *Прилози проучавању језика* књ. 13–14 (1977–1978): 1–51.

ИЗВОРИ

- Андрић, Иво. *Мост на Дрине*. Перевод с сербскохрватског Т. Вирты и М. Волконского. Москва: Художественная литература, 1974.
- Андрић, Иво. *На Дрини ћуприја*. Београд: Просвета, 1966.
- Достоевски, Фјодор Михајлович. *Браћа Карамазови*. Београд: Отворена књига, 2007.
- Достоевский, Фёдор Михайлович. *Братья Карамазовы*. Москва: Эксмо, 2010.
- Достоевский, Фёдор Михайлович. *Преступление и наказание*. Москва: Эксмо, 2009.
- Костин, Сергей. *В Париж на выходные*. Москва: Популярная литература, 2008.
- Костин, Сергеј. *Викенд у Паризу*. Превела са руског Ана Ацовић. Београд: ИПС Медиа, 2009.
- Нушић, Бранислав. *Госпођа министарка*. Београд: ЈРЈ, 2009.
- Нушић, Бранислав. *Госпожа министерша*. Перевод Е. Берковой. Москва: Художественная литература, 1968.
- Ожегов, С. И. и Н. Ю. Шведова. *Толковый словарь русского языка*. Москва: АЗЪ, 1995.
- РСКЈ – *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска, књиге 1–5.
- РСЈ – *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- САНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Институт за српскохрватски језик, књиге 1–15.
- Словин, Леонид. *Транспортный вариант*. Москва: Олимп, АСТ, 2002.
- Сорокин, Владимир. *Запływ*. Москва: АСТ, 2008.
- Улицкая, Людмила. *Искренне ваш Шурик*. Москва: Эксмо, 2006.
- Улицкая, Людмила. *Сонечка, повести и рассказы*. Москва: Эксмо, 2006.
- Улицка, Људмила. *Искрено ваш Шурик*. Превела са руског Љубинка Милинчић. Београд: Паидеа, 2006.
- Улицка, Људмила. *Сонечка*. Превела са руског Љубинка Милинчић. Београд: Нолит, 1998.
- Ушаков, Д. Н. *Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва: Альта-Принт, 2006.
- Чехов, Антон Павлович. *Три сестры*. Москва: Художественная литература, 1965.
- Чехов, Антон Павлович. *Три сестре*. Београд: Рад, 1964.

ДНЕВНА ШТАМПА

- АиФ 1 – *Аргументы и Факты*, номер 32, август 2011.
- Блиц 1 – *Блиц*, 09.04.2011.
- Блиц 2 – *Блиц*, 23.07.2011.

Блиц 3 – *Блиц*, 20.11.2002.

Братишка 1 – *Журнал подразделений специального назначения „БРАТИШКА“*, февраль, 2000 год.

Глас 1 – *Глас јавности*, 13.08.2008.

Данас 1 – *Данас*, 24.01.2011.

МК 1 – *Московский Комсомолец*, 11.01. 2011.

Спорт 1 – *Спорт Экспресс*, 13.10.2010.

Спорт 2 – *Спорт Экспресс*, 07.09.2011.

Лука Меденица

ВЫРАЖЕНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ЗНАЧЕНИЙ НЕМЕСТОИМЕННЫМИ НАРЕЧИЯМИ В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ (наречия со значением передней и задней стороны)

Резюме

В настоящей статье предлагается сопоставительный анализ неместоименных наречий в русском и сербском языках, обозначающих пространственные отношения локализации передней и задней стороной локализатора.

В статье рассмотрены локальные отношения при помощи двух структур: *локализуемый объект, ориентир, локализатор*, с одной стороны, и *местонахождение, приближение, удаление и пересечение*, с другой.

Сопоставительное изучение наречий в этих двух языках указывает на большое совпадение в употреблении неместоименных наречий со значением передней и задней стороны локализатора в русском и сербском языках, о чём свидетельствуют проведенный анализ и приведенные примеры.

Милена С. Зорић

Универзитет у Новом Саду

Висока школа струковних студија за образовање васпитача

milena_zoric_ns@yahoo.com

РЕЧЕНИЧНА СТРУКТУРА У ДЕЛИМА ПАВЛА ЈУЛИНЦА

Рад се бави описивањем реченичне структуре у делима Павла Јулинца који је писао на рускословенском језику са више или мање елемената српског народног и руског књижевног језика 18. века. Разматра се могућност различите реченичне структуре у оригиналном делу и преводима, као и у различитим целинама текста (увод, предговор, сам текст). Утврђено је да је реченична структура доследно барокна са финалном позицијом предиката и инфинитива, са разним опкораћењима и инверзијама, те да порекло текста и његова формална структура не утичу на реченични склоп.

Кључне речи: историја српског књижевног језика, 18. век, рускословенски језик, синтакса, Павле Јулинац

За Павла Јулинца је наш истакнути проучавалац српске књижевности 18. века, Боровоје Маринковић, констатовао да би се могло рећи да се у литератури нашао пре случајно него што се писању и преводу предао због личне потребе за деловањем у том правцу (1968: 111). Његов корпус није обимом велики. Реч је тек о три дела – једном оригиналном и два превода:

Краткое введеніе въ історію происхожденія славено-сербскаго народа, бывшихъ въ ономъ владѣтелевъ, Царевъ, Деспотовъ, или владѣтельныхъ Князевъ Сербскихъ, до времени Георгіа Бранковича, послѣднаго Деспота Сербскаго. Сочинено и изъ разныхъ Авторовъ нотами изяснено Павломъ Юлинцемъ нахождающимся въ Россійской императорской Службѣ Военной. 1765.

Пѣтъ въ постоаннѣй славѣ и истинномъ величествѣ. то естъ, часть нѣкаж изъ книгъ, паризкїа академїи бывшаго ректора Ролена, ѿ еже какъ предати, и оучитиса добрымъ наѣкамъ. Изъ францѣзкаго на славено-Сербскїй азыкъ преведена. Напечатанна тисненіемъ іосифа Ксѣвбека цес. кр. Досточнаго іаврїческаго Твографа. Во Кїеннѣ Астерїйской 1775. Съ дозволеніемъ Правительствующихъ.

Белізариј гдина Маронтелъ академїй францѣзкаго азыка члена изъ францѣзкаго на славенскїй азыкъ преведенъ. Съ дозволеніемъ Правител-

ствѣющихъ. Напечатанъ въ Еённомъ, при Іосифѣ Бѣгородномъ > Крѣпкѣ Ц. К. илѣвѣрѣч. дворѣ, Тѣвѣпогр. и Якадѣм. Книгопродавцѣ. 1776.¹

Међутим, било случајно или с намером, Јулинац је за собом оставио дела од изузетног значаја за развој српске културе и грађанске свести. Овај официр у служби руске царице, чији су биографски подаци и до данас непотун², подарио је српској историографији дело које, иако мањкаво (Скерлић га чак назива „историчким дилетантом”), представља прву модерну историју српског народа која је била увод у оно што је касније написао Јован Рајић (Скерлић 2006: 58; Георгијевић 1952: 74; Маринковић 1968: 105). Осим тога, Роленов *Пут к постојањеј славје* прво је дело које је неки српски преводилац превео са француског језика³, док је превод *Велизара* уједно и први превод једног белетристичког дела код нас, и то дела које је имало велики утицај на европско грађанско друштво, које је узбуркало духове оног времена и било својеврсни best seller свог доба⁴.

Дела Павла Јулинца до сада нису била предмет систематског језичког истраживања. Александар Младеновић је, у циљу истраживања од-

¹ У циљу лакшег навођења, анализирана дела ће у даљем раду бити навођена скраћено: (редом којим су наведена у тексту) *Историја*, *Пут*, *Велизар*.

² Тачна година његовог рођења још увек није утврђена. Претпоставља се да је рођен око 1730. године (најкасније 1732), и то на основу података о његовом школовању. Не зна се тачно ни где је рођен – највероватније је да је место његовог рођења био Сегедин. Иако се потписивао као Јулинац, било је колебања око писања његовог презимена, па га Скерлић наводи као Ђулинца (Скерлић 2006: 57), али у савременој науци познат је само као Јулинац. Потписао је из војничке породице. Његов отац Арсеније Јулинац, српски капетан у аустријској служби добио је племство 1722. године (Гавриловић 1986: 283).

Године 1749, на настојања свога оца, одлази у Пожун (данашња Братислава), у лицеј, где стиче основна знања француског, латинског и немачког језика, а вероватно је већ одраније познавао и мађарски и словачки. Под утицајем својих учитеља Јулинац је примио рационалистички протестантски дух, који се тада ширио и Братиславом, а огледао се у снажном супротстављању католичкој реакцији и у тежњи за сузбијањем феудализма и конзервативизма (Ковиланић 1954: 33-35).

По напуштању школе (највероватније 1753) одлази у Русију са Јованом Шевићем. Међутим, први поуздани подаци о његовом боравку у Русији срећу се тек 1759. године (Косташов 1994: 149). Ипак, због жеље да породица буде на окупу, Јулинац се враћа у Аустрију, али време не проводи у Новом Саду са породицом, већ у Бечу под патронатом руског посланства. У то време бавио се агитацијом за пресељење народа у Русију. За своје заслуге награђен је унапређењем и постављен је на место курира, где је провео наредних 15 година.

Због реорганизације руске спољне политике, 1782. године постављен је за конзула у Напуљу. На том положају није дуго остао, јер се убрзо разболео и на сопствени захтев вратио у Беч где је и умро 1785. године.

³ Реч је о преводу једног фрагмента, а не дела у целости, како је и назначено у наслову.

⁴ Роман прати доживљаје византијског војсковође Велизара, неправедно осуђеног и ослепљеног због ширења идеје о равноправности свих вероисповести и верској толеранцији, и одмах по појављивању (1767) бива цензурисан, а читаво 15. поглавље бива изостављено. Управо негативан однос католичке цркве према роману утицао је на брзо ширење његове популарности. Убрзо се појављују преводи на немачки (1767) и руски језик (1768). За руски превод карактеристична је чињеница да је и сама царица Катари-на II учествовала у његовој изradi.

носа рускословенских и српских језичких елемената у књижевном језику код Срба пре реформе и стандардизације Вука Караџића, између осталих дела анализирао и четрдесет првих страна из *Историје*, не рачунајући предговор и посвету, јер су у њима, како наводи, аутори тог периода водили више рачуна о језику, те ти делови текста нису аутентичан језички материјал (1969а: 44). Међутим, исти аутор наводи и чињеницу да су учени Срби у текстовима историјске тематике користили руски књижевни језик и као пример, поред осталих дела, наводи и Јулинчеву *Историју* (1969а: 46).

Мишљење да је *Историја* писана руским књижевним језиком у којем је било много црквенословенских елемената даје и Павле Ивић (2001: 178). Овој чињеници Ивић додаје и то да је ово дело Павла Јулинца, као и остала дела историјске садржине из друге половине 18. века, писано тзв. „руским историографским слогом” (1998: 175)⁵.

Када је реч о преостала два испитивана дела, о *Велизару* и *Путу*, проучаваоце Јулинчевог језика занимало је, пре свега, утврђивање чињенице да ли је он та дела заиста превео са француског језика, или је реч о преводима са неког језика посредника – руског или немачког. Да је *Велизар* написан рускословенским језиком сматрају, без упуштања у детаљнију анализу језичких елемената, и Павле Ивић (1998: 125) и Љиљана Суботић (2004: 178), која додаје да је истим тим језиком, дакле рускословенским, писан и *Пут*.

Рускословенски језик је у српску књижевност ушао преко цркве и уџбеника које су са собом донели руски и украјински учитељи тридесетих година 18. века. Наиме, језуитска пропаганда настојала је да шири и укорени католичанство и страх од унијаћења узимао је све више маха међу српским живљем и свештенством. Приморан таквим приликама, митрополит Мојсеј Петровић се обраћа руском цару Петру Великом с молбом да пошаље Србима у Угарској, како се сам изразио, „духовну помоћ за просвећење и учење”. Са првим руским учитељима у Србију стижу и руски уџбеници на рускословенском језику (био је то црквенословенски језик касне јужне руске редакције), који се у том периоду у Русији полако губио у световној употреби. Под митрополитом Вићентијем Јовановићем рускословенски постаје званични језик српске цркве, а у Србију са богослужбеним књигама на рускословенском језику стижу и световне књиге преко којих се „на велика врата” уводи барок у српску књижевност (Павић 1991: 34).

⁵ Овај термин уводи Никита И. Толстој за горњи слој средњег стила руског књижевног језика који су савременици често називали „славенски језик” и који је био јединствен за читав ареал *Rex slavia orthodoxae*. Реч је о руском књижевном језику 18. века, који је био прелазно решење између високог стила, односно касног црквенословенског језика московског типа, и ниског стила, који је био близак разговорном супстрату, а одликовао се компликованом барокном синтаксом немачко-латинског карактера, док су морфологија и графичко-фонетски облик речи били типично руског карактера. Овај језик Срби примају као руски књижевни језик (Толстој 2004: 30, 31, 108, 161).

Предмет истраживања у овом раду јесте структура реченице Павла Јулинца у сва три његова дела⁶. Ексерципирана грађа класификована је и према критеријуму да ли се налази у предговору, односно посвети или самом делу, или пак на насловној страни. То је учињено због манира да се насловна страна, предговор и посвета у делима тог периода пишу вишим стилем и да су разлике некада толике да је реч о два идиома, те да и у самом делу постоји особена диглосија (Младеновић 1969б: 44). Такође, издвојени су и примери који су забележени на последњим странама фототипског издања *Историје*.⁷ Осим тога, пажња је била усмерена и на утврђивање има ли разлике у структурирању реченице у *Историји*, као оригиналном делу, и преведеним *Велизару* и *Путу*.

Као што је био случај и код осталих писаца 18. века, и Јулинчева реченица је доста дуга, повремено и гломазна, са много инверзија и уметнутих делова. Често је, у ствари, реч о читавом комплексу сачињеном од зависних и независних реченица које представљају једну реченицу само на формалном плану (почетно велико слово и тачка на крају). Овакав тип реченице, којег одликује пре свега финална позиција предиката или инфинитива, карактеристичан је за немачки и латински језик. Утицај ових језика се међу писцима који су припадали ареалу *rex slavia orthodoxae* шири посредством пољског барока (Суботић 2007:247, 250). Међу наше писце овај тип реченице долази преко руске (украјинске) књижевности, са рускословенским језиком.

Осим финалне позиције глагола, барокну реченицу одликује и специфичан ред речи⁸ који се огледа у многобројним опкорачењима у којима се раздвајају чланови у вишечланим синтаксичким конституенти-

⁶ У раду је коришћено фототипско издање *Историје* (Краткоје введеније в историју происхожденија славено-сербскога народа. Сочинѣно Павлом Јулинцем 1765. Фототипска издања књ. 1. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска. 1981. са поговором Мирослава Пантића).

Потребно је напоменути да су приликом анализе изостављене две целине које се налазе у *Историји*. Реч је о препису једне манастирске даровне хрисовуље, што представља прво објављивање једне српске повеље (Пантић у: Јулинац 1981: 258), за коју сам Јулинац каже да ју је преписао: *копио оныѣ Грамоты ИСВЗ даѣхъ прилажу* (Јулинац 1981: 148) и о привилегијама које се налазе на крају *Историје*, у Екстракту, а за које Јулинац у напомени даје податак да их је са латинског превео Павле Ненадовић: *Сей Екстрактъ Привилегіяхъ, изъ Латинскогъ на Главенскоѣ азѣкъ перевелъ Павелъ Ненадовичъ* (Јулинац 1981: 188).

Такође, с обзиром на то да је реч о једном оригиналном делу и о два превода, *Пут*, као обимом мање дело и од ипак мањег културно-историјског значаја, употребљен је као својеврсна контрола, у смислу провере да ли су разлике између оригиналног и преведеног дела системске, или је реч о случајности.

⁷ Реч је, наиме, о поновљеном завршетку *Историје*, за који се дуго сматрало да је једини и оригинални, али су последња истраживања показала да је ово дело имало другачији крај и постоји оправдана сумња да је тај завршетак написао Захарија Орфелин (О овоме в. Чурчић 1970).

⁸ За неутралан ред речи подразумева се онај који у исказу са неутралним ставом у простој реченици има редослед субјекат, предикат, одредба/објекат. Ако је реченица сложена, уз овакав редослед, атрибут, апозиције и допуне стоје што ближе својим управним речима (Клајн 2005: 256-259)

ма, атрибути и управне речи и сл. Присутне су и инверзија атрибута који се налази у постпозицији у односу на именицу, антепозиција генитива, као и антепозиција одредби. Финална позиција личног глаголског облика условила је појаву објекта у антепозицији у односу на предикат (Суботић 2007: 246-249).

Као што је већ напоменуто, финални положај предиката или инфинитива јесте најмаркантније обележје барокне реченице каква је заступљена у Јулинчевом језику. Уколико је реч о сложенем глаголском облику, често је између глаголског придева и помоћног глагола у функцији копуле уметнута нека дужа синтагма (што спада међу опкорачења): *осовнѹю кѣ чтенію книгѣ склонностѣ имѣете* (Ипо-11/3)⁹, *отважихсѧ по силѣ моеѣ вѣ знакѣ моего кѣ вашимѣ высокородію высокопочитаніѧ, благодарности, и должной преданности малой сей трѣдѣ мой вашимѣ высокородію окончивѣ поднести* (Ипо-13/1), *изѣ знатной вѣ Главено-Гервскоѣ народѣ бывшихѣ иногда вѣ чорной горѣ Герцогамѣ, фамилій Черноевичевѣ породѣ свою влечете* (Ипо-11/12), *союзы „сторій воспотребовалѣ упоманутѣ непрелминутѣ“*¹⁰ (Ипо-12/5), *о чемѣ вамѣ изѣ дрѣгихѣ сочиненій хотѧ не на нашихѣ Россійско или Гербо-Главанскомѣ азыкѣ уже извѣстно* (Иро-13/8), *› предводителей своихѣ, имена себѣ вѣзали* (Ип-6/4), *Герби имѣ › великой части Азіи, тоесѧ Сиберіи, которая по нынѣ Россійскомѣ Государствѣ подчинена, влечѣтѣ* (И-16/11), *происхожденіе Гербамѣ, и пришествіе ихѣ вѣ тогдашнюю Миссію, нынѣшнюю Гербию описѣтѣ* (Ип-17/5), *Герби народѣ Главенскій вѣ предѣли Вессалонитскіѧ пришедѣ* (Ип-17/9), *своими дѣли достойна себе сотворилѣ* (Ип-20/10), *мало мы знати могли бы* (Ип-21/1), *не было безѣ того (...) который бы образы славныхѣ дѣлѣ народа и Царей Гервскихѣ потомкамѣ писменно не оставилѣ* (Ип-21/8), *котораѣ достойна воистиннѣ какѣ нѣкіѣ моци и дражайшее сокровище во отменной чести и высокопочитаніи соблюдаема бытѣ* (Ип-22ф/16), *кѣ тѣлнію содержимы сѣтѣ* (Ип-23/17), *императорамѣ вѣ военной службѣ послушаніе оказывали* (И-31/2), *императорѣ тѹю емѣ безѣ всякаго прекословіѧ и дозволилѣ* (И-32/14),

ѣдѣѧ патдесѧтѣ человекѣ безѣ женѣ и домовѣ, ловомѣ живѣщихѣ и себѣ препитающихѣ нашихѣ (И-38/16), *оба оніѣ о тѣхѣ же Кнѧзѧхѣ по подѣ разными именами и называніемѣ пишѣтѣ* (И-41/7), *Епархіѣ Епископамѣ, и жѹпанамѣ провинцій раздѣлилѣ* (И-47/9), *котораѣ вѣ тоежѣ время Респѣбликою бытѣ начала* (И-48/13), *› своихѣ убіѣнѣ стали* (И-57/12), *авно Царю вѣ очи свою склонностѣ и ѣдиномысліѣ сѣ Ынгарами оказалѣ* (И-79ф/7),

⁹ Код навођења примера коришћене су следеће скраћенице: *Ин* – насловна страна *Историје*, *Ипч* – печат на 6. страни *Историје*, *Ипо* – посвета у *Историји* (9-14. стр.), *Ип* – Предговор *Историји*, *И* – *Историја* (29-188. стр.), *И** – *Историја* (221-236. стр. – исправљени завршетак), *Вн* – насловна страна *Велизара*, *Ву* – увод у *Велизара* (3-8. стр.), *В* – *Велизар*, *Пн* – насловна страна *Пути*, *Пу* – увод у *Пут* (3-9. стр.), *П* – *Пут* иза којих је дат и број стране и реда у којем се пример налази; уколико је наведени пример из фусноте, то је означено словом *ф* уз број стране.

¹⁰ Перфекат је у *Историји* формиран без помоћног глагола, што је могао бити утицај руског језика, док се у *Велизару* и *Путу* појављује са помоћним глаголом, у складу са правилима која налаже норма рускословенског језика (Мразовић 1794: 101).

Етефанъ таковѣа Кондицій принаѣи нехотѣлаъ (И-102/4); общаа народѡвъ польза въ знаній и исполненій взаимнихъ междѡ людьми должностей состоитъ (Ву-3/3), сочинитель добротѣ вѣдала, акѡ людѣ въ нынѣшнемъ времени сочиненіа, самаа точію правила какоѡалибо наѡки въ себѣ содержащаа, акѣ чтенію непріятнаа > мещѡтъ (Ву-4/13), добровольное данодааніе, акѡ нехѡбодимѡе средство къ соблюденію общаго блага и твердостѣ приносятъ (Ву-6/13), читатель ни пріятности, ниже подобающаго слога толь израднѣи матерій въ переводѣ моемъ вѡращаетъ (Ву-7/12), благодарѣ блгодѣтелствующей ти владѣтелиницѣ еаже матернымъ промышлѣ ради наставленія и просвѣщенія твоеѡ способѣ изѡвѣрте (Ву-8/4), склонѡе ко состраданію сердце имѣетъ (В-38/12), вѡразъ оц/а въ прейзподнѣи темниці таготѡю ѡковъ вѡремененаѡ непрестаннѡ очесамъ еа представлѡсѣа (В-46/19), имже содержаніе верховнаа власти вѡвѣрено бытъ (В-142/5); прежде всего имѣ таковаа вѡнѡшнѣи подобаетъ правила, аже ихъ во избраніи и чтеніи книгъ ѡрководствовати могѡтъ (Пу-3/2), ѡ! дабы нынѣшний вѣкъ, а наипаче народъ нашъ отъ безчисленныхъ заблѡжденій возможно было вѡратити (Пу-3/15), злаа похотѣніа благоговѣиство и честность прогонютъ (Пу-4/), кромѣ единія точію добродѣтели удивленія достойны сѣтъ (П-21/3), дѣла неменшіа похвалы достойнѡ естъ (П-19/21), азъ сожалею, акѡ яліотъ наѡками иныхъ просвѣтливый, самъ слаѡ свою слѣпыма сребролюбіемъ помрачи (П-24/17), всиже зліи императоры общѣ нахѡдѡтсѣа въ противнѣмъ отъ первыхъ чинѣ сѣ пороками своими, ихъже азъ отвергаю и хѡлю (П-68/3), владѣтели неможѣтъ нарецисѣа великѣ, аѣе блгодѣтеленъ и щедрѣ нѣстъ (П-141/10) и сл.

Чест је случај да се инфинитив као допуна модалним глаголима нађе у антепозицији: народъ Герѡскій древнимъ назвати можно (Ип-15/17), Россійскіе писатели ѡтвердити хотѣтъ (Ип-16/7), весьма мало мы знати могли бы (Ип-21/3), они такимъ образомъ и Кроаціи здѣлати хотѣли (И-38/8), Юстиніана дозволити не хотѣлъ (И-44/16), онъ въ томъ успѣха имѣти немоглъ (И-98/10), таковѣа Кондицій принаѣи нехотѣлаъ (И-102/5), Герѡбію завладѣти желалъ (И-140ф/9), ни деспѡтъ ни Шербанъ наименше чтолиѡ знати могли (И-181/13), прежде неже Барѡары больше насѣа осилѣтѣа возмогѡтъ (И*-226/15);

ихъ народы блгоденственнѣи сотворити могѡтъ (Ву-6/10), на собственѡмъ нашемъ матернемъ азыкѣ имѣти можем (Ву-7/5), скажи а може ити желаеши (В-33/13), юже азъ вамъ скрѡсти немогѡ (В-52/12), ѡплакѣтѣ таа Зла, аже измѣнитѣ неможѣтъ (В-88/10), ѡ себѣ самѡмъ глагѡлатѣ смѣю (В-120/8), награвденія раждатѣсѣа могѡтъ (В-170/9);

азъ прихѡдомъ моимъ сотворити немогѡ (П-17/2), илиже мнози прославитѣсѣа хотѣтъ (П-55/9), немогѡ азъ показати образѡ прародителѣи моихъ (П-92/20) и сл.

Раставляне синтагми или раздвајане реченичних конституената који стоје у неутралном поретку уметањем речи, синтагми или других конструкција представља опкорачење карактеристично за Јулинца као

барокког писца: **В**ысокородномѣ єа императорскаго величества **С**амодержицы **Е**сероссійской **Л**айб-Гвардіи **И**змаиловскаго **П**олку **Г**осподину капитанѣ (**И**по-7/2), вч знакъ моего къ вашему высокородію высокопочитаніа, (**И**по-12/12), **У**ѣздовъ **Ф**ѣтошкаго и **Ш**имандскаго земледержателю (**И**по-7/7), **М**илостивѣйшему **Г**осударю моему (**И**по-7/13), особнѹю къ чтенію книгъ склонности имѣете (**И**по-11/3), изъ знатной въ **С**лавено-**С**ербскомъ народѣ бывшихъ иногда въ черной горѣ Герцогамы, фамилій **Ч**ерноевичевъ породѣ свою влечете (**И**по-11/12), имѣа вашихъ ко мнѣ дѣломъ оказанныхъ благодѣлній (**И**по-12/9), о чемъ вамъ изъ дрѣвнихъ сочиненій хота не на нашемъ **Р**оссійско или **С**ербо-**С**лаванскомъ языкѣ уже извѣстно (**И**по-13/8), себя называетъ вашего высокородія покорнымъ слугою (**И**-14/11), сходно и **С**ербамъ также прозваніе свое > прежняго жилища имѣти (**И**п-16/16), гдѣ по нынѣ **Б**охеміа и **Л**ѣзація єсть (**И**п-18/6), послѣднемъ ли семъ, или первымъ мнѣнію повѣришь (**И**п-18/12), **Т**ѣрковъ на **Г**реческѹю имперію многократно нападающихъ мѣжественно отгоняла (**И**п-19/8), на позваніе высочайше помнѣстаго двора (**И**п-22/4), подпала вмѣсто чааетелнаго утешенія, такой сѣдѣбнѣ] (**И**п-23/1), **Д**ѣфренова и прочихъ въ немъ приводимыхъ историковъ мнѣніа въ примѣчаніахъ ниже меньшими литеры кладу (**И**п-25/5), да бы, кому понравится, цѣлой радѣ бывшихъ **С**ербскихъ **Г**осударей себѣ представить могла (**И**-26/12), старшаго дѣла **С**ербскихъ писателя мѣ не имѣемъ (**И**-48/1), взяла другую **К**онстантинопольскаго императора сродницу (**И**-66/12), пренебрегъ своя **М**ануилу императору учиненныя обѣщанія (**И**-78ф/24), о чрезъ **Л**азаря исходатайственнымъ благословеніемъ упоминаетъ (**И**-116ф/17), **К**ороною **К**ралевакою посланниками своими вѣнчати **Г**еоргіа повелѣла (**И**-128/16), поставленъ бытъ **Д**еспотомъ сродника реченнаго **П**авла **Б**ранковича **В**нѣзъ **И**осифъ (**И**-148/3), услышали мы любово отеческѹю **С**вѣтителства вашего, котора вы (...) благоволили єсте намъ и всемъ обществу **Х**рїстіанскомъ причинѣ обавити (**И**-224/9); въ числѣ сихъ родѣ человекескомъ доброжелательныхъ лицъ шбретается и **М**армонтель (**В**-4/2), толь великое просвѣщенныхъ народовъ согласіе (**В**у-4/9), доказательство содержимыхъ въ ней полезныхъ наставленій (**В**у-4/10), правила каковѣлибѣ наѣки (**В**у-4/16), показа коль вѣренъ онъ владыцѣ своемъ єсть (**В**у-6/1), въ томъ вѣдномъ состояніи своемъ (**В**у-6/4), превосходнѣйша сѣгражданомъ своимъ красноречіа примѣры подати могущій, не малое число погрѣшеній оувидатъ (**В**у-7/13), прїими оубо блѣгосклонный читателю малый трѣдъ сѣи (**В**у-8/1), начаша ш **З**лополѣчій общества глаголати (**В**-10/10), раздраженное сихъ предводителей честолюбіе постраничній > криваше пѣтъ (**В**-10/14), глаголемыхъ соболѣюшъ смѣшеса (**В**-10/24), нашъ разговоръ тебѣ смѣха достоинъ явлается (**В**-10/27), конецъ нашихъ орѣжій єсть (**В**-33/5), по смерти старшаго брата своего (**В**-37/17), єа же жизнь надомъ печали наполнена предвозвѣщаше єжечаснѹю, обаче медлителнѹю смертѣ (**В**-46/11), єсть єще и иныхъ сладцѣ и силнѣ въ дѣшѣхъ вѣщающихъхъ владыцѣлемъ пристойныхъ наслажденій (**В**-80/21), первый военныа храбрости степенъ єсть єже смертѣ презырати (**В**-154/11), лица єгѡ лѣчи (**В**-181/8); желающій прекрасными просвѣтити наукиа молодыхъ людей (**П**у-3/2), подобнаа правила наипаче

потребна сѣть во чтеніи исторіи (Пу-3/7), тогда вси достоинствами красн-
числ мѣжѣ умиралъ (П-12/13), кромѣ единѣя точію добродѣтели (П-21/3),
глагола, акѡ палата егѡ, юже онѣ имѣетъ доволна естъ] (П-26/15), ѡ
нѣкоемъ еліи Туберонѣ разсказомъ мѣжѣ (П-31/4), онѣ безъ сѣмнѣнія такѡ
помѣшлалъ (П-85/21) итд.

Атрибут који се налази иза управне речи, и придевски и заменички,
још је једна карактеристика Јулинчеве реченице: въ Россійскоѣ император-
скоѣ Службѣ Военноѣ (Ип-3/16), малой сей трѣдѣ мой (Ипо-12/15),
Князѣ сей (Ип-32/2), Милостивѣйшему Государю моему (И-7/13), въ на-
мѣреніи таковома (Ипо-13/5), > предводителей своихъ (Ип-6/4), вещь явна
есть (И-17/3), по имени своему зѣлали (И-17/13), не бывало въ перодѣ
нашемъ охотниковъ таковыхъ (Ип-23/11), единѣя манускриптѣ Герескоѣ
(Ип-24/11), дѣла предковъ нашихъ (Ип-27/13), писатели исторіи Бизанти-
ческі (И-29/7), во время царствованія іракліева и Маврикіева (И-29/8), во
время Михаила императора Греческаго (И-47/11), страны Македоніи По-
граничноѣ во владѣніе приналъ (И-49/15), релѣя грековъ снли (И-56/4),
власть Крамевскую потерялъ (И-68/11), имѣалъ же Драгутинѣ въ области
своеѣ упоминаемое Княжество Геремское (И- 91/9), на престолѣ отеческоѣ
сѣлъ (И-99ф/6), по вступленіи на достоинство Деспотское (И-127ф/6),
услышали мы любовь отеческою Свѣтителства вашего (И*-224/8), освободитъ
и҃а Карварскаго (И-236/3);

Белізариј гѣина Мармонтелѣ академіи французскаго языка члена
(Бу-1/2), > двора Юстиніанова (Бу-5/9), сѣна селанинова (...) > > мценѣя
> врати (Бу-5/9), оусѣдихса превести книгѣ сѣю (Бу-7/5), въ языцѣ нашемъ
исксѣнѣйшии мѣжѣ (Бу-7/13), сѣемѣдріе свое оутвердити надѣлахъса (В-10/22),
отечество наше (В-11/5), оудивляюса приключенію сѣмѣ (В-15/2), видѣлъ еси
и краля Бандалскаго (В-19/28), домѣ нѣкоегѡ старогѡ дворянина (В-25/
27, 28), по смерти старшаго брата своего (В-37/17), сѣ воинствомъ моимъ
внидохъ (В-122/7), людемъ во изъобиліи воспитанымъ все трѣдно бываетъ
(В-155/1), философѣ Яфринейскіи (В-162ф/22); во Бѣннѣ Австрійскоѣ (Пн-15),
народѣ нашѣ (Пу-3/15), народѣ атинейскіи (П-11/15), со сродниками своими
иногда имѣ] (П-16/1), ницѣ сѣи благонаравіемъ своимъ (П-25/1), нѣкаа го-
спожа отъ предѣла кампанскагѡ (П-50/8), близѣ дома Катонова (П-57/11),
въ дарованіяхъ ума человѣческагѡ (П-101/17), ихъже отмищенію краля
Англискаго предати подобаетъ (П-131/21) и сл.

У антепозицији се најчешће налази посесивни генитив: Главановѣ
древность (Ип-15/12), древности ради (Ип-15/5), кто во не знаетъ Гербовѣ
онѣю часть (Ип-19/4), нѣкоихъ историковъ трѣдомъ (Ип-20/16), историковѣ
мненіа (Ип-25/5), каждого краткое описаніе (Ип-26/6), Хорватовѣ возмѣще-
ніе (И-50/11), радѣ деспотовѣ Гервскихъ (И-125/2), Карварское Оттома-
новѣ тврѣнство (И*-230/5);

народѡвѣ польза (Бу-3/2), народѡвѣ согласіе (Бу-4/9), заточеніа мѣсто
(Бу-5/9), преславныа нашеа владѣтелици попеченіемъ способѣ вѣрѣтохѡмъ
(Бу-7/1), красноречіа примѣры (Бу-7/13), почтеніа достойный (В-11/25),
егѡ ради (В-12/8), по смерти старшаго брата своего (В-37/17), единагѡ

члѣтка вола (В-91/22), соединюцца вса противныа емиа людей соборы (В-108/17), первыи военныи храбрости степени естъ еже смерть презымати (В-154/11), безъ совѣсти терзаній (В-181/2), лица егво лѣчи (В-181/8);

изъ книгъ, парізкіа академіи бывшаго ректора роллена (Пн-7), общее народа мнѣніе (Пу-4/10), юныхъ людей умъ (Пу-4/14), похвалы достойное слово (П-89/1), Єліогабаловыи злочествіа примѣры (П-67/19), царскаго вѣнца кесари (П-78/3), Цициона втораго пріятель (П-118/17), великаго совѣта президента (П-129/1) итд.

У истом положају, дакле у антепозицији налазе се и одредбе: на свѣтъ вышла (Ипо-13/15), > Главановъ влѣкѣшиа народъ (Ип-15/15), въ полнощныхъ ѡзій и Европы странахъ живили (Ип-16/2), изъ разныхъ авторовъ нотами изаснено (Ин-3/13), Ланѣ-Гвардіи Измаиловскаго Полку Господину капитанѡ (Ипо-7/2), ѡтѣздовъ Фѣтошкаго и Шимандскаго земледержателю (Ипо-7/7), имѣа вашихъ ко мнѣ дѣломъ оказанныхъ благодарѣній (Ипо-12/9), Главенскіе народы которіе первѣе въ полнощныхъ ѡзій и Европы странахъ живили (Ип-16/2), во ѡзій нахождащагоса Госѣдарства Бѣкаръ или Бокаръ (Ип-16/13), градъ Сербію по имени своему здѣлали (И-17/13), за дѣлаемъ живили (И-30/9), сїи три братіа потомъ между собою поссорившеся многіа браны имѣли (И-34/19), стрѣца своего съ престола согнавъ, царствовалъ двадесатъ лѣтъ (И-35/16), въ Кроацію увѣжати (И-37/10), въ ближнее Сербіи мѣсто привели (И-37/15), въ градѣ Сѣкѣтари престола свой поставити хотѣа (И-44/11), въ сраженіи живота лишилс (И-50/13), > азы моровой умерла (И-60/13), къ Стрїю своему пришелъ (И-68/8), завидѣвъ брату своему подвигъ войны на его (И-87ф/14), имѣше же Драгѣтинъ въ области своей упомянутое Внжество Сремское (И-91/9), на престола отеческой сѣла (И-99ф/6), во Кіентѣ дождалъс (И-177/14); въ томъ оупражняютс (Ву-3/6), вса во Европѣ сѣщїа азыки (Ву-4/8), во опредѣленное емиа заточенїа мѣсто шествовати (Ву-5/9), на хѣждшей постелѣ почивахъ (В-15/20), въ нѣдрѣхъ своихъ горѣтъ и хранитъ (В-152/18); аже ихъ во избранїи и чтенїи книгъ ѡководствовати могѣтъ (Пу-3/2), беззаконїа въ сердцѣхъ чловѣческихъ возгнѣздишася (Пу-4/17), на нихъ же азы тако хрѣбро здѣ шполчаюса (Пу-6/22), ложными родословіи своими утврждаютьс (П-95/21).

Као што је напоменуто, последица стављања предиката у финалну позицију јесте појава објекта у антепозицији: изъ знатной въ Главено-Гербекомъ народѣ бывшихъ иногда въ чорной горѣ Герцогамы, фамиліи Черноевичевъ породѣ свою влечете (Ипо-11/12), союзы „сторїи воспотребовалъ упомянутъ непереминулъ (Ипо-12/5), Главановъ древностъ историци признаваютьс (Ип-15/12), а читателъ увѣривати не намѣренъ (Ип-18/17), Єпархїи Єпископамъ, и жупанамъ провинцій раздѣлилъ (И-47/9), страны Македонїи Пограничной во владѣніе принялъ (И-49/15), авно Царю въ очи свою склонностъ и єдиномысліе съ ѡнгарами оказалъ (И – 79ф/7), Стефанъ таковїа Кондицій принати нехотѣлъ (И-102/4), вскъ себѣ повѣренныи предѣли съ Кралевскою властію присволи (И-107ф/24), ожидаа донелѣ мости на дѣнаи устроатс (И-182/4); еже бы сочиненїи своими оны имъ извѣстнѣи-

шиа сотворили (Бу-3/7), сѣмѣдріе свое оутвердити надѣлахъса (В-10/22), склоное ко состраданію сердце имѣетъ (В-38/12), первыи военны храбрости степень естъ еже смерти презирати (В-154/11); злая похотѣнія благоговѣиство и честность прогоняють (Пу-4/), вѣстѣ пріемъ о сѣмѣ дѣлѣ, (П-22/17), азъ сожалею, акъ ѡмѣють наскани иныхъ просвѣтливый, самъ славъ свою слѣпимъ сребролюбимъ помрачи (П-24/17) и тд.

Као још један „барокни реченични украс” Љиљана Суботић наводи постојање узвика, узвичних реченица и вокатива (2007: 249). Оваква синтаксичка средства у значајнијем броју пронађена само у *Велизару* (и свега неколико у *Путу*):

Ѡ великій мѣж! (В-14/17), Ѡ щастіе! (В-24/11), Ѡ! (В-47/10), Ѡ боже мой! (В-53/8), Ѡ горе! (В-53/22), Ѡ небо! (В-55/14), Ѡ дрѣже! (В-71/22), Ѡ дрѣзи! (В-188/6), Ѡ книже! (В-214/13);

Ѡлѣ стѣда! (В-14/27), Ѡлѣ! (В-18/25), Праведниѣ, мѣдріи Херои Келізаріи! Ѡ/ле! (В-24/13), Ѡ/ле! дрѣже тѣ вѣси (В-18/25), Ѡле слаткагѡ и лестнагѡ привидѣні (В-73/6);

оувѣ минѣ (В-25/17), оувѣ, возгласи Гилімерѡ (В-23/6); ѡхъ беззаконникъ (В-26/18), ѡхъ! (В-94/22); звѣронравни и не звѣрни людіе! (В-48/7), вѣдните дрѣзіе мои (В-98/9), дрѣзи мои, рече онѡ (В-28/5), Ѡ дрѣзи! (В-188/6), Знатѣишии Господіе и Господжи (П-148/1) итд.

Међутим, с обзиром на то да је реч о преведеним делима, не може се о њима говорити као о одлици Јулинчевог стила. Али, с друге стране, једна историја такве облике и не може садржати.

Осим наведених и примерима илустрованих карактеристика барокне реченице које представљају уплив синтаксичких одлика латинско-немачке провенијенције, у сва три Јулинчева дела, и оригиналном и преведеним, налазе се језички елементи који су карактеристични за високу црквенословенску норму: синтетичке претериталне форме (аорист, имперфекат), апсолутни датив, партицип и партиципске конструкције, облици двојине, употреба одређених предлога, везника и партикула али то је тема другог истраживања.

Дакле, све карактеристике барокне реченице налазимо и у Јулинчевом оригиналном делу подједнако као у преводима, као и у свим деловима текста: финална позиција инфинитива или глагола у предикату условила је и појављивање објекта у антепозицији, осим тога ту су својеврсна опкорачења која се манифестују растављањем вишечланих реченичних конституената уметањем неких конструкција које су обично у одредбеној или допунској функцији, затим постпоновани атрибут у односу на именицу, као и антепонирани генитив и прилошке и друге одредбе. Према томе, ако се за проведе и може рећи да је реченична структура настајала под утицајем језика оригинала, или чак језика посредника (мада су развејане сумње у то да ли је Јулинац заиста сам превео *Велизара* и *Пут*¹¹), са *Историјом* то ипак није био случај, те се може

¹¹ Уп. Георгиевић 1952 и Крстић 1998.

закључити да је Јулинчева реченица по свим својим карактеристикама била у потпуности барокна.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гавриловић, Славко. „Мали прилог биографији историчара Павла Јулинца.” *Зборник Матице српске за историју* књ. LXI/LXII (2000): 129–130.
- Гавриловић, Славко (уред.). *Историја српског народа. Срби у XVIII веку*. IV књига. I том. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- ГЕОРГИЈЕВИЋ, Крешимир. *Павле Јулинац*. Сепарат. Београд: Филозофски факултет, 1952: 61–93.
- ИВИЋ, Милка. „Проблематика српскохрватског инфинитива.” *Зборник за филологију и лингвистику* књ. XV (1972): 115–138.
- ИВИЋ, Павле. „Смисао збивања у историји књижевног језика код Срба.” *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књ. XXIII (1994): 15–30.
- ИВИЋ, Павле. *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- КОВИЈАНИЋ, Ристо. „О Павлу Јулинцу (1. део).” *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. I (1953): 38–48.
- КОВИЈАНИЋ, Ристо. „О Павлу Јулинцу (2. део).” *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. II (1954): 26–37.
- КОСТЈАШОВ, Јуриј. „Павле Јулинац у руској служби.” *Зборник Матице српске за историју*. L (1994): 147–156.
- KRETSCHMER, Анна. „Српски књижевни језик у деценијама пре Вука (Језичка анализа славеносрпских текстова: проблеми и могућности).” *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 17/2 (1988): 139–149.
- KRETSCHMER, Анна. „О феномену такозване *Pax Slavia Orthodoxa* у контексту историје словенских стандардних језика.” *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 25/2 (1996): 31–41.
- КРЕЧМЕР, Ана. „О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (Размишљање о словенској стандардизацији).” *Јужнословенски филолог* књ. LVI/1–2 (2000): 543–559.
- KRETSCHMER, Анна. „Уочи стандардизације српског језика.” *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 30/1 (2002): 11–19.
- Крстић, Ненад. „Павле Јулинац као преводилац са француског језика.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XLI/2 (1998): 75–94.
- МАРИНКОВИЋ, Боровоје. „Уз једно писмо Павла Јулинца.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. XII/2 (1964): 270–277.
- МАРИНКОВИЋ, Боровоје. „Трагом Павла Јулинца.” *Летопис Матице српске* књ. CDII/1 (1968): 98–112.
- МАРИНКОВИЋ, Боровоје. *Литература о српским писцима XVIII столећа: грађа за свестраније испитивање доприноса Павла Јулинца (1730?-1785) развоју српске историографије и преводилачке књижевности*. Нови Сад: Матица српска, (б. г.).
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XII (1969а): 43–51.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Стање и проблем у проучавању језика војвођанских Срба у предвуковској епоси.” *Књижевност и језик* књ. XVI/3 (1969б): 228–235.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Напомене у вези са схватањима о књижевном језику код Срба у XVIII и у првим деценијама XIX века.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XXIV/1 (1981): 89–92.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „О неким питањима примања и измене рускословенског језика код Срба.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XXV/2 (1982): 47–81.

- Младеновић, Александар. „Неколико мисли о српскословенском, рускословенском и славеносрпском типу књижевног језика.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XXVII–XXVIII (1984–1985): 501–505.
- Младеновић, Александар. „Значај рускословенског језика за културу Срба у XVIII веку.” *Научни скупови САНУ*. Књ. XXXII: Одељење историјских наука. Књ. 8 (1986): 297–302.
- Младеновић, Александар. „Рускословенски језик код Срба у првој половини XIX века.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XXX/2 (1987): 69–74.
- Младеновић, Александар. „Улога рускословенског језика у формирању српског књижевног језика новијег периода.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XXX/2 (1987): 45–64.
- МРАЗОВИЋ, Аврам. Рѣководство къ славенстѣй грамматицѣ во употребленіе Славено-сербскихъ народнѣхъ училищъ издано трѣдомъ Авраама Мразовича иждивеніемъ же общества новосадскаго. Въ Кіевѣ, тѣпомъ Г. Стефана Новаковича, 1794.
- Павић, Милорад. *Историја српске књижевности. Барок*. Београд: Досије – Научна књига, 1991.
- РАДОЈЧИЋ, Никола. *Павла Јулинца „Кратки увод у историју порекла славено-српског народа”: (1765)*. Сепарат, 1929.
- РАДОЈЧИЋ, Никола. „О Павлу Јулинцу.” *Зборник Матице српске. Серија друштвених радова* књ. IV (1952): 99–104.
- СКЕРЛИЋ, Јован. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Просвета, 1967.
- СУБОТИЋ, Љиљана. *Историјска лингвистика*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2002.
- СУБОТИЋ, Љиљана. „Критички приступ проучавању историје (српског) књижевног језика.” *Српски језик* књ. 8/1–2 (2003): 99–110.
- СУБОТИЋ, Љиљана. „Из историје књижевног језика: „питање језика”.” *Предавања из историје језика*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2004.
- СУБОТИЋ, Љиљана. „Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман Дејан и Дамјанка).” *Синтаксичка истраживања (дијахроносинхрони план)*. Лингвистичке свеске 6. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2007: 240–252.
- ТОЛСТОЈ, Никита И. *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд – Нови сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 2004.
- УНБЕГАУН, Борис. *Почеци књижевног језика код Срба*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин, 1995.
- ЧУРЧИЋ, Лазар. „Једно аутентично издање и једна мистификација Кратког увода у историју порекла славеносрпског народа Павла Јулинца.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. XVIII/1 (1970): 54–72.
- ЧУРЧИЋ, Лазар. „Напомене уз расправу „Павле Јулинац у руској служби” Јурија Костјушкова.” *Зборник Матице српске за историју* књ. LIV (1996): 137–139.

Милена Зорич

СТРУКТУРА ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПАВЛА ЮЛИНАЦА

Резюме

В настоящей статье исследуется структура предложения в произведениях Павла Юлинача (около 1730 – 1785 г.), автора первой сербской современной истории и первого переводчика с французского языка, причем первого переводчика беллетристики. Юлинач писал на церковнославянском языке русского извода с элементами сербского народно-разговорного языка и русского литературного языка того времени. С произведениями, написанными церковнославянским языком русского извода, в сербскую

литературу входит барокковая структура предложения латинско-германского происхождения. В тексте рассматриваются возможности различной структуры предложения в авторских произведениях и переводах, а также в различных частях текста (введение, предисловие, текст), поскольку манера письма предопределяла написание предисловия и введения высоким стилем, а сам текст допускалось писать стилем более низким.

Установлено, что структура предложения – последовательно барокковая с финальной позицией инфинитива или глагола в сказуемом – обусловила явление дополнения в препозиции. Наблюдаются известные „перешаги”, которые проявляются посредством разъединения сложных членов предложения различными вставными конструкциями, чаще всего в функции обстоятельства, инверсивного определения (после имени существительного), а также препозиции родительного падежа и различных обстоятельств. Также отмечено, что происхождение текста (авторское произведение или перевод) и его структура не имеют влияния на композицию предложения.

Светлана М. Белякова
Тюменский государственный университет
Институт гуманитарных наук
Кафедра общего языкознания
smbelyakova@gmail.com

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ЗАГАДКИ СЛАВЯНСКОЙ ТРАПЕЗЫ

Голодному всегда полдни.
Пословица

Культура питания – чрезвычайно специфическая область жизни любого этноса. Вместе с тем ей присущи некие черты, которые предположительно можно считать общечеловеческими. Речь идет, в частности, о приемах пищи в течение дня. Как правило, насчитывается три – четыре основных приема. По крайней мере, для славянского этноязыкового континуума, о котором пойдет речь, это бесспорно так. В рамках данной статьи будут рассмотрены лексические обозначения трехчленной системы, т.е. завтрак – обед – ужин. Такие языковые факты интересны и сами по себе, в пределах заявленной темы, и как маркеры темпорального освоения мира (см., например [Петрова 1995]).

Приведем основные данные, подвергаемые далее анализу, в виде следующей таблицы.

Белорусский	снеданне	абед	вячэра
Украинский	сніданок	обід	вечеря
Польский	sniadanie	obiad	kolacja / wieczerza (книжн.)
Чешский	snídaní	oběd	večeře
Словацкий	raňajky	obed	večera
Болгарский	закуска	обяд	вечеря
Сербский	доручак	ручак	вечера
Македонский	доручек	ручек	вечера
Болсенский	zajtrk	kosilo	večeŕja
Русский лит.	завтрак	обед	ужин
Севернорус. нар.	обед	паужин	ужин
Южнорус. нар.	обед	полдни	вечеря

Таким образом, мы видим довольно разнообразную картину, в которой, тем не менее, можно обнаружить некоторые системные явления. По меткому выражению П. Е. Гриценко, языковые факты славянских языков подобны розданным картам, которые могут лечь очень причудливо, но это одна колода карт. В данном случае мы обнаруживаем признаки двух систем. Одна из них объединяет западнославянские языки и два восточнославянских (украинский и белорусский), которые также тяготеют к западу Славии и в силу географического положения и вследствие исторических судеб. Среди названных языков наблюдается практически полное соответствие (с небольшими флуктуациями у польского и словацкого). К ним близок и болгарский язык, у которого два элемента из трех являются общими с западнославянской группой. В качестве текстовых иллюстраций приведем варианты некоторых пословиц. *После обеда полежи, после ужина походи.* – *Po oběde odpočinek, po večeri procházka* (чешский). – *Po obiedzie spocznij chwilę, po kolacji przejdź się milę* (польский). *Дорога ложка к обеду.* – *Дарагая лыжка к абеду* (белорусский). – *Дорога ложка до обіда* (украинский). – *Lyżka jest cenna przy obiedzie* (польский). – *Cenna je lyžica k obedu* (словацкий).

Вторая система представлена двумя языками (или тремя, если отдельно рассматривать хорватский, полностью совпадающий в этом отношении с сербским). Особняком стоят два языка: словенский (в котором практически лишь один элемент совпадает с системой других языков) и русский. Русский язык (в его литературной и диалектной разновидностях) будет рассмотрен нами ниже.

Далее обращает на себя внимание практически полное совпадение во всех славянских языках одного из элементов – это название вечернего приема пищи, что позволяет предположить его исконный характер. Даже в тех языках (польский, русский), где такое обозначение не является основным, стилистически нейтральным, оно присутствует либо как стилистически окрашенный вариант (или компонент фразеологизма – *тайная вечеря*), либо как принадлежность диалекта. На втором месте по распространенности – лексема *обед* (в 7-ми из 10 рассмотренных языков), она же обладает наибольшей подвижностью в плане временной привязки, что мы покажем ниже, а также специфической семантической нагруженностью.

Особой оригинальностью отличается русский язык, как литературный, так и его диалектные разновидности. В литературном русском имеются два элемента почти уникального характера. Это *завтрак* и *ужин*. (Правда, М. Фасмер и П. Я. Черных приводят существовавшую в древнерусском языке лексему *ужина*, которая функционирует ныне в южнославянских языках, а также в польском в значении „полдник”, однако как устаревшая или диалектная.) Возможно, это сравнительно новые лексические явления, хотя они тоже неоднородны по причине относительной прозрачности и мотивированности первого слова и затемненности второго. Русские диалекты (для сравнения нами привлечены материалы

южного наречия – рязанских и брянских говоров, северного наречия – архангельских говоров, а также диалектов Сибири) в своем архаическом слое знают слово *обед* в значении „утренний прием пищи”. Это тем более удивительно, что таким образом проявляется редкое единство двух наречий русского языка. Подобное употребление зафиксировано в словаре В. Даля: „В арх., ол., прм., нвг. крестьяне в 9 часов обедают, (...) в 2 часа паужинают, в 8 ужинают” [Т. 3: 57]. Проиллюстрируем его и записями тюменских говоров, сохраняющих севернорусскую традицию. „*Это раньше, вот как теперь мы называм завтрак и обед. „Завтрак” не говорили, ну, обедать. А вот как полдённый – называли „паужин”. Это теперь уже переменили. Вот ранешни бы вот старики, они бы вот, скажи, они бы даже не разобрали, што я сказала. Скажи „завтракать”, она (бабушка информанта) даже не понимала, што за слово. Раньше если „обед” – это значит утром, завтрак. Раньше был обед, а паужин как полдник, вот это назывался „паужин”*”. Два других элемента в севернорусском наречии обладают характерной словообразовательной и смысловой связью: *паужин* (*паужна*) и *ужин*, где архаическая приставка *па-* имеет значение „недо-, как бы”. Координационная пара (но другого типа) отмечается только в сербском и македонском языках: *доручак* и *ручак*. Южнорусские говоры при наличии утреннего *обеда* для дневного приема пищи имеют слово *полдни*, а для вечернего – *вечеря*, что представляется вполне логичным. Эта система подкреплена также глаголами *полудновать* (обедать) и *вечерять*. См., например, материалы рязанских говоров: *Абет – из утра абед. Щас завтраик завецца, а тада – абет. // А раньше абет утръм называлъсь, а в двинацъть – полдни. // Вы вот в два часа завети абет, а мы: Палуднъвать събирайтися. Полдни, па-старъм*.

Таким образом, при рассмотрении славянского континуума в целом мы видим размытость семантики отдельных слов, или семантические сдвиги, происходившие в пределах смежных понятий. Это наглядно может быть показано в следующей таблице, куда включено также понятие „полдник”.

Завтрак	Обед	Полдник	Ужин
обед	обед	полдник	вечеря
снеланне	полдни(-к)	(па)ужин	ужин
завтрак	ужин		

Сохранение этимологических и словообразовательных связей в словах *завтрак* и *вечеря* обуславливает их временную прикрепленность (*полдник* тем не менее демонстрирует некоторое смещение). Лексема *снеланне* также имеет прозрачную этимологию, хотя и не связанную с временем суток, это просто „еда” (ср. *снеть*). Наибольшую подвижность проявляют *обед* и *ужин*, особенно первое из этих слов. Кроме уже названных понятий, *обед* может обозначать и более поздний прием пищи, ближе к вечеру. Такова современная западноевропейская (французская,

английская) традиция. Это же отражено в романе „Евгений Онегин” (возможно, не без европейского влияния), где читаем:

*Настанет вечер деревенский:
Бильярд оставлен, кий забыт,
Перед камином стол накрыт,
Евгений ждёт: вот едет Ленский
На тройке чалых лошадей;
Давай обедать поскорей!*

Данные лексемы имеют неясную этимологию. В первой из них традиционно выделяется корень *ед-*, с чем соглашаются не все этимологи, в частности А. А. Кретов (2002; 2009), возводящий слово *обед* к форме **obved*, то есть сближающий его с глаголом *ведать* (отсюда – сакральность такого приема пищи). По поводу происхождения второй ведутся еще более оживленные дискуссии. М. Фасмер, П. Я. Черных и др. связывают *ужин* с корнем *юг-*, т.е. полдневная трапеза. Им возражает А. А. Кретов (2003; 2009), предлагающий этимологию этого слова „как отглагольного имени, соотносимого с глаголом *ужАть* – *ужинаАть*, с исходным значением 'процесс и результат нарезания долей дневной добычи' [Кретов 2009: 242]. Эту гипотезу могут также поддержать факты чешского и польского языков, а именно наличие в них глаголов *užiti / uživat* (чешский) и *użyć / użytkować* (польский) со значением „употреблять, использовать, применять”, а также „насладиться”.

Разнообразие имеющегося материала заставляет поставить вопрос о возможности (или невозможности) реконструкции исходной системы. Представляется, что для ее экспликации можно предложить три гипотезы (с учетом семантики и возможной этимологии).

1. *Снеданне* (просто еда) – *обед* (сакральная еда) – *вечеря* (вечерняя еда). Этот вариант наиболее распространен, он отмечается, как уже говорилось, в западнославянских языках, украинском и белорусском. Вопрос лишь в том, можно ли считать наиболее типичный вариант исходным, самым архаичным.
2. *Обед* (просто еда) – *полдник* (дневная еда) – *вечеря* (вечерняя еда). Это южнорусский вариант, наиболее логичный. (Жаль только, что естественные языки, как правило, не отражают формальную логику.) В пользу гипотезы об исконности обеда как утренней трапезы свидетельствует также слово *обедня* – церковная служба, начинающаяся утром.
3. *Обед* (просто еда) – *паужин* (еда перед ужином) – *ужин* (основная еда).

Это севернорусская версия, где обнаруживаются словообразовательные связи внутри системы и ретроспективный взгляд. Кроме того, следует отметить, что трактовка ужина как основного приема пищи согласуется с народной культурой питания, когда трапеза не предшествовала периоду работы, а завершала его.

Можно предположить, что появление слова *завтрак* в русских диалектах (как северных, так и южных) вызвало смещение остальных элементов. Таким образом, мы получили четырехчленную систему (менее архаическую) *завтрак – обед – полдник – вечеря / ужин* (южнорусская) или *завтрак – обед – паужин – ужин* (севернорусская). Отсюда недалеко до системы, сформировавшейся в литературном русском языке. Само слово *завтрак* традиционно производят от *за – утрок*, где приставка *за-* имела архаическое значение „в течение”. Однако, на наш взгляд, возможна и другая этимология, связанная непосредственно с семантикой наречия *завтра* (*за-утро*): *завтрак* – это пища, которую готовят с вечера на следующий день, чтобы взять ее с собой, например, в поле. Представляется, что это вполне мотивированное объяснение.

Система, зафиксированная в сербско-хорватско-македонском ареале, не рассматривается нами в качестве исходной по причине ее узколокального характера и очевидной эндемичности.

Дифференциальными семантическими признаками, формирующими значение наименований приемов пищи, являются следующие: а) темпоральность – связь со временем суток (*завтрак, полдни, вечеря*); б) профанность / сакральность (возможно); в) релятивность – отношение к другим приемам пищи (*паужин – ужин, доручак – ручак*).

Предполагаем, что наличие трех систем, каждая из которых может претендовать на исконность, свидетельствует о том, что в общеславянскую эпоху вряд ли существовала четкая организация приемов пищи в течение дня, закреплённая в соответствующих лексических обозначениях. Были, вероятно, лишь отдельные словесные указатели с нечеткой семантикой, к ним в первую очередь следует отнести *обед*. Дальнейшая дифференциация происходила, очевидно, в период формирования славянских языков и осуществлялась одновременно и на основе некоторых общих критериев, и индивидуально в каждом языке. Наибольшее своеобразие русских диалектов в этом плане объясняется их периферическим положением в славянском мире. Возможно, это привело к консервации одной из архаических систем. Близость в этом отношении украинского, белорусского и западнославянских языков еще раз говорит об условности традиционного подхода к членению славянских языков на основе фонетических и морфологических фактов. Лексические данные зачастую позволяют нарисовать гораздо более сложную картину.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

- Даль, В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*. В 4 т. М., 1994.
 КРЕТОВ, А. А. „Обед’ и ’беседа’: славянские этимологии.” *Вестник ВГУ: Лингвистика и межкультурная коммуникация* № 1. Воронеж, 2002: 24–43.
 КРЕТОВ, А. А. „Из славянских этимологий: ужинать, ужин.” *Вестник ВГУ: Лингвистика и межкультурная коммуникация* № 1. Воронеж, 2003: 68–70.
 КРЕТОВ, А. А. *Славянские этимологии*. Воронеж, 2009.
 МИХНЕВИЧ, А. Е. *Русско-белорусский разговорник*. Минск, 1991.

- ПАВЛОВИЧ, А. И. *Чешско-русский словарь*. М., 1976.
- ПЕТРОВА, К. „Психолингвистическое исследование ЛСГ с идентификатором 'сутки' в русском и 'денонощие' в болгарском языках.” *Съпоставително езикознание* № 1. София, 1995: 5–14.
- Словарь современного русского народного говора* (с. Деулино Рязанского района Рязанской области). М., 1969.
- СТЫПУЛА, Р., КОВАЛЕВА, Г. *Польско-русский словарь*. Москва – Варшава, 1980.
- ФАСМЕР, М. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. М., 1986–1987.
- ЧЕРНЫХ, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. В 2 т. М., 1999.
- ШАНСКИЙ, Н. М. и В. В. Иванов, Т. В Шанская. *Краткий этимологический словарь русского языка*. 2-е изд. М., 1971.
- Короткий тлумачний словник української мови*. Київ, 1978.
- ŚWIERCZYŃSKI, A. i D. Świerczyńska. *Slovník přísloví v devíti jazycích*. Praha, 2008.
- Интернет-ресурсы.

Светлана А. Шишкина
Тюменский государственный университет
Институт гуманитарных наук
Кафедра английской филологии
raddoc@rambler.ru

КОНЦЕПТ „ИНТЕРЕС” В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Характерная для последнего времени тенденция к взаимопроникновению различных областей знания вызвала появление новой научной дисциплины – лингвокультурологии, методологической основой которой является положение о взаимосвязи языка и национального образа мышления. Целью лингвокультурологии является изучение и описание взаимоотношений языка и культуры, языка и этноса, языка и народного менталитета, она создана на основе триады – язык, культура, человеческая личность.

Следует отметить, что лингвокультурные концепты неравноценны по своему объему. Ю. С. Степанов выделяет *базовые концепты* (или константы): „истина”, „добро” и тому подобные [Степанов 2001]. Базовые лингвокультурные концепты имеют такие признаки, как обязательность глубоких исторических корней, традиционность обозначения. Их количество, по мнению Ю. С. Степанова, составляет четыре-пять десятков. Духовная культура всякого общества состоит в значительной степени из операций с этими концептами. Однако существуют концепты меньшего объема, занимающие особое место в языковой картине мира народа, например, являющийся темой данного исследования концепт „интерес”, принадлежащий к сфере интеллектуальной и эмоциональной деятельности человека.

Концепт „интерес” занимает особое, уникальное место на стыке интеллектуальной и эмоциональной концептосфер.

Начнем с того, что связь *интереса* как эмоции (*интерес*, по мнению К. Изарда, является одной из базовых человеческих эмоций) со сферой интеллекта, знаний и познания мира очевидна. *Интерес* – положительная эмоция, являющаяся исключительно важным видом мотивации в развитии навыков, знаний и интеллекта; это чувство захваченности, зачарованности, любопытства. Он обеспечивает выборочность нашего внимания и восприятия. У индивида, испытывающего эмоцию *интереса*,

существует желание исследовать, вмешаться, расширить опыт путем включения новой информации о лице или объекте, вызвавшем *интерес*. Наряду с эмоциональным компонентом (положительным эмоциональным тоном впечатления – удовольствием от процесса) присутствует и другой – потребность в знаниях, новизне, что выделяет *интерес* среди всех других эмоций.

Кроме того, *интерес* занимает особое место в ряду человеческих эмоций, поскольку он управляет восприятием и мышлением человека, фокусирует его внимание. Оставаясь эмоцией, он имеет непосредственное отношение к интеллектуальной деятельности человека, так как *интерес* играет чрезвычайно важную роль в когнитивном развитии. Интеллектуальная активность людей направляется и поддерживается *интересом*. Чтобы ученый мог проявить воображение и творческий подход в исследовании своей темы, он должен быть глубоко захвачен ею, а это может быть обеспечено только сильным *интересом*. Поэтому можно утверждать, что концепт „интерес” принадлежит к сфере интеллектуальной и эмоциональной деятельности человека и вербализуется в обыденном, научном и педагогическом дискурсе.

В толковых словарях русского языка имя концепта определяется следующим образом:

Интерес. 1. Внимание, возбуждаемое по отношению к кому-чему-н. значительному, важному, полезному или кажущемуся таким. Занимательность, увлекательность. Важность, значение.

2. Предмет, тема, приковывающая, возбуждающая внимание (книжн.)

3. Прибыль, выгода (разг.) Польза, смысл (разг.-фам.).

4. только мн. Выгоды, нужды. 5. Только мн. Стремления, потребности (ТС).

Интерес. 1. Внимание, любопытство, проявляемое к кому-л., чему-л.

2. Важность, значение; привлекательность.

3. Обычно мн. *Интересы*. То, что составляет благо кого-л., чего-л., служит на пользу кому-л., чему-л., нужды, потребности (СТС).

Интерес. 1. Внимание, проявляемое к кому-, чему-либо.

2. Занимательность, увлекательность.

3. Важность, значение.

4. Выгода, польза. // Разг. Личный расчет; корысть, прибыль.

5. Только мн. Стремления, потребности, запросы (СБВ).

На основании приведенных толкований мы выделяем следующие семантические признаки „интереса”: 1) внимание; 2) важность, значение; 3) занимательность, увлекательность; 4) любопытство; 5) польза; 6) выгода. На наш взгляд, признаки 5 и 6 не имеют отношения к концептуализации интереса как эмоции, так как польза и выгода не обладают эмоциональной окрашенностью. Здесь следует обратиться к этимологии данного слова.

Слово „интерес” было заимствовано в Петровскую эпоху из немецкого языка, куда оно пришло из латыни. Латинское *inter esse* означает

„важно”, „имеет значение”. Как видим, здесь нет отношения к эмоции. Интерес определяется как целеустремленное отношение человека, общества в целом к какому-либо объекту его потребности [Ильин 2001: 197]. Это отношение может проявляться и в отсутствие собственно эмоции интереса. Особенно если это отношение общества в целом, а не индивидуума, ведь эмоция – личное переживание. Поэтому только контекст употребления может указать на то, употреблено ли слово „интерес” в значении „интерес-выгода” или „интерес-эмоция”.

Например, в следующем контексте мы имеем дело с интересом-эмоцией:

Довольно быстро они привыкнут к... повышенному интересу женщин к себе [Гришковец 2005: 151]. Здесь с помощью адъективной лексики (*повышенный*) актуализируется интенсивность эмоции.

Проведем компонентный анализ словообразовательного гнезда с корнем *интерес*. Оно включает следующие единицы: *интересный, интересовать, интересоваться, заинтересовать, заинтересоваться, поинтересоваться*

Приведем данные из лексикографических источников:

Интересный. 1. Возбуждающий интерес, занимательный, любопытный. 2. Красивый, привлекательный, пленяющий (разг.). [ТС]

Интересный. 1. Возбуждающий интерес, занимательный, любопытный. Отличающийся необычностью, богатым внутренним содержанием. 2. Красивый, привлекательный. [СТС]

Интересовать, несов. (сов. *заинтересовать*), кого чем. Возбуждать (возбудить) в ком-л. состояние особого внимания, любопытства к чему-кому-л., желание понять, узнать кого-, что-л. [Б.]

Интересоваться, несов., кем-чем. Узнавать что-либо, проявляя к кому-л, чему-либо внимание, любопытство, особую привязанность [Б.]

К уже упомянутому в процессе анализа имени „интерес” признакам внимания, важности, любопытства и занимательности добавлены признаки „красота” и „желание понять, узнать”.

Данные показывают, что значение интереса-выгоды не отражено в этих дериватах, что доказывает первичность выражения „интереса” как эмоции.

Также нужно отметить, что языковое обрамление психического состояния интереса реализуется в русском языке через группы номинальной (синонимический ряд имени „интерес”) и адъективной (синонимы к „интересный”) лексики, а также глаголами, обозначающими действие (синонимы *интересоваться* в значении *узнавать что-либо*) или состояние (синонимы *интересовать* в значении *возбудить в ком-л. состояние особого внимания*).

В синонимических словарях русского языка концепт „интерес” уточняется следующим образом:

Интерес. 1. Внимание, заинтересованность, любопытство. *Повышенный*: увлечение, увлеченность. 2. см. корысть (СА).

Интересный. 1. Представляющий интерес, достойный или заслуживающий внимания, примечательный, замечательный, любопытный, небезынтересный, достопримечательный (книжн.) 2. Занимательный, увлекательный, захватывающий, занятный (разг.), затейный (устар.). 3. См. красивый (СА)

Интересовать. Занимать, захватывать, увлекать (Б.).

Очевидно, что интерес-выгода относится к группе синонимов слова „корысть”, и таким образом не имеет отношения к теме нашего исследования – интересу-эмоции. К группе понятийных признаков эмоционального концепта „интерес” анализ синонимов добавляет „увлечение, увлеченность”.

Таким образом, конститутивными для концепта „интерес” являются следующие признаки: 1) внимание; 2) важность, значение; 3) занимательность, увлекательность; 4) любопытство; 5) красота; 6) желание понять, узнать; 7) увлечение, увлеченность. Эти признаки можно систематизировать в виде когнитивно-семантической модели эмоционального концепта „интерес”. Субъект интереса, т. е. человек, испытывающий интерес, направляет свое *внимание, желание понять, узнать*, на какой-либо из объектов внешнего мира, испытывая при этом *любопытство и увлеченность*. Объект интереса обладает *важностью, значением*, и в некоторых случаях *красотой*.

Можно утверждать, что только признаки „любопытство” и „увлеченность” отражают собственно эмоциональное содержание интереса. В модели концепта отражены также интеллектуально-мотивационные характеристики, относящиеся к функциям эмоции интереса – мотивации процессов внимания и восприятия и стимуляции познавательной активности человека. Поскольку в данной части исследования нам более всего важна эмоциональная составляющая „интереса”, обратим внимание на признаки 4 и 7.

По данным словаря Д. Н. Ушакова:

Любопытство. 1. Стремление, страсть узнать в подробностях что-нибудь новое, вновь появившееся, услышанное. 2. Неоправданное разумными целями стремление знать, видеть, слышать все, что окружает человека в быту, вплоть до мелких, несущественных подробностей (ТС).

Мы видим здесь то же сочетание когниции и эмоции, что и в имени концепта. Эмоциональность явления отражена в семантическом признаке „страсть”, направленность на познавательную активность – в „стремлении знать, видеть, слышать”. Отличие от имени концепта состоит, во-первых, в отсутствии признаков „польза” и „выгода”, во-вторых, в наличии отрицательной оценки „неоправдываемое разумными целями”.

Яркое эмоциональное содержание, выраженное признаком „страсть”, свидетельствует о том, что понятийный признак „любопытство” является конститутивным для рассматриваемого эмоционального концепта. Очевидно, что любопытство является проявлением познавательного интереса, несмотря на то, что в ряде случаев любопытство может быть

мелочным и пустым (т. е. интерес проявляется ко всяким случайным и несущественным обстоятельствам, фактам и т. п.), или любопытство является начальной стадией развития долговременного интереса – увлечения.

Увлечение. 1. Действие по глаголу *увлечь*. 2. Одушевление, приподнято-восторженное состояние, пыл. 3. Одушевленное, горячее чувство к тому, что увлекает, привлекает. 4. Влюбленность в кого-л. 5. Предмет увлечения (ТС).

Эмоциональное содержание здесь также ярко выражено („горячее чувство”). Кроме того, здесь упоминается „влюбленность”, что, на первый взгляд, относится к хорошо изученному, многогранно отраженному в универсальной, этноспецифических и индивидуальных концептосферах концепту „любовь”. С другой стороны, возможно, любовь – это высшая степень интереса.

Таким образом, концепт „интерес” в русском языке вербализуется, во-первых, в имени концепта („интерес”) и соответствующем словообразовательном гнезде, во-вторых, в конституирующих понятийных признаках „любопытство” и „увлечение”, в-третьих, в периферийных признаках „внимание”, „желание понять, узнать”, и „важность”, значение”. „Интерес” связан с такими ментальными образованиями, как „любовь” и „красота”.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСАНДРОВА, З. Е. *Словарь синонимов русского языка* / Под. ред. Л. А. Чешко. М.: Русский язык, 1975. – 560 с. (СА)
- ГРИШКОВЕЦ, Е. *Реки*. М.: „Махаон”, 2005. – 191 с.
- ИЛЬИН, Е. П. *Эмоции и чувства*. СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
- Словарь современного русского литературного языка*. В 17 тт. / Под. ред. С. Г. Бархударова, В. В. Виноградова. М. – Л., 1956. Т. 5. – 1918 с. (СБВ)
- СТЕПАНОВ, Ю. С. *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*. М.: Школа „Языки русской культуры”, 2001.
- Современный толковый словарь русского языка* / Под. ред. С. А. Кузнецова. СПб.: Норинт, 2002. – 959 с. (СТС)
- Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы* / Под. ред. Л. Г. Бабенко. М., 1999. – 693 с. (Б)
- Толковый словарь русского языка*. В 4 тт. / Сост. Г. О. Винокур, Б. А. Ларин, С. И. Ожегов, Б. В. Томашевский, Д. Н. Ушаков. Под. ред. Д. Н. Ушакова. М., 1996. Т. 1. (ТС)

СЕЋАЊЕ НА АКАДЕМИКА МИЛКУ ИВИЋ (1923–2011)

Ујутро 8. марта 2011. године погледао сам у мобилни телефон да проверим електронску пошту, и видео поруку проф. Срета Танасића, директора Института за српски језик САНУ. Пошто сам га обавестио да ћу доћи у Београд после годишње конференције британског славистичког друштва BASEES, која се одржавала почетком априла, помислио сам да ће у поруци бити речи о договору у вези с тим, али кад сам је отворио, поспаност је у тренутку нестала. Порука је гласила: „Поштовани колега Номаћи, сада Вам јављам једну тужну, али природну вест. Ноћас, јутрос рано преминула је академик Милка Ивић. Поштовање, Срето Танасић”. Неколико недеља пре тога чуо сам да је проф. Милка Ивић због лошег здравственог стања смештена у болницу, али је у мени постојала крхка нада да ћу јој у априлу отићи у посету и да ћу моћи да разговарам с њом. На помисао да се то никада више неће остварити, испунила ме је дубока туга. Желео бих да овде у знак жалости забележим неке од успомена на покојну професорку Милку Ивић.

Академик Милка Ивић је, заједно са својим супругом Павлом Ивићем (1924–1999), била изванредан лингвиста и најбољи ученик слависте Александра Белића. Била је један од најугледнијих лингвиста некадашње Југославије, а стекла је и међународно признање. Вероватно не постоји нико ко изучава било који словенски језик, а да није чуо за Ивићеве.

Међу Белићевим следбеницима, београдски академски круг је био релативно конзервативан, док је новосадска школа на челу са брачним паром Ивић, испуњена новим и слободним духом Новосадског универзитета основаног педесетих година XX века, наставила Белићево учење и, уводећи бројна научна достигнућа са Запада и са Истока, ишла независним путем, водећи српску лингвистику ка светским стандардима, и тако изнедрила многе лингвисте и слависте који су данас активни. Проф. Павле Ивић је своју истраживачку пажњу првенствено усмерио на фонологију, дијалектологију и историју језика, док је проф. Милка Ивић дала изванредан допринос, пре свега, у области синтаксе српског језика, семантике, опште лингвистике и типолошко-конфронтативних проучавања словенских језика. Вероватно је то судбина лингвиста некадашње Југославије, тек заједно са својим супругом хватала се у коштац са разно-

родним проблемима у вези са српскохрватским књижевним језиком и његовим „варијантама”.

Својим излагањем под насловом „The Non-Omissible Determinars in Slavic Languages” (О словенским обавезним детерминаторима) на Међународном лингвистичком конгресу 1962. године, проф. Милка Ивић постала је позната на Западу као стручњак за синтаксичка истраживања словенских језика. Постала је позната у свету када је на енглески језик (1965) преведена њена историја лингвистике под насловом *Правци у лингвистици*, објављена 1963. године (превод на јапански језик објавила је издавачка кућа Мисузу, 1974). Када су 1968. године Павле и Милка Ивић дошли у Јапан на позив Института за теоријску лингвистику у Токију (према препоруци Романа Јакобсона директору Института Широ Хаторију), у кругу јапанских лингвиста њено име је било тада већ познато. Сасвим случајно, још на самом почетку својих студија лингвистике, и ја сам знао за брачни пар Ивић, пошто сам од стрица, који је био англиста, слушао о њиховом боравку у Јапан и о његовим изванредним утисцима са њихових предавања. Данас је књига *Правци у лингвистици* преведена на више од десет светских језика, а у Србији је доживела и девето, редиговано издање (2001), које је обухватило и новија лингвистичка истраживања (попут когнитивне лингвистике).

Пошто је о научним доприносима проф. Милке Ивић подробно писано, између осталог у делима *Библиографија радова академика Милке Ивић* у издању САНУ (Београд, 2005) и у књизи *Лингвистика Милке Ивић* (Београд, 2008), овде их нећу поново набрајати, само ћу рећи да је она аутор девет књига и преко четиристо научних радова. Међу њима је њена докторска дисертација под насловом *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, објављена 1954. године, која представља значајно дело из области дијахронијских синтаксичких истраживања словенских језика, и која своју вредност чува и данас, о чему сведочи и поновно објављивање те монографије 2004. године.

Истраживања проф. Милке Ивић највећим делом су била повезана са структурализмом, али су и излазила из тих оквира. Она се бавила и развојем опште лингвистике, а лингвистичке теорије примењиване на различите језике примењивала је на словенске језике, првенствено на српскохрватски, односно српски језик, чиме је показала нове могућности примене тих теорија.

Специфичност радова проф. Милке Ивић је, поред богатог увида у ранија истраживања о питањима којима се бавила, јасно постваљање проблема и методолошка прецизност анализе, као и умесна поређења различитих језика. Њени радови су некад имали само неколико страница, али су увек доносили нове погледе и били врло подстицајни за даља истраживања.

Последњи њен рад припао је јапанској славистици. Чланак који је написала прошле године за 23. број едиције „Slavic Eurasian Studies” издат од Славистичког центра Универзитета Хокаидо под насловом *Gram-*

maticalization in Slavic Languages: From Areal and Typological Perspectives, дословно је постао један од последњих дијаманата проф. Милке Ивић. Када је већ у болничкој постељи сазнала да је зборник радова објављен, како ми је рекао П. Пипер, она се томе веома обрадовала.

Проф. Милка Ивић је била ментор проф. Пипера, који је био мој ментор, тако да нисам учио директно од ње. Иако сам се био определио да будем њен ученик пре него што сам био одлучио да студирам славистику у Београду, она је тада већ имала осамдесет година, те ми се жеља није испунила. Али радови проф. Ивић и дописивање са њом, били су пресудни да дођем у Југославију, и да наставим студије славистике код проф. Пипера, на препоруку академика Милке Ивић. Зато могао бих рећи да је она мој животни учитељ који је одредио мој животни пут.

Највећи утисак на мене је оставила личност Милке Ивић, која је, иако светски лингвиста, била према свакоме љубазна и предусретљива.

Нешто мало по мом доласку у Београд, у пролеће 2003. године, у Белорусији је објављен зборник радова који је садржао мој чланак о употреби руског датива, и у жељи да га предам проф. Ивић, оставио сам га на портирници САНУ. Мислећи како проф. Милка Ивић добија велики број публикација из целог света, те да тај зборник радова можда неће ни привући њену пажњу, био сам задовољан само мишљу да ће јој га можда једном неко предати.

Међутим, неколико дана потом, примио сам позив од проф. Ивић. Рекла ми је да је прочитала мој рад и да је интересантан, питала ме је да ли сам се навикао на живот у Београду и како ми иду студије, и позвала ме је да се ускоро сретнемо и разговарамо уз шољу чаја. Био сам том њеном пажњом ганут и веома узбуђен.

Повремено сам сретао академика Милку Ивић на лингвистичким скуповима који су се одржавали у Србији, али она је увек била окружена бројним научницима, тако да ми се чинило да није било могућности да јој икако приђем. Упркос томе, професорка је била та која би мене пронашла и питала ме како сам и која је истраживачка тема којом се бавим. Ти разговори су увек били поучни и за мене драгоцени. Било ми је необично како ме је, зачудо, увек проналазила, чак и кад бих био далеко, и махнула би ми руком. Испрва сам мислио да маше некеме у мојој близини те бих се осврнуо око себе, али како нико није одговарао, одмахнуо бих са устручавањем, а она би, насмејана, климнула главом. Изнова бих схватио како је професорка и у животу, као и у лингвистичким истраживањима, била широких видика и веома пажљива. После тога сам неколико пута разговарао са проф. Милком Ивић о конкретним лингвистичким темама и добијао сам савете у вези са истраживањем, али готово исто толико охрабрујући за моје студије у иностранству био је њен срдчан приступ.

Проф. Милка Ивић се није служила рачунаром. Чуо сам да је радове писала руком, а они би затим били унети у компјутер и послати издавачима. По повратку са студија понекад бих јој се јављао или молио при-

јатеље и колеге да јој пренесу неку поруку или поздраве. Последње што сам добио од проф. Милке Ивић била је разгледница писана руком у септембру 2007. Случајно сам пронашао књигу сећања руског слависте С. Б. Бернштејна, књигу под насловом *Зигзаги памяти* (Москва, 2002) у којој аутор говори и о брачном пару Ивић и проф. Белићу, и послао сам јој копије тих делова књиге. Разгледница проф. Милке Ивић била је одговор у знак захвалности за копију.

После мог повратка у Јапан, проф. Милка Ивић је била забринута што нисам одмах нашао посао. Зато, када сам 2007. године обавестио проф. Пипера да сам изабран за истраживача Јапанског друштва за унапређење наука, он је то телефоном јавио професорки Ивић и пренео ми да ју је та вест веома обрадовала. Тако је било и када сам 2008. године ступио на ново радно место доцента у Славистичком центру Универзитета Хокаидо. Посредно се интересовала такође за мој пројекат и поручила ми је да ће сарађивати кад год за то буде прилике. И то је био тај последњи њен рад, прави мали дијамант, који сам поменуо.

Академик Милка Ивић није била мој ментор, али је у извесном смислу била мој животни учитељ и, иако далеко, била је особа која ме одлично разумела. С. Милорадовић, познати српски дијалектолог и ученик проф. Ивић, рекла ми је „Проф. Ивић је увек с топлином говорила о Вама. Нећете моћи да дођете на сахрану, али ћу у Ваше име положити на њен гроб свећу и венац”.

На дан када је проф. Милка Ивић преминула, предао сам докторску дисертацију. Наравно, било је то сасвим случајно, али нисам могао да се отмам утиску да је отишла тек након што се уверила да сам предао коначну верзију докторске дисертације. Проф. Милка Ивић ми је говорила: „Када будете објавили књигу, написаћу приказ за њу. Пожурите да је напишете”, и мени је на срцу остало што нисам стигао да је на време напишем. Време које сам је лично познавао било је веома кратко, али свака професоркина реч мени је била подстрек, а утицај који је на мене извршила је немерљив. Уз дубоко осећање поштовања и захвалности за све то, из свег срца молим се за покој њене душе.

Motoki Nomachi
Hokkaido University
Slavic Research Center
mnomachi@slav.hokudai.ac.jp

ОЛИВЕРА МИШКОВСКИ (1929–2011)

Шеснаестог маја 2011. године преминула је Оливера Мишковски, професор руског језика, дугогодишњи универзитетски предавач, истакнути методичар, аутор серије уџбеника руског језика и, пре свега, изузетна личност: бистрог ума, духовита, радознала, хумана, несебична, осетљива на патње других, предусретљива, гостољубива.

Оливера Мишковски (удата Ђорђевић) рођена је у Београду 24. новембра 1929. године, где је завршила основну школу и гимназију. Као одлична ученица током гимназијског школовања била је ослобођена полагања матуре. Године 1948. уписује се на студијску групу за руски језик и књижевност на Одсеку за источне и западне словенске језике и књижевности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Студије је завршила веома успешно и дипломирала је 30. септембра 1952. године. После завршетка студија свој радни век професора руског језика отпочела је 15. децембра 1952. године у основној школи „Јован Цвијић” у Београду. У тој школи остаје две године, а затим ради у основним школама „Светозар Марковић” у Београду (1954–1956), „Мајка Југовића” у Земуну (1956/57), „Светозар Милетић” у Земуну (1957–1963), где је неколико година поред руског предавала и српски језик. Школску 1963/64. годину радила је као саветник за руски језик у Заводу за основно образовање и образовање наставника Републике Србије, а затим се враћа наставничком раду у основној школи „Мајка Југовића”. Од 1. септембра 1965. до 30. новембра 1973. године Оливера Мишковски је радила у Земунској медицинској школи, а од 1. децембра 1973. године предаје на Филозофском факултету у Београду у звању предавача, а затим вишег предавача за руски језик. На Филозофском факултету радила је пуне 22 године. Предавала је студентима историје, историје уметности, археологије, етнологије и антропологије, класичне филологије. Пензионисана је 30. септембра 1995. године.

У току целокупне своје наставне делатности Оливера Мишковски је испољавала наглашено интересовање за проблеме наставе руског језика на свим нивоима учења. Током рада у основној и средњој школи стекла је драгоцену искуство и обликовала методичку концепцију коју је затим уградила у уџбеничку литературу. Њен долазак за предавача руског језика на Филозофски факултет пада у време када је уочено да

примењивана филолошка концепција у настави страних језика на нефилолошким факултетима не даје жељене резултате. Приступило се стварању и имплементацији нове методичке концепције која узима у обзир специфичности језика научне литературе и потребе студената у њиховом даљем образовању и будућем професионалном раду. У том процесу значајну улогу имала је управо Оливера Мишковски која је заједно са другим наставницима страних језика запосленим на Филозофском факултету својим односом према настави страног језика и познавањем предмета допринела да Кабинет за стране језике Филозофског факултета постане и дуги низ година остане предводник међу нефилолошким факултетима београдског Универзитета.

Оливера Мишковски је била активна у раду стручних друштава као што су Славистичко друштво Србије, Друштво за стране језике и књижевности, Друштво за примењену лингвистику, Удружење наставника страних језика на нефилолошким факултетима. Наступала је са предавањима и рефератима на многобројним стручним и научним скуповима у организацији поменутих друштава и посебно успешно на различитим семинарима за стручно и педагошко усавршавање наставника руског језика. Учествовала је на конгресима и симпозијумима Међународне асоцијације професора руског језика и књижевности. Нарочито се истицала у раду Секције за стране језике на нефилолошким факултетима у оквиру Удружења универзитетских наставника. На Филозофском факултету учествовала је у раду многобројних комисија Наставно-научног већа Факултета. Посебно се истакла у раду Комисије за издавачку делатност и Комисије за наставу. На дужности управника Кабинета за стране језике била је од 1989. до 1995. године. Својим целокупним радом значајно је допринела великом угледу Кабинета и запаженом статусу страних језика као наставних предмета на самом Факултету.

Највећи допринос српској русистичкој лингводидактици Оливера Мишковски је остварила кроз серију уџбеника за ученике основних школа које је написала самостално или као коаутор са др Љубицом Несторов и Јелисаветом Квасневски. У нашим основним школама ти уџбеници у измењеним и допуњеним издањима били су у употреби пуних 20 година. Први уџбеник – Руски језик за пети разред основне школе у издању Завода за уџбенике и наставна средства објављен је 1974. године у тиражу од 10.000 примерака. Последњи уџбеник – Руски језик за шести разред основне школе и радна свеска уз тај уџбеник истог издавача објављени су 2003, односно 2004. године. Уџбеник руског језика за пети разред основне школе прошао јавни конкурс и међу пет уџбеника пристиглих на конкурс изабран од стране надлежне комисије Завода за уџбенике и наставна средства. Прво издање појавило се 1976, а 15. издање – 1992. године. Следе сукцесивно уџбеници за остале разреде основне школе. Ту су заправо уџбенички комплети који обухватају уџбеник, приручник са методским упутствима за наставнике, радну свеску, магнетофонски курс

за школску наставу, комплет грамофонских плоча за индивидуалну употребу.

Ти уџбенички комплети потврђују да је Оливера Мишковски била изврстан методичар. У њима се испољило њено богато наставничко искуство као и познавање лингводидактичке и методичке теорије. Својим уџбеницима руског језика за основну школу остварила је значајан и трајан утицај у развоју теорије и праксе изучавања руског језика у нашој средини.

Уџбеници руског језика за основну школу Оливере Мишковски и Љубице Несторов преведени су на македонски и албански језик те су коришћени у Македонији и у школама на албанском језику на Косову и Метохији. Почетком деведесетих година прошлог века уџбеници руског језика ових ауторки објављени су на Брајовом писму за потребе ученика специјалних школа.

За потребе студената Филозофског факултета Оливера Мишковски је саставила низ хрестоматија које су садржале стручне текстове из области историје, историје уметности, археологије и етнологије. Текстови су често праћени коментарима и истицањем карактеристика научног стила и термина појединих научних дисциплина. Те збирке текстова и језичка вежбања често је мењала и допуњавала у жељи да пружи својим студентима што занимљивији и актуелнији материјал.

Својим наставничким и научно-стручним радом Оливера Мишковски је врло рано стекла углед и афирмацију истакнутог русисте и наставника руског језика. О томе сведоче сачувани Упитници за оцењивање наставног и васпитног особља који су уредно вођени у осмогодишњој школи „Светозар Милетић” у Земуну. У Упитнику за 1958/59. школску годину уз податак да је предавала руски језик у петом, а српски у петом, шестом и седмом разреду стоји:

„Са пуно љубави обавља наставнички посао. На свом стручном уздизању ради врло активно и учествује у решавању свих актуелних питања из области школства. Има организационог смисла и све акције успешно спроводи. Час правилно организује и у излагању грађе је жива, интересантна и убедљива. ... Часови су добро припремљени, атмосфера је ведре, пажња ученика на висини и рационално је искоришћено одређено време часа. Код ученика је развијено интересовање за све области предмета које предаје”.

Према извештају за 1960/61. школску годину Оливера Мишковски је изводила наставу руског језика у петом, шестом и седмом разреду и наставу српског језика у два одељења седмог и једном одељењу осмог разреда. Трочлана комисија дала је следећу оцену њеног рада:

„Врло савесно и детаљно проучава нови програм као и методска упутства за рад по њему. Са великим интересовањем прати реформу школства и активно учествује у решавању не само проблема из области наставе већ и целокупном школству. У раду је врло тактична, уме да заинтересује ученике, час лепо користи и нарочито велике резултате постиже у настави руског језика. Ту врло успешно користи аудиовизуелна

средства, употребљава магнетофон са снимцима часова радио школе, снима ученичке одговоре и тако указује на грешке у изговору, употребљава плоче са лаким песмама, врло много употребљава слике – има читаву сликовnicу за обраду тема из свакидашњег живота. Врло живо и успешно употребљава фланелограф. У раду се користи врло оригиналним идејама, као напр. речник у сликама, сликовница за учење слова итд. Салидна стручна спрема омогућава јој да тежиште рада буде на говорним вежбама. На часовима говори само руски. Код ученичких одговора стално исправља изговор, интонацију итд. Ученичка знања су сигурна, трајна и на часовима су ученици врло активни, јер је наставников однос према њима врло леп, пун пажње и разумевања. У целокупном раду је врло окретна, самоиницијативна, у излагању јасна у циљу развијања интересовања код ученика, како би одређено градиво лакше и брже усвојили. У томе потпуно успева јер је градиво из оба предмета правилно обрађено и утврђено”.

На основу свих релевантних података рад професорке Оливере Мишковски оцењиван је неколико година заредом оценама *истиче се* или *нарочито се истиче*.

Генерације студената Филозофског факултета памте је по великој љубави према предмету који је предавала и према онима којима је предавала. Према речима њених колега и бивших студената, данас истакнутих професора на Филозофском факултету, према студентима је била веома срдачна и непосредна. Била јој је важна спонтаност и слобода испољавања мишљења, става, слобода која подстиче самоиницијативу, самоделатност и самоодговорност. Студенти, као и њене колеге, узвраћали су јој поштовањем и љубављу.

Дара Дамљановић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Кабинет за стране језике
damljan@bitsyu.net

Међународни симпозијум
Граматиализација и лексикализација у словенским језицима
и седница Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика
Међународног славистичког комитета
(Сапоро, 11–14. новембра 2011)

У Центру за славистичка истраживања Хокаидског универзитета у Сапору од 11. до 14. новембра 2011. године одржана је редовна седница Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика МКС у оквиру заједничког међународног симпозијума *Граматиализација и лексикализација у словенским језицима* Центра за славистичка истраживања у Сапору и Граматичке комисије МКС. Симпозијум су отворили директор Центра за славистичка истраживања у Сапору Тецуо Моћидзуки и председник организационог одбора симпозијума П. Пипер. Рад симпозијума одвијао се у шест сесија. Поднета су 23 реферата.

Првога дана симпозијума одржане су две сесије. На првој сесии „Конгруенција као маркер граматиализације” реферате су поднели Елеонора Шии-Јовкова (Канда међународни универзитет за стране студије) „Grammaticalization and the Bulgarian -/Participle: Semantic-Functional Shift from Tense Aspect to Modality”, Јан Ивар Бјорнфлатен (Универзитет у Ослу) „Construction-Induced Grammaticalization: Agreement Loss and Decategorialization of Predicative Participles in Old Church Slavic”, Јукио Марујама (Токијски универзитет за стране језике) „Употребление дуальных форм в житийных текстах старорусского периода: грамматические и лексические факторы” и Рина Судзуки (Медицински универзитет у Сапору) „Русские предлоги и предложные единицы”, а на другој сесии „Типолошке и контрастивне анализе словенских језика” говорили су Јурико Канеко (Универзитет Ивате) „Функционирование аспектуальных доминант в повествовательных текстах: на материале русского и японского языков”, Ромуалд Хушча (Варшавски универзитет и Јагелонски универзитет у Кракову) „Grammaticalization of Honorifics in West Slavic Languages” и Андриј Даниленко (Pace Univ., USA) „Ukrainian in the Language Map of Europe”.

Другога дана симпозијума почела је седница Граматичке комисије МКС. Скуп је поздравно почасни председник Јапанског славистичког друштва проф. Ђун-ићи Сато, а Кеико Митани (Универзитет у Кјоту) одржала је специјално предавање „On *MIMO*: a Consideration on Lexicalization in Slavic”.

Прва сесија у раду Граматичке комисије, а трећа сесија симпозијума, била је посвећена теми „Морфолошке категорије и граматиализација”. Реферате су поднели Борис Норман (Белоруски државни универзитет) „Развитие притяжательных местоимений 3-го лица в славянских языках в свете процессов граматиализации”, Розана Бенакјо (Универзитет у Падови), „Граматиализација в ситуацијах језиковог контакта: развитие артикля в резьянском диалекте”, Предраг Пипер (Универзитет у Београду), „О граматиализацији српских фемининативов” и Јенс Нерггорт Серенсен (Копенхашки универзитет) „Animacy in Russian – a Sub-Gender?”

У оквиру друге сесије у раду Граматичке комисије „Узајамни односи између граматике и лексике 1” саопштени су реферати Љубомира Поповића (Универзитет у Београду) „A Case of Interplay of Discourse and Grammar and Discourse and Lexicon: The Use

of Onomatopoeic Interjections in Serbo-Croatian and Other Standard Languages of Štokavian Origin”, Гревил Копбета (Univ. of Surrey, UK) „Lexicalization and Paradigmatic Structure: Key Instances in Slavonic” и Руселине Ницолове (Софијски универзитет Св. Климента Охридског) „О взаимоотношения между формальными и семантическими изменениями при грамматикализации”.

На трећој сесији Граматичке комисије („Узајамни односи између граматике и лексике 2”) реферате су поднели Виктор Храковски (Институт за лингвистичка истраживања РАН) „Статус значений, которые могут выражаться глагольными лексемами и грамматическими морфемами (значения *быть* и *притворяться*)”, Хану Томола (Универзитет Тампере, Финска) „О показателях недостоверного (ирреального) сравнения” и Олга Богуславска (Институт за руски језик „В. В. Виноградов” РАН) „Предельность и неопредельность русских прилагательных”.

На почетку трећег дана симпозијума специјално предавање одржао је Фумијаки Хатори (Универзитет у Кјоту) „Grammaticalized or Not: Some Examples from the Early Old Russian Past Tenses”, после чега је почела четврта сесија Граматичке комисије „Грамматикализация и лексикализация глагольных категорий: аспект, модальность и диатеза”, у оквиру које су реферате имали Јелена Падучева (Сверуски институт за научну и техничку информацију РАН) „Моментальные глаголы совершенного вида и их стативные корреляты”, Елена Петроска (Скопски универзитет св. Кирила и Методија) „Evidentiality in Macedonian (Grammaticalization and Lexicalization)” и Мотоки Номаћи (Центар за славистичка истраживања Хокаидског универзитета) „Языковой контакт и грамматикализация залоговой конструкции (на материалах кашубского и других славянских языков)”.

Посебна, завршна седница имала је облик тематског блока „Грамматика у речнику и речник у граматички”, који је водио академик Јуриј Апресјан (Институт за руски језик „В. В. Виноградов” РАН и Институт за питања преноса информације „А. А. Харкевич” РАН), који је поднео први реферат „Грамматика у речнику и речник у граматички”, после чега је Адријан Барентсен (Амстердамски универзитет) имао реферат под насловом „Проблемы описания союза *ПОКА*”, Игор Богуславски (Институт за питања преноса информације „А. А. Харкевич” РАН и Мадридски технички универзитет) „О грамматикализации способов разрешения синтаксических конфликтов”, а Леонид Јомдин (Институт за питања преноса информације „А. А. Харкевич” РАН) „Микросинтаксис русского языка”.

Актуелност тематике симпозијума била је веома подстицајна и за референте и за друге учеснике у раду симпозијума. На свакој сесији после сваког реферата вођена је жива и садржајна дискусија.

Међународни симпозијум је, према сведочењу неких јапанских учесника, био први међународни славистички симпозијум у Јапану с тако великим бројем реномираних учесника из иностранства. Учесници су били једнодушни у утиску о беспрекорној организацији симпозијума. Поред тога, реферати јапанских учесника симпозијума представили су јапанску славистику у врло лепом светлу и показали да јапанска лингвистичка славистика поред обећавајуће будућности има и респектабилну садашњост.

Трећег дана симпозијума одржана је организациона седница Граматичке комисије МКС, на којој је прихваћен предлог члана Комисије Љубомира Краљчака да следећа седница Граматичке комисије буде одржана у Њитри од 16. до 18. октобра 2012. Комисија је захвалила на сарадњи Герду Хенчелу, који је одлучио да се повуче из састава Комисије, а за нове чланове Граматичке комисије МКС изабрани су Л. Л. Јомдин (Русија), Тилман Бергер (Немачка) и Мотоки Номаћи (Јапан).

Пре почетка симпозијума био је објављен зборник сажетак реферата који су били укључени у програм, укључујући сажетке реферата чланова Граматичке комисије који из здравствених разлога нису могли узети учешће на симпозијуму у Јапану, али чији ће радови бити објављени у зборнику реферата са тог симпозијума. Зборник сажетак објављен је и на сајту Центра за славистичка истраживања Хокаидског универзитета у Сапопу (<http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/>), као и на сајту Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика Међународног славистичког комитета (<http://www.>

gram-komisija-mks.com/). Планира се да зборник реферата са симпозијума (главни уредник Мотоки Номаћи) буде објављен у издању издавачке куће Verlag Otto Sagner у едицији „Die Welt der Slaven. Sammelbände – Сборники”.

Предраг Пипер
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
piperm@eunet.rs

UDC 811.16:061.3(450)“2011”

III конференција (*Глаголски вид: граматичко значење и контекст*)
и сједница Комисије за аспектологију Међународног славистичког комитета
(Падова, 30. септембра – 4. октобра 2011)*

На Катедри за славистику Универзитета у Падови (Италија) од 30. септембра до 4. октобра 2011. године одржана је међународна конференција посвећена аспектолошким истраживањима („Глаголски вид: граматичко значење и контекст”). Била је то III конференција Комисије за аспектологију (КА) Међународног славистичког комитета (МКС)¹, која је овај пут организована под руководством др Розане Бенакјо, редовног професора на Катедри за славистику Универзитета у Падови. У оквиру Конференције одржана је и организациона сједница КА МКС.

Програмски, односно научни одбор Конференције (А. Барентсен, Р. Бенакјо, В. Број, Б. Вимер, Ј. Геберт, и Н. В. Зорихина-Нилсон, В. Д. Климонов, Ј. В. Падучева, В. А. Плунгјан, Љ. Спасов и Х. Томола) одабрао је око 60 реферата, који су у изводу објављени у зборнику *Глагольный вид: грамматическое значение и контекст / Тезисы (III Конференция Комиссии по аспектологии Международного комитета славистов); Verbal Aspect: Grammatical Meaning and Context / Abstracts (Third Conference of the International Commission on Aspectology of the International Committee of Slavists) (Padova, 30 Settembre – 4 Ottobre 2011) / A cura di Rosanna Benacchio. – Padova: Università di Padova, 2011.* Електронска верзија зборника теза налази се на сајту одржане конференције: http://www.maldura.unipd.it/glagvid/docs/Abstract_DEF.pdf.

За вријеме веома интензивног рада Конференције одржано је више тематских сједница на којима су темељито размотрени и критички и конструктивно продискутовани различити актуелни проблеми савремене лингвистике везани за категорије глаголског вида и времена. Спектар разматраних проблема био је врло широк, иако је тема Скупа била релативно уско дефинисана – „граматичко значење глаголског вида и његово функционисање у контексту”. Презентована аспектолошка истраживања проведена су првенствено на материјалу (свих) словенских језика, али и на материјалу других (иако у мањој мјери), посебно класичних језика, при чему са различитих аспеката – дијахроног, синхроног, морфолошког, синтаксичког, творбеног, лексичко-семантичког, лингвистичког, прагматичког, функционално-граматичког, когнитивнолингвистичког, контрастивног, типолошког и др.

Пред сам почетак Конференције минутом ћутања одана је пошта преминулом неколико дана прије одржавања Конференције (20. септембра 2011) познатом лингвисти и аспектологу проф. др Михаилу Алексејевичу Шељакину (Тарту, Естонија).

* III Конференция Комиссии по аспектологии Международного комитета славистов „Глагольный вид: грамматическое значение и контекст” / Third Conference of the International Commission on Aspectology of the International Committee of Slavists „Verbal Aspect: Grammatical Meaning and Context” (Italia, Università di Padova, 30 Settembre – 4 Ottobre 2011).

¹ Претходне двије конференције одржане су у Македонији – у Охриду (2008) и Украјини – у Гаспри на Криму (2009).

Приликом отварања Конференције учесницима су се поздравним говорима обратили ректор Универзитета у Падови проф. др Ђузепе Цакарија, директор Одсјека за англо-германске и словенске језике и књижевности проф. др Ђузепе Брунети и предсједник КА МКС проф. др Људмил Спасов.

Одмах по свечаном отварању започела је пленарна сједница (којој је председавао Љ. Спасов), гдје је уводни реферат-предавање под насловом „Глагольный вид: система и среда” поднио водећи свјетски аспектолог Александар В. Бондарко (Институт за лингвистичка истраживања РАН, Петроград). Потом су, послије дуже и плодне дискусије, у наставку – у оквиру прве сесије (од укупно седамнаест одржаних током петодневног трајања Конференције) и под председавањем Р. Бенакјо – услиједили реферати Виктора С. Храковского (Институт за лингвистичка истраживања РАН, Петроград) „Сколько контекстно-обусловленных повторительных значений у глаголов НСВ в русском языке?”, Јелене В. Падучеве (Сверуски институт за научну и технику информацију РАН, Москва) „Взаимодействие лексической и аспектуальной семантики: деагентивация” и Бјорна Вимера (Универзитет „Јохан Гутенберг”, Мајнц) „Субъективные функции вида как аналог к коренной функции артиклей”.

У првој од двије краће поподневне сесије тога дана своје реферате (под председавањем Х. Р. Мелига) изложили су: Марина Ј. Гловинска (Институт за руски језик „В. В. Виноградов” РАН, Москва) „Глаголы *поеть* и *поить* в современном русском языке”, Владимир Д. Климонов (Хумболтов универзитет, Берлин) „Взаимодействие модальности и аспектуальности в русском языке” и Валтер Број (Универзитет у Констанцу) „Вид глагола в контексте союзов в молізско-славянском языке”. Послије краће паузе одржана је (под председавањем Ј. П. Књазева) и последња сесија првога дана одржавања Конференције, на којој су поднијели реферате Јелена В. Петрухина (МДУ „М. В. Ломоносов”) „Вид в грамматическом контексте пассива (на материале русского и чешского языков)” и Валентина И. Гаврилова (Московски градски педагошки универзитет) „К вопросу об объеме понятия 'декаузативный глагол' в русском языке”.

Другог дана рада Конференције проведено је 8 паралелних сесија распоређених у 5 тематских блокова. На првој сесији (којој су председавали В. С. Храковски и Н. В. Зорихина-Нилсон) у оквиру тематског блока „Итеративност у словенским језицима” поднијели су реферате Адријан Барентсен у коауторству са Ренеом Генисом, Магдаленом ван Дуижкерен-Храбовом, Јанеке Калзбек и Радованом Лучићем (Амстердамски универзитет) „О сходствах и различиях между русским, польским, чешским и хорватским языками при выборе вида в случаях 'ограниченной кратности’”, Розана Бенакјо и Малинка Пила (Универзитет у Падови) „Выражение повторяемости действия в словенском языке (в сопоставлении с русским)” те Александра Дерганц (Универзитет у Љубљани) „Vpliv konteksta in / ali vidsko relevantnega pomena glagolov na vidsko rabo v mnogokratni in posplošeno-dejanski rabi v slovenščini”.

На другој сесији овога блока (којом су председавали А. Барентсен и А. Дерганц) своје реферате изложили су Ленка Шолце (Универзитет у Констанцу) „Глагольный вид и повторяемость/хабитуальность – в верхнелужицком и чешском языках в сравнении с русским языком”, Валентин Диберс (Универзитет у Тибингену) „Factors for Aspect Choice with Iterative Situations in Czech”, Франсоа Есван (Универзитет за оријенталне студије у Напуљу) „Vidová opozice v kontextech tzv. historického prézentu v češtině” и Наталија Н. Мединска (Национални педагошки универзитет „М. П. Драгоманов”, Ровно) „Специфика аспектуального значения глаголов многократно-дистрибутивного и распределительного действия в современном украинском языке (на материале художественных текстов)”.

У оквиру тематског блока „Вид и контекст у руском језику” одржане су 2 сесије. На првој од њих (под предсједништвом В. Д. Климонова) реферате су поднијели Јелена Н. Ремчукова (Руски универзитет пријатељства народа, Москва) „Семантика и прагматика 'видового контраста’”, Јелена Ј. Титаренко (Тавријски национални универзитет „В. И. Вернадски”, Симферопол) „Семная формула и принцип функционирования видов русского глагола в контексте” и Наталија В. Андросјук (Тавријски национални универзитет „В. И. Вернадски”, Симферопол) „Биаспектив и контекст”, а на другој

(којом је председавала И. П. Кјуљмоја) – Татјана В. Милијареви (Универзитет „Шарл де Гол“, Лил III) „Видовое выражение таксисной последовательности в свете иконического порядка Р. Якобсона“ и Владимир М. Труб (Институт украјинског језика НАНУ, Кијев) „Об ограничениях на вариативность видовых глагольных форм и некоторых функциях видового противопоставления“.

Трећи тематски блок „Вид и контекст у словенским језицима“ реализован је такође у 2 сесије. На првој сесији (којом је председавао В. Број) поднели су реферате Светлана Славкова (Универзитет у Болоњи) „О многоуровневом характере аспектиальности в высказывании – сопоставительный аспект“ и Рупрехт фон Валденфелс (Универзитет у Берну) „Verbal aspect in different contexts: a single category or many?“, а на другој (под председавањем Ј. М. Чекалине) – Јелена Е. Пчелинцева (Черкашки државни технолошки универзитет) „Аспектиальная характеристика отглагольных имен действия в русском, украинском и польском языках“ и Светлана О. Соколова (Институт украјинског језика НАНУ, Кијев) у коауторству са Јеленом Л. Ачиловом (Тавријски национални универзитет „В. И. Вернадски“, Симферопол) „Проявление аспектиальных особенностей славянских языков при переводе“.

У оквиру четвртог тематског блока, односно сесије „Вид и контекст у несловенским језицима“ (којом је председавала Ј. В. Петрухина) своје реферате поднели су Јурико Канеко (Иватски универзитет, Мориока) „Нестандартные видовые формы японского языка и субъективно-оценочное восприятие действия: на материале переводов русских художественных текстов“, Мицуши Китајо (Сангио <‘индустријски’> универзитет, Кјото) „Видовые синонимичные формы русских и японских дееспричастий в художественном тексте“ и Јелена М. Чекалина (МДУ „М. В. Ломоносов“) „Предельность/непредельность и грамматические средства выражения аспектиальности в языке с категорией вида и без нее (на материале русского и шведского языков)“.

Посљедњи (пети) тематски блок другог дана рада Конференције „Вид и контекст у дијахронији“ реализован је у оквиру једне сесије (под председавањем Б. Вимера), на којој су реферате поднели Јап Камфус (Универзитет у Лејдену) „Verbal aspect in Old Church Slavonic“, Јекатерина А. Мишина (Институт за руски језик „В. В. Виноградов“ РАН, Москва) и њен коаутор Виторио Спринфилд Томелери (Универзитет у Мадерати) „Актуальные проблемы изучения категории вида в диахроническом аспекте (на материале ранних восточнославянских памятников в сопоставлении с современным русским)“ те Лујза Руволето (Универзитет у Падови) „Префиксация и переходность глаголов в *Повести временных лет*: по поводу развития глагольного вида в русском языке“.

Послије једнодневне паузе (која је, поред осталог, искоришћена за краћи одмор и едукативну екскурзију) након прва два дана интензивног рада Конференција је настављена пленарном сједницом (којом је председавао Х. Томола) и уводним рефератом-предавањем чувеног лингвисте акад. Јурија Д. Апрејана (Институт за питања преноса информације „А. А. Харкевич“ РАН и Институт за руски језик „В. В. Виноградов“ РАН, Москва) „Вид в активном словаре русского языка“. Након живе, конструктивне дискусије поводом овог предавања, одржане су три краће сесије. На првој од њих (под председавањем М. Ј. Гловинске) своје реферате поднели су Јелена В. Урисон (Институт за руски језик „В. В. Виноградов“ РАН, Москва) „‘Детализирующая’ семантика: часть контекста vs. компонент лексического значения глагола“, Иља Б. Шатуновски (Међународни универзитет за природу, друштво и човјека, Дубна) „Глаголы мысли и вид“ и Дмитриј Јегоров (Казански државни универзитет) у коауторству са (одсутном) Светланом Соколовом (Универзитет у Тромсу) „Диалогическое и нарративное при выборе глагольного вида: история русского *бывало*“.

У поподневним часовима тога (трећег) радног дана одржане су и друге двије сесије. На првој од њих (под председавањем А. Барентсена) реферате су изложили Људмил Спасов (Скопски универзитет „Св. Кирил и Методије“) „Од проблематиката на видот на глаголите со наставките *-upa/-из-upa* во современниот македонски стандарден јазик“, Хану Томола (Универзитет у Тампереу) „Перфектное значение, значение вида и контекст“ и Луцина Геберт (Универзитет Ла Сапијенца у Риму) „Typology of verbal aspect: how Somali explains Slavic“, а на другој (којом је председавала С. О. Соколова)

– Надежда В. Зорихина-Нилсон (Универзитет у Гетеборгу) „Вид русского глагола и выражение последовательности однократных действий в будущем”, Јелена В. Горбова (Петроградски државни универзитет) „Русский вид в контексте футурума” и Олга Г. Ровнова (Институт за руски језик „В. В. Виноградов” РАН, Москва) „Аспектуальная омонимия: литературный русский язык и диалекты”.

Последњи радни дан (4. октобар 2011) Конференције почео је пленарном сједницом (којом је председавала Л. Геберт) и уводним рефератом-предавањем Стефена М. Диџија (Канзашки универзитет, Лоренс) „A Comparative Cross-Slavic Analysis of the Development of the Imperfective General-Factual”. Након овог предавања, које је многе учеснике подстакло на веома живу и конструктивну дискусију, своје реферате поднијели су Пјер Марко Бертинето и Ана Лентовска (Висока нормална школа у Пизи) „Gradual completion verbs: a Russian – Italian comparison” те Давид Берточи (Универзитет у Падови) „Pragmatic interferences in the grammaticalisation of aspect: the preverbs in Homeric Greek”.

У наставку одржана је сесија (под председавањем П. М. Бертинета), на којој су своје реферате поднијели Тимофеј Архангелски (МДУ „М. В. Ломоносов”) у коауторству са Владимиром Пановом (Институт за лингвистику РАН, Москва) „Непрототипические употребления видовых граммем в греческом языке”, Алина Исраели (Амерички универзитет, Вашингтон) „Come in! Invitational motion directives in Russian” и Егберт Фортун (Универзитет у Лејдену) „Aspectual Theory: the Use of Verbal Aspect in the Imperative in Slovene and Russian”.

У поподневним часовима одржана је завршна сесија Конференције (којом је председавао И. Б. Шатуновски) посвећена прије свега функционисању вида у негативном контексту и видско-временским односима на комуникативно-семантичком плану. Реферате су поднијели Ирина П. Кјуљмоја (Универзитет у Тартуу) „Влияние видовых форм на значения общеотрицательных высказываний” (уз напомену да је коаутор реферата био преминули Михаил А. Шељакин), Дојчил Војводић (Универзитет у Новом Саду) „К вопросу о функционировании славянского глагольного вида в отрицательном контексте”, Јуриј П. Књазев (Петроградски државни универзитет) „Русский вид и сфера действия отрицания” и Ханс Роберт Мелиг (Универзитет „Кристијан Албрехт”, Кил) „Предикация в НСВ как анафора”.

Приликом затварања Конференције, које је услиједило одмах након наведена четири реферата и дискусије поводом њих, оцијењено је, поред осталог, да је она успјешно организована, да је више него оправдала очекивања учесника, јер су реализовани многи, посебно планирани истраживачки циљеви и задаци и покрнут низ значајних теоријско-методолошких и практичних предлога и питања из области аспектологије, који још увијек траже своје – научно утемељене – потврде и одговоре.

И статистички гледано Конференција је била врло успјешна, јер се одазвало готово 90 одсто пријављених учесника. Наиме, од 58 у програм уврштених реферата (са 70 аутора, односно коаутора) поднијет је 51 (3 пленарна предавања и 48 реферата у 5 тематских блокова са 8 паралелних и 9 одвојених сесија). Неколико пријављених учесника из здравствених разлога, односно због неодложних професионалних обавеза у матичним установама није могло узети учешћа у раду Конференције, али њихови реферати биће објављени у зборнику реферата са одржане конференције. То су: Рафаел Гусман Тирадо (Универзитет у Гранади) „О роли нефинитных глагольных форм в испанском и в русском языках”, Максим Каранфиловски (Скопски универзитет „Св. Ћирило и Методије”) „За некои функции на императивот во македонскиот јазик и во другите словенски јазици – прашањето на глаголскиот вид при негација”, Искра Пановска-Димкова (Скопски универзитет „Св. Ћирило и Методије”) „Accompanying indicators of habitualness in modern Macedonian”, Елена Петроска (Скопски универзитет „Св. Ћирило и Методије”) „Iterativity and aspect selection in Macedonian (in the context of South Slavic Languages)”, Станислава-Сташа Тофоска (Скопски универзитет „Св. Ћирило и Методије”) „Теличните глаголи и контекстот во македонскиот јазик” те Фолкмар Леман (Универзитет у Хамбургу) „Аспектуально-темпоральные функции словформ типа *дом (был) построен / dom jest / był (z)budowany*” и Алексеј Д. Шмелъов (Институт за руски језик „В. В. Виноградов” РАН, Москва) „Выбор и интерпретация вида русского инфинитива

в сочетании со словом *нельзя* (точки взаимодействия с модальностью и контролем)”. Треба dodati da održana aspektołoška konferenciја представља посебан догађај и за италијанску славистику, јер је на једном мјесту окупила већи број домаћих слависта из различитих универзитетских центара – не само оних који су поднијели реферате него и оних који су својим присуством и активним учешћем (као, на примјер, Ф. Фичи-Џустини, Л. Ф. Мацителли, А. Тровези и др.) такође дали важан допринос укупним резултатима овог значајног славистичког скупа.

У програм Конференције биле су укључене и културне активности: посјета Капеле Скровењи у Падови (у свјетским размјерима познатог музеја-храма осликаног фрескама – ремек-дјелом Ђота ди Бондоне, једног од најчувенијих средњовјековних сликара), као и једнодневна културно-едукативна екскурзија у Венецију (са посебним упознавањем – уз свесрдну помоћ искусних и компетентних стручњака у одговарајућим областима – са културним мјестима, умјетничким дјелима, библиотекама те споменицима, музејима, храмовима и ризницама духовног блага значајним за културно-историјско и духовно наслеђе како италијанског тако и српског, руског и других словенских и не-словенских народа), која је веома умјешно организована као „активни предах” после два дана интензивног рада учесника, након чега је током следећа два дана у истом темпу настављен рад конференције.

Поред наведеног, за време трајања Конференције одржана је (3. октобра 2011. год. у вечерњим часовима, одмах након завршеног радног дијела Конференције за тај дан) редовна организациона сједница КА МКС², на којој су присуствовали следећи чланови КА и гости: Адријан Барентсен (Холандија), Розана Бенакјо (Италија), Дојчил Војводић (Србија), Луцина Геберт (Италија), Јелена В. Горбова (Русија), Александра Дерганц (Словенија), Надежда Зорихина-Нилсон (Шведска), Владимир Д. Климонов (Њемачка; замјеник председника КА МКС), Татјана В. Милијаревић (Француска), Јелена В. Петрухина (Русија), Светлана О. Соколова (Украјина), Људмил Спасов (Македонија; председник КА МКС), Хану Томола (Финска).

На почетку сједнице Дојчил Војводић (Србија) и Луцина Геберт (Италија) су једногласно (на основу ранијих предлога) кооптирани у чланство КА МКС, што је и службено верификовано. Предлог Људмила Спасова да се за почасне чланове КА изабере академик РАН Јуриј Д. Апрежан (Русија) и дописни члан РАН Александар В. Бондарко (Русија) прихваћен је такође једногласно. Прихваћен је и предлог да се Јелени В. Падучевој (Русија), Стефену М. Дикију (САД) и још неколицини лингвиста-аспектолога првом приликом упутити писмени позив о ступању у почасно, односно редовно чланство КА. Због бољег усклађивања и регулисања организационих питања, укључујући и она која се односе на пријем нових чланова у КА, донијета је одлука да се разради и усвоји Правилник КА МКС.

На сједници је на предлог члана КА Надежде В. Зорихине-Нилсон из Шведске одлучено да се IV међународна конференција из аспектологије (са темом „Семантички спектар славјанског глаголног вида”), као и редовна сједница КА, одржи у Гетеборгу током јуна 2013. год. Прихваћен је и предлог члана КА Јелене В. Петрухине да се у међувремену (у оквиру Међународног научног симпозијума „Славјанские языки и культуры в современном мире”, који ће бити одржан од 21. до 24. марта 2012. год. у Москви на МДУ „М. В. Ломоносов”) проведе округли сто на тему „Вид и лексическое значение глагола”, за чију организацију је она и преузела одговорност. Предложено је такође да се прикупе и објаве библиографије како чланова КА тако и других аспектолога.

Розана Бенакјо обавијестила је присутне чланове КА да се планира да се током 2012. год. реферати учесника Конференције објаве (уз претходну селекцију Научног

² У настојању да што објективније и информативно потпуније представимо резултате Конференције, у овом сегменту хронике, а на појединим мјестима и у претходним дијеловима текста, ослањали смо се, поред осталог, и на податке из записника са одржане сједнице КА, који су нам, као и свим члановима КА, љубазно доставили председник и замјеник председника КА МКС – проф. др Људмил Спасов и проф. др Владимир Д. Климонов, на чему им овом приликом топло захваљујемо.

одбора Конференције) у једном од научних славистичких часописа са међународном рецензијом.

С обзиром на састав учесника (међу којима су били и водећи свјетски аспектолози) и актуелност разматране проблематике, као и с обзиром на активно учешће референата у живим и конструктивним дискусијама поводом сваког прочитаног реферата, можемо констатовати да је међународна конференција *Глаголски вид: граматичко значење и контекст* (у чијем раду је учествовало око 60 лингвиста из 20-ак земаља Европе, Азије и Америке) била не само успјешно организована и, додали бисмо, од танчина и планске осмишљена већ и да је одржана на веома високом научном нивоу.

Неће бити сувишно ако на крају додамо да одлична организација и позитивни радни ефекти овде презентоване аспектолошке конференције, на чијем су се одржавању здушно, са много уложеног труда и са завидним ентузијазмом ангажовали предсједник Организационог одбора проф. др Розана Бенакјо и њен тим перспективних италијанских слависта (који су чинили проф. др Хан Стенвијк и млади сарадници – др Вивијана Носилија, др Лујза Рувољето, Ђулија Цанголи, Малинка Пила, Маргерита Милани, Бранислава Грбић, Санта Роза и Мирко Секини), представљају, поред осталог, не само још једну потврду високог професионализма и стеченог у свијету посебног научног реномеа Универзитета у Падови већ и одраз традиционалне отворености и гостољубивости, коју овај универзитет, као један од најстаријих универзитета на свијету (основан 1222), стољећима његује.

Дојчил П. Војводић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за славистику
dojcilv@mail.ru

UDC 821.161.1.09:061.3(493)“2011”

Враћајући се Платонову: некадашњи и садашњи поглед на земљу филозофа
(26–28. мај 2011, Гент, Белгија)

У родном месту Мориса Метерлинка, Генту, одржана је конференција посвећена стваралаштву Андреја Платонова. Двојица професора Филозофско-филолошког факултета Гентског универзитета, Томас Лангерак и Бен Доге, аутори књига о делу Платонова, организовали су конференцију са жељом да се сагледа Платоновљев опус са различитих аспеката, а посебно у светлу нових архивских материјала, модерних интерпретација и превођења.

У светлу преводилачке проблематике Платоновљевих дела, те могућности читања и тумачења Платоновљевог текста, конференцији је претходио једнодневни преводилачки семинар (25. маја), односно мастер-клас преводилаца Платонова на француски (Ани Епелбоин), енглески (Роберт Чандлер), немачки (Габријеле Лојполд) и српски језик (Корнелија Ичин), организован за студенте Универзитета у Генту. Дискусија је била посвећена једном фрагменту Платоновљевог романа „Средња Москва”.

Циљ конференције је био да се одговори на питање данашње перцепције Платонова, након четрдесет и више година од првих истраживања његовог живота и стваралаштва на Западу. Публикације забрањених Платоновљевих ремек-дела „Ископине за темел” (Лондон, 1969) и „Чевенгура” (Париз, 1972) изазвале су велико читатељско интересовање, а истовремено дале и велики стимуланс за научно проучавање писца како на Западу, тако и у Русији. Као резултат тог интересовања почели су да се појављују дневници, писма, непозната дела писца-инжењера. Како су идеолошки оквири приступа књижевном тексту слабили, тако је и проучавање Платонова ван тих оквира јачало, да би се, најзад, издвојило у посебну грану – платоноведение (платонологију).

Замишљена као преиспитивање рецепције Платонова, ова конференција је требало да пружи одговоре на следећа питања: 1) да ли су се наши погледи на Платонова променили након првих публикација у Русији; 2) како је утицало штампање архивских материјала из Стаљинове епохе на проучавање Платоновљевих дела; 3) колико је идеолошки контекст читалаца и истраживача утицао на прихватање Платонова; 4) да ли је завршена епоха политизованих тумачења Платоновљевог дела; 5) зашто треба данас читати Платонова; 6) да ли је могуће читање Платонова изван социолошко-политичког контекста; 7) на који начин је ревизија књижевности XX века утицала на наше схватање Платонова; 8) да ли на проучавање Платонова утиче преосмишљавање књижевнотеоријских концепата и терминологије, односно појава нових парадигми; 9) шта ће значити за платонологију то што је Институт за светску књижевност РАН набавио архив Платонова; 10) какав је био ефекат штампања нових дела Платонова и деполитизације рецепције Платоновљевог стваралаштва.

На конференцији је учествовало двадесет осам истраживача Платоновљевог стваралаштва из Русије, Украјине, Србије, Белгије, Немачке, Холандије, Летоније, Шведске, Велике Британије, САД-а, Јапана и са Новог Зеланда. Пленарни реферат је поднео Ханс Гинтер (Билефелд), ветеран у проучавању Платонова; његово излагање „Временско и ванвременско код Платонова” било је оријентисано на главну тему свих пищевних дела, неодвојиву од појмова појединачног и целог. С ове тачке гледишта Гинтер је посматрао развој платонологије, али и проучавања руске прозе XX века, које је мењало историјску, социолошку и идеолошку слику совјетског периода. Нема сумње да је совјетски контекст свеprisutan у Платоновљевом делу (о томе говоре језик, реалије, коришћена публицистика тог доба), али, по мишљењу Гинтера, ауторска позиција је истовремено субверзивна јер Платонов, попут јунака Вошчева, у својим делима чува живот окрутне епохе „за будуће испуњење”. Отуда кључни појмови, као што су „памћење”, „туга”, „сиротанство”, „путник”, говоре о томе да аутор укључује догађаје малог, савременог времена у оквиру великог времена и сопствене концепције космичког простора. Тако се, по мишљењу Гинтера, и проучавање Платонова одвијало – од малих, историјских оквира дела према филозофским, митопоетским и антрополошким нивоима текста.

Осврћући се на досадашња истраживања Платонова Наталија Дужина (Москва) је на примеру „Ископине за темељ” показала од каквог је значаја познавање историјско-публицистичких прилика 1930. године за писање коментара уз дело. Испоставља се да није довољно интересовање Платоновљевих јунака за ствари и „прах” тумачити утицајем филозофије Николаја Фјодорова, како су досад чинили истраживачи, већ да је неопходно узети у обзир и кампању скупљања „корисне сировине” из 1930, као и давање новог смисла термину „отпадаши” (сељаци што напуштају село и одлазили у град да раде), који Платонов доводи у везу са речју „отпад”. С друге стране, Кетрин Холт (Њујорк), бавећи се проблемима социјалистичког реализма у реферату „Колективно ауторство и Платоновљев соцреализам”, интерпретира Платоновљеву кратку приповетку „Такир” као инспирацију за настајање три приповетке „списатељске бригаде” В. Козина, П. Скоскирева и Г. Максимова, објављене у алманаху 1934, поводом 10-годишњице Туркменистана.

Питањима архивског наслеђа Платонова бавили су се у већој мери реферат Људмиле Суrowове (Москва): „Значај штампања докумената из досијеа сина А. Платонова за платонологију” и у мањој мери реферат Јелене Колесникове и Кларе Шарафадине (Петербург): „О коментарисању и реконструкцији сижеа незавршеног дела *Мајска ружа*”. Љ. Суrowова је демонстрирала важност архивског материјала везаног за сина Платонова у датирању незавршене драме „Глас оца”, посвећене, по мишљењу ауторке, психологији тинејџера. У покушају да оправда сина након хапшења Платонов се у својим делима упушта у тајне дечје душе како би показао сукоб детета и света („Јулска олуја”, „Ко си ти?”), али се истовремено усредсређује на питање оца и његове немогућности, тачније незнања да помогне („Стари механичар”), о чему сведочи и преписка с тужиоцем Панкратјевом.

Проучавању Платонова у контексту културе XX века било је посвећено више реферата: Иље Кукуја (Минхен), Корнелије Ичин (Београд), Нине Малигине (Москва),

Јевгенија Павлова (Кентербери) и Клинта Вокера (Монтана). И. Кукуј се у реферату „О типологији совјетског уметника: А. Платонов и А. Медведкин” бави анализом језичке реализације утопијског мишљења у равни књижевног текста („Море младости”, „Срећна Москва”) и филма („Срећа”, „Чудесница”, „Нова Москва”). Истичући сличност стваралачке биографије, мотива и уметничког језика двојице уметника, аутор примећује да они, премда позиционирани као „совјетски”, у исто време излазе из тог оквира, захваљујући пре свега особеностима израза, који парадоксално онеобичава идеологеме и културни канон. Односом књижевног и филмског језика бавио се и реферат К. Ичин „Инжењер у производњи: „Високи напон” А. Платонова”; ауторка је анализирали Платоновљеву драму из 1931. у контексту тадашње кинематографије („Пројекат инжењера Прајта” Лава Куљешова, „Аелита” Јакова Протазанова, „Метрополис” Фрица Ланга и „Симфонија Донбаса” Дзиге Вертова), демонстрирајући оријантисаност Платонова према филму и преко сценарија „Машиновоћа”, насталог у време кад и драма (1930), којим је Платонов претендовао на улогу главног сценаристе производног филма. Лику инжењера у делима Платонова био је посвећен и реферат Н. Малигине, али се у њему ауторка бавила аутобиографском основом стварања лика, показујући константну присутност мелиоратора и инжењера у стваралаштву Платонова већ од 1921. године. Ј. Павлов, пак, у свом реферату посвећеном времену у Платоновљевим „соцреалистичким” приповеткама на примеру „Реке Потудањ” и „Међу животињама и биљкама” истражује Платоновљев поглед на време у контексту стаљинистичких претензија и стаљинистичког поимања времена: Платонов је циклизацијом времена у својим делима показао да је у колизији са општеприхваћеним праволинијским разумевањем времена, у коме машине које низ година саме раде побеђују време. Аутор се такође бави и питањима корелације простора и времена у Платоновљевим приповеткама позних 1930-их, као и местом Платонова међу другим опсесивним трагаоцима и контемплативистима времена, попут Обериута. Реферат К. Вокера био је посвећен Платонову и совјетском московском тексту, базираном на тексту „Срећне Москве”, романа који је значајно допринео формирању совјетског московског текста руске књижевности (по запажању Н. Корнијенко). Аутор је изнео мишљење да се Платоновљева Москва не може схватити, ако се не открију полемика и сатира на стаљинизам, односно ако се не сагледа културни простор оног времена, укључујући и дијалог Платонова са петербуршким текстом руске књижевности.

Један од најзанимљивијих реферата био је свакако реферат Александре Смит (Единбург), посвећен режији Лава Додина Платоновљевог „Чевенгура” из 1999. године. Базирајући се делом на виђењима Подороге (трагичног и комичног), а делом Гелера и Сејфрида (пикареског и утопијског хронотопа), А. Смит приступа Додиновој поставци „Чевенгура” као интерпретацији, најближој оној коју је дао Бродски о Платонову, истакавши да он посвећује читаоца у филозофске дебате о појмовима истине, лажи, ограничености језика, па тако у представу укључује језик совјетске пропаганде, али и симулацију Јељциновог говора, не би ли постсовјетски гледалац осетио отуђеност и меланхолију од краја једне епохе.

Питањима драмског стваралаштва Платонова био је посвећен реферат Сињити Мурате (Токио). Аутор је истраживао однос „Вергла” и „14 црвених изби” Платонова и руских драма 1930-их, попут Булгакова, Ердмана, Веденског, Хармса, Шварца, дошавши до спорних одредница за Платоновљеве драме, као што су „апсурд”, „хиперболизација”, „реторика”, „фолклоризација”, „циркус”.

Питањима рецепције Платонова, читаоцима, критици и преводиоцима били су посвећени реферати Наталије Корнијенко (Москва), Сусуму Нонака (Токио), Томаса Лангерака (Гент), Јевгенија Јаблокова (Москва), Јелене Јермолајеве (Рига) и Олге Фролове (Москва). Из ове групе реферата најзанимљивији су били реферати Н. Корнијенко, С. Нонака и Ј. Јаблокова. Н. Корнијенко, поред Ј. Јаблокова водећи експерт у проучавању дела Платонова, говорила је о рецепцији ратних приповедака Платонова, издавајући четири периода: 1) за живота аутора (1942–1946), када се на њих штампају рецензије; 2) прву деценију након пишчеве смрти, када су ратне приповетке искључене из историје совјетске књижевности, као и само име Платонова, илуструјући одсуство Плато-

нова разним издавачким негативним рецензијама писаца на дело Платонова; 3) доба „југовине“, када 1958. излази прва збирка прича Платонова, већим делом састављена од ратних приповедака, али и неколико антологија, у које је укључен својом ратном причом и Платонов, премда с редакторским изменама; 4) савремени период који иде од перестројке, када се враћају прокажена дела 1920–1930-их, а ратне приче остају на периферији интересовања читалаца. Ипак, по мишљењу ауторке ратна проза Платонова се вратила преко оцена В. Распутина и песника авганистанског рата В. Верстакова, као и посебних истраживања лишених парадигме совјетско-антисовјетско. Интересовања Ј. Јаблокова била су усредсређена на школске програме књижевности, па је у свом реферату „Читајући школске уџбенике, или Андреј Платонов као „и др.“ руске књижевности“ дао у суштини застрашујући преглед савремених уџбеника 11. разреда, где се Платонов разматра у идеолошко-реалистичкој парадигми као „тежак“ писац, без освртања на естетске аспекте његовог стваралаштва, што је аутору дало за право да тврди како је реч о филолошкој беспомоћности аутора уџбеника. Закључак до кога је аутор дошао гласи: Платонова треба читати данас јер његова амбивалентна разнородност може у ученицима да изазове дубљу рецепцију историје, да их усмери ка опште-хуманистичким проблемима, али је за остваривање овог циља неопходна радикална хуманизација предавања књижевности у савременој руској школи. С друге стране, С. Нонака везао за проблематику рецепције „постсовјетске совјетске књижевности“ и у Русији, и у свету. Фокусирајући се на рецепцију Платонова у Кореји и Јапану, аутор је заправо истраживао време и културолошки контекст настајања превода дела руског писца у две азијатске земље, па се, без обзира на прве преводе Платонова на јапански језик 1940-их година, појављивање Платонова у јапанској и корејској читалачкој средини везује за 1980–1990-е године. Занимљиво је да се наслеђе Платонова прихватало као типична „постсовјетска совјетска књижевност“, с једне стране зато што су његова дела била унутрашње противречна пројекту комунизма, а с друге стране зато што су се појавила у преводу кад је крах комунистичке идеје био очигледан. По мишљењу аутора, ова разлика у времену је и учинила од Платонова пророка, који је предвидео крах комунистичке идеје, чија актуелност у свету не јеђава захваљујући искључиво и једино постојању Северне Кореје.

Т. Лангерак је у свом реферату о рецепцији Платонова у Низоземској и Фландрији изложио три стадијума рецепције преводне књижевности: упознавање с новим именом, признавање пишчевог стваралаштва вредним за националну културу и утицај дела писца на националну књижевност. С овог аспекта је аутор посматрао хронологију преводњења Платонова (почев од 1974) и признање његовог дела, закључујући да трећи период још увек није наступио. Ј. Јермолајева се бавила питањима присутности текстова Платонова у образовном простору Летоније, док је О. Фролова у реферату „Платонов за генерацију „next““ на материјалу анкете међу студентима Филолошког факултета МГУ и Московског института лингвистике показала како млади читаоци примају Платонова, како прихватају „говорне аномалије“, како формулишу одступање од норме.

Утицајима Платоновљевог стваралаштва на руске писце краја XX и почетка XXI века требало је да се бави реферат Татјане Рибалченко (Томск), али се ауторка ограничила само цитатима из написа о Платонову разних аутора (од Трифонова, и Мамлејева до Макањина, Бродског и све до савремених Павлова, Отрошенка).

С друге стране, реферати Јелене Чернишове (Москва), Томаса Сејфрида (Лос Анђелес) и Наталије Полтавцеве (Москва) тицали су се филозофско-идеолошке проблематике Платоновљевог опуса. Тако је Ј. Чернишова изложила у 7 тачака филозофско-естетски статус стваралаштва Платонова, истичући усмереност ка нултом степену писма, антиномичност јунака, смену центра и периферије, нови синкретизам, когнитивне аналогije с постмодернизмом, смрт „великог наратива“ (одјек код Сорокина), трагикомични патос (одјек код Пељевина и Мамлејева). Т. Сејфрид је у свом излагању поставио питање феномена Платонова који је био опозитан према вредностима совјетског система,

а није постао дисидент, с недоумицом да ли се са данашње дистанце може говорити о Платонову као дисиденту унутар руске културе. Реферат Н. Полтавцеве под називом „А. Платонов: крај ере идеолошког тумачења” био је само преглед савремених филозофских тумачења Платонова (Подорога, Чубаров и др.).

Последњи дан конференције био је посвећен проучавању односа Платонова и модернистичко-авангардне поетике – реферати Филипа Булока (Оксфорд), Дениса Јофеа (Амстердам), Рајнера Грибела (Олденбург), као и питањима књижевно-теоријског ишчитавања Платонова – реферати Аманде Вовк (Лидс), Марије Богомолове (Москва) и Ирине Шатове (Запорожје). М. Богомолова је поднела врло студиозан реферат под називом „Портрет у прози Платонова: биланс проучавања и нерешена питања”, док је И. Шатова говорила о звукопису у карневалском свету Платонова (на материјалу Платоновљеве поезије и њене везаности за футуризам, као и приповетке „Антисексус”), а А. Вовк предлагала постмодернистички приступ тумачењу „Ископине за темељ”, уз позивање на ауторитет Бродског, аутора предговора за америчко издање Платоновљевог дела (1978).

Блок реферата посвећен Платонову и авангарди отворио је Ф. Булок, који је свој наступ посветио односу Платонова и модернистичке теорије, с освртом на улогу Достојевског у симболистичкој доктрини, док је Д. Јофе изложио своја запажања, настала из поређења стваралачке прагматике Платонова и живота као стваралаштва, кључног за руске авангардисте, али ништа мање својственог и Платонову (на пример, „књижевно постваривање” као поступак и као реални животни контекст). Сумарни реферат Р. Грибела „Између свих столица. Место Платонова у историји руске књижевности и културе XX века” дао је пресек различитих етапа Платонова у односу на водеће правце различитих књижевних раздобља (симболизам, футуризам, конструктивизам, пролет-култ, соцреализам, апсурдизам), закључивши да је по тешкоћама да се сврста у историјске периоде Платонов аналоган само једноме писцу XIX века – Гогољу.

Три дана научне конференције и један дан преводилачког семинара требало је да одговоре на низ питања која су поставили организатори. Одговори који су уследили показали су ниво данашње књижевнотеоријске мисли о стваралаштву Платонова, која се у све већој мери креће ка проучавању антрополошких и културолошких аспеката текста. Према су се током десетак година мање-више регуларно одржавали скупови о Платонову у Москви, није случајно што је пре три године на скупу у Институту за филозофију РАН, посвећеном националном миту, део реферата разматрао стваралаштво Платонова. Испоставило се да је интересовање за Платонова и филолога и филозофа равнотечно незадовољству нивоа постојећих истраживања. Тако је било и овог пута. Потреба за свеобухватним проучавањем појединачних, мало или готово непроучених дела довела је до формирања групе од седам научника (из Русије, Белгије, Швајцарске, САД-а, Немачке, Србије) која ће на годишњем нивоу штампати зборнике студија посвећене једној приповеци, једној повести, једној драми. Да ли ће они оправдати очекивања која су поставили пред себе, показаће скоро и даља будућност.

Корнелија Ичин
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
kornelijaicin@gmail.com

UDC 821.161.1.09:061.3(470-25)“2011”

Конференција посвећена 125-годишњици Алексеја Кручониха

У музеју Владимира Мајаковског, познатом као музеј руске авангарде, у Москви је одржана 29. и 30. марта 2011. године конференција посвећена 125-годишњици од рођења Алексеја Кручониха. Поред музеја Мајаковског, у организацију ове конференције су били укључени Институт за светску књижевност и Међународна академија заума.

Ако су до сада у Русији у више наврата организоване конференције посвећене Хлебникову или Мајаковском (углавном о годишњици), ово је било први пут у свету да се организује научни скуп о стваралаштву Кручониха. Како је реч о творцу и главном теоретичару заума, најпостојанијем приврженику аутоматског писма, изумитељу самописних књига, за његово стваралаштво нису били заинтересовани само филолози него и теоретичари уметности, културолози и психолози.

Како је Кручоних напустио свет 1968. године, више учесника конференције је имало прилику да се среће с њим, те су тако поред реферата евоцирали успомене на футуристичког песника. Нећака Кручониха ...из Белорусије дала је портрет Кручониха из познијих, 60-их година, а Јевгеније Арензон се сећао сусрета себе, младог истраживача Хлебникова, с Кручонихом у Институту за светску књижевност, где је Кручоних при поздраву у стиху саопштио да футуризам није мртав.

За два дана конференције било је саопштено 45 реферата учесника из Русије, САД, Немачке и Србије. Издвојивемо овом приликом пре свега круг тема које су интересовале истраживаче, осврћући се детаљније само на поједине реферате. Теме које су најчешће звучале на конференцији тицале су се следећих аспеката стваралаштва Кручониха: 1) поетско-ликовног (сарадња песника с Гончаровом, Лариононовом, Маљевићем, Розановом, Лисицким, Матјушином), 2) поетике појединих текстова („Мирсконца“, „Старинска љубав“, „Победа над сунцем“), 3) заумног језика Кручониха и заумног језика других футуриста, 4) утицаја Кручониха на савремене авангардисте.

Првој групи проблема били су посвећени реферати Анатолија Стригаљова („Учесће Кручониха у ликовном животу 1910 – краја 1930-их“), Вадима Рабиновича („Кручоних, Розанова у Каро Пуб“), Вере Терјохине („Кручоних и Розанова: авангарда поштом“), Корнелије Ичин („Заумно код Кручониха и Маљевића“), Галине Антипове („Књига Кручониха-Гончарове „Две поеме“: структура футуристичке књиге и кинематографија“), Иље Кукуја („Црна светлост“: Сологуб – Лебон – Кручоних“), Игора Васиљева („Креолизација текста као аналог ликовног симултанизма у делу Кручониха“).

Појединим песничким збиркама и текстовима Кручониха били су посвећени реферати Ненси Перлоф („Реч – слика – звук у збирци „Мирсконца“), Јелене Тиришкине („Тело-универзум у лирици Кручониха – на материјалу „Лакираног трикоа“), Светлане Бопкове („Историја декорисања опере Матјушина и Кручониха „Победа над сунцем“: Маљевић, Јермолајева, Лисицки“), Николаја Богомолова („А. Кручоних. „Старинска љубав“: у потрази за контекстом“).

Заумним језиком код Кручониха и других футуриста бавили су се реферати Олге Бурукине („Конотација заума“), Сергеја Панова („Реплика Кручониха у футуризму: шаманизам, тело тотема, насиље лика“), Максима Марусенкова („„Лејла лила алое“: заум као богоборство“), Викторије Никуљцеве („Кручоних, Каменски, Северјањин: на раскрсници речетворства“), Наталије Фатејеве („Песнички дијалог Кручониха и Маљевића“), Олге Соколове („„Заум“ Кручониха, синестетизам ране авангарде (Игнатјев, Каменски, Гнедов, Божидар) и визуелно-сонорни огледи Ајгија“), Јулије Минутине („Функционисање и границе заума у поезији Константина Бљшакова“), Виктора Шаповала („Покушај бројања зауми – украјинско код Василиска Гнедова“) и Павла Успенског („Заумни језик код Бенедикта Лившица“).

Најзад, део реферата се односио на проблеме заума из перспективе савремене, неоавангардне поезије. Томе су били посвећени реферати Сергеја Бирјукова („Нови живот заума“), Владимира Иванцова („Опера „Победа над сунцем“ и естетика савременог шоу-програма“), Лилије Лебедеве („Традиција авангардне књиге у савременој књишкој уметности“) и Јелене Римпине („„Заум“ у домаћој књижевској илустрацији 1970–2000. г.“). Чак су три реферата била посвећена односу савремених ликовних уметника према наслеђу Кручониха: Јелене Гргорјанц, Михаила Погарског и Алексеја Паригина. Овим поводом је било организовано и књижевно-уметничко вече „Хо-бо-ро“, на коме су учествовали савремени руски песници – настављачи авангардне линије руске поезије Јевгениј Харитонов, Денис Безносос, Наталија Азарова, Јелена Кацјуба, Константин Кедров, Александар Федулов, Света Литвак и др.

Посебно бисмо издвојили реферате С. Бирјукова „Нови живот заума” и Ј. Арензона „Проблем Кручоних”, који су и отворили конференцију. У првом реферату аутор заправо скреће пажњу на могућа будућа истраживања заумне поезије; она би требало да буду усмерена ка проучавању утицаја Кручониха на песнике 1960-их година, који су се дружили са „заумником” (Соснора, Ајги, Сапгир, Љон, Ерл, Кедров, Владимир Казаков) или, пак, нису имали контакт с њим (Ри Никонова, Сергеј Сигеј). Реферат Арензона је такође означио поља истраживања Кручониха у контексту „Гилеје”, „ЛЕФ-а”, након „ЛЕФ-а”, али и песничког места у европској авангарди.

Занимљиви су били и реферати Александра Гарбуза, који је обратио пажњу на утицај психоанализе у поезији Кручониха и Хлебњикова, позивајући се на радове Фројда и Бергсона, као и Вере Терјохине, која је истражила преписку Розанове и Кручониха у ратним годинама (1915–1918), када је Розанова живела у Петрограду, Москви и Владимиру, а Кручоних на Кавказу, изражену и кроз збирке поезије и кроз илустрације („Заумна књига”, „Рат”, „Васељенски рат”). Исто тако, рад Иље Кукуја и Сергеја Сигеја, посвећен „црној светлости” код Сологуба, Лебона и Кручониха, отворио је нов поглед на „црно”, које у авангарди и супрематизму, по мишљењу аутора, води порекло од симболистичког писца.

Осврћући се након неколико месеци на резултате конференције, можемо рећи следеће: Кручоних као творац и теоретичар „заума”, покретачки дух руских футуриста, привлачио је истраживаче и даље, пре свега, својим раним стиховима и теоријским текстовима, док је позно стваралаштво остало ван њиховог интересовања. Због тога су поједини реферати неминовно понављали већ познате резултате ранијих истраживања, што је свакако недостатак конференције. Међутим, горе поменути реферати, као и нови, непознати архивски и песнички материјали које су представиле Софија Старкина (о Кручониху и Хлебњикову као коауторима), Татјана Никољска (о Кручониху у грузинској критици) и Леонид Кацис (Кручоних, Чуковски, футуризам и случај Бејлиса) и Александар Парнис (о непознатој редакцији песме „Вама!” Мајаковског која се чувала у архиву Кручониха) били су драгоцени за све учеснике, бацајући ново светло на стваралаштво Кручониха.

Надамо се да ће зборник радова који је у припреми донети најзанимљивије и највредније радове с конференције и тиме показати у којој мери је руска најрадикалнија авангарда још увек жива и за песнике и за истраживаче. Не сумњамо да ће прослава 150-годишњице Кручониха открити нова поља и тумачења и деловања заумне поезије у руској поезији.

Корнелија Ичин
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
kornelijaicin@gmail.com

Милош Јевтић. *Чудо језика – разговори са лингвистима*.
Београд: Службени гласник, 2010. – 414 стр.

Рад и дјело Милоша Јевтића су познати како онима који су били његови саговорници као *Гости Другог програма (Радио Београда)* (1974–2003), тако и онима који су приказивали, оцјењивали и уопште вредновали досад 190¹ објављених књига интервјуа из колекције *Одговори* (1978–2010), али и многобројним слушаоцима поменутих емисија и читаоцима поменутих књига. Објављујући 2010. године прву књигу разговора под називом „Чудо језика – разговори са лингвистима”, издавачка кућа Службени гласник је дијелом представила нову едицију – *Избрани разговори Милоша Јевтића у дванаест књига* – у којој је свака књига посвећена једној области дјеловања² некадашњих саговорника. Значај поменуте едиције је, по нашем мишљењу, у подсјећању са одређене временске дистанце³ на, по критеријима аутора и његових сарадника, изабране интервјуисане личности⁴ с обзиром на оно што су урадили, или још увијек раде, и с обзиром на оно што су подстакнути одговарајућим питањима били ради да кажу о себи, свом раду и дјелу, времену и, уопште, својој животној филозофији. Тако ће сада и шира јавност, која је и/или пратила циклус емисија *Гост Другог програма*, и/или читала касније објављиване књиге из колекције *Одговори*, бити у прилици да се преко нових књига подсети и детаљније упозна са радом и дјелом Милоша Јевтића.

Предмет нашега приказа је прва књига разговора под називом „Чудо језика – разговори са лингвистима” не само због тога што је ријеч о првој књизи из нове едиције него и због тога што њеној актуелности доприноси чињеница да је посвећена језику, посебно српском језику, и лингвистици.

Из три аспекта актуелности на која смо претходно указали – трајност емисије *Гост Другог програма*, лингвисти као саговорници и нова књига под називом „Чудо језика” – произлази и циљ овога приказа, а то је скренути пажњу научне јавности на дјело Милоша Јевтића с обзиром на нову књигу и разговоре са лингвистима. Овако дефинисан циљ подразумијева да овим приказом укажемо и ријешимо одређена питања од којих најважнијим сматрамо сљедећа: у чему се огледа културолошки значај дјела Милоша Јевтића с обзиром на концепцију његовог рада на Радио Београду, с обзиром на избор саговорника – посебно лингвиста – и на концепцију објављивања вођених (емитованих и неемитованих) разговора; затим, како су структурно организовани разговори у књизи „Чудо језика” и које су теме још увијек актуелне не само за лингви-

¹ Овај број објављених књига у колекцији *Одговори* је наведен у интервјуу са Милошем Јевтићем под називом „Књиге за памћење” (http://maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_486_3.pdf).

² У предговору књиге разговора „Чудо језика – разговори са лингвистима” (Јевтић 2010: 10) су дати наслови и области према којима су уређене све књиге из поменуте едиције.

³ Под одређеном временском дистанцом подразумијевамо вријеме које је прошло од вођења, емитовања и објављивања разговора, јер имамо у виду да су на примјер разговори са лингвистима вођени током претходне скоро три деценије.

⁴ Милош Јевтић у поменутом интервјуу детаљно говори о критеријима избора и о самим некада, али и сада актуелним, изабраним личностима.

стику, када знамо да је ријеч о књизи, која поред других посвећених славистици, несумњиво доприноси историји српске лингвистичке славистике⁵.

С обзиром на то да литература⁶ на коју се позивамо само једним дијелом указује на значај питања која смо претходно навели, сматрамо да је новина нашег приступа управо у разматрању постављених питања с циљем рјешења/давања одговора.

Наш приказ је организован у два поглавља: у првом разматрамо питања у вези са дјелом Милоша Јевтића, а у другом, након увида у структуру пажњу усмјеравамо на двије по нашем мишљењу кључне тематске цјелине збирке разговора „Чудо језика”: прва је у вези са кратким хронолошким приказом живота и рада у настави и научном животу интервјуисаних лингвиста⁷, а у другој је пажња усмјерена на поимање и разумијевање језика, разматрање актуелних питања у вези са српским језиком и српском лингвистичком славистиком.

1.

Како смо у уводу и нагласили, циљ нашега приказа је скренути пажњу научне јавности прво на значај рада и дјела Милоша Јевтића. Свјесни поменутог значаја, што ће потврдити и ставови на које се будемо позивали, у оквиру првог поглавља разматрамо слjedeћа питања: Милош Јевтић у српској култури и културолошки значај његовог дјела; разговор као жанр, циљ и метод рада на разговору, значај Јевтићевог биографског метода, критерији објављивања разговора. Дајући тако кратак преглед појединих аспеката Јевтићевог дјела, овај дио приказа заокружујемо нашим запажањима о особеностима досад вођених и дијелом објављених разговора са лингвистима.

Општи биографски подаци⁸ о Милошу Јевтићу, филологу, књижевнику, новинару и интервјуисти – разговор са њим, а превасходно његово дјело⁹ представљају нам једну истрајну и смјелу личност српске културе. Све што је написано и што је речено (и на промоцијама објављиваних књига) говори у прилог тој чињеници. Полазећи од таквог увијерања један од саговорника Милоша Јевтића – Милорад Радовановић истиче да мисија, односно пројекат господина Милоша Јевтића стоји између оних метафизички замишљених, и оних рационално устројених настојања да путем разговора посведоче о епоси сами њени ствараоци (2008: 285–287). Двоје таквих стваралаца – Милка и Павле Ивић – Јевтићев стваралачки подвиг у предговору поменуте књиге сматрају посветом историји српске културе, у коју је, представљајући путем разговора друге и њихово дело, уједно уткао и себе (Јевтић 1999: 8–9). Указујући раније на аспекте Јевтићевог стваралачког подвига¹⁰ на основу анализе колекције *Одговори*, Предраг Пипер у књизи *Прилози историји српске славистике* (2011: 211–217) цјелокупни рад Милоша Јевтића не посматра само као дио српске културе, него доказује да је ријеч о дјелу које је допринијело и историји српске и свјетске славистике самим тим што је извјестан број разговора, затим и књига, био посвећен не само домаћим него и свјетским славистима¹¹.

⁵ „Историја српске славистике за сада је написана само у фрагментима, а када једном буде систематски обрађивана, мораће бити констатовано да је о историји српске славистике највише речено у радовима о појединим славистима, а да је посебан допринос томе и по обиму, и по облику, и по значају дао господин Милош Јевтић својим радијским, а потом и штампаним разговорима с низом слависта – и српским и страним” (Пипер 2011: 218).

⁶ Списак литературе је наведен на крају приказа.

⁷ Интервјуисани лингвисти су: Михаило Стевановић, Ирена Грицкат-Радуловић, Милка Ивић, Павле Ивић, Иван Клајн, Милорад Радовановић и Предраг Пипер.

⁸ В. у књизи П. Пипера *Прилози историји српске славистике* (2011: 211).

⁹ Под којим подразумевамо сваки снимљен и емитован разговор, сваку објављену, промовисану и приказану књигу тих разговора.

¹⁰ Пипер, <http://revija.kolubara.info/sh/141/50/1303>.

¹¹ То најбоље потврђују књиге разговора *Са домаћим славистима* (1996) и *Са светским славистима* (1995).

Оно што, колико нам је познато, није примијећено о дјелу Милоша Јевтића, а ми сматрамо да је требало бити, јесте прво чињеница да истрајност његове замисли, о којој ћемо касније изнијети неколико запажања, дијелом произлази из свијести о значају разговора у култури уопште, а посебно у српској култури. Да је заиста тако, потврђује и сам Јевтић, тврдећи да су „тамо у тим расутим, брдовитим селима, разговори били на цени. Тада још није било комуникацијских средстава, чак ни телефона, па сам већ као ђаче схватио да је разговор важан део живота, да је неодвојив од живота” (Деветак 2010). Тако Јевтићев разговор, према нашем мишљењу, можемо посматрати као успостављање комуникације¹² путем радија као медија између умјетника, научника и радијске јавности. Бројна су питања која покреће ова тврдња, почевши од медијске актуелности науке и умјетности и значаја медија¹³ за науку и умјетност, али је превасходно важно нагласити културолошки значај успостављене везе између радија, науке и умјетности у разговорима Милоша Јевтића.

У приказима књига разговора постоји и једно разграничење појмова разговор и интервју, на које је овом приликом неопходно указати не улазећи притом у теоријске импликације поменутог разграничења. Наиме, с циљем давања стручне оцјене књизи *Са светским славистима*, Слободан Ж. Марковић у поговору истиче да се стари облик разговора – питања и одговори – који је подједнако књижевни и новинарски рад – у новијем времену све чешће назива интервју, а да је његовој експанзији као документарном жанру допринио развој штампе, радија и телевизије. Закључујући увод констатацијом да су интервјуисане личности углавном истакнуте у области о којој се води разговор, претходно наглашава да је исти настао из дијалога као најранијег облика комуницирања, са подељеном улогом саговорника на онога који пита и онога који одговара, и да је разговор у интервјуу усмерен на разматрање и разрешење неких питања од ширег интереса (Јевтић 1991: 499). Дакле, иако доминантно у употреби, када је ријеч о Јевтићевом дјелу, сам појам разговора Слободан Ж. Марковић замјењује термином интервју, који је свој особен поджанровски облик добио у раду Милоша Јевтића. Успостављајући ову разлику, која је значењска, не само терминолошка, можемо закључити да појам разговора указује на тематски, садржински аспект, на све оно о чему је говорено у интервјуима као форми која подразумијева, поред онога о чему ће доминантно бити разговарано – струци самог саговорника – разматрање с циљем разрешења неких питања од ширег интереса. Питање жанра првенствено улази у област теорије новинарских жанрова и из тог аспекта треба у наредном периоду сагледати интервјуе, или разговоре Милоша Јевтића. Стога оба термина – разговор и/или интервју – у даљем току излагања, иако свјесни постојања разлике, употрјебљавамо као синониме.¹⁴

Говорећи о етапама конкретног рада на разговору, Милош Јевтић у интервјуу под називом „Књиге за памћење” заправо представља програмски карактер свога рада, који чине следећи „слојеви”: избор саговорника; припрема (уознавање са радом самог саговорника); формулисање питања (теме: породично поријекло, дјетињство, школовање и студије; професионални пут; актуелне теме струке и времена; слободно вријеме; „објава будућности”); снимање разговора; објављивање разговора у књигама; промоција књига (Радић 2010). Свјесни чињенице да је главни циљ Милоша Јевтића био да афирмишући саговорника и медиј „прошири сазнања код широког аудиторијума о

¹² При одређењу појма комуникације Јасна Јанићијевић се у књизи *Комуникација и култура* позива на Тејерова четири нивоа анализе, који су повезани међусобно, а од којих у овом значењу поменутог појма најважнијим сматрамо интерперсонални ниво (комуникација се одвија између две или више особа, успостављају се одређени односи међу њима (намере и очекивања) као и утицаји околине) (2007: 22).

¹³ Сматрамо да поред радија подједнако важну, ако не и важнију, улогу за развој науке и умјетности треба да имају и други облици масовних медија.

¹⁴ Овдје остављамо отворено питање одређења појмова говор, разговор, интервју, комуникација и дијалог из аспекта теорије превасходно радијског новинарства, јер смо свјесни чињенице да интервју није прави разговор, а с друге стране нејасно је да ли оно што се подразумијева под правим разговором може добити медијску форму.

темама о којима се углавном говори у професионалним ипак затворенијим круговима” (Радић 2010), сматрамо неопходним да овдје кратко укажемо на битне појединости у вези са двама „слојевима” рада – формулисање питања и објављивање разговора.

Јевтићева концепција разговора на тематском плану је, судећи по ономе што је сам истакао, подразумијевала хронолошки приступ животу и раду изабраног саговорника. Међутим, примјетно је да је, иако је циљ разговора био представљање индивидуалности и оригиналности личности и дјела, истовјетност постављаних питања допринијела уопштавању. Остаје отворено питање у коликој мјери је Милош Јевтић, заправо, био у прилици да сваком приступи индивидуално с обзиром на чињеницу да је, судећи по литератури, ријеч о преко осам стотина саговорника из различитих области дјеловања. С друге стране, образлажући етапу формулисања питања Милош Јевтић је показао да су његови разговори првенствено „биографије у оквиру развијених интервјуа” (Пипер 2011: 212). На значај таквог биографског приступа су указивали и Милка и Павле Ивић истичући да ће свим овим разговорима бити употпуњена слика о саговорницима и њиховом дјелу (1999: 5). Дакле, на основу формулације питања и истих тема, које су сматране релевантним, закључујемо да је приступ Милоша Јевтића ипак једним дијелом тежио успостављању општег и заједничког. Међутим, иако такав, Јевтићев биографски приступ¹⁵ посебног типа људском стваралаштву, па и науци као таквој, је несумњиво допринио да се створи потпунија представа о саговорницима, који су говорећи о себи свједочили и о другима и свом времену.

Објављене књиге су неоспорно врхунац сарадње између Милоша Јевтића и његових саговорника. О самим критеријима објављивања књига може се расправљати прво с обзиром на сам одабир разговора за објављивање. Сматрамо да је ипак ријеч о питању достојном обимног рада, а на основу наслова досад објављених књига у колекцији *Одговори* (и не само у њој), можемо закључити да је Милош Јевтић у сарадњи са својим издавачима имао прво у виду личност саговорника и број обављених/емитованих разговора, тако да је највећи број књига посвећен једној значајној личности из научног, умјетничког и ширег културног живота (1); други критериј објављивања је доминантна област (2) и трећи потврђују књиге разговора посвећених годишњици рада самог аутора (3).¹⁶

Имајући све претходно у виду о личности и дјелу, методу рада на разговору – и емитованом и објављеном – кратко скрећемо пажњу на саме саговорнике Милоша Јевтића, међу којима су од значајнијих свакако били интервјуисани лингвисти.

Милош Јевтић је скренуо пажњу шире јавности на лингвисте тек деведесетих година прошлог вијека што закључујемо на основу објављених књига разговора. Прва објављена књига посвећена славистици, не само лингвистичкој, је књига разговора *Са светским славистима* (1991). Увидом у садржај књиге *Са домаћим славистима* (1996) установили смо да је, по свему судећи, први интервјуисани лингвиста са којим је разговор вођен 1982, а први пут објављен 1996. године академик Михаило Стевановић; а први и једини четири пута објављен (1995; 1996; 1997; 1999; 2010) је разговор са Павлом Ивићем из 1985. године. То значи да лингвисти током скоро прве деценије нису били саговорници Милоша Јевтића. У разлоге је тешко улазити овом приликом. Али, по-

¹⁵ О значају биографског приступа за науку о језику своја запажања је изнијела Весна Половина у раду *Стварање и ширење лингвистичких теорија* (2010).

¹⁶ Досад објављене књиге разговора са лингвистима су: (1) *Ивићеве – ранији и садашњи разговори* (1998/1999); *Изазови Бранка Тошовића* (2000); *Свет језика – разговори са Егоном Фекете* (2000); *Из славистичке ризнице – разговори са Предрогаом Пипером* (2002); *Језички путокази Егона Фекете* (2003); *Славистичка раскришја Герхарда Невекловског* (2003); *Славистички погледи Богдана Терзића* (2006); *Стварност језика – разговори са Иваном Клајном (необјављена)*; *Славистичка присуства Пера Јакобсена* (2008); *Пределу слависти: разговори са Горданом Јовановић* (2008); *Трагом речи – разговори са Предрогаом Пипером* (2009); (2) *Са светским славистима* (1991); *Са домаћим славистима* (1996); *Чудо језика* (2010); (3) *Двадесет година – двадесет разговора 1* (1995); *Двадесет година – двадесет разговора 2* (1996).

стављају се питања: Када проговарају лингвисти? Да ли је њихово мишљење утицајно? И, уопште, какав је значај лингвистике у српском друштву и науци?

Једним дијелом одговор на ова питања даје Никита И. Толстој у предговору књизи *Са домаћим славистима* истичући да „област знања коју је изабрао Милош Јевтић није апстрактно-техничка ни општефилозофска, већ дубоко национална, везана за живот народа, за његов језик и књижевно стваралаштво, за његову крв и тело” (Јевтић 1996: 6). Дакле, на почетку Јевтићевог рада, судећи по години вођења разговора, које су наведене у објављеним књигама посвећеним славистици, лингвисти нису били актуелни саговорници и због тема које сама област подразумејувала, као и због оних питања о којима су лингвисти касније износили своја мишљења.¹⁷

Неспоран је значај рада и дјела Милоша Јевтића за српску културу и због – као што смо у овом поглављу и истакли – културолошке везе између радија, науке и умјетности успостављене његовим дјеловањем. С обзиром на то да је Милош Јевтић допринио и историји српског радијског новинарства, сматрамо неопходним да се питању жанра разговора – које овдје остављамо отвореним – у будућности посвети неопходна пажња аналитичара ове врсте медија. Када је ријеч о конкретном односу према разговорима, указујући с једне стране на уопштеност, нагласили смо важност Јевтићевог биографског приступа за науку и умјетност. Овај дио приказа смо закључили нашим запажањима о разлозима због којих лингвисти нису били скоро прву деценију рада актуелни као саговорници Милоша Јевтића.

2.

У претходном одељку смо скренули пажњу на то да ни лингвисти па самим тим ни лингвистика, током скоро прве деценије рада нису били предмет интересовања Милоша Јевтића. Међутим, новом едицијом под називом *Изабрани разговори Милоша Јевтића у дванаест књига*, језику, лингвистима и лингвистици је посвећена прва од дванаест књига разговора под називом „Чудо језика – разговори са лингвистима”. Ријеч је о антологијском избору раније само емитованих и/или објављених (и/или објављиваних) разговора. Новина нашег приступа истима се огледа не у детаљном приказу свих чињеница, него у указивању на оне које сматрамо најбитнијим. Стога је прво на шта желимо скренути пажњу јесу чињенице о којима расуђујемо већ на основу оквирног увида у форму – како је књига организована, структурирана, а затим и садржину саме књиге – о којим темама говоре и на који начин лингвисти размишљају о тада актуелним питањима и јесу ли временом њихови одговори изгубили на актуелности.

Дванаест разговора као најаву дванаестотомног издања у овдје приказиваној књизи „Чудо језика” су распоређени, послије монолошког увода Дарка Танасковића, у седам поглавља – главни дио књиге – заснован, заправо, на дијалогу седморо лингвиста са сопственим животом, радом и временом. У формалном смислу, дакле, разликујемо предговор, затим седам цјелина у којима су садржани и разговор, или разговори са Михаилом Стевановићем (17–56), Иреном Грицкат-Радуловић (59–81), Милком Ивић (85–118), Павлом Ивићем (122–171), Иваном Клајном (175–244), Милорадом Радовановићем (247–297) и Предрагом Пипером (301–405). Ријеч је, дакле, о три генерације лингвиста обједињених интервјуима Милоша Јевтића, који се читаоцима нове књиге обраћа на самом крају у облику ауторске напомене.

Дарко Танасковић у предговору под називом *Разговорни светионици памћењу* истиче да је нови издавачки пројекат настао из потребе за књигама разговора Милоша

¹⁷ Иако о унутрашњим и спољашњим факторима који су утицали на планирање, организацију и продукцију програма Радио Београда, а самим тим и емисије *Гост Другог програма*, Милош Јевтић не говори у интервјуу, сматрамо да сама чињеница да је ријеч о дубоко националним областима знања, што истиче и Н. И. Толстој, од којих је једна од најважнијих лингвистичка србистика, несумњиво допринијела томе да ни личности које су својим радом и дјелом биле позване да говоре о језику и лингвистици, не буду актуелне скоро прву деценију Јевтићевог рада.

Јевтића, које су недоступне превасходно због ограничених тиража већине досадашњих издања колекције *Одговори*, као и то да је у припреми и уређивању едиције *Изабрани разговори Милоша Јевтића у дванаест књига* аутор водио својим конструктивним и уравнотеженим приступом, „вођен тежњом ка заокружености и свеобухватности у представљању наше културне и мисаоне стварности” (Јевтић 2010: 12). Сматрамо да је предговор осмишљен првенствено као увод у издавачки пројекат, јер о самим лингвистима као саговорницима о којима књига, заправо, говори, на крају предговора је дата само уопштена напомена да су овдје „заступљени лингвисти трију генерација, широке образованости, међународног угледа, али и различитих ужих специјалности, трагачких интересовања и научничких темперамената, при чему се из одговора на Јевтићева питања разабире и чврсте линије њихових колегијалних, узајамности, учитељско-ученичких, сарадничких и теоријско-методолошких (14), а, свака од ових напомена је захтијевала посебно образложење.

Након предговора слиједи седам поглавља посвећених сваком лингвисти појединачно. Сваки лингвиста је представљен прво фотографијом, затим биографијом, која садржи податке о школовању, универзитетској каријери, научном раду, достигнућима и јавном признању истих, затим о активностима у научном животу и животу лингвистике. Само на основу дијела ових података можемо закључити да су сви лингвисти били, или још увијек јесу носиоци наставног и институционалног живота лингвистике као науке.

Послије биографија слиједи сами разговори чији је редослијед утврђен према години рођења лингвиста: Михаило Стевановић (1903–1991), Ирена Грицкат-Радуловић (1922–2009), Милка Ивић (1923–2011¹⁸), Павле Ивић (1924–1999), Иван Клајн (1937), Милорад Радовановић (1947), Предраг Пипер (1950). Да је година вођења разговора био критериј, онда би структура била сљедећа: Михаило Стевановић (1982), Павле Ивић (1985), Ирена Грицкат-Радуловић (1992), Милка Ивић (1992), Иван Клајн (1993), Предраг Пипер (1995), Павле Ивић (1997), Милка Ивић (1997), Милорад Радовановић (1998), Предраг Пипер (2001), Иван Клајн (2007) и Предраг Пипер (2007).

У вези са критеријима навођења релевантних података, овдје ћемо кратко указати на неколико чињеница. Неки разговори су објављени први пут што им даје посебан значај (разговори са Михаилом Стевановићем, Иреном Грицкат-Радуловић, Иваном Клајном, Милорадом Радовановићем); поред тога, троје лингвиста је интервјуисано двапут: Милка Ивић, Павле Ивић и Иван Клајн, а Предраг Пипер три пута; али није дата напомена о томе који су од тих разговора и емитовани, као ни о могућим изменама у односу на претходна издања¹⁹ укључујући допуне биографских података. Очекујући да ће бар на нека од ових питања бити одговорено у поговору, на крају смо увидјели да је Јевтићев поговор, као и досад дат на крају књиге, у односу на раније под насловом „О овој књизи”, заправо кратка напомена. У њој су изостављени, по нашем мишљењу сви драгоцјени подаци, раније навођени, као и они о којима смо оквирно претходно говорили.

Свјесни смо тога да је за конкретизацију метода Милоша Јевтића неопходно овдје приказати свих дванаест изабраних разговора. Међутим, како смо у уводу овог поглавља и нагласили, наш циљ није детаљан приказ свих чињеница, него само битних појединости. С друге стране, сматрамо да је репрезентативност сваког лингвисте прво показана самим избором као саговорника, а друго, (поновним) избором разговора за објављивање – о чему једним дијелом говоре и претходно наведени подаци о форми и структури овдје приказиване збирке.

¹⁸ Књига разговора „Чудо језика” је објављена прије смрти академика проф. др Милке Ивић.

¹⁹ Поредџи разговоре из књиге *Са домаћим славистима* са разговорима објављеним у овдје приказиваној књизи, установили смо да је Милош Јевтић за потребе новог објављивања понекад мијењао питања, чему су, можда, једним дијелом допринијели и захтјеви издавача.

Имајући у виду тематску слојевитост плански осмишљених питања, на шта смо указали претходним поглављем²⁰, боље речено, анализирајући постављена питања и предочене одговоре у оквиру свих седам поглавља (и дванаест разговора), овдје издвајамо, по нашем мишљењу, двије кључне тематске цјелине. Прва скупина тема ставља лингвисте у друштвени и историјски контекст времена, у коме су одрастали, школовали се и радили, или још увијек раде, а друга је у вези са самим погледом на језик, посебно српски језик превасходно из социалингвистичког и нормативистичког угла, које ћемо појаснити нешто касније.

Када је ријеч о првој скупини тема, у првом поглављу смо само кратко напоменули то да је циљ разговора био представљање индивидуалности и оригиналности личности и дјела, али је Јевтићев план усмјеравања саговорника кроз иста питања с друге стране довео до тога да се на композиционом плану, у оквиру сваког разговора, издвоје исте тематске цјелине. Међутим, све ове несвакидашне животне приче и научне биографије ипак доказују да је та приближна истовјетност може бити последица сличности другог типа, на коју је једним дијелом указала Весна Половина (2010: 183–189) истичући на тај начин значај биографског приступа у науци о језику. Поредити биографије тројице најрепрезентативнијих лингвиста – Хумболта, Сосира и Чомског – као оних који су створили нове теорије у лингвистици, Половина је издвојила²¹ неколико заједничких особина, од којих су нама овдје најбитније следеће: богатство интелектуалне и стваралачке атмосфере у породици, заједничке црте у образовању као и познавање страних језика, и на крају, значај путовања и сусрета за успјешан научни рад. Ако бисмо ова три параметра посматрали као предуслове/предиспозиције за пут ка науци, онда није тешко закључити на основу увида у садржаје разговора, да су скоро сви лингвисти одрасли у породицама богате интелектуалне и стваралачке атмосфере, да их поред познавања више страних језика одликује занимање за друге науке, посебно природне, као и то да сви нису имали прилику да путовањима и директним или индиректним контактима са лингвистима и другим мислиоцима свога времена употпуне сопствена истраживања. Пошто се „људска личност може посматрати с обзиром на њене физиолошко-менталне структуре и с обзиром на факторе утицаја околине (Половина 2010: 183)”, овдје бисмо закључили да без обзира на то шта сматрамо предусловима опредјељења за лингвистику као науку, свака животна и научна прича седморо лингвиста показује несумњив утицај околине, друштвеног и историјског тренутка, како на научну тако и на наставну каријеру. Стога је у овим разговорима дат драгоцјен приказ XX вијека с обзиром на ратове и промјене у друштву, које су доприносиле и промјенама у универзитетском и институционалном животу лингвистике и лингвиста.

Друга тема, или теме, су питања без којих разговори са лингвистима не би ни постојали. Ријеч је о поимању језика, а посебно о стварности српског језика и српске лингвистике/славистике исказаној посредством интервјуа. Како лингвисти тумаче појам језика, једним дијелом нам открива сам наслов књиге разговора. Језик је чудо попут чуда живота²² (Јевтић 372), а лингвисти су они, који трагом језика покушавају

²⁰ Што је у погледу композиције подразумијевало три кључне скупине питања: породично поријекло, дјетињство, школовање и студирање; професионални пут; актуелност струке и времена.

²¹ Да су рођени у племићким породицама, богати у материјалном погледу, као и у погледу интелектуалне, стваралачке атмосфере; посједују сличне људске и интелектуалне особине; одани слободи човјека и људске мисли и ангажовани у збивањима у земљи; одликују их и заједничке црте у образовању као и познавање страних језика; и на крају је истакнуто да су им за развијање сазнања, запажања и идеја била важна бројна путовања и сусрети, директни или индиректни контакти са лингвистима и другим мислиоцима њиховог времена (значај сарадње и дискусија при стварању својих дјела) (Половина 2010: 183–189).

²² „Бог је речју створио свет и дао нам је језик да славимо и настављамо његово дело, да стварамо своје светове по мери своје душе и благодатног надахнућа. Као што се свет огледа у свакој капи воде, свет се огледа у свакој нашој речи и реченици, у укупном језику сваког човека и сваког народа. Сви језици и сви дијалекти света, садашњи и бивши, јесу

продрети у тајне људске природе, менталних процеса, духа и душе. Језик је најдоступнији сведок збивања у човеку и са човеком (296). Иако различити по научном одређењу за језик и/или језике, и по интересовању за поједине области науке о језику, лингвисти су током разговора упућивани да изнесу сопствено мишљење о проблемским, наизглед нерјешивим, ситуацијама у којима се нашао српски језик крајем XX и почетком XXI вијека. Свјесни сталности језичких промјена, сви лингвисти су сагласни у томе да је прво неопходно пажњу посвећивати језичком васпитању у школама и цијелом образовном систему, како би и језик културне комуникације, који је под директним утицајем посебно мас-културе био репрезентативнији. Дакле, брига о језичком корпусу, боље речено промјене односа према самом језику почињу од школе, преко медија, до свих, посебно институционалних, аспеката друштва. У том погледу од значаја је да и српска нормативистика има јасне и конкретне одговоре на сва питања која пред њу ставља актуелна језичка ситуација и нове појаве у језику (нпр. стране ријечи). С друге стране, наставши се својевремено између политичке воље и лингвистичког поимања ствари, пред српским језиком се отворио низ социолингвистичких питања о имену, статусу, писму, и другом. Иако с осјећајем немоћи да научним аргументима оспоре и промјене однос политике према српском језику, можемо закључити да су сви лингвисти сагласни у томе да српски језик треба да носи оно име којим га је „крстио” сам Вук Караџић (Јевтић 100). Када је ријеч о писму, неспорно је да је предност српског народа што се служи двама писмима – и ћирилицом и латиницом, с тим што треба имати у виду да је ћирилица „једно од истакнутих обиљежја српске културне традиције” (Јевтић 111). На крају треба нагласити да је сваки лингвиста понаособ истакао, у складу са сопственим научним одређењима, значај проучавања појединих, или још непроучених, или никако проучаваних области српске науке о језику.

Прва међу дванаест нових књига, „Чудо језика” је збирка разговора са седморо лингвиста и уједно прва књига Милоша Јевтића посвећена само језику, лингвистима и лингвистици. Сви разговори, који су овдје обједињени књигом, нису, иако емитовани током трајања емисије *Гост Другог програма*, касније објављени у колекцији *Одговори* (фуснота бр. 22), а разговори вођени након престанка емитовања емисије снимани су само с циљем објављивања у поменутој колекцији. Увидом у садржаје разговора на основу двије скупине тема, прво смо закључили да без обзира на предодређеност за бављење науком, научна и наставна каријера сваког лингвисте је била под непосредним утицајем околине и актуелног друштвено-политичког тренутка. Позвани својим позивом да говоре о језику, лингвисти су изнијели и своје ставове о српском језику и српској лингвистици, на основу којих смо закључили да ако је језик одраз нас самих, онда ни проблеми који се именују као такви нису, заправо, проблеми српског језика, него је ријеч о нашем односу према сопственом језику, односно према улогама које и он као и сваки други језик има у животу појединца и друштва у цјелини.

*

Нови издавачки подухват издавачке куће Службени гласник поред осталог, на шта смо једним дијелом указали у уводу – упознавање или подсјећање и шире јавности на рад и дјело Милоша Јевтића – и нашем приказу, несумњиво доприноси и одређивању даљих праваца истраживања Јевтићевог дјела. С друге стране, свјесни чињенице да ће објављивање свих *Изабраних разговора Милоша Јевтића у дванаест књига* допринијети стварању конкретнијих и детаљнијих представа првенствено о науци и умјетности друге половине XX вијека и његовим свједоцима, наш циљ је био да пажњу научне јавности усмјеримо приказом прво рада и дјела Милоша Јевтића на прву књигу из помнуте едиције под називом „Чудо језика – разговори са лингвистима”.

разнобојна жива огледала живота безмерно већег од језика. Сваки језик је химна животу и непоновљиво његово сведочанство. Зато је старање о сваком језику, па и о најмањем, врло благородан задатак” (Јевтић 401)”

Анализирајући двије скупине тема у оквиру двају поглавља закључили смо прво да је сам аутор Милош Јевтић полазећи од значаја самог разговора у српској култури, примјењујући биографски метод, разрадио јединствену концепцију рада на разговору и објављивању разговора. Због тога сматрамо да је његовим дјелом, заправо, приказан развој српске науке и умјетности кроз увиде у биографије његових саговорника (Пипер 2011: 218), а значај cjелокупног рада и дјела је у успостављању културолошких веза између радија као медија, науке и умјетности.

„Чудо језика” – књига портрета српских лингвиста – као што и сам наслов открива, посвећена језику и онима који су п(р)озвани да о њему размишљају и говоре – лингвистима као збирка разговора (и емитованих и објављених, први пут објављених и досад само објављених) отвара низ других још увијек не само за лингвистику актуелних питања. Иако посвећена језику и очућеним језиком, намијењена је свима онима који су ради да се упознају са историјом значајног/значајнијег дијела новије српске лингвистике. Дакле, када је ријеч о лингвистици и лингвистима као саговорницима, којима је посвећена поменута књига разговора, сматрамо да је новина овог издавачког подухвата Милоша Јевтића у могућности да се више актуелних питања превасходно у вези са српским језиком сагледа из угла оних који су активно утицали, или још увијек утичу на живот српске славистике, и тако стекне увид у њену новију историју.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вуксановић, М. *Прозивник Милоша Јевтића*, 2010. <http://maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_486_3.pdf> септембар, 2011.
- ДЕВЕТАК, Н. *Прилози разумијевању једног пјесника*, 2010. <http://maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_486_3.pdf> септембар, 2011.
- ЈАНИЋЕВИЋ, Ј. *Комуникација и култура*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007: 9–28.
- ЈЕВТИЋ, М. *Са светским славистима. Дечје новине*, 1991: 499–502.
- ЈЕВТИЋ, М. *Са домаћим славистима I*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Орфелин, 1996.
- ЈЕВТИЋ, М. *Ивићеве – ранији и садашњи разговори*. Београд: Партенон, 1999.
- ЈЕВТИЋ, М. *Чудо језика – разговори са лингвистима*. Београд: Службени гласник, 2010.
- РАДОВАНОВИЋ, М. *Лингвистика Милке Ивић*. Београд: Библиотека XX век, 2008: 283–284.
- ПИПЕР, П. *Дијалогски увиди у науку и уметности: о издавачкој колекцији „Одговори” Милоша Јевтића*, 2010. <http://maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_486_3.pdf> септембар, 2011.
- ПИПЕР, П. *Прилози историји српске славистике. Библиографска грађа*. Београд: Чигосја штампа – Филолошки факултет, 2011: 187–226.
- ПИПЕР, П. *Стваралачки подвиг – о колекцији „Одговори” Милоша Јевтића*, 2011. <<http://revija.kolubara.info/sh/141/50/1303>> јул, 2011.
- Половина, В. „Стварање и ширење лингвистичких теорија.” *Зборник 2: Прилози језичком и књижевном образовању*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010: 183–189.
- РАДИЋ, Б. *Књиге за памћење – разговор са Милошем Јевтићем*, 2010. <http://maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_486_3.pdf> септембар, 2011.

Данка Работа
Универзитет у Источној Сарајеву
Педагошки факултет у Бијељини
danka.rabota@gmail.com

РЕГИСТАР КЉУЧНИХ РЕЧИ

- аблативност 217
 адлативност 217
 акмеизм 41
 аналог 175
 архитектурное начало 41
- варијанта 115
 Владимир Набоков 69
 внутренний пролепис 69
 время повествования 69
- глагольная множественность 139
- диалект 205
 „Дохлая луна” 53
- эквивалент 175
 этнокультурный 205
- Змај 115
- Иво Андрић 83
 имя существительное 205
 историја српског књижевног језика 229
 итеративность 139
- калькирование 175
 категоризација 7
 категорійний клас слів 125
 контекстна парадигма 125
- лексикографічна граматика 125
 Лившиц 53
 лингвостилистика 95
 ложный фразеологический эквивалент 175
 локативность 217
- љубавна магија 115
- манифесты 53
 Медный Всадник 41
 младић крај прозора 83
 модернизм 41
 молитвена (паралитургијска, богомољач-
 ка, народна духовна) песма 95
- морфологічна парадигма 125
 морфосинтагматична парадигма 125
- називи за боје 7
 Нарбут 41
 народна песма 115
 национальная коннотация 175
 незаменички прилози 217
- објекат локализације 217
 общерусский компонент 205
 описательный перевод 175
 оријентир 217
 18. век 229
Отчаяние 69
- Павле Јулинац 229
 перевод 175
 перлативность 217
 Петербург 41
 полифонија 83
 порядок следования 69
 предња / задња страна локализатора 217
 приповедачки поступак 83
Проклета авлија 83
 просторна локализација 217
- ритм 69
 руски 7
 рускословенски језик 229
- сакрални жанрови 95
 сакрални функционалностилски комплекс 95
 семантика 205
 синтакса 229
 сјај 7
 слика света 7
 словникова статја 125
 српски 7
 српски језик 95
 структура 205
- теолингвистика 95
 традиција 115

українски 7
усмена књижевност 115

фигуры времени 69
фокализација 83
фолклор 7
„фоновые знания” 175
фразеологизм 175, 205
фразеологическая единица (ФЕ) 175

фразеосемантическое поле 175
фреквентность 69
функционально-семантическое поле 139
футуризм 53

хармонија 83

црквенословенски језик 95

*САРАДНИЦИ У 81. СВЕСЦИ ЗБОРНИКУ МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ*

- Мр Драган Ашковић, асистент
Катедра за Литургику, Православни богословски факултет
Универзитет у Београду
- Мр Ивана С. Башић, научни сарадник
Институт за српски језик САНУ
Београд
- Др Светлана М. Бељакова, професор
Катедра за општу лингвистику, Институт хуманистичких наука
Тјумењски државни универзитет
- Др Дојчил Војводић, доцент
Одсек за славистику, Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
- Др Тамара Грујић, предавач струковних студија
Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Кикинди
Универзитет у Новом Саду
- Др Дара Дамљановић, редовни професор
Кабинет за стране језике, Филозофски факултет
Универзитет у Београду
- Драгана Дракулић-Пријма, виши предавач
Катедра за славистику, Филолошки факултет
Петроградски државни универзитет
- Др Анатолиј П. Загнитко, професор
Катедра за украјински језик и примењену лингвистику
Филолошки факултет
Доњецки национални универзитет
- Мр Милена Зорић, предавач струковних студија
Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Новом Саду
Универзитет у Новом Саду
- Др Корнелија Ичин, редовни професор
Катедра за славистику, Филолошки факултет
Универзитет у Београду
- Др Ксенија Кончаревић, редовни професор
Катедра за филологију, Православни богословски факултет
Универзитет у Београду

Франческа Лацарин, докторанд на славистичким студијама
Департман за лингвистичке и књижевне студије
Универзитет у Падови

Мср. Лука Меденица, лектор, докторанд (докторске студије)
Катедра за славистику, Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Татјана И. Мочалова, кандидат филолошких наука, доцент
Катедра за руски језик, Филолошки факултет,
Мордовски државни универзитет, Саранск

Јелена В. Недић, предавач
Филолошки факултет
Православни Свјато-Тихоновски хуманитарни универзитет
Москва

Др Мотоки Нوماћи, ванредни професор
Центар за славистичка истраживања
Универзитет Хокаидо у Сапору

Др Предраг Пипер, редовни професор, дописни члан САНУ
Катедра за славистику, Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Др Људмила Поповић, редовни професор
Катедра за славистику, Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Мср. Данка Работа, асистент
докторанд (докторске студије) на Филолошком факултету у Београду
Педагошки факултет у Бијељини
Универзитет у Источном Сарајеву

Др Љиљана Ћук
Одсек за српски језик и лингвистику, Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Павел Ф. Успенски, докторанд
Филозофски факултет
Универзитет у Тартуу

Светлана А. Шишкина, кандидат филолошких наука, виши предавач
Катедра за англистику, Институт хуманистичких наука
Тјумењски државни универзитет

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

1. Часопис *Зборник Мајице српске за славистику* објављује оригиналне научне радове о словенским језицима, књижевностима и културама проучаваним у њиховом развоју или у савременом стању, посматраним компаративно, типолошки, ареално, или у ширем семиотичком контексту, као и узетим понаособ, а такође и радове из историје словенске филологије, историје науке о словенским књижевностима, или лингвистичке славистике. *Зборник Мајице српске за славистику* објављује студије и расправе, прилоге и грађу, научну критику, приказе, хронику и библиографију. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у часопису *Зборник Мајице српске за славистику*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, по правилу при дну прве странице чланка.

2. Радови се објављују на свим словенским језицима. Радови на српском језику објављују се екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом. Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. По договору са Уредништвом, рад може бити објављен на енглеском, немачком или француском језику.

Рукопис треба да буде исправан у погледу правописа, граматике и стила. У *Зборнику Мајице српске за славистику* за радове на српском језику примењује се *Правоиис српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад, 2010). Поред правописних норми утврђених тим правописом аутори треба да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег:

а) Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је публикација која се цитира објављена, било да је реч о оригиналу или о преводу.

б) Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Уколико се цитира преведени рад, треба у одговарајућој напомени навести библиографске податке о оригиналу.

в) Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима *Правоииса српскога језика*, а када се страно име

први пут наведе, у загради се даје изворно писање, осим ако је име широко познато (нпр. Ноам Чомски), или ако се изворно пише исто као у српском (нпр. Филип Ф. Фортунатов).

г) У уметнутим библиографским скраћеницама (парентезама) презиме аутора наводи се у изворном облику и писму, нпр. (Белић 1941), (KAROLAK 2004).

д) Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику или у преводу, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања.

3. Рукопис расправе или студије треба да има следеће елементе: а) наслов рада, б) име, средње слово, презиме, назив установе у којој је аутор запослен, в) сажетак, г) кључне речи, д) текст рада, ђ) литературу и изворе, е) резиме, ж) прилоге. Редослед елемената мора се поштовати. Радови који представљају краће прилоге, грађу, приказе и сл. поред основног дела текста садрже име аутора и наслов.

4. Наслов рада треба да што верније и концизније одражава садржај рада. У интересу је аутора да се користе речи прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се наслову дода поднаслов. Наслов (и поднаслов) штампају се на средини странице, верзалним словима.

5. Име, средње слово и презиме аутора у студијама и чланцима штампају се изнад наслова уз леву маргину, а у приказима испод текста уз десну маргину, курзивом. Имена и презимена домаћих аутора увек се наводе у оригиналном облику, независно од језика рада. Назив и седиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена, средњег слова и презимена аутора. Називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре (нпр., Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност). Ако је аутора више, мора се назначити из које установе потиче сваки од наведених аутора. Функција и звање аутора се не наводе. Службена адреса и/или електронска адреса аутора даје се у подбелешци, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм наводи се у посебној подбелешци, која је двема звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.

6. У сажетку, који треба да буде на језику на коме је написан и рад, треба језгровито представити проблем, циљ, методологију и резултате научног истраживања. Препоручује се да сажетак има од 100 до 250 речи. Сажетак треба да се налази испод наслова рада, без ознаке *Сажеетак*, и то тако да му је лева маргина увучена 1 cm у односу на основни текст (тј. једнако увучена као први пасус основног текста).

• Кључне речи су термини или изрази којима се указује на целокупну проблематику истраживања, а не може их бити више од десет. Препор-

ручљиво их је одређивати са ослоном на стручне термилошке речнике, а у интересу је аутора да учесталост кључних речи (с обзиром на могућност лакшег претраживања) буде што већа. Кључне речи дају се на језику на којем је написан сажетак. Кључне речи се наводе испод сажетка, са ознаком *Кључне речи*, и то тако да им је лева маргина уравната с левом маргином сажетка.

• Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене заграде, презимена аутора (малим верзалом), године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице са које је цитат преузет и затворене заграде, на пример:

(Ивић 1986:	за библиографску	Ивић, Павле. <i>Српски народ и његов језик</i> .
128)	јединицу:	— 2. изд. Београд: Српска књижевна за-
		друга, 1986.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих ставља се црта, на пример:

(Ивић 1986:	за библиографску	Ивић, Павле. <i>Српски народ и његов језик</i> .
128—130)	јединицу:	— 2. изд. Београд: Српска књижевна за-
		друга, 1986.

Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

(Ивић 1986:	за библиографску	Ивић, Павле. <i>Српски народ и његов језик</i> .
128, 130)	јединицу:	— 2. изд. Београд: Српска књижевна за-
		друга, 1986.

Уколико је реч о страном аутору, презиме је изван парентезе пожељно транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример Џ. Марфи за James J. Murphy, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, нпр.

(MURPHY 1974:	за библиографску	MURPHY, James J. <i>Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance</i> . Berkeley: University of California Press, 1974.
95)	јединицу:	

Када се у раду помиње више студија које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напмени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради, на пример (MURPHY 1974a: 12).

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напмени наводе се презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом *и др.*:

(Ивић, Клајн и др. 2007) за библиографску јединицу: Ивић, Павле и Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић.
Српски језички приручник. 4. изд.
Београд: Београдска књига, 2007.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напмени није потребно наводити презиме аутора, нпр.

Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити тачком и запетом, нпр. (Белић 1958; Стевановић 1968)

7. Подбелешке (подножне напомене, фусноте), обележене арапским цифрама (иза правописног знака, без тачке или заграде) дају се при дну странице у којој се налази део текста на који се подбелешка односи. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења и сл. Подбелешке се не користе за навођење библиографских извора цитата или парафраза датих у основном тексту, будући да за то служе библиографске парентезе, које – будући повезане с пописом литературе и извора датих на крају рада – олакшавају праћење цитираности у научним часописима.

8. Прилози којима је илустровано научно излагање (табеларни и графички прикази, факсимили, слике и сл.) обележавају се римским цифрама, прилажу се на крају текста рукописа, а њихово место у тексту се означава одговарајућом цифром.

9. Цитирана литература даје се у засебном одељку насловљеном *Цитирана литература*. У том одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по азбучном или абecedном реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се описују азбучним редом презимена првог или јединог аутора радови објављени ћирилицом, а затим се описују абecedним редом презимена првог или јединог аутора радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Свака библиографска јединица представља засебан пасус, који је организован на различите начине у зависности од врсте цитираног извора.

У *Зборнику Маџице српске за славистику* у библиографском опису цитиране литературе примењује се MLA начин библиографског цитирања (*Modern Language Association's Style — Works cited*) с том модификацијом што се презиме аутора наводи малим верзалом, а наслов посебне публикације наводи се курзивом.

Примери таквог начина библиографског цитирања:

Монографска публикација:

ПРЕЗИМЕ, име аутора и име и презиме другог аутора. *Наслов књиџе.*

Податак о имену преводиоца, приређивача, или некој другој врсти ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

Белић, Александар, *О језичкој природи и језичком развијку: лингвистичка истраживања*. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

Милетић, Светозар. *О српском језику*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

Фототипско издање:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе.* Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Пример:

Соларић, Павле. *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 2003.

Секундарно ауторство:

У *Зборнику Мајице српске за славистику* зборници научних радова се описују према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела.* Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

Радовановић, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

Рукопис:

ПРЕЗИМЕ, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка: Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Пример:

Николић, Јован, *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780—1783. Рукописи цитирају према фолијацији (нпр. 2а—36), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској публикацији:**Прилог у часопису:**

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста у публикацији.” *Наслов часописа* број свеске или тома (година, или потпун датум): стране на којима се текст налази.

Пример:

Рибникар, Јара. „Нова стара прича.” *Летопис Мајице српске* књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265—269.

Прилог у новинама:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.” *Наслов новина* датум: број страна.

Пример:

КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера.” *Политика* 21. 12. 2004: 5.

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса са Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

<<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02. 02. 2002.

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.” *Наслов периодичне публикације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

ТОТ, А. „Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„НАЗИВ ОДРЕДНИЦЕ.” *Наслов енциклопедије*. <адреса са Интернета> Датум преузимања.

Пример:

„WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

12. Извори се дају под насловом *Извори* у засебном одељку по-одељка *Циџирана лиџераџура* на истим принципима библиографског описа који се примењује у одељку *Циџирана лиџераџура*.

13. Резиме не би требало да прелази 10% дужине текста, треба да буде на једном од светских језика (енглеском, руском, немачком, француском). Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, треба да напише резиме на језику на коме је написан и рад, а уредништво *Зборника Маџице срџске за слависџику* ће обезбедити превод. Уколико је рад написан на страном језику, резиме мора бити написан на српском језику. Уколико аутор није у могућности да обезбеди резиме на српском језику, треба да напише резиме на језику на којем је написан рад, а уредништво ће обезбедити превод резимеа на српски језик. После резимеа треба на језику резимеа навести кључне речи за дати рад.

14. Текст рада за *Зборник Маџице срџске за слависџику* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а сажетак, кључне речи и подножне напомене словима величине 10 pt.

Штампане рукописе треба слати на адресу: Уредништво *Зборника Маџице српске за славистику*, Матица српска, Матице српске 1, 21 000 Нови Сад. Поред штампане верзије рукописа, треба послати и електронску верзију рукописа у Word формату на компакт диску или на електронску адресу jdjukic@maticasrpska.org.rs или piperm@eunet.rs с назнаком да се ради о рукопису за *Зборник Маџице српске за славистику*. Штампана верзија рукописа може бити замењена електронском верзијом у PD формату.

Уредништво Зборника Маџице српске за славистику

Рецензенти радова примљених за објављивање у 81. свесци
Зборника Матице српске за славистику су

Проф. др Белокапић-Шкунца
Проф. др Жарко Бошњакović
Проф. др Петар Буњак
Доц. др Дојчил Војводић
Проф. др Корнелија Ичин
Проф. др Алина Ј. Маслова
Проф. др Миливој Ненин
Проф. др Љиљана Пешикан-Љуштановић
Проф. др Предраг Пипер
Проф. др Људмила Поповић
Проф. др Тања Поповић
Проф. др Љиљана Суботић
Др Љиљана Ћук
Проф. др Александра П. Ушакова

Зборник Матице српске за славистику
Излази двапут годишње
Издавач Матица српска

Славистический сборник
Полугодовой выпуск
Издательство Матица сербская

Review of Slavic Studies
Published semi-annually
Published by Matica srpska

Уредништво и администрација
Редакција и администрација
Editorial Board and Office:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон — Phone
(021) 420-199, 6622-726
e-mail: jdjukic@maticasrpska.org.rs
e-mail: piperm@eunet.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs>

Зборник Матице српске за славистику, св. 81
закључен је 27. децембра 2011.

За издавача
Проф. др ДУШАН НИКОЛИЋ

Технички сарадник Уредништва
ЈУЛКИЦА ЂУКИЋ

Коректор
КАТА МИРИЋ

Технички уредник
ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Слова на корицама
ИВАН БОЛДИЖАР

Компјутерски слог
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа
, Нови Сад

Штампање завршено 2012

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
821.16+811.16(082)

ЗБОРНИК Матице српске за славистику = Славистический сборник = Review of Slavic Studies / главни и одговорни уредник Предраг Пипер. – 1984, 26– . – Нови Сад : Матица српска, 1984– . – 24 cm

Годишње два броја. – Наставак публикације: Зборник за славистику (1970–1983)

ISSN 0352-5007

COBISS.SR-ID 4152578

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије